



Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository



Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

412

150
Kriegsgefangene &
Spezialkommando

III

002
L - 38

1902

06 JUN 2009



002(91.542)

5-38

2 5 0

ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՄԵՐ ԿԵԱՆՔԸ, ԳՐԵՎԵՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՆՑԵԱԼՈՒՄ

ՀԱՏՈՐ ԵՐԿՐՈՐԻ

Առաջին մաս

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Յարսանի վրաց չրատ. Ընկ. || Типография Груз. Изд. Т—ва

1902

002

1-38

4

4 6 0

16 MAY 2005

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՄԵՐ ԿԵՆՏՐՈՆ, ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԱՆՏԵՎԱԿԱՆ

ՀԱՏՈՒՆ ԵՐԳՐՈՐԳՅՈՒՄՆԵՐ ԵՐԵՎԱՆԻ

XVIII ԴԱՐՑ

Առաջին մաս

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Տարաբան Վրաց Հրատ. Ընկ. || Типография Груз. Изд. Т—ва
1901

6691

412

1901 12 4

Дозволено цензурою. Гяфляст, 4 декабря 1901 года.

1901

ՄԵԻԹԱՐԵԱՆ ՄԻՆԱՐԱՆՈՒԹԵԱՆ

երկուհարիւր ամեայ յօրեկանին

Ն Ո Ւ Ե Ր

Հեղինակից

15 MAY 2013

«Հայկական Տպագրութեան» ներկայ հատորը տասնութերորդ դարի պատմութիւնն է պարունակում իր մէջ: Ամբողջ այդ պատմութիւնը անկարելի եղաւ ամփոփել մի գրքում, ուստի ստիպված եղանք բաժանել նրան երկու մասի:

Երկրորդ մասը բաղկացած կը լինի հետեւեալ գլուխներէ. 1) ԿՈՒՈՏԻ եւ ՄԻԹԱՐԻ ԳՊՐՈՑՆԵՐԸ — արեւմտեան հայութեան մտաւոր գործունէութիւնը մինչև դարի վերջը և 2) ՌՈՒՍՍՆԱՅ ԳԱԼԹԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ. այս գլխի մէջ գրված կը լինի ոչ միայն Ռուսաստանում ապրող հայերի պատմութիւնը, այլ և Եջմիածնի բարեկարգութեան (Սիմէօն կաթողիկոս), Անդրկովկասի անցքերի և Ղարաբաղի մէլիքների պատմութիւնը:

Մնում է աւելացնել որ «Մուրճ» ամսագրից ներկայ զիրքը արտատպելիս հարկաւոր եղաւ մի քանի մասնաւոր փոփոխութիւններ մտցնել «Հնդկաստանի հայերը» գլխի մէջ:

1901, Նոյեմբեր:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ա Ղ Դ.

ԳԼ. Ա.—ՄԻԹԱՐ ԴԵՒ ՄԻԹԱՐԵԱՆՆԵՐ, 1—105.

I

Հայերը Արևմուտքում. կրօնական չուղմունքներ և Պօլսում, 1—4:—Դեսպան Ֆերիօլ և Աեստիք պատրիարք. Մխիթար վարդապետի փախուստը, 4—9:

II

Մխիթար Սերառուացու կենսագրութեան աղբիւրները. Ի՞նչ արժէք ունեն գրանք, 9—11:—Մխիթարի մանկութիւնը և կրթութիւնը. կրօնամոլութիւն, Մանասէ և Մարիամ կոչսերը. երազներ, պահեցողութիւն, 11—18:—Վրրթութեան ծարաւ. Մխիթարը Էջմիածնում և Աեանում. Ի՞նչ կարող էր տալ նրան հայ վանականութիւնը, 18—22:—Բասէնի վանքում. առաջին ծանօթութիւն կաթօլիկութեան հետ. փորձութիւն կնոջ կողմից, 23—25: Նորից Սերառուացում. կուրութիւն, առողջանալուց չետոյ դարձեալ զիտութիւն է սրտնում. եղութաւ Անտօն և նրա խրատները, 25—28:—Վիպրոս կղզի. հիւանդութիւն, տանջանքներ, վերադարձ հայրենիք, 28—33:—Մխիթարը վարդապետ է ձեռնադրւում. ճանապարհորդութիւն և Պօլիս, Խաչատուր վարդապետ Վարնեցի, Էրզրումի Վարմիր վանքը, 33—37:—Նորից և Պօլիս. աշակերտներ, գրքերի հրատարակութիւն, դարձեալ հայածանքներ, 37—39:—Հիմնվում է Մխիթարեան միաբանութիւնը. վճախում է Վօրէա տեղափոխվել. հալածանքներ և նշանակութիւնը. միաբանութիւնը քարոզչական—գրական է, 39—42:—Վաթօլիկների աջակցութիւնը. Մեթօն, Հաօմից ստացված կանօնագրութիւն. Մեթօնը գրա-

կան գործունէութեան համար անպէտք է. Օսմանեան պատերազմը փախցնում է Մխիթարին Վենետիկ, 42—45:—Այդ փախուստի նշանակութիւնը. Ս. Ղազարի կզդում հաստատուելը, 45—47:

III

Վարձիքներ Մխիթարեան միաբանութեան մասին. Մխիթարը գիմնակաւորում յուսարչական չէր. Մխիթարը —խակական հաշ-կաթօլիկ. կրօնական պրօպագանդա գրականութեան միջոցով, 47—55:—Մխիթարը—կօմպրօմիսների մարդ. Եփօլիթիքաօ. Հօմի աչքում լաւ երեւում ձգտում. Ինչպէս էր Մխիթարը վերաբերվում հայոց եկեղեցուն. նրա մի գրութիւնը, 55—64:—Կօմպրօմիսի մի ուրիշ օրինակ. Մխիթարի վերաբերմունքը զէպի լատինացրած հաշիքներ. Հօմը—Գամօկեան սար, կախված ս. Ղազարի վանքի վրա, 64—68:

IV

Ինչ նշանակութիւն ունէր երօսույում մի գրական ընկերութիւն հիմնելը. երօսույի մօտաւ գրութիւնը ՎՄԻ դարի սկզբում. Եւստատիոսի հարա, 68—71:—Փոփոխիկ ակնարկ. Անգլիա, նոր փիլիսոփայական դպրոց, գրականութիւն, մամուլ, 71—74:—Ֆրանսիա. ժողովրդական գրականութիւն. Մանտեքիէ, «Պարսկական նամակներ», անխնայ քննադատութիւն, պատամտութիւն. Վօլտէր, «պատմութիւն և հասարակութիւն», Ժան-Փակ Բուսօ, կրթական նոր իդէալներ, 74—84:—Ֆերմանիա, Խոալիա. «Լօսպատրութեան դօրը» Խոալիայում, 84—87:—Երօսական աստղադիմութեան տեսակէտից Մխիթարեան միաբանութիւնը ընտանական քալ էր. այդ միաբանութիւնը պետի միշտ լեօ մնայր ժամանակից. նա փոփոխութեան չազխանակն է, 87—91:—Միաբանութեան կողմակիցութիւնը. դպրոց, կրթութիւնը խիստ կօնական, սաստիկ կարգապահութիւն. փակված, կզդուցած կեանք, 91—99:—Մխիթարեան գրականութեան զլխաւոր լատիւնութիւնը—գրաւոր լեզու. ժողովրդական գրականութիւն չէ գաստալատիկա և պահպանողականութիւն. մի հակամատութիւն լուսնի հետ, 99—104:

Պ. Բ.—Կ. ՊՈԼԻՍ ԵՆ ՎԵՆԵՏԻԿ, 105—222.

I

Տասնութերորդ դարը հայոց գրականութեան տեսակէտից. կենտրոններ. Վենետիկ և Կ. Պօլիս. վերջինիս կա-

տարած զերր. կրօնական գրքերի տպագրութիւն, 104—109:—Կրօնական փիճարանութիւնների առաջացրած հետեանքը. Ազաթանգեղոս, Զենոք, Մեարոպ Երէց. հրատարակչական ընկերութիւն, ճրի հրատարակութիւններ, Կ. Պօլիսը—գիմնարոց կաթօլիկ պրօպագանդային, 109—111:—Գրական տղաութիւն. Գալուստ փարպալետի «Լուսաշաւիտ», 111—114:—«Պատմութիւն Պղնձէ քաղաքին» իբրև ժողովրդական զիրք. նրա պատմական-կուլտուրական նշանակութիւնը. արաբական աղղեյութիւն. Ինչ է տալիս «Պղնձէ քաղաքը», 114—124:

II

Կ. Պօլիսի մթնոլորտը խաւար է և գրականութիւն զարգացնել չէ կարող. Աւետիք պատրիարքի անհետացումը. շփոթութիւններ. կրօնական երկարատևութիւնները աւելի սաստկանում են. Յովհաննէս Զմիւննացի. Վամիտաս քահանայի նահատակութիւնը. քսոմենի տեսարաններ, 124—131:—Սահակ Արուշէլիցի. մատնութիւններ. Յովհաննէս Գանձակեցի. կատապի կրօնական հալածանքներ, 131—139:—Վանական զպրօցներ, 139—140:

III

Բաղէշ. Ամբոջօլուի վանքը և զպրօցը. Գրիգոր, Յովհաննէս Աղլոս. բարեկարգութեան ոլի, 140—141:—Յովհաննէս Աղլոսը երուսաղէմում. թշուառութիւնների նկարագրութիւնը Կ. Պօլսում. Աղլոսը—պատրիարք. Գրիգորը—շղթայակիր, 144—146:—Աղլոսի պատրիարքական գործունէութիւնը. զպրօց Կ. Պօլսում, Ղուկաս փարպալետ թարգմանիչ, 146—148:—Տպագրութիւններ. Պետրոս Լատինացի, Գրիգոր Մարտունացի, Անտուածատուր զպլի. համեմատութիւն թիւրքերի հետ, 148—152:—«Փառաստ Բիւզանդ», 152—155:—«Սահմանաց զիրք», «Աղամ զիրք», «Արարածք», 155—157:—Ժամանակակից գրողներ. Բաղդասար զալիր և նրա «Քերականութիւնը», Յովհաննէս Հաննա փարպալետ և նրա «Պատմութիւն երուսաղէմի», 157—159:—Աղլոսի վերաբերմունքը զէպի կաթօլիկները. «Վէմ Հաւատոյ», «Վիճարանութիւնը», «Դրախտ զանկալի», աշխարհաբար «Քրիստոնէական», 159—161:—Հաշտութեան փորձ կաթօլիկների հետ, Աղլոսի մահը, 161—164:

IV

Համեմատութիւն Կ. Պօլիսի և Վենետիկի գրական հրատարակների մէջ. Վենետիկը—թարգմանական հրատարակութիւնների կենտրոն. ամեն ինչ կրօնական, 164—

1671-Մխիթարի առաջին հրատարակությունը, Ալբերտի «Աստուածաբանություն»-ի, «Գիրք Առաքելությունների», «Գիրք Մոլորակների», «Ազգային բարի», «Յարացոյց պաշտարողաց», 167-173-Նաչատուր Երզրումցի, «Տոմարի գրքեր»-ի «Նախնային ստանդարտ», «Ճարտասանություն», «Ընդարձակ Աստուածաբանություն»։ XVIII դարը-Քոմա Ալուի-նայու դար. տեղեկություններ Ալուինայու մասին, նրա սխոլաստիկան. առասպելներ և ասանդություններ, 173-188-Մարիամ Քարաբաշեանի թարգմանությունը. Պետրոս վարդապետ Քրիստոսյան, 188-190-Մխիթարի հրատարակությունները և գրությունները. «Քրիստոնեական», «Մեկնություն ժողովուրդին», «Մեկնություն Մատթևի Աստուածանունին», «Քերականություն», 190-192-Նեղոս Յակոբ Ալու-լոտի հայերեն աշխատությունները, 211 *)-212-Մխիթարի «Աստուածաբանություն»։ «Աստուածություն վարդապետ Գրիգոր Լուսատուրչին» իրրև նոր մատենագրությունն նմուշ. «Բաս-գիրք Հայկազեան Կեղտի» իրրև Մխիթարեանների աշխատասիրություն Կոթող, 212-219-Մխիթարի մահը և թողած ժառանգությունը, 219-221:

Գ. Գ.—ՊԱՐՈՒՍԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ, 222-415:

I

Համեմատություն արևմտաբան և արևելքի միջ. Արևելեան Հայաստանը-քաղաքական շարժման տեղ, 222-224-Իսրայելի Օրին երթույցում. քաղաքական հանգամանքներ, պատերազմ սպանիական ժառանգություն համար. Օրին սղարկում է Ռուսաստան, 224-228-Գրությունը Ռուսաստանում. հիստորիան պատերազմ, Պետրոս Մեծը առանձին ուղղություն է գործում հայ պառզամատուրություն վրա, 228-231-Սեբեդազիր, բանակցություններ, հայերի պատուական ծրագրեր. զինուորական արշավանքի մանրամասնություններ, 231-239-Պետրոս Մեծը խոստումներ է անում. գեոգրաֆիկ զեպի Հայաստան. Օրին ուղեորվում է արտասահման պատրաստվելու համար, 239-248:

*) 192 Երևան չափորոշող Երևան վրա սխալմամբ տարված է 211, սխալմամբ 193-ի Ալուսեղից էլ Երևանահամարները նույն սխալով շարունակվում են մինչև վերջը:

II

Պարսկաստանի քաղաքում. Հրախին-Շահ. հարստահարություններ. Վարարաղի գրություններ, 248-253-Միրոն Վասիլիևի Օրին նամակներով գալիս է Անդրկովկաս. Նահապետ կաթողիկոս, 253-257-Փանձասար. Նաչի կաթողիկոս. ժողով 1703-ի մայիսին. մկրթների պատասխաններ, 257-260-Օրին երթույցում. պատրաստություններ, գեոգրաֆիկ չափերի կողմից. վերադարձ Ռուսաստան, ուղեորություն զեպի Պարսկաստան, 260-264-Օրին Շամախում. արքեպիսկոպոս, Օրինից վախենում են. Օրին Սպահանում. նամակ Հրախին-Շահից. վերադարձ Շամախի, 264 269-Գծուարություններ Աստուածանուն վերադառնալու զեպի. Օրին բողոքները. Նա Նաչի կաթողիկոսի հետ հանում է Աստուածանուն. վախճանվում է աղաչելու 1711 թ. ամսուր, 269-274:

III

Մինաս վարդապետը-Օրին տեղ. Օրին գեոգրաֆիկան հետևանքները. Միր-Վեյս, աղանների զորեղանալը, արշավանքը. պարսկական զորքերը խոստում են, 274-282-Պետրոս Մեծը վճարում է օգուտ քաղել Պարսկաստանի գրությունից. Վախճան գեոգրաֆիկներ. նրան տուած հրահանգները. Մինաս վարդապետի գործունեությունը, 282-286-Մինաս վարդապետը Էջմիածնում և Փանձասարում. Վախճան գեոգրաֆիկներ, 286-288-Վախճան գեոգրաֆիկները պարսկական զորքերի մասին, վրաց Վախճանից թագաւորը զիմում է սուսների օգնություն. Վախճանը միանում է հայերի հետ, Օրին ծրագրի մի մասը իրագործված է, 288-292:

IV

Սիննի մահակահանություն հարուածները. Միր-Վահանգ. Նաչի կաթողիկոսի բանած զիրքը. Փանձասար և Էջմիածին երկու Մանկանց հակամարտ կաթողիկոսություններ, 292-298-1720-ի զեպերը. Շամախու աւերումը. լեզգիների արշավանքը զեպի Վարարաղ. կազմվում է հայ զինուորություն. Վախճանի աջակցություններ, 298-303-Սպահանի պաշարումը. Հրախին-Շահը Միր-Վահանգի հետքում, նրա օրդի Փահմաղի վախճանը. Պետրոս Մեծը այլ ևս աւերող է համարում անցործ Ֆնալը. պարսկական արշավանքի պատրաստություններ. Վերջնախ գրությունը, 303-306-Պարսկական արշավանքի գործած սպառություններ. Նաչի կաթողիկոսը հայ զորքը տանում է Փանձակ. հայ վրացական եղբայրակցություն. վաճառուն չոյսեր, 306-

309:—Պետրոսը անանիայ կերպով վերադառնում է Աստրախան. պատճառները. հայերի և վրացիների կակիձը, Վահրամանգի անկրանելի դրուժխնը. Սամանեան զորքերը Վրաստանում. հայերի դրուժխնը համեմատաբար լա է. հայոց Աղնախները, Մէլիք-Ասան, 309—317:

V

Հայ զորքի գործողութիւնները Վարարաղում. զիմումները սուսայ կաշարին. Պետրոսի կասկածական ծրագրիները. նա ջանքեր է անում քրիստոնեաներին ազատելու համար. Երան Կարապետի ղեկավարութիւնը և Պետրոսի չուսողական հրովարտակը, 317—324:—Երկու Աղնախների ներքին հանդամանքները. դասաճան Մէլիք-Բաղար. օսմանցիների արշաւանքը և հայ զորքի կատարած զերը, 324—326:—Սուս-պարսկական գաշնաղիր. նա հայերի և վրացիների ազատութիւնը անկարելի է դարձնում. Պետրոսի չարարութիւնները սրիշ կերպարանք են բնորոշում. նա աշխատում է զաղթեցնել հայերին Կասպեան երկիրները, 326—329:—Պետրոս զի-Սարգիս Քիլանենց և նրա լիշատակարանը, 329—331:—Հայկական պատգամաբարութիւն. սուս-թիւրքական գաշնաղութիւն, որով Վրաստանն ու Հայաստանը անցնում էին թիւրքիային. Վախտանգը հեռանում է Վրաստանից. հայերը մենակ. Քեօթիվա թէլէրի բերած պատասխանը, 331—335:—Օսմանցիների թախիժում են Վարարաղ. հայերի չաղթութիւնները, 335—337:—Չարմանք և վհատութիւն սուսայ պատասխանից. մէլիքների ժողով Մէլիք-Ասանի նախազանութեամբ. վճատում են չը գաղթել. Պետրոսի մահը, 337—339:

VI

Վախան. նրա անցկայք գախանցիները տուրքական հրապարակում. Ծահումեաններ, 339—344:—Սուսայանս Շահումեան. նրա գրեղ սուսայ «Վախիթ-բէկի Պատմութիւնը». սույ գործի նշանակութիւնը, 344—346:—Վախիթ-բէկի երկան գալը Սուսիքում. ո՞վ էր նա. ի՞նչպէս նա կազմակերպեց լիւնաչին սրտերազմը. զա նախ և սուսայ ներքին պատերազմ էր. նուսճումներ, 346—356:—Վախիթ-բէկի կազմակերպող տապանը. Մէլիք-Փարսաղան և Տէր Աւետիքի զորքերի գաստորութիւն. կարգապահութիւն և խառնութիւններ. «ակն բնոյ ական», 356—361:—Փաղովը գական սրտերազմի հերոսներ. Մխիթար սպարապետ, Փարոս իշխան, Մէլիք-Փարսաղան, Տէր Աւետիք, Բալի, Եահումեան. բնասանկան անհամաձայնութիւններ. Վախիթ-բէկի ընկճող կարգութիւնը. հայ մատնիչներ. նրանց

հասցրած փեսաները, 361—368:—Վախիթ-բէկը ընդհանուր սղեւորութիւն և համակրանք չէ գտնում. դրա պատճառները, 368—372:—Թիւրքական արշաւանքներ. նրանց գործած սարսափելի տապաօրութիւնը. Վախիթ-բէկը—մենակ. նա չէ վհատում, 372—375:—Հալիճարի պաշարումը. հերոսական զիմաղրութիւն և վերջը—լաղթութիւն, 375—378:—Վախիթ-բէկի բանակցութիւնները պարսիկների հետ. Ծահումաղը բնորոշում է պաշմանները. Վախիթ-բէկը—ինքնազուխ տէր, 378—380:—Կսրներ Աղուշիսի մաս. ազատեցիների դասաճանութիւնը. Վախիթ-բէկի մահը, 380—383:—Նրա մահը մահ է և գործի համար. Մխիթար սպարապետ. Տէր-Աւետիքի թշնամութիւնը նրա դէմ. Հալիճարը նրա ձեռքով մատնվում է օսմանցիներին. Մխիթարի փախուստը, քաջութիւնները. նա սպանվում է Խնձորէսքի հայերի ձեռքով. հայկական անկախութեան վերջին ներկայացուցիչը գերեզմանը Խնձորէսքում, 383—388:

VII

Եսսայի կաթողիկոսի մահը. անհամաձայնութիւններ հայ զորքի մէջ. Մէլիք-Ասանի զիմումները սուսային. նրա եղբայր Փարխան խզրաչին Պետրոսբոցում, 388—395:—Պարճեղ զաղթականութեան հարց. Մէլիք-Ասանը հեռանում է Վարարաղից. «Հայկական Եսկաղոս». Պետրոս զի-Սարգիս Քիլանենց, Լազար Խրիստոֆորով. ո՞վ էր Մէլիք-Ասանը, 395—399:—1730 թականը իրբե սահմանակէտ հայկական շարժման սրտամութեան մէջ. հայերի տուած զոհերը. արդիւնք չը կայ, ազատութեան գաղափարը չեւածղվում է, 399—402:—Նաղիր-Եահ և Պարսկաստանի քաղաքական վերամնութիւնը, 402—405:—Պատերազմ թիւրքիայի դէմ. սուսները վերադարձնում են պարսկական նահանգները, 405—407:—Նաղիրի իտաղլիկոս Արեւաղի. նրա կատարած գործերը. նրա «Պատմաղրութիւնը». այց գործի արմէքը, 407—411:—Նաղիրի բռնութիւնները. նա սպանվում է, 411—413:—Հայկական շարժման սրտաղլիկների վերջը. Մէլիք-Ասան, Ղլար քաղաքի հիմնարկութիւնը. Մինաս վարդապետ, 413—415:

Գ. Գ.—ՀԵՂԿԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅՆԵՐԸ, 416—610:

I

Հնդկաստանի հայերի նշանակութիւնը. ս՞րտեղից էին այց հայերը. Նոր-Չուղա. նրա ճակատագիրը. բարե-

կեցութիւնը, 415—421:—Հիստէին-Շաշի ժամանակները, բանութիւններ և հարստահարութիւններ, գաղթականութիւն, ջուղաւեցիների վերաբերմունքը զէպի հայկական ազատութիւնը, 421—426:—Ջուղան աղանական արշաւանքի ժամանակ, 70 հազար թուանի տուգանք, Ջուղան դատապարտված է քաղքայման, առասպել ջուղաւեցի և ուրիշ հայերի անհատատարմութեան մասին, աւերումներ և բռնի կրօնափոխութիւն, 426—432: Ջուղան Նաղիբի մամանակ, հայերի փախուստը, մի ժամանակակից նամակ, Ջուղաի դատարկվելու նշանակութիւնը բնդանուր ազգային տեսակէտից, Լաղարեաններ, 432—439:

II

Հայերի ծանօթութիւնը Հնդկաստանի հետ հին ժամանակներից, 439—441:—Եւրօպացիների մուտքը Հնդկաստան, պորտուգալացիներ, հոլլանդացիներ, առևտուրը, անդլիական և ֆրանսիական բնկերութիւնները, 444—449:—Հայերի գիրքը Հնդկաստանի առևտրական գործերում, արտոնութիւններ մանգոլ թագաւորներից, առևտրական մեծ շահեր, 449—453:—Հայերը միանում են անդլիացիների հետ, 1688-ի արտոնութիւնները, անդլիական աղղեցութեան հետևանքները, հասարակական գործունէութիւն, մի օրինակ չլիացած վաճառականութեան կեանքից, 453—459:—Հայերը անդլի իշխողների մօտ, նըրանք օգնել են անդլիացիներին և ֆրանսիացիներին, 459—463:—Եւրօպացիների անաջողութիւնները, Աուրէնդ—Չէրմրցութիւն անդլիացիների և ֆրանսիացիների մէջ, Գիսպլէ, անգլո-ֆրանսիական պատերազմներ, ֆրանսիացիները զուրա են մղում, 463—469:—Անդլիացիների պատերազմները անգլիացիների դէմ, հայերի մասնակցութիւնը այդ պատերազմների մէջ, Պետրոս աղա Յարութիւնեան, նրա եղբայր Գրիգոր կամ Գօրգին խան, հայ գորադունդ և ութ հազարապետներ, զրանց տարած լաղթութիւնները անդլիացիների դէմ, բնորոշ հանդամանք այդ գորականների կեանքից, 469—473:

III

Հնդկաստանցի բարեգործ վաճառականը, Պետրոս Ոսկանեան, հայրենասիրութիւն, հնդկական առաջին կրտակը, 473—474:—Անդլիական աղղեցութիւնը, ի՞նչ էր հայը տեսնում Հնդկաստանում, անդլիացիի քաղաքակրթի ազատ գաղափարների պաշտպան, Հիստիային Սմերիկայի օղատասիրական պաշարը, նրա աղղեցութիւնը հնդկահայերի վրա, 474—477:—Եմին Յովսէփեան Ռուսաստան

նում և Ղարաբաղում, Եամիր Սուլթանում Եահամիրեան, նրա գործունէութիւնը, առաջին հայ տղարան Հնդկաստանում, Եահամիրեանի գրական պատրաստութիւնը, 477—481:

IV

„Նոր Տեսրակ“, դա առաջին հրատարակախօսութիւնն է մեզանում, քաղաքական ազատութեան պրօպագանդա, գրական խեղճութիւն, բայց մտքի կատարեալ արութիւն, համեմատութիւն անցեալի և ներկայի մէջ, աղղի դժբաղդութեան պատճառները, հայոց պատմութիւն, ի՞նչպէս է բացատրում Եահամիրեանը քաղաքական անկախութեան անկման պատճառները նրա անփորձութիւնը, Հայաստանի տեղագրութիւն և վիճակագրութիւն, ի՞նչպէս պիտի ազատվի հայ ազգը և ո՞վ պիտի լինի նրան ազատողը, 481—507:—„Որոգայթ Փառաց“, Օրէնք և Հանրապետութիւն, իրրև այդ գրքի հիմնական գաղափարներ, աղղեցութիւններ—Անդլիկա, Սմերիկա, հին Հոօմ, բանակալական միտպետութեան վնասները, պահանջվում է ժողովրդական ներկայացչութիւն, ազատութեան հիմքերը 507—525:—„Որոգայթ Փառացը“ տալիս է օրէնքներ և կանօններ 1) պետական կազմակերպութեան, 525—534, 2) հասարակական կարգերի, 534—540 և 3) դատաստանական օրէնքների, 542—544:

V

Եահամիրեանի նամակագրութիւնները, „Պատմութիւն մնացորդաց Հայոց և Վրաց“, „Պատմութիւն Նաղիբ Եահի“, 514—548:—Եահամիրեանը և Հերակլ թագաւորը, բրիտանեանների յուրը Հերակլի վրա է, Հերակլի արշաւանքները զէպի Երևան և Սիմէօն կաթողիկոս, 548—554:—Եահամիրեանը շատ մեծ կարծիք ունի Հերակլի օլթի և կարողութեան մասին, Վրաստանի իսկական դրութիւնը, 1779-ի արշաւանքը և Արաբատեան երկրի աւերումը, հայերի գերակարութիւնը, 554—559:—Եահամիրեանը ստանում է Հերակլից վրայ իշխանի տիրոջ, ի՞նչպէս պիտի Հերակլը ապաէր հայերին, Եահամիրեանցի զիմումները Ղուկաս կաթողիկոսին և սրա պատասխանը, 559—566:—Եահամիրեանին բնծալվում է Լօսին, քաղաքական նպատակներ, ծրագիր Ղարաբաղի մէլիքներին տեղաւորելու մասին, 566—569:—Միամիտ հասկացողութիւններ, Եահամիրեանի մահը, նրա ժառանգները, 569—571:

VI

Հնդկական հայ դպրեմականութեան աննշան չափերը, բայց այդ վաճառականները նուրբամ էն հայրենիքի շահերին. նշանատը բարեգործներ և կտակներ, 571—576:—Նյուարդ Ռափայէլ Արամեան. Մխիթարեանների չարարելութիւնները հնդկահայերի հետ. Նյուարդի հայրենասիրութիւնը և լաչն, ազատ դադարները ազգութեան մասին. նրա խրատները իր որդիներին, առաջարկութիւնը Տրիեստի Մխիթարեաններին. նրա կտակը Ռօլլէնի դրքերը թարգմանելու և գալտոյ բաց անելու մասին. նրա մահը, 576—589:—Սամուէլ Մուրադ, Նյուարդի փեսան. նրա բաղձանքները, նշանատը կտակը, 589—593:—Նյուարդացիութիւն, 593—596:

VII

Տպագրական գործը հնդկահայերի մէջ. Յարութիւն քահանայ Շմաւոնեան. նրա տպագրած գրքերը, 596—599:—«Սղղարար». լրագրութեան գործը Նյուարդում. անդրանիկ հայ լրագիրը մտցնում է հայերին քաղաքակիրթ ազգերի մէջ. կանոնատը լամբագրութիւն, աշխատակիցներ. մեր Հարեանները. «Սղղարարի» կեանքը. նրա կատարած դերը մեր լրագրութեան մէջ. բովանդակութիւնը. տեղեկութիւններ Շմաւոնեանի դժբախտ վերջի մասին, 599—608:—Տպարան Ապկաթալում. Յարութիւն Գալուցեանի գալտոյը, 608—610:



ՄԻԻԹԱՐ ԱՅՐԱՅ

ԳԼ. Ա.

ՄԻԻԹԱՐ ԵՒ ՄԻԻԹԱՐԵԱՆՆԵՐ

I

Յիր ու ցան ապրող, ընդհանուր շահերի հասկացողութիւնը կորցրած հայ ազգը XVIII դարի սկզբին ներկայացնում էր մի դրութիւն, որ որքան ժպտուն ու յուսատու հանդամանքներ ունէր իր մէջ, նոյնքան էլ ցաւալի ու ողբերգական էր:

Այդ միջոցին Արևելեան Հայաստանի ծայրը կազմող մի լեռնատան սպասողութեան մէջ էր: Ղարաբաղի մի քանի մէլիքների լիազօրութեամբ Իսրայէլ Օրին ճանապարհորդում էր Եւրօպայում և իր բոլոր ընդունակութիւնները գործ էր դնուէ՞ որպէս զի կարողանայ ազատութեան դուռ բաց անել հայութեան համար: Օրին մեծամեծ խոստումներ էր անում, հաւատացնում էր թէ հայերը պատրաստ սպասում են և հէնց որ եւրօպական մի զօրաբաժին կանցնէ նրանց երկիրը, իսկոյն կը բարձրացվի ապստամբութեան դրօշակը, որի տակ

կը հաւարելն տասնեակ հազարաւոր զինված հայեր: Հայ պատգամաւորի ծրագիրները բարեհաճ ուշադրութեան արժանացան հախ Պֆալցի կուրֆիւրստի մօտ, ապա Պետրոս Մեծի արքունիքում: 1701 թւականին Օրլին Մօսկվայումն էր և այդտեղ թէ գաղանի խօսակցութիւնների միջոցով, թէ գրաւոր բացատրութիւններով մշակվում էր ուսուկան արշաւանքի ծրագիրը. ինչ ճանապարհներով պէտք է գնալ, ինչպէս պիտի կերակրվի զօրաբաժինը, յարձակողական ինչ զիջքեր կարելի է գրաւել և հայերը ինչպէս պիտի օգնեն արշաւող բանակին:

Սա պատկերի ժպտուն, յուսատու կողմն էր: Միւս կողմը, սղերդականը, ցաւալին, ներկայացնում էր արևմտեան հայութիւնը, որ հէնց մի և նոյն միջոցին ալեկոծվում էր կրօնական երկպառակութիւնների մէջ:

Իրարանցումների գլխաւոր բեմը Կ. Պօլիան էր, բայց նրանք հաւասար չափով յուզում էին թիւրքիայի այն բոլոր տեղերը, ուր կային հայ լուսաւորչականներ և հայ-կաթօլիկներ: Դեռ երբէք այդ երկու դաւանութիւնների մէջ ընդհարումը այն աստիճան կատաղութեան չէր հասել. դեռ երբէք կրօնով բաժանված ազգակիցները այնքան մոլեռանդութեամբ միմեանց չէին ծուստօղ: Եփում հոռւ էր կղերական կրքերի ծովը: Թիւրքաց բանատերը, թիւրքաները լցված էին այնպիսի հայերով, որոնք մեղադրվում էին իբրև ֆրանկներ,

այդտեղ էին ուղարկվում և այն պատրիարքները, քահանաները, աշխարհականները, որոնք անխելքութիւն ունէին խօսելու խաղաղութեան, եղբայրութեան մասին:

Մրցող երկու կողմերն էլ կատաղի էին, ֆանատիկոս, անխիղճ: Բայց և այնպէս, մենք պիտի դանազանութիւն որոնենք դրանց մէջ: Տիրապետող մեծ ոյժ և իրաւունքներ ունեցող կողմը հայ լուսաւորչականներն էին. բայց նրանք անհամեմատ շատ համբերող էին, քան կաթօլիկ փոքրամասնութիւնը—սա պատմական փաստ է: Թիւրքիան չէր ճանաչում հայ-կաթօլիկ եկեղեցի. բոլոր հայերը ենթարկված էին Կ. Պօլսի հայ պատրիարքի իրաւասութեան: Չը նայած այս հանգամանքներին, լուսաւորչական կղերը այնքան համբերող էր, որ թոյլ էր տալիս կաթօլիկ քահանաներին ազատ մշտնել հայոց եկեղեցիները, քարոզել այնտեղ: Այդ ազատութիւնը վայելում էին նոյն իսկ եզուիաները, որոնք քարոզ խօսում էին թիւրքերէն լեզուով *):

Շատ կարելի է որ դաւանական խտրութիւնները այն աստիճան չը թշնամացնէին մի և նոյն ազգի անդամներին, և թէ չը լինէին Լօյօլայի աշակերտները: Եղբայրասպան խառնակութիւնների այս տխուր հերոսները չէին ուղում խաղաղութիւն, և չը կար խաղաղութիւն: Նրանք կամենում էին խել

*) Թօրէն—«Երկաթէ զիմակով մարդը», Կ. Պօլս, 1870, եր. 64—65.

հայոց եկեղեցիները, միանգամայն անջատել կաթօլիկ հայերին և արգելել սրանց, որ չը դնան լուսաւորչականների եկեղեցին: Կաթօլիկ համայնքի ազգեցիկ անդամները, հարուստ սեղանաւորները, եզուխատկան գործիչներ դարձան: Լուսաւորչական եկեղեցուն պատկանող ամիրաներն էլ, ի հարկէ, քնած չը մնացին, և բացվեց սե, զլուսլի գործողութիւններէ մի երկար շարք, որ հազարաւոր տառապանքներ բերեց առանց այդ էլ խեղճ ու տանջվող ազգի զլխին:

Կտիւր սաստիկ սուր կերպարանք ընդունեցերը երկու կողմերն էլ ձեռք բերին ուժեղ, կամակոր ներկայացուցիչներ: 1700 թւականին Կ. Պօլիս հասաւ Փրանսիական նոր դեսպան Ֆէրիօլ, իսկ 1701 թւականին Կ. Պօլսի հայերը իրանց համար պատրիարք հրաւիրեցին էրզրումի առաջնորդ Աւետիք վարդապետին: Ահա այս երկուսը ախոյեան հանդիսացան միմեանց զէմ կրօնական հողի վրա և նրանց մարտումները նոյն իսկ քաղաքական մեծ կարեւորութիւն ստացան:

Ֆէրիօլի նման դեսպան Կ. Պօլիսը դեռ չէր տեսել Լուդովիկոս XIV-ի ներկայացուցիչը ցոյց տուեց թիւրքաց մայրաքաղաքում մի անօրինակ գոռողութիւն և կամակորութիւն. Փրանսիան եւրօպայի առաջին պետութիւնն էր և նրա դեսպանը հարկաւոր էր համարում սոսի տակ տալ ամեն վաշելչութիւն և կարգ: Երբ նա առաջին անգամ գլխում էր ներկայանալու սուլթանին, պալատական

ները նկատեցին որ նա ունէր իր հետ մի մեծ սուր և պահանջեցին վերցնել սուրը, որովհետեւ այդպէս էր կարգը: Ֆէրիօլ չը կամեցաւ հպատակվել կարգին և այն իսկ սենեակում, ուր սուլթանը պիտի ընդունէր նրան, տեղի ունեցաւ ընդհարում նրա և մի պալատականի մէջ: Մեծ վեղիբը պահանջեց Ֆէրիօլից կամ կատարել այն, ինչ պահանջում են թիւրքաց արքունիքի կանօնները, կամ հետանալ: Եւ դեսպանը ընտրեց վերջինը. չը կամենալով բաժանվել իր սրից, նա դուրս գնաց ունկնդրութեան սենեակից, չը տեսնելով սուլթանին: Այնուհետեւ նա տասը տարի դեսպան մնաց Կ. Պօլսում և ոչ մի անգամ չարժանացաւ սուլթանի ունկնդրութեան: Մի ուրիշ անգամ Ֆէրիօլ սկսեց զբօսնել Բօսֆօրի վրա մի նաւակում, որ բոլորովին նման էր սուլթանի նաւակին և վերջինիս պէս ունէր ծիրանի վարագոյրներ: Մեծ վեղիբը ստիպված եղաւ իմաց տալ դեսպանին, որ եթէ նա զբօսանքի դուրս կը գայ այդպիսի նաւակով, ինքը հրաման կարձակէ որ ոմրակոծեն նաւակը:

Այս տեսակ գործողութիւնների համար Ֆէրիօլ թիւրքերից ստացաւ «գիժ դեսպան» (դէլի էլչի) անունը: Գիժ դեսպանը սկզբում չափաւորում էր Կ. Պօլսում բոյն դրած եզուխաների յարձակողական ձգտումները, բայց յետոյ բոլորովին ենթարկվեց նրանց ազդեցութեան և դարձաւ նրանց կոյր գործիքը:

Իսկ Աւետիք պատրիարքը յայտնի էր նրա-

նով, որ էրգրումի մէջ սաստիկ հալածանք էր հանել «ախթարմաների» (հայ կաթօլիկների) գէմ: Խոտովութիւնները այդ քաղաքում վերջացել էին նրանով, որ հայոց առաջնորդը դուրս էր վռնտել բոլոր փոքր ի շատէ աչքի ընկնող հայ-կաթօլիկներին: Այգպիտի քաջագործութիւնների համար էլ նա հրատիրվել էր Կ. Պօլիս: Եւ իրաւ, Կ. Պօլիս հասնելուն պէս նա բաւականաչափ խիստ չը համարեց վաղուց սկսված հալածանքները կաթօլիկների գէմ: Նախկին պատրիարք Եփրեմին, որի հրամանով բանտարկվել և չարչարանքների էին ենթարկվել բազմաթիւ հայ-կաթօլիկներ, Աւետիքը քշեց Էջմիածին, ուր նա պիտի ապաշխարէր իբրև ֆրանկ: Սրանից կարելի է իմանալ թէ որպիսի հրէշաւոր կատաղութեամբ էր բորբոքված նոր պատրիարքը այլադաւան հայերի գէմ:

Աւետիքը շատ ուժեղ էր. նրա կողմն էր ինքը, թիւրք կառավարութիւնը: Այդ ժամանակ շէյխ-իւլ-խլամի պաշտօնը վարում էր Ֆէյզուլլահը, որ համարեա իր ձեռքն էր առել պետութեան ղեկը: Հասկանալի է թէ այսքան հզօր մի աջակից ունենալը ինչ ահագին նշանակութիւն ունէր Աւետիք պատրիարքի համար: Նա իսկոյն և եթ պաշտօնից գցեց Երուսաղէմի Մինաս պատրիարքին, որին բերել սուեց Կ. Պօլիս և այնտեղ շղթայակապ բանտարկեց: Նոյն վիճակին ենթարկվեցան և ուրիշ հոգևորականներ: Աւետիքը բանտարկում էր, սուղանքները էր ենթարկում, իր ձեռքով ձեռում էր

այն բոլոր մարդկանց, որոնց նա անհաւատաբխ, կաակածելի էր համարում և որոնք յանդգնում էին նոյն իսկ թեթև կերպով բողոքել նրա գործերի գէմ: Եզուխաները լարեցին իրանց ամբողջ կարողութիւնը՝ այգպիտի մի հակառակորդին տապալելու համար: Բայց տապալել Աւետիքին այնքան հեշտ չէր. գրգովել էին ամբոխի ստոր կրքերը. հալածանքները, բռնութիւնները փրկութեան միջոց էին համարվում և ժողովուրդը իր պատրիարքի կողմն էր: Եւ զիջողները, խաղաղութեան ու հաշտութեան ճանապարհ որոնողները, ի հարկէ, եզուխաները չը պիտի լինէին: Երբ դեսպան Ֆէրիօլ փորձեց հասկացնել եզուխաների մեծաւոր Բրաքօնիէին, թէ կաթօլիկների գէմ սկսված հալածանքը կարող է ընդհանրանալ ամբողջ Թիւրքիայի մէջ, թէ սուլթանը կարող է սաստիկ հրամաններ հանել, որոնք մահացու հարուած կը տային պապականութեան, Լոյօբայի աշակերտը պատասխանեց. «Եկեղեցին մի ժամանակ աւելի բուռն հալածանքներ է կրել. հայերը պիտի չարչարվել սովորեն. ինքը չէ կարող ընդունել, որ կաթօլիկները ամենախորք հաղորդակցութիւն անգամ ունենային իրանց հերձուածող եղբայրների հետ և պիտի աչքի առաջ ունենան ամենադառն չարչարանքներ» *): Եւ անարեկումը սաստկանում էր, կուռղները կըրքերը գնալով աւելի և աւելի բռնկվում էին, տա-

*) Թօրէն, Եր. 47.

բածեկով մի հրդեհ, որի մէջ կուռ-կոխվում էր
 եղբայրաստղան սուրբը: Մարդիկ բանտերն էին
 թափվում, զրկվում էին իրանց ստացուածքներից,
 թշուառանում էին մի քանի ժամում: Աղան նոյն
 իսկ նահատակութիւններ: Շատերը սարսափահար
 փախչում էին Կ. Պօլսից:

1702 թուականի աշնանը Կ. Պօլսից մի նաւ
 էր գնում դէպի Չմիւռնիա: Ճանապարհորդների
 թւում կար մի մարդ, որ հագել էր վաճառականի
 զգեստ, բայց վաճառական չէր, այլ կրօնաւոր: Այդ-
 պէս ծպտած փախչելը թիւրքաց մայրաքաղաքից այն
 միակ միջոցն էր, որ ազատում էր նրան Աւետիք
 պատրիարքի բարբարոսութիւններից: Նրա հետ
 էին երեք նոյնպիսի կեղծ վաճառականներ, որոնք
 նրա աշակերտներն էին:

Հասնելով Չմիւռնիա, կեղծ վաճառականները
 իջան ընդհանուր վաճառականական մի պանդոկում
 և սպասում էին նաւի, որ պիտի տանէր նրանց
 դէպի արեւմուտք: Բայց մի քանի բարեկամ մար-
 դիկ խնայան թէ ով են փախստականները: Աւ-
 ահա այդ բարեկամներից մէկը մի օր վաղեց կրօ-
 նաւորի մօտ, յայտնեց, թէ քաղաքի դատաւորը
 ստացել է Կ. Պօլսից արքունի հրաման, որի մէջ
 ասված է թէ փախել է մի ֆրանկացած հայ վար-
 դապետ. պէտք է նրան որոնել, գտնել և կալանաւ-
 ւորել: Կեղծ վաճառականների գլխաւորը իսկոյն
 հասկացաւ, որ հրամանը իրան է վերաբերում և
 շտապեց թաղնիկ եղութիւնների վանքում: Ապա,

երբ հսկաներին Չմիւռնիա եկաւ մի նաւ, որ
 պիտի գնար դէպի Աւրօպա, փախստականը մե-
 ծամեծ զգուշութիւններ գործ դնելով որ իրան չը
 նկատեն, դուրս եկաւ թաքստի տեղից և մտաւ այդ
 նաւը իր աշակերտի հետ: Նաւը խարխիւրը հա-
 նեց և ֆրանկացած վարդապետը ընդ միշտ հեռա-
 ցաւ թիւրքիայի ամերից:

Աւետիք պատրիարքի հալածանքների այս մի
 մասը, որ ուղղած էր փախստական վարդապետի
 դէմ, շատ հարկաւոր էր հայերի մտաւոր վերա-
 ծնութեան համար:—Չմիւռնիայից Աւրօպա փախ-
 չողը Մխիթար վարդապետ Սերաստացին էր, Մխի-
 թարեան հոշակաւոր միաբանութեան հիմնադիրը:

II

Հայոց մտաւոր զարգացման պատմութիւնը
 շատ էլ հարուստ չէ խոշոր գէմբերով: Բայց եղած-
 ներն էլ մեղ լաւ ծանօթ չեն, այնքան չնչին են
 տեղեկութիւնները, որ պահել է ժամանակը նը-
 բանց մասին: Հեռաւոր հնութիւնից մենք մեծ
 պահանջներ անել չենք էլ կարող: Բայց ահա
 տասնութերորդ դարի սկզբին հայկական հօրի-
 ղօնի վրա դուրս է գալիս մի խոշոր, նշանաւոր
 դէմք—Մխիթարը: Արդեօք կարող ենք ասել, թէ
 դոնէ նրան լաւ ճանաչելու համար մենք ունինք
 բազմակողմանի տեղեկութիւններ:—Դժբախտա-
 բար, ո՛չ:

Մխիթարը եղել է կրօնաւորական ուխտի հիմնադիր և նրա կենսագրութիւնը գրել ու հրատարակել է այդ իսկ ուխտը *)—անա պատճառը, որ խմանալ նրա մասին զուտ ճշմարտութիւն չստացուար է: Մի վանք, մանաւանդ կաթողիկ վանք, չէր կարող իր հիմնադրին չը բարձրացնել մինչև հրեշտակների դասը, և զարմանալի չը պիտի լինի այդ վանական տեսակէտից, որ XVIII դարի մարդու մասին մենք ունինք այնպիսի տեղեկութիւններ, որոնք աւելի մի հին սուրբի վկայագրութիւնն կազմում, քան մի ճշմարիտ պատմութիւն:

Բարեպաշտական առասպելները, զանազան տեսիլները, սքանչացման ամենաբարձր արտայայտութիւնները այնքան միմնացրել են Մխիթարի կեանքի նկարագրութիւնը, որ շատ գծուար է քայլ

*) Մխիթարի կենսագրութիւնը ամենից ատաջ համառօտ կերպով պատմել է Հ. Չամչեանը իր «Հայոց Պատմութեան» մէջ (Գ. գլ. խե.): Ասլ, ատում են, մի մանրամասն կենսագրութիւն, որ գրել է նրա աշակերտ և քարտուղար Մատթէոս վարդապետ Նւթօկիացին, բայց այդ դործը մինչև այսօր էլ չէ հրատարակվում: 1810 թին Վենետիկում տպագրվեց Պատմութիւն կենաց և վարաց Տեառն Մխիթարայ Սերաստացուց, հեղինակութիւն Ստեփանոս Գրգէր Ադոնց Արքայի: Դա միակ վտրբի շատէ ընդարձակ կենսագրութիւնն է, որի վրա Մխիթարեանները մինչև այժմ ոչինչ չեն տակադրել: 1899 թին «Գաղմալէպիտ» մէջ տպվեց Մխիթարի ոտանաւոր կենսագրութիւնը, բայց դա նոյն ներբողն է, ինչ ներկայացնում է Ադոնցի գրածը:

առ քայլ հեռեւել, թէ ինչպէս Փոքր-Սփայի մի այնպիսի կորած ու խաւար անկիւնում, ինչպիսին է Սերաստիա քաղաքը, զարգացաւ մի զարմանալի ուժեղ բնաւորութիւն, որ սեփական ջանքերով ճանապարհ հարթեց կատարեալ անյայտութիւնից դէպի մեծ և յստիքական հոշակ, կապեց իր անունը մեր մտաւոր վերածնութեան հետ, դառնալով մի ամբողջ դարադլիսի սկզբնապատճառ: Կենսագրական այդ պակասութիւնները հազիւ թէ այսուհետեւ էլ լրացվեն Մխիթարի հիմնած միաբանութեան ձեռքով: Իսկ մենք չունենք ուրիշ աղբիւրներ. չունենք նրա նամակների և բոլոր գրութիւնների ժողովածուն, որովհետեւ կաթողիկ վանքը առհասարակ չէ սիրում տան գաղանխքներ դուրս հանել: Այս պատճառով պիտի բաւականանանք այն ջատագովական գրուածքներով, որոնք մինչև այժմ լոյս են տեսել Մխիթարի մասին և պիտի փորձենք այդ կղերական սքանչացումների միջից դուրս բերել գործիչի բնական, մարդկային գծերը, ուշադրութիւն չը դարձնելով կրօնաւորական այն չափազանցութիւնների վրա, որոնք աշխատում են իւրաքանչիւր տողի ետևից Աստուծու մատ, Նախաինամութեան անօթ հոշակել Մխիթարին:

Մխիթարը ծնվել է Սերաստիա քաղաքում 1676 թւականի փետրվարի 7-ին: Նրա հայրը Մանուկի որդի Պետրոսն էր, մի վաճառական մարդ, իսկ մօր անունն էր Շահրիստան: Երեխան միլըր-

տութեան ժամանակ ստացաւ իր պապի անունը — Մանուկ, բայց մենք կանուանենք նրան Մխիթար անունով, որ արվեց նրան հոգևոր կոչման հետ:

Յայտնի չէ թէ ինչ տեսակ մարդիկ էին Մխիթարի ծնողները, այսինքն ինչ տեսակ ազգեցութիւնների տակ էր նա տանը: Կարելի է ենթադրել որ Պետրոսը ունեւոր վաճառականներից չէր, — գոնէ Մխիթարը հարուստ չէր: Կարեւորը ի հարկէ այդ չէր, այլ այն՝ թէ ինչ կրթութիւն ստացաւ երեխան: Այդ կողմից էլ Մխիթարը շատ բախտաւոր չէր. նրան տուն մի ողորմելի ուսում, որ հնարաւոր էր այն խաւար ժամանակներում, թիւրքական մի քաղաքի մէջ: Ասում են թէ նա հինգ տարեկան էր, երբ սկսեց կարգալ-գրել սովորել տեղական քահանայի մօտ: Բայց դա չափազանցութիւն է: Ինչ էլ լինի, քահանայ ուսուցչի գիտութեան պաշարը այնքան աղքատիկ էր, որ Մխիթարը տասն տարեկան հասակում վերջացրեց ուսումը: Աւելի ճիշտ կը լինէր քահանայից նրա ստացածը անուանել մի հասարակ գրագիտութիւն:

Նա աշխոյժ, մտացի երեխայ էր, մանաւանդ խիստ տարւորվող: Քահանայի ուսումը, ծնողների եկեղեցատիրութիւնը ժամանակից շատ առաջ հաղորդեցին նրան մի սաստիկ կրօնամոլութիւն: Մանուկ խելքի մէջ զաղափարական ձևակերպութիւն է ստանում կրօնաւոր դասնալու միտքը: Այնքան յափշտակում է նրան այս միտքը, որ մի օր իր հասակակից երեխայի հետ նա ծածուկ հեռանում

է տանից՝ մի քարայրում ճգնելու համար, հաւատացած լինելով որ ինչպէս մի ժամանակ Յովհաննէս Մկրտիչը անապատում կերակրվում էր երկնքի խնամքով այնպէս էլ այժմ Աստուծու հրեշտակները կերակուր կը բերեն իր և ընկերի համար: Բայց Հրէաստանի հրաշքը չը կրկնվեց Սերաստիայում. հրեշտակներ չեկան, թէև երկու երեխաները ամբողջ օրը ծնկաչաք աղօթքներ էին կարգում: Օրը մթնեց, քաղցածութիւնն սկսեց տանջել և խեղճ ճգնաւորները ուրիշ մի ճար չը գտնելով, սկսեցին լաց լինել, օգնութեան կանչել: Բարեբախտաբար, ծնողները մարդիկ էին ուղարկել նրանց որոնելու. սրանք լսեցին լացն ու ազաղակները և ազատեցին անչափահաս կրօնամոլներին վտանգից...

Բաւական չէր, որ միտոկրական չափազանց յափշտակութիւնը այսպէս գերել էր տասը տարեկան երեխայի խելքը, ծնողներն ուղարկեցին նրան դաստիարակվելու մի այնպիսի տեղ, ուր կարելի էր աւելի թաղիւկ ճգնաւորական խոհերի մէջ: Սերաստիայում ապրում էին երկու քոյրեր, Մանասէ և Մարիամ անունով: Դրանց երկու եղբայրները ճգնաւոր էին Լիմ անապատում. Մանասէն արդէն նշանված աղջիկ էր, երբ նոյն ճգնաւորական տենդը նրան էլ բռնեց. նա հրաժարվեց ամուսնութիւնից, և երկու քոյրերը նստեցին Իրանց հօր տանը՝ պասով և աղօթքներով հողի գտնելու համար: Հազիւ-հազ կարգալ սովորելով,

այդ կոյսերը դարձան ֆանատիկոս միանձնուհիներ։
 Ի՞նչ էր սովորում Մխիթարը նրանց մօտ։—
 Միայն կրօնական նախապաշարմունքներ, զանա-
 զան սրամտութիւններ սրբերի, դժոխքի, արքայու-
 թեան մասին և ճգնաւորական ինքնակեղեքումնե-
 րի նորանոր փաստեր։ Նոյն իսկ այն ժամանակվայ
 վանական զիտութիւն էլ չէին կարող աւանդել
 այդ կոյսերը իրանց աշակերտին, այնքան տգէտ ու
 անպատրաստ էին։ Նրանք միայն երազներ էին
 տեսնում, ի հարկէ, միայն բարեպաշտական բո-
 վանդակութիւն ունեցող երազներ, որոնք մի-մի
 մարդարէական գուշակութիւն էին, զարմանալի
 է, որ այդ մարդարէութիւնները երկու քոյրերին
 մի և նոյն ձևով էր ուղարկում երկինքը. նրանք
 քնում էին առանձին, բայց տեսնում էին մի և
 նոյն երազը։ Անկասկած, պատանի Մխիթարի
 գլուխը աւելի ևս չչմում էր այդ տեսիլքներից։ Նա
 նրանց տարեց իր հետ Իտալիա և XIX դարի ըսկզ-
 բում, երբ նրա հիմնած միաբանութիւնը հայերի
 մէջ ամենաբարձր գիտնականութեան ներկայացու-
 ցիչ էր համարվում, անգրագէտ կոյսերի երազները
 կատարեալ հաւատով գրի առնվեցան իբրև աս-
 տուածային յայտնութիւններ *)։ Այսպէս, Մխի-
 թարը մտքում պահել էր, որ կոյսերը մի տարի
 երազ տեսան, որի մէջ սքանչելի տեսքով մի մարդ

*) Ազոնց, «Պատմութիւն կենաց և վարուց Մխիթա-
 րայ», էր, 21—22.

յայտնեց նրանց, թէ այդ օրը Հոռոմ մի սուրբ
 մարդ է վախճանվում։ Կոյսերը, հաւատացնում է
 բարեպաշտական լեզնեզան, մինչև այդ չէին էլ
 լսել Հոռոմի անունը։ Եւ, ի հարկէ, կարելի է և
 պէտք է ենթադրել, թէ այդ յայտնութիւնը նշա-
 նակված էր Մխիթարի համար, որ Հոռոմի հպատակը
 պիտի դառնար։ Նոյն առասպելը շարունակում է
 պատմել, որ տարիներ յետոյ, Իտալիայում, Մխի-
 թարը տեղեկութիւններ հաւաքեց և իմացաւ, որ
 երազը ճիշտ էր. այն օրը վախճանվել էր Իննսօկին-
 տիոս XI պապը։

Երազները վերաբերում էին և իրան, Մխի-
 թարին։ Կոյսերը երկու անգամ երազ էին տեսել.
 մէկի մէջ Մխիթարը ապառաժոտ ճանապարհ էր
 հարթում, և աստուածային շնորհքը յայտնում էր,
 թէ դա դէպի արքայութեան գուռը տանող ճանա-
 պարհն է, որ հարթում է Մխիթարը։ Իսկ միւս
 երազի մէջ Մխիթարը մի խումբ լուսազղեստ մարդ-
 կանցից ընդունում էր տեսակ-տեսակ անուշահոտ
 իւղեր։ Եւ ո՞վ, կարգալով ու լսելով այսպիսի մար-
 դարէական գուշակութիւններ, չը պիտի հաւատար
 թէ Նախախնամութիւնը Մխիթարին ընտրել էր
 լուսաւորելու հայերին Հոռոմի լուսով և թէ Մխի-
 թարը դեռ մանուկ հասակում վերին տեսչու-
 թիւնից ներշնչված էր հասկանալու թէ ուղիղ և
 ուղղափառ դաւանութիւնը միայն հոռոմէականն է։
 Եթէ մենք յիշատակում ենք այս երազները,
 պատճառն այն չէ, որ մի աւելորդ անգամ ցոյց

տանք թէ ինչպէս կղերը, մարդկանց միաքր նուաճելու համար, շահագործում է նախապաշարմունքները, առասպելները: Ո՛չ, դա չափազանց լաւ յայտնի մի իրողութիւն է. բայց մենք կանգ առանք այդ առասպելների առաջ այն պատճառով, որ դրանք լաւ բնորոշում են այն միջնորդը, որի մէջ մեծացաւ Մխիթարեան միաբանութեան հիմնադիրը: Այդ միջնորդի ազդեցութիւնն էր, որ Մխիթարը, զեռ տասը տարեկան մի երեխայ, սկսեց ճգնաւորական պահեցողութիւն. նա հրաժարվեց մտից, գինուց, եօթ տեսակ պտուղներից, կամենում էր հրաժարվիլ և կաթնեղէնից ու առնասարակ ամեն տեսակ մրգերից, բայց կոյսերը չափաւորեցին նրա այդ ճգնաւորական եռանդը, յայտնելով երկնքի կողմից, թէ նա պիտի դառնայ եկեղեցու վաստակաւոր մշակ, ուստի պարտաւոր է պահպանել իր առողջութիւնը:

Բայց կարելի էր չափաւորել կրօնամոլութիւնը մի այնպիսի միջնավայրում, ուր պատանին միայն չափազանցութիւն էր տեսնում և նրա իղէալը դառնում էր կատարեալ անձնասպանութիւնը: Երկու կոյսերը կենդանի օրինակ էին նրա համար, իսկ ի՞նչ էին ցոյց տալիս նրանք: Բաւական չը համարելով տան մէջ աղօթելը, նրանք գիշերներն էլ դուրս էին գալիս՝ բաց երկնքի տակ աղօթելու: Եւ այդ պարտաւորութիւնը նրանք չէին մոռանում նոյն իսկ ձմեռվայ ցրտերին: Փանատիկոտութիւնը կուրացնող է. նա չէր թոյլ տալիս քոյրերին հաս-

կանալ, որ ցրտի մէջ գեանատարած աղօթելը պիտի վնասէ նրանց առողջութեանը: Ճգնաւորական գերագոյն իղէալը սկզբից և եթ եղել է մի մաշված, կեղտոտ, այլանդակ մարմին ունենալ երկնքի սիրոյ համար: Կոյսերն էլ հասան այդ երանաւէտ դրութեան: Չմեռնային գիշերները, վերջապէս, սոսկալի անդամաւորութիւն առաջ բերին երկուսի մէջ. նրանք կծու, բայցբայված՝ անկողին ընկան կողճերի պէս, անկարող լինելով շարժվել: Նրանց փտող, շարաւոտ, որդնած մարմինները արդէն վկայում էին, թէ երկուսն էլ Քրիստոսի հարսներն են դարձել: Եւ ամբօխի համար նրանք մեծարանքի, պաշտամունքի առարկայ դարձան: Իսկ երբ սոսկալի հիւանդութիւնը, տարիներ տանջելուց յետոյ, վերջ դրեց անգամալոյծների կեանքին, նրանք դարձան սուրբեր, այն էլ հրաշագործ սուրբեր:

Ահա թէ ինչպէս դաստիարակվեց Մխիթարը: Պարզ է, որ նրա համար կեանքում չէր կարող լինել մի ուրիշ սուբարէզ, բացի կրօնաւորականից: Տասն և հինգ տարեկան հասակում, չը նայելով մօր գիմադրութեան, նա սարկաւապ է ձեռնագրվում, հագնում է ճգնաւորական մաղէ շապիկ, զրկում է իր անձը, աչքի առաջ ունենալով հասնել այն իղէալին, որ ներկայացնում էին նրա հողու և մարի վրա այնքան խոր տպաւորութիւն թողած կոյսերը: Բայց մի սովորական ճգնաւոր չը դարձաւ նա: Մի ուրիշը կը բաւականանար իր ստացածով,

կը հեռանար կեանքից և կը սկսէր ինքն իրան կեղեքել ու մաշել մի որ և է ամայի տեղ, քարայրում: Իսկ Մխիթարը հէնց նրանով էլ զանազանվում էր հասարակ մարդկանցից, որ ունէր հարցասէր, խուզարկու սպի: Բաւականանալ իր ստացած կըրթութեամբ նա չը կարողացաւ, ուստի սկսեց որոնել աւելի կատարելագործվելու, աւելի բարձրանալու միջոցներ, մնալով, ի հարկէ, ճգնաւորական իգէալի շրջանում: Այդ որոնումները նրան հանեցին Սերաստիայից, ման ածեցին զանազան տեղեր: Դա մի աշխարհատեսութիւն էր, որ պիտի հաղորդէր նրա բնաւորութեան աւելի փորձառութիւն:

Ինչպէս էին այն ժամանակներում կատարելագործվելու, կրթվելու հնար գտնում: Մխիթարը հարիւրաւորներից մէկն էր: Դպրոց չը կար. բան սովորել ցանկացող պատանին պիտի գտնէր մի հոգևորական և նրա ստների մօտ որոնէր ուսում և դիտութիւն: Ահա ինչպէս էր կատարվում այդ բանը: Էջմիածնից Սերաստիա գնաց մի նուիրակ կախսկոպոս. նա համարվում էր գիտնական և լաւ ճգնաւոր: Մխիթարը դառնում է նրա փոքրաւորը: Պէտք է ծառայել կախսկոպոսին հլու հաւատարմութեամբ, որպէս զի փոխարէնը մի կտոր բան ստանայ նրա դիտութիւնից:

Այդ կախսկոպոսի հետ Մխիթարը գնում է Էջմիածին: Հայոց ամենագլխաւոր վանքը, ուր նստում էր հայերի հոգևոր գլուխը, անշուշտ

ներկայացնում էր իւրաքանչիւր ուսումնասիրաւ պատանուն իբրև աւետեաց երկիր: Բայց այնտեղ Մխիթարին նստում էր հիասթափում: Եթէ գրադիտութիւն իմացող մարդկանց այն ժամանակներում պէտք էր մատներով համրել, դրա գլխաւոր պատճառներից մէկն էլ այն էր, որ հայ հոգևորականները իբրև ուսուցիչ այնպիսի բռնակալներ էին, որ շատ քչերը կարող էին դիմանալ նըրանց ստների մօտ: Մխիթարի ուսուցիչ կախսկոպոսը այդ մանկավարժական բռնակալութեան մի շատ տիպիական ներկայացուցիչն էր: Ոչինչ մարդասիրական զգացմունք զէպի աշակերտը. ծեծը, հայհոյանքները սովորական միջոցներ են և կադմում են մանկավարժական գերագոյն իմաստութիւններ: Տարիների մի երկար թիւ է հարկաւոր, որպէս զի ուսուցիչը կամաց-կամաց, փոքրիկ կտորներով բան սովորեցնէ իր ծառայ աշակերտին: Մխիթարի ուսուցիչը վճռել է տասներկու տարի պահել նրան իր ստների մօտ, ուստի չէ թոյլ տալիս նրան շատ բան սովորել. և երբ արեղաները գալիս էին նրա խուցը՝ ուսում առնելու, նա նախ և առաջ դուրս էր անում Մխիթարին, որպէս զի սա լսելով շատ բան չը սովորէ: Աւելացնենք այդ բոլորի վրայ ծառայական տանջանքները: Վաղ առաւօտեան զանգակը միաբաններին վանք էր հրաւիրում. Մխիթարը, միւս աշակերտների նման, պիտի շատ շուտ գնար՝ սաղմոս քաղելու: Ժամատացութիւնից յետոյ կախսկոպոսները գնում էին

նորից քնելու, իսկ թշուառ աշակերտը պիտի ոտի վրա մնար, պատրաստ ամեն բայէ կատարելու այն, ինչ կարող էր յանկարծ հրամայել նրա տէրը: Այսքանը բաւական չէր. աշակերտներին այդիներում բանեցնում էին մշակի նման: Անքուն գիշերները, այգու մէջ օրերով աշխատելը յոգնեցրին Մխիթարին. նա ստացաւ աչքերի հիւանդութիւն և կոպիտօպտը ոչինչ ուշադրութիւն չը դարձրեց դրա վրա:

Ահա ինչ դաժան տանջանքներով էր հայ պատանին ձեռք բերում կրթութիւն: Այն էլ ինչ կրթութիւն: Ժամանակի կաթողիկոսներն ու պատրիարքները չէին կարողանում կանօնաւոր, անսխալ հայերէնով գրել, փոքր ի շատէ լեզուազէտ մարդը մի երևոյթ էր, որ մատով էին ցոյց տալիս և նա հռչակվում էր աշխարհից աշխարհ: Գիտութիւնը սուրբ գրքերի մեկնութիւնն էր, քերականութիւն սովորելը շատ և շատ բախտաւոր անհատին էր միայն աջողվում. ահազին մեծամասնութեան համար դա մի անհասանելի բան էր:

Հայրենի իրականութիւնը այդ էր: Մխիթարը գժգոհ էր այդ իրականութիւնից—ահա ինչն է այդ մարդու ամենամեծ արժանաւորութիւնը: Նա սրտնում էր ուսում և գիտութիւն. այդ բանը չը կար նոյն իսկ Էջմիածնում, իսկ Էջմիածնից բարձրը տեղ չէր կարելի գտնել հայոց աշխարհում: Որոնում էր ճգնաւորական մաքսւր, անարատ կեանք, բայց դրա փոխարէն գտնում էր քուրճ

հազած, ապաշխարող կղերականներ, որոնք, սակայն, կոպիտ ու տղէտ էին, արատաւոր, ու նրանց գործերը չէին համապատասխանում խօսքերին: Այդ անբաւականութիւնը դրդում է նրան որոնել իր ցանկացածը ուրիշ տեղերում: Եւ նա գիշերով փախչո՞ւ Էջմիածնից, ազատվում է իր դահիճ ուսուցչի սել է թէ Սեանի ծովում մի մենաւոր կղզի կայ և այդ կղզու վրա մի վանք, ուր ճգնում են հայ վարդապետներ: Ու գնում է այնտեղ: Բայց Սեանն էլ հայկական իրականութեան մի բեկորն է: Այնտեղ էլ խաւար տղիտութիւնն է տիրում. վանական քարացած կեանքի մէջ կայ ձեւական բարեպաշտութիւն, կան ճգնողների արտաքին երեւոյթները, բայց չը կայ հոգի, չը կայ այն բարձրութիւնը, որին ձգտում էր Մխիթարը իր ճգնաւորական խոհերի մէջ: Սեանն էլ չը կարողացաւ և չէր կարող բաւարարութիւն և անդորրութիւն պարգևել մի մարդու, որ իր ժամանակից պահանջում էր աւելի բան, քան նա կարող էր տալ: Եւ Մխիթարին Սեանի ցուրտ կամարների տակ բռնեց յուսահատական մի տագնապ: Այնքան քաշքշվել էր, այնքան չարչարվել էր, այժմ ինչ անել, ո՞ւմ գիմել՝ ճանապարհ, ուղղութիւն գտնելու համար: Այս հարցերը տանջում են նրան:

Մխիթարի պէս միստիքական բնաւորութիւնները չեն կարող որ և է վճոխ հասնել առանց երկնքի օգնութեան, և իւրաքանչիւր վճիռ նրանց մէջ ձեւակերպվում է երկնային հրաշքի կերպա-

ընդհանուր: Մենակ, անօգնական, ոչ ոքից չը հասկացված մարդու այդ հարցերը ուղղված էին Աստուծուն, թէ և նրա համար պարզ էր, որ դարձեալ պէտք է որոնել գտնելու համար, պէտք է աշխարհը չափչփիկ՝ առանց յուսահատվելու: Բարեպաշտական լեզունգան ասում է, թէ նրան երեսց Աստուածածինը սերաստացի երկու քոյր կոյսերի հետ և խոստացաւ կատարել նրա ցանկութիւնը: Այդ խոստումը անում էր կամքի ոյժը, առաջանալու, կատարելագործվելու անյողողող ցանկութիւնը: Բայց պէտք էր քաջալերութիւն, պէտք էր հաւատալ սեփական ոյժերին և զնալ անձանօթ, գծուար ճանապարհով: Ահա այդ անհրաժեշտութիւնը վանքի խորհրդաւոր կիսամթութեան, աղօտ, հրաշքների ու վերացականութեան ողով սուղորված մթնոլորտի մէջ ձեակերպվում է և տալիս նրա երևակայութեան այն տեսիլը, որ դառնում է նրա համար առաջնորդող աստղ: Մարդիկ կան, որոնք ունեն այդպիսի աստղ իրանց սրտի և հոգումէջ, բայց նրան հետևում են միայն այն ժամանակի երբ տեսնում են նրան որ և է տեսիլքի, որ և է երազի մէջ: Հոգու այդ տեսակ ազդումը սովորական է մանաւանդ կրօնական և կրօնամոլ մարդկանց շրջաններում, ուր մարդկային բնաւորութիւնը ստորացրած է, կամքը յանցաւոր և կորստական է համարվում և ուր ամեն ինչ վերագրվում է Նախախնամութեան, որ բոլոր անցքերի ու ձգտումների միակ տէրն ու անօրէնն է...

Հեռանալով Սեանից, Մխիթարը ճանապարհ է ընկնում դէպքեր հայրենիքը: Բայց ճանապարհին մտում է Բաղնի վանքում, որի վանահայրը գտնէ այն արժանաւորութիւնն ունէր, որ զգում էր թէ ինքը ազէտ է, ուրեմն և պարտաւոր է յարգել աւելի դիտունին: Վանահայրը բաւ ընդունում է երիտասարդին և յանձնում է նրան աշակերտներ՝ ուսուցանելու համար: Այդ նոր պաշտօնում Մխիթարը մտում է մօտ տարի ու կէտ: Երկու հանգամանք նրա այդ ժամանակվայ կեանքում ուշադրութեան արժանի են: Առաջինն այն էր, որ այդ միջոցին էրզրումի մէջ Աւետիք վարդապետը հալածանքներ էր յարուցել հայկաթօլիկների դէմ. այդ առիթով ծագած եզրայրասպան խռովութիւնները գրաւեցին և Մխիթարի ուշադրութիւնը, բայց անելով նրա առաջ այն դաւանական խտրութիւնները, որոնք տասնեակ դարերից ի վեր քարուքանդ էին արել աշխարհը, բայց դեռ չէին կշտացել արիւնտա գոհերից: Հալածել—տարածել, սա հին ասացուածք է: Աւետիքը և նրա նմանները չէին հասկանում այդ, բայց ահա հալածվողների մեղքը ուսումնասիրել է սկսում և Բասէնի վանական դպրոցի ուսուցիչը: Վանքի մէջ նա գտնում է ձեռագրեր, գրանցից լիմանում է Քաղկեդօնի ժողովի հանգամանքներն ու ընդունած դաւանական սկզբունքները: Դա առաջին ծանօթութիւնն է կաթօլիկութեան հետ, դեռ աղօտ ու անկատար: Մխիթարը ծանօթանում է և Պօղոս ա-

նունով մի հայ-կաթօլիկի հետ, որ եղել էր Հոսմում: Պօղոսը պատմում է պապերի մայրաքաղաքի մասին, նկարագրում է այնտեղի գալրոցները, կրօնաւորական հաստատութիւնները, գրադարանները: Հասկանալի է, թէ ի՞նչ յափշտակող տպաւորութիւն պիտի գործած լինի հեռաւոր մայրաքաղաքը՝ որոնող, մեր դժբախտ իրականութեան մէջ տանջվող երիտասարդի մտքի վրա: Այդ ժամանակից նա հասկանում է որ իր սրտնածը Հոսմում կարելի է գտնել:

Երկրորդ հետաքրքրական հանգամանքն այն է, որ Բասէնի վանքում Մխիթարին յանկարծ յափշտակում է աշխարհային կեանքը: Չը նայած, որ նա պահեցողութիւններով, զրկանքներով ամեն կերպ ճնշում էր իր մարմինը, եկաւ մի ժամանակ, երբ երիտասարդական արիւնը խօսեց նրա մէջ: Երկու կանայք քիչ էր մնում որ հրապուրէին նրան և, ով գիտէ, գուցէ նոյն իսկ դուրս բերէին վանական միջնորդից: Մենք չը գիտենք այս դէպքի մանրամասնութիւնները. վանքում յօրինված կենսադրութիւնը մեզ ուղում է հաւատացնել, թէ դա սատանայի գործն էր և մի քանի անորոշ ու անկապ խօսքեր ասելով, շտապում է փակել կղերական-ճգնաւորական տեսակէտից անախորժ դէպքի յիշատակութիւնը: Կարելի է, սակայն, ենթադրել որ աշխարհի սէրը այնքան էլ հեշտութեամբ չէ խեղդել ու սպանել Մխիթարը: Բասէնի վանքից հեռանալու մի պատճառն էլ

եղել է կինը, որ քիչ էր մնում տակն ու վրա անէր երիտասարդ Գրիգորի բոլոր բարեպաշտական ջանքերը...

Հայրենի քաղաքում Մխիթարը ենթարկվեց մի ծանր դժբախտութեան: Այդտեղ սաստկացաւ աչքացաւը, որ դեռ էջմիածնում էր սկսվել: Հիւանդութիւնը այնքան սաստկացաւ, որ երիտասարդ տարիւաւզը կուրացաւ, ոչինչ չէր տեսնում ամբողջ ձմեռվայ ընթացքում: Բայց այդ դաժան փորձութիւնը միայն ժամանակաւոր անգործութեան գատապարտեց Մխիթարին: Մի ուրիշը նրա հասակում գուցէ և յուսահատվէր, թողնէր ամեն ինչ. բայց Մխիթարը ճգնաւորական տոկունութեամբ տարաւ ճակատագրի հարուածը և կուրութեան ժամանակ էլ մտածում էր գրքերի, կրթութեան մասին: Այդ տոկունութիւնը նրա մի հրաշալի յատկութիւնն էր, որ վերջ ի վերջոյ այնքան բաժրացրեց նրան: Գարնանը աչքի ցաւերն սկսեցին մեղմանալ, իսկ մի հմուտ դեղագործի բժշկական միջոցները վերագարծրին միջնած աչքերի լոյսը: Եւ նա իսկոյն սկսեց շարունակել իր պարապմունքները, ինքնակրթութիւնը:

Սակայն նա երբէք չէր մոռանում որ անային միջոցներով, ձեռքի տակ եղած գրքերով չէ կարելի բաւականանալ: Իրականութեան ազդած դժգոհութիւնը գնալով աւելի սաստկանում էր. հարուստ ու քաղաքակրթված Հոսմը չէր հեռանում նրա մտքից: Ուստի նա զարձեալ ճանապարհ

ընկաւ Սերաստիայից, այս անգամ հաստատ վճռելով լոյս և գիտութիւն որոնել այլ ևս ոչ թէ Հայաստանի վանքերում, այլ հետաւոր տեղեր, օտար երկրի տակ: Դա մի տխուր անհրաժեշտութիւն էր ամեն մի հասկացող հայի համար: Մխիթարը, հերեթներէն անմահական խնձոր որոնողի նման, գնաց թափառելու դէպի արևմուտք: Նրա առջև կանգնած էին գժուարութիւններ, որոնք խնձոր որոնողներէն առջև կանգնած խոչընդոտներից պակաս չէին: Մի անշայտ, անօգնական ու աղքատ երիտասարդ, նա պիտի ճանապարհորդէր մեծ մասամբ ստով: Քիչ էր մնում որ Մխիթարը խեղդփի մի մեծ, յորդացած գետում...

Համակրով Բերիա քաղաքը, Մխիթարը այդտեղ պատահութիւն ունեցաւ ծանօթանալու կաթօլիկ կրօնաւորների հետ, որոնց մէջ առանձնապէս յիշատակվում է եզուիտ Անտօնը: Արա մօտ Մխիթարը մնաց երեք ամիս: Անշուշտ, ուշագիւր երիտասարդը ահագին տարբերութիւն պիտի գտնէր հայ տգէտ և հացկատակ վանականութեան և ճարպիկ, գիտուն կաթօլիկ արեղանների մէջ: Եզուիտ Անտօնը քարոզիչ էր Արևելեան Հնդկաստանում. նա խօսում էր Մխիթարի հետ թիւրքերէն լեզուով, և, երեք, ծանօթացրեց նրան Լոյսօլայի հիմնած կարգի կազմակերպութեան հետ: Այստեղ էլ, անշուշտ, Մխիթարի մէջ միտք ծագեց հիմնել կաթօլիկ միաբանութիւնների նման մի հաստատութիւն Հայաստանի վանքերում: Բայց բաւական չը համարելով իր

ստացած կրթութիւնը, նա եզուիտ քարոզչին էլ յայտնեց թէ վառ ցանկութիւն ունի Հոսմ գնալու: Մի այդպիսի միտք աջողութեամբ գլուխ բերելու համար պէտք էր, ի հարկէ, որ Մխիթարը կաթօլիկ լինէր: Եւ եզուիտ Անտօնի տուած մի վկայագրից մենք իմանում ենք, որ հայ սարկաւազը այդ ժամանակ արդէն իւրացրել էր հոսմէական գաւանդութիւնը:

Տեսնելով թէ որքան օգտակար զործիք կարող է դառնալ այդ ընդունակ երիտասարդը Հայաստանի մէջ գործող եզուիտների ձեռքում, հայր Անտօնը աշխատում էր համոզել Մխիթարին, որ սա թողնէ գնալու միտքը: Գնալ օտարութիւն—այսպէս էր ասում եզուիտը—նշանակում է կորչել մի օտար ազգի մէջ, փոխել լեզուն ու ազգային տարազը. մինչդեռ Մխիթարի ունեցած գիտութիւնը միանդամայն բաւարար է՝ Հայաստանի մէջ օգտաւէտ գործունէութիւն ցոյց տալու համար: Սակայն այդ խրատներն ու յորդորները չօգնեցին. Մխիթարը հաստատ էր իր վճռի մէջ: Եւ հ. Անտօնին մնում էր տալ նրան յանձնարականներ, որոնցից մէկը ուղղված էր եզուիտական կարգի գններալին:

Այդ թղթերը ծոցում՝ Մխիթարը մի ֆրանսիական նաւ մտաւ: Կասկած չը կայ, որ եթէ նա հասնէր Հոսմ և ներկայացնէր Անտօնի յանձնարարականները, եզուիտների կարգը նրան կընդունէր իր շրջանը, և Մխիթարը, եզուիտ դառնալով, կը կորչէր հայութեան համար: Բայց այսպէս

չեղաւ: Մի սաստիկ տենդ բռնեց Մխիթարին, սկսեց տանջել նրան: Եւ նա հարկադրված եղաւ կանգ առնել Կիպրոս կղզում, ուր նրան սպասում էին դառն տանջանքներ:

Մեծ մարդկանց տանջանքները նրանց փառքի սուրբ յատկութիւններն են. և ապագայ սերունդները, եթէ միայն նրանք զրկված չեն ևրախտագիտութեան կենսատու զգայմունքից, պիտի երբէք չը մոռանան այդ տանջանքները: Ուստի մենք պիտի հետեւնք օտարութեան մէջ ծանր հիւանդութեան ենթարկված Մխիթարին:

Կիպրոս կղզու գլխաւոր քաղաքն էր Սալամինա. այնտեղ կար և հայոց եկեղեցի: Մխիթարը այնտեղ ուղևորվեց, որպէս զի օթեան գտնէ եկեղեցու խուցերից մէկում: Երեք օր պառկած էր այնտեղ, բայց չը գտնվեց և մի հատ կարեկից մարդ, որ գտնէ ջուր տար ջերմի մէջ տապալելով օտարականին: Իսկ հիւանդութիւնը գնալով սաստկանում էր: Այդ դրութիւնը միայն այն ազդեցութիւնն արաւ եկեղեցու ժողովրդի վրա, որ վճռեցին հեռացնել հիւանդին եկեղեցուց. նա մի կրօնաւոր էր, ուրեմն կրօնաւորներն էլ պիտի պահպանէին նրան: Մի անգութ և տմարդի վճիռ, որին ընդունակ էր ասիական եսամոլ համայնքը: Սալամինայից մի օրվայ ճանապարհ հեռու գտնվում էր ճղնաւոր հայ վարդապետների մի վանք: Մխիթարին բարձեցին գրաստի վրա և տարան պեղեցին այդ վանքը: Բայց անմարդասիրութիւնը ուր պէտք

է որոնել, եթէ ոչ կրօնաւորների մօտ, վանքում: Մխիթարին այդտեղ ճանաչում էին, դիտէին որ նա հակված է դէպի կաթօլիկութիւն: Այդքանն էլ բաւական էր, որ անօգնական հիւանդը մատնվի մի գաղանային անտարբերութեան...

Մի կտոր կապերտ էլ չը տուին, որ հիւանդը պառկէ: Մխիթարի անկողինը սեփական վերարկուն էր, որի մէջ փաթաթվում էր նա: Մի կտոր հաց, մի աման ջուր բերող, ի հարկէ, չը կար. հիւանդը ինքը պիտի գնար խոհանոց և խնդրէր ուտելու բան: Տենդը սաստկացած ժամանակը Մխիթարը, համարեա խելակորոյս, ինքն էլ չիմանալով թէ ինչ է անում, իջնում էր իր խուցից, որ շինված էր տանիքի վրա, ցած էր գնում գառիվայրով և մտնում էր քիչ հեռու գտնվող սարտէզը, ուր մի քարայրից աղբիւր էր բղխում և ջուրը հաւաքվում էր մի արհեստական աւազանում: Իրան այրող տաքութիւնից գտնէ մի քիչ ազատվելու համար, Մխիթարը հանում էր շորերը և մտնում աւազանը, ուր մտնում էր, մինչև որ զգում էր ջրի ցրտութիւնը. ուշքը գլուխն էր գալիս և, հասկանալով թէ որքան վտանգաւոր գործ է կատարում, շտապում էր դուրս գալ աւազանից, հագնում էր շորերը: Բայց այնքան նուազած ու թոյլ էր, որ չէր կարողանում շարժվել և ընկնում էր կանաչ խոտերի վրա: Այդ ուղևորութիւնը դէպի ջրի աւազանը սովորաբար տեղի էր ունենում կէսօրին, երբ դողոցը կատաղութեան բարձր աստիճանին

էր համնում: Յուլիս ամիսն էր, արեւը այրում էր. կիսըրսը հարուստ է օձերով, որոնք անդադար սողում էին դժբախտ հիւանդի շուրջը: Բայց թու- նաւոր կենդանիների անն էլ չէր կարողանում շարժել տալ հիւանդին, այն աստիճան ուժասպառ էր նա: Մօտ մի ժամ խոտերի վրա պառկած մնայուց յետոյ նա վեր էր կենում, մտնում քարայ- րը, ուր նստում էր քարերի վրա և ոտները գնելով ջրի մէջ, այգպէս մնում էր մինչև երեկոյ:

Արեւ մայր մտնելու վրա ջերմը թուր- նում էր: Այդ ժամանակ Մխիթարը դուրս էր դա- լիս այրից՝ վանք գնալու համար: Բայց այստեղ սկսվում էին նոր տանջանքներ: Ոտով բարձ- րանալ զառիվայրը անհնարին էր կիսամու մարդու համար, և նա ընկնում էր երեսի վրա, փորսող տալով էր անցնում այդ ճանապարհը, իսկ շունչ քաշելու համար յաճախ նստում էր և տալիս էր տաններկու առաքեալներից մէկի անունը: Այս բոլորը կատարվում էր վանքի աչքի առաջ. նրան տեսնում էին, բայց չը կար մէկը, որ բռնէր նրա ձեռքից, էլ չենք ասում թոյլ չը տար, որ հիւանդը ուշակորոյս դրութեան մէջ գնաց իր վտանգաւոր թափառումները կատարելու: Մխիթարը, բացի այդ բոլորից, արհամարհված էր վանքի մեծի ու փոքրի մօտ: Երեկոնները, երբ քաղցը յազեցնելու համար մտնում էր խոհանոց, ամեն տեսակ կշտամ- բանքներ էր լսում խոհարարից, մինչև որ կարողանում էր ստանալ նրանից մի քիչ աղի ձիթա-

պտուղ և մի կտոր գարեխառն հաց: Այդ բարբա- րոսական միջավայրում միայն մի հատ մարդ գտնու- վեց, մի անցորդ եպիսկոպոս, որ ուշադրութիւն դարձրեց Մխիթարի սրտաշարժ պաղատանքների վրա և եփեց նրա համար մի քիչ խաւիժ: Թշուառ հիւանդը կերաւ իր սրտի ուզածը մի այնպիսի ախորժակով, որ թւում էր նրան թէ կեանքում այնպիսի համեղ կերակուր չէ ճաշակել:

Ճգնաւորների այն վանքը, ուր մի կիսամու օտարական այդ տեսակ ամարդի ընդունելութիւն էր գտնում, երեակայեցէք, դեռ ուխտատեղի էլ էր: Վարդավառին քաղաքից ուխտաւորներ եկան և Մխիթարը ազաչեց, որ իրան քաղաք տեղափո- խեն: Խնդիրքը կատարվեց և հիւանդ երիտասարդը նորից Սալամիւնայի հայոց եկեղեցու խուցը մտաւ, վանքում երկու ամիս տանջվելուց յետոյ: Այս անգամ Մխիթարը դիմեց լստին կրօնաւորներին, որոնց մէջ կար և բժիշկ: Նայելով ոսկորացած մարդուն, բժիշկը հրաժարվեց դեղ տալ նրան, հաւատացած լինելով, թէ նա պիտի մեռնէ, հե- տեաբար անօգուտ է դեղը, մանաւանդ որ կարող է կասկած ծագել, թէ նա մեռաւ հէնց այդ դեղից: Սարսափելի վճիռը Մխիթարը իմացա- թարգմանից, որի միջոցով խօսում էր կրօնաւոր բժշկի հետ: Բայց չը յուսահատվեց: Մի հայ դեղ տուեց նրան, բայց դեղը չափազանց փորլուծու- թիւն առաջ բերեց, հասցնելով Մխիթարին մահվան դուռը. նա ցամաքել էր, դարձել տերև: Եւ միայն

այդ սոսկալի գրութեան մէջ նա հնարաւոր համարեց լուծել իր ճգնաւորական պահնեցողութիւնը ու միս ուտել...

Օր օրի վրա հալվելով, Մխիթարը, վերջապէս, վճռեց վերադառնալ տուն.— ահա ինչը ազատեց նրան Լոյսոյայի աշակերտներից մէկը դառնալու դժբախտութիւնից: Բայց վերադառնալու համար պէտք էին միջոցներ, իսկ ինչպէս կարող էր այդ մահամերձ կմախքը շարժել իր ազգակիցներէ քարացած սիրտը և օգնութիւն գտնել: Բարեբախտաբար, օտարները ուշադրութիւն դարձրին զըժըժա մարդու վրա: Երկրի օրէնքով պէտք էր հարկ տալ, բայց հարկահանը, տեսնելով նրա գրութիւնը և տեղեկանալով նրա կրած տանջանքներին, խղճաց և ազատեց հարկից: Մնում էր ներկայացնել մի երաշխաւոր՝ անցաթուղթ ստանալու համար: Տեղացի հայերի մէջ չեղաւ մէկը, որ յանձն առնէր երաշխաւորութիւն. և անտանկի գրութիւնից Մխիթարին հանողը մի բարետիրա յոյն էր, որ թէև չէր ճանաչում նրան, բայց երաշխաւոր դարձաւ:

Այսպէս Մխիթարը ազատվեց Կիպրոսի դժոխային շարշարանքներից և նաև նստելով, հասաւ Սելեկիաւ Այդտեղից մի դաժան ճանապարհորդութիւն արեց մինչև Բերիաւ: Դեռ սաստիկ հիւանդ ու թոյլ, նա ազբատ էր՝ բառիս բուն նշանակութեամբ, միջոց չունէր գրաստ վարձելու, ուստի հարկադրված եղաւ ուսով գնալ: Ճանապարհին

պատասովեց նրա մի կօշիկը, նա դէն գցեց և միւսը ու ռաբորիկ էր գնում. մի-մի կարողանում էր էշ վարձել և նստել նրա վրա. իսկ սովամահ չը դառնալու համամար ճանապարհին մուրացկանութիւն էր անում...

Միայն Բերիայում խեղճ մարդը հանգստացաւ: Կային ծանօթներ, օգնեցին, գեղեր տուին. և մի քիչ առողջանալով, նա ճանապարհ ընկաւ դէպի տուն: Հայրը և ընտանիքի միւս անդամները գրկաբաց ընդունեցին տարագիր որդուն, որին այդքան տանջել էր տալիս առաջանալու, կատարելագործվելու սաստիկ տենչը: Ծնողական յարկը խնամեց նրան, առողջացրեց իր քնքշութիւններով: Բայց և այդպէս, չը կարողացաւ Մխիթարին պահել իր տակ, հեռացնել այն փշոտ ճանապարհից, որ ընտրել էր նա ճգնաւորի հաստատակամութեամբ: Կիպրոսի տանջանքները չը յուսահատեցրին նրան, չը կարողացան զգուանք յարուցանել նրա մէջ, դուրս հրել նրան մի ազգի միջից, որ այդպիսի սղբալի իրականութիւն էր ներկայացնում: Մխիթարը, այդ իրականութեան նահատակ դառնալով, կարծես աւելի ևս համոզվեց, թէ չը պէտք է ձեռքերը ծալել և նստել մի մտացված անկիւնում: Կորցնելով Հոսմ գնալու ջոյսը, նա, ինչպէս երևում է, վճռեց մնալ հայոց եկեղեցու մէջ և գործել հայրենիքում: 1696 թւին, քսան տարեկան հասակում, Աերաստիայի ս. Նշանփանքի մէջ նա ձեռնադրվեց արեղայ:

Այդ կոչումն ընդունելուց յետոյ անմիջապէս նա ջանք է գործ դնում իր միտքը իրագործելու, այն է մի կրօնաւորական միաբանութիւն հաստատելու: Նրան տուած էր մարդ գրաւելու, իր հետ տանելու ընդունակութիւնը: Առաջին մարդիկ, որոնք ընդունեցին նրա հրաւերը և համաձայնութիւն տուին կուսակրօն հոգևորականներէ կարգը մտնելու, Յովհաննէս և Յովսէփ անունով սերաստացիներն էին: Բայց սրանց ծնողները անազին աղմուկ բարձրացրին. կաղմիկց Մխիթարի գէմ մի թշնամական կուսակցութիւն, որի յարուցած դժգոհութիւններից ազատվելու համար հարկաւոր եղաւ որ նորընծայ արևդան առժամանակ հեռանայ քաղաքից:

Եթէ կեանքի մէջ կրած այնքան տանջանքները չը կարողացան յետ կանգնեցնել Մխիթարին իր փայփայած մտքից, Սերաստիայի թեթև աղմուկները, ի հարկէ, աւելի ևս անդօր պիտի լինէին այդ ուժեղ կամքը կոտրելու համար: Շարունակ որոնելով գիտութիւն, Մխիթարը յանկարծ մի գիւտ արաւ. Կ. Պօլսում հռչակվել էր Խաչատուր վարդապետ Կարնեցին *). անա այդ գիտուն կաթօլիկ կրօնաւորին կարելի էր ծրագրվող միաբանութեան գլուխ կանգնեցնել: Եւ առանց երկար մտածելու նա ուղևորվեց Կ. Պօլիս: Բայց Պրօպագանդայի աշակերտի սրտին շատ մօտ չէին այն

*) «Հայկական Տպագրութիւն», հատ. I, էր. 304—306»

շարժառիթները, որոնք ստիպում էին սերաստացի երիտասարդին այս ու այն կողմ ընկնել և որոնել լոյս ու գիտութիւն: Կարնեցին, երևի, իր գիտնականութեան և վայելած հեղինականութեան համար ստորացուցիչ բան համարեց միանալ գաւառից եկած երիտասարդ և անյայտ վանականի հետ ու մերժեց նրա առաջարկութիւնը:

Հինգ ամիս Կ. Պօլսում մնալուց յետոյ, Մխիթարը չը կարողացաւ հաշտվել մի քարոզիչ արեւայի գրութեան հետ և նորից փորձեց գործ սկսել Հայաստանում: Ընտրեց էրզրումի նահանգի արևելեան մասը (Օլթիի մօտերքը), ուր մի վանքի մէջ, հետու աշխարհից, պիտի հաւաքէր աշակերտներ և միաբանութիւն հաստատէր: Բայց 1698-ին հասնելով էրզրում, այդտեղ փոխեց իր միտքը և գնաց Կարմիր վանքը, որի վանահայր Մարգար եպիսկոպոսը յայտնի էր նրան իբրև բարի և համակրելի մարդ: Եւ իրաւ, Կարմիր վանքում էլ, ինչպէս մի ժամանակ Բասէնի վանքում, նա գտաւ լաւ ընդունելութիւն. վանական զարոցի ուսուցիչը դարձաւ, ստացաւ վարդապետական գաւազան, շրջում էր զիւղերը և եպիսկոպոսի թոյլտուութեամբ քարոզում էր: Չը նայած այդ բոլոր յարմարութիւններին, Կարմիր վանքը նոյնպէս բաւարարութիւն չը տուեց նրան: Միաբանութիւն հաստատելու միտքը չէր թողնում նրան, իսկ այդպիսի մի միտք իրագործել չէր կարելի Հայաստանի հողի վրա: Ի դուր Մխիթարը երկար համոզում

էր Մարգար Լախսկոպոսին, ցոյց տալով այն բոլոր օգուտները, որ պէտք էր սպասել միաբանութիւնից: Բարի վանահայրը կարական կերպով հրաժարվեց այդ մտքից, գլխաւորապէս վախենալով իր զասակիցների անբաւականութիւնից և հակառակութիւնից:

Այնուհետեւ կարմիր վանքն էլ ոչինչ հրապոյր չուէր Մխիթարի համար: Եւ նա իր երկու աշակերտների հետ 1700 թւին վերադարձաւ Կ. Պօլիս, հաստատ վճռելով աշխատել այդտեղ՝ մի բան գլուխ բերելու համար: Թիւրքաց մայրաքաղաքում քսան և հինգ տարեկան վարդապետը սկսեց աշխատել մեծ աշխոյժով: Նա դեռ սրաշտօնապէս չէր բաժանվել լուսաւորչական եկեղեցուց, իսկ այդ ժամանակվայ Մեկքիսէթ պատրիարքը ոչ միայն չէր հետևում իր նախորդների անհամբերող և հալածասիրական սպուն, այլ նոյն իսկ իր բարեկամ էր համարում այնպիսի թունդ կաթօլիկ վարդապետին, որպիսին էր Սալատուր Կարնեցին: Կրօնական մրրիկները առժամանակ դադար էին առել և տիրող խաղաղութեան մէջ Մխիթարը, կաթօլիկ վարդապետների աջակցութեամբ, հրատարակեց չորս գիրք:

XVII դարի վերջին տարում մենք տեսնում ենք Լիւփօրնօի տպարանը Կ. Պօլիս փոխադրված*), ուր նա շարունակում էր գործել էջմիածնի և ս.

*) «Հայկական Տպագր.», էր. 319.

Մարգար անունով: Մխիթարը այդ տպարանին դիմեց, սակայն իր հրատարակած գրքերի մէջ չը յիշատակեց իր անունը. փառքից փախչող, համեստութիւնը առաջին պայման ընդունած գործիչը «չնչին բանասէր» էր անուանում իրան այդ գրքերի յիշատակարանների մէջ: Մենք, որ գիտենք Մխիթարի ճգնաւորական անգուսպ եռանդը, առանց բացատրութեան էլ կը հասկանանք, որ նրա հրատարակած գրքերը կարող էին լինել միմիայն զուտ կրօնական: Եւ իրաւ, այդ գրքերը ոչինչ նորութիւն չէին ներկայացնում մեր գրականութեան մէջ: Առաջին գործն էր Թովմա Կեմպացու աշխատութիւնը*), ապա Թիֆլիսեցի կամ Մծխեթացի Պետրոս վարդապետի թարգմանութիւնները լատիներէնից՝ «Գիրք մտածողական աղօթից» և «Մեկնութիւն Յայանութեան Յովհաննու աւետարանչին», իսկ չորրորդ գիրքը Սալատուր Կարնեցու աշխատութիւնն էր—«Մեկնութիւն երգոց Սողոմոնի»: Այդ բոլոր գործերը տպագրվեցին Մեկքիսէթ պատրիարքի թոյլտուութեամբ:

Գրական գործն էլ հաւաքում է Մխիթարի մօտ աշակերտներ, որոնցից շուտով պիտի կազմվէր միաբանութիւնը: Պահպանելով ամեն տեսակ զգուշութիւն, նա չը թողեց իր մօտ այն աշակերտներին, որոնք արդէն վարդապետական կոչում էին ստացել, այլ ուղարկեց նրանց զաւառ-

*) Ibid., էր. 195.

ները՝ քարոզչութեան համար: 1701 թւականի ապրիլին Մխիթարը Բէյօղլու թաղում վարձեց բնակարան, ուր բաց արեց կազմատուն: Բայց գամի վարադուրած դպրոց էր: Վարդապետական աստիճան չունեցող աշակերտները դալիս էին այդտեղ և Մխիթարը սկսում էր դասեր տալ նրանց. բայց հէնց որ դալիս էր մի օտար մարդ, աշակերտներն իսկոյն ընդհատում էին ուսումը և սկսում էին սուղազրած գրքերի թերթերը ծալել, իբր թէ կազմարարներ են:

Սակայն Կ. Պօլսի հայերի խազազութիւնը երկարատև չէր: Ազգրիանուպօլսի առաջնորդ Եփրեմ կաթողիկոսը, թիւրք կառավարութիւնից հրաման ստանալով, յափշտակեց պատրիարքութիւնը և հալածանք սկսեց կաթօլիկների դէմ: Մեղքիսէթ պատրիարքը ուղարկվեց թիարան, իսկ չորս վարդապետներ, որոնց մէջ էր և Մխիթարը, պիտի ձերբակալվէին: Մխիթարը իր ընկերներից աւելի բախտաւոր էր, մինչդեռ երեք հոգին ընկան Եփրեմի ձեռքը, Մխիթարին աջողակ փախուստ տալ, թաղնվել կամ եզուիտների, կամ կապուցին վարդապետների, կամ թէ ֆրանսիական զեապանի մօտ: Աւելարդ է նկարագրել այդ հալածանքները, որովհետև դրանք անօրինակ բաներ չէին այն ժամանակները և կային շատ մարդիկ, որոնք աւելի վատ տանջանքներ կրեցին: Նշանակենք միայն հալածանքների հետեանքը: Մխիթարը շտապեց նախ գլուխ բերել իր ծրագրած միաբանութիւնը և

երկրորդ՝ որոնել մի տեղ, ուր այդ միաբանութիւնը կարող կը լինէր ազատ շունչ քաշել:

1701 թւականի սեպտեմբերի 8-ին, Աստուածածնի ծննդեան տօնին, Մխիթարը հաւաքեց իր համախոհներին կապուցիներան վանքի այն սենեակը, ուր ինքը թագնվել էր հայոց պատրիարքի հալածանքներից: Այդտեղ նա բացատրեց, թէ ինչպիսի կազմակերպութիւն պիտի ունենայ այն միաբանութիւնը, որի մասին նա մտածում է այսբան ստորի: Ընդունվեցին Անտօն Աբբայի կրօնաւորական կարգերը: Բայց գլխաւորը այդ չէր: Մխիթարը բաց արեց իր ունկնդիրների առջև իրերի դրութիւնը և ասաց որ այդպիսի հանդամանքների մէջ չէ կարելի միաբանութիւնը հաստատել ոչ Կ. Պօլսում, ոչ էլ Հայաստանի որ և է կողմում. ուստի պէտք է բնտրել մի այնպիսի երկիր, ուր յարմարութիւն կը լինի վանք և միաբանութիւն հաստատելու: Սկզբում դիտաւորութիւն կար ընտրել Լիբանանը, ուր կաթօլիկ մարօնիտները ունէին ստանձին պատրիարքութիւն: Բայց, վաճառականների միջոցով տեղեկութիւններ հաւաքելով, Մխիթարը հասաւ այն եզրակացութեան, որ ամենայարմար տեղը Յունաստանի Մօրէա երկիրն է, որ դանվում է վենետիկի իշխանութեան տակ: Ժողովը ընդունեց Մօրէա գնալը: Ազօթքներ կարգացվեցին, խնդրուածքներ եղան և Մխիթարը յայտարարեց, որ միաբանութիւնը հաստատված է

այդ օրվանից և նուիրում է իրան Աստուածածնին *):

Այսպէս սկիզբ առաւ Մխիթարեան հոշակաւոր միաբանութիւնը: Սկզբում նա կազմված էր տասն միաբաններից: Նրան հաւաքողն ու կազմողը Մխիթարն էր, բայց նրան առաջնակարգ նշանակութիւն տուողը աւելի հանգամանքներն էին, որոնք միացան Մխիթարի անխոնջ ջանքերի և կազմակերպող ընդունակութիւնների հետ:

Այդ հանգամանքների մէջ առաջին տեղն են բռնում հալածանքները: Հալածանքներն էին, որ դուրս նետեցին այս նորակազմ կաթօլիկ միաբանութիւնը ոչ միայն հայութեան միջից, այլ և Օսմանեան պետութեան սահմաններից. հալածանքները ստիպեցին որոնել մի քրիստոնեայ պետութիւն, ուր կարելի էր հանգստութիւն վայելել: Առանց այս հանգամանքների Մխիթարեան միաբանութիւնը չէր լինի այն, ինչ եղաւ: Նա կարող էր հաստատուել Լիբանանում, Կ. Պօլսում, Հայաստանի մի վանքում, նոյն իսկ Յունաստանում. բայց այդ գէպքում նա կը լինէր լոկ մի կրօնական հաստատութիւն, լոկ վանականների մի հանրակեցութիւն: 1705 թւականին մի քանի կաթօլիկ հայեր, հետեւելով Մխիթարի օրինակին,

*) Միաբանութիւնը ընդունեց կնիք, որ բազկացած էր չորս տառերից—Ո, Կ, Վ, Ա. (Որդեղիր Պոսին Վարդապետ Ապաշխարութեան):

հիմնեցին Անտօնեան միաբանութիւնը Լիբանանում. բայց այդ միաբանութիւնը ոչինչ գրական վաստակ չարտադրեց, և նրա անունը միայն կաթօլիկ արեղայական հիմնարկութիւնների ցուցակում է տեղ գրաւում:

Մխիթարը հիմնեց իր միաբանութիւնը գրական գործով. ինքն ըստ ինքեան հասկանալի էր, որ եթէ գրական գործունէութիւնը պիտի լինէր այդ միաբանութեան հիմնաքարը, պէտք էր, ուրեմն, առանց հալածանքների էլ թողնել ու հետանալ հայկական խաւար իրականութիւնից, ապաստան որոնել աւելի լուսաւոր և առաջադէմ մի երկրում:

Զգում էր Մխիթարը այդ սնհրաժեշտութիւնը: Գործի սկզբում— ոչ, նրան աւելի գրաւում էր ճգնաւորական կենցաղը և, ով գիտէ, եթէ նա հնարաւորութիւն ունենար մնալ իր երկրում, դուցէ և բաւականանար այնպիսի գրական գործերով, որոնց նա հրատարակեց Կ. Պօլսում և որոնց շարունակելու համար պէտք էլ չը կար լուսաւոր երկիրներ որոնելու: Սկզբում Մխիթարը լուսաւոր երկիր չէր էլ որոնում: Մօրէան, նոր միաբանութեան այդ աւետեաց երկիրը, Եւրօպա էր լոկ իր աշխարհագրական դիրքով, բայց ոչ իր կեանքով ու առաջադիմութեամբ: Դա մէկն էր այն թշուառ երկիրներից, որոնք տանջվել էին Օսմանեան լուծի տակ. մի քանի տարի առաջ էր Մօրէան անցել Վենետիկին, բայց այդ կարճ մի-

Չոցում նա, ի հարկէ, չէր կարող ազատիլ թիւր-
քական իրականութիւնից, մանաւանդ որ թիւր-
քիան բոլորովին մտադիր էլ չէր իր այդ վաղեմի
սեփականութիւնը վեներաբլիցիների ձեռքում թող-
նել: Հալածանքները մղեցին Մխիթարին գէպի
արևմուտք, իբրև գէպի մի խաղաղ նաւահանգիստ.
և նա ցամաք իջաւ առաջին պատահած անդում,
առանց մտածելու թէ որքան դա յարմար է մտա-
ւոր գործունէութեան համար: Նոյն իսկ միաբա-
նութիւնը հաստատելուց յետոյ էլ Մխիթարը մի
ամբողջ տարի մնաց Կ. Պօլսում, կարծես զեռ
տաաանելում էր, զեռ սպասում էր, թէ գուցէ
կաջողի մի անկիւն գտնել հայրենի երկրում: Ե-
կաւ Աւետիք պատրիարքը, խոսովութիւնները սաստ-
կացան և Մխիթարը, անկարող լինելով մնալ Կ.
Պօլսում, փախաւ, ինչպէս տեսանք, վաճառականի
չորերով գէպի Եւրօպա:

Այդ ժամանակից մի բարեհաճ ճակատագիր
գալիս է հովանաւորելու Մխիթարին—ահն այն
երկրորդ մեծ հանգամանքը, որ նպաստեց Մխի-
թարեան միաբանութեան և դարձրեց նրան մի
կենտոնակ, յարատև հիմնարկութիւն: Հայրենի
հալածանքների զոհին իր հովանու տակ է առնում
կաթօլիկութիւնը, որ և մատակարարում է նրան
նրութեան առատ միջոցներ: Թէև վանական կեն-
սադրութիւնը ամեն տեղ և ամեն գէպքում աչ-
խատում է Մխիթարին Նախախնամութեան գոր-
ծիք ցոյց տալ և այդ պատճառով խուսափում է

այն տեսակ պատմութիւններից, որոնց մէջ մենք
պիտի տեսնէինք թէ ինչպէս էին սարքվում միա-
բանութեան գործերը.—բայց և այդպէս, շատ փաս-
տեր կան, որոնք կատկած զին թողնում թէ Մխի-
թարը լաւ գիտէր գործել ոչ միայն իբրև կրօ-
նաւոր, այլ և իբրև քաղաքագէտ, իբրև «փօլի-
թիք»: Նրան իր հովանաւորութեան տակ է առ-
նում նախ և առաջ վեներաբլի զեսպանը Կ. Պօլ-
սում, որ մի և նոյն ժամանակ և Մօրէպի կառնա-
վարիչն էր. դրա յանձնարարականներով էր, երեի,
որ հանրապետութեան պաշտօնականները տուին Մխի-
թարին Մեթօն բերդաբաղաբում տեղ՝ վանք կա-
ռուցանելու համար և յատկացրին միաբանութեան
մի գիւղ, որի արդիւնքով պիտի ապրէր նա: Այս-
պիսի յանկարծակի աջողութիւնը, անշուշտ, պատ-
րաստված էր բանակցութիւնների միջոցով, որոնց
էութիւնը, սակայն, մեզ յայտնի չէ:

Սկզբից միաբանութեան կազմակերպութիւ-
նը: Հասնելով իր վաղեմի տեղանքին, Մխիթարը,
ի հարկէ, չը պիտի ինայէր ոչ մի ջանք՝ բարեկար-
գութիւն հաստատելու համար: Աշակերտների թիւը
բաւական մեծացել էր, պէտք էր այժմ մտածել
կանօնացրութիւն ունենալու մասին: Այս նպա-
տակով նա 1705 թւին Հոռօ ուզարկեց իր միա-
բանակիցներից երկուսին, որոնք պիտի ստանային
Կլեմէս XI-ի հաւանութիւնը: Բայց այդ գործը
այնքան էլ հեշտ չէր. նա ձգձգվեց ամբողջ եօթը
տարի: Պատճառը, մեծ մասամբ, Մխիթարի թշնա-

միներն էին: Դրանք այլ ևս լուսաւորչական հայեր չէին, այլ իսկական, ուղղափառ կաթօլիկ հայեր, այն զգուցիկ ֆանատիկոսները, որոնք Պրօպագանդայի աշակերտներն էին և Հոօմի շնորհները մուրում էին իրանց սարսափելի հայատեալութեամբ: Այդ լատինամոլ հայերը նախանձից և չկամութիւնից կուրացած, ամեն տեսակ ամբաստանութիւններ էին անում Պրօպագանդայի ժողովների մէջ Մխիթարի և նրա սկսած գործի դէմ: Եւ Հոօմը տարուբերում էր մինչև 1712 թւականը, երբ, վերջապէս, հաստատեց Մխիթարեան միաբանութեան կանօնադրութիւնը:

Մինչդեռ Հոօմը ձգձգում էր միաբանութեան հարցը, Մխիթարը Մեթօնում կառուցեց վանք և եկեղեցի, ահագին ծախսեր արււ, պարսքերի տակ ընկաւ: Բայց բախտը չէր հեռանում նրանից. բարեպաշտ կաթօլիկները օգնում էին իրանց առատ նուէրներով, վենետիկի կառավարութիւնը մի զիւղ էլ նուիրեց վանքին, և այդպիսով միաբանութեան գրամական միջոցները լաւացան: Ի՞նչ էին անում միաբանները: — Աղօթում էին, զիւղաանտեսութեամբ պարապում, աշակերտներ կրթում: Մի հասարակ վանական միաբանութիւն էր դա Տասներկու տարի նա մնաց Մեթօնում, բայց ոչինչ գրաւոր վաստակ չարտադրեց:

Եւ դա ընական էր: Միաբանութիւնը երկար կարող էր մնալ Յունաստանի այդ խուլ անկիւնում, կարող էր շատ լաւ մշակել վանքի ձիթենի-

ները և, այնուամենայնիւ, մի առանձին բարիք չէր լինի ազգի համար, թէև նրա հոգու փրկութիւնը իր ամենօրեայ աղօթքների առարկան դարձնէր: Բայց ահա գալիս է մի նոր յորձանք՝ Մխիթարեաններին այդ աննշան և անօգուտ տեղից էլ դուրս վճնտելու: Օսմանեան պետութիւնը պատերազմ է հրատարակում վենետիկի դէմ, նրա զօրքերը արշաւում են դէպի Մօրէա: Մխիթարը, նաչելով վենետիկցիների սյօերին, հասկանում է թէ ինչ ելք պիտի ունենայ պատերազմը և 1715-ին, թողնելով իր վանքը և բոլոր կալուածները չորս միաբանների հսկողութեան, ինքը մնացածների հետ փախչում է վենետիկ: Անխուսափելի վտանգը յաղթել չէր կարելի. պէտք էր միայն փախչել նրանից: Ակամայ էր այդ փախուստը, և Մխիթարը, սրտի կակիծով հրաժեշտ տալով իր ձեռակերտին ու մաննելով հին նաւը, որ պիտի տանէր նրան մի նոր, անծանօթ տեղ, — երևի չէր զգում թէ հէնց այդ կակծալի փախուստն է, որ պիտի հռչակաւոր դարձնէ թէ նրան և թէ նրա միաբանութիւնը...

Հայ փախստականները վենետիկում են: Աղբիական ծովի այս չքնաղ թագուհին հայերի հին բարերարն էր. Մեթօնի փախստականները նրանից միայն բարիք պիտի տեսնէին: Գիտութեան և գեղարուեստների փաճառաշահ հայրենիք, նա էր որ առաջին անգամ տուեց հայերին տպագրութիւն. նրա մէջ էր, որ հայ գրականութիւնը մի երկարատե սպաստան գտաւ: Հէնց այն միջոցին,

երբ Մխիթարը դեռ սուն ու կայան չէր գտել իր համար, այդտեղ սրատրաստ կար հայ սպարան, հրատարակում էին հայերէն գրքեր: Մի պարարտ, արգիւնաւոր հոգ էր դա, և Մխիթարին ու նրա գործակիցներին մնում էր սրբան կարելի է շատ մշակել, չահագործել այդ հողը:

Մեթօնը գրաւեցին օսմանցիները, քանդեցին, այրեցին: Մխիթարը այլ ևս վերադարձի ճանապարհ չունի, նա սխալված է իր միաբանութեան համար տեղ որոնել վենետիկում: Բայց նոր դժուարութիւն: Վենետիկի կառավարութիւնը որոշել է այլևս թոյլ չը տալ որ կրօնական միաբանութիւններ աւելանան եղածների վրա: Մխիթարը դիմում է ազդեցիկ մարդկանց, որոնցից շատերը ծանօթ էին դեռ Մօրէայից: Երկար պէտք էր խնդրել, շատ դժներ պէտք էր ձեռել: Նոյն բախտը, որ հոխանաւորում էր սերաստացի կրօնաւորին Մօրէայում, օգնեց նրան և այստեղ: Վենետիկի Սենատը համաձայն էր խախտել իր դրած օրէնքը և բացառութիւն համարել արեւելի կրօնաւորներին, եթէ նրանք կը հաստատվեն քաղաքից հեռու:

Վենետիկից դուրս, ցամաքի վրա, դժուար էր յարմար տեղ գտնել: Մխիթարը աչք դրեց քաղաքը չըջապատող փոքրիկ կղզիների վրա և ընտրեց դրանցից մէկը, որ շատ յարմարութիւններ էր ներկայացնում թէ՛ դիրքի և թէ՛ օդի կողմից: Կղզում բնակիչներ չը կային: միայն մի պար-

տիզօրան էր ապրում, որ մշակում էր այդտեղ եղած պարտեզը: Կար և մի հին եկեղեցի ս. Ղազար անունով: Նա ունէր հին, իտալիուլ բնակարաններ, մի մեծ պարտեզ և երկու ջրհոր: Մխիթարը նորից սկսեց դիմումներ անել մեծաւորներին, խնդրել որ իրան շնորհվի այդ կղզին: Սենատն ընդունեց այդ աղերսանքը, և 1717 թւականի սեպտեմբերի 8-ին, միաբանութեան հիմնարկութեան տարեդարձին, Մխիթարը իր միաբանակիցների հետ հաստատվեց ս. Ղազարի կղզում:

Այդ օրվանից է, որ Մխիթարեան միաբանութիւնը ստանում է իր հռչակն ու պատկանելի անունը:

III

Յայտնի է թէ ինչ անագին դեր է կատարել Մխիթարեան միաբանութիւնը հայ ազգի մէջ: Վստահ կարելի է ասել որ մի ամբողջ դար, մինչև XIX դարի կէսը, դա միակ հիմնարկութիւնն էր, որ լոյս և գիտութիւն էր մատակարարում հայերին: Մի անօրինակ բեղմնաւոր գրական գործունէութեամբ ս. Ղազարի վանքը դարձաւ մի երևոյթ, որի նմանը չէ տեսել մեր պատմութիւնը: Հայերը շատ տեղեր էին աշխատում ծաղկեցնել մայրենի գրականութիւնը, բայց ոչ մի տեղ չը կարողացան հաւասարվել Վենետիկի հայ կրօնաւորներին, որոնք երկար ժամանակ անյաղթելի

և աննկուն տիտանների նման էին երևում ազգի աչքին:

Իբրև այսքան խոշոր մի երևոյթ, Մխիթարեան միաբանութիւնը, բնականաբար, շատ վեճերի ու պայքարների առարկայ պիտի դառնար: Մենք արդէն տեսանք որ Հոսմի ստրուկ հայ կաթօլիկութիւնը համարում էր մխիթարեաններին ոչ բաւականաչափ ջերմնոտանդ հաւատացեալ, այդ վերաբերմունքը շարունակվեց երկար, յարուցեց փոթորիկներ, որոնք մեծ ազդեցութիւն ունեցան Մխիթարեան ուխտի վրա: Նշանաւոր է, որ մինչդեռ մխիթարեանները ֆանատիկոս լատինամոլութեան աչքում դաւաճաններ էին, հայ-լուսաւորչականներն էլ չէին ընդունում նրանց իբրև իրանց շահերին նուիրվածներ: Երկու կողմի համար էլ ս. Ղազարի կրօնաւորները դաւաճաններ էին: Ինչո՞ւ էր այսպէս: Թողնելով առ այժմ պրօպագանդայի նեղսիրտ աշակերտներին, տեսնենք թէ ինչ էր Մխիթարը լուսաւորչականների կարծիքով:

XIX դարի կէսում Մխիթարեան միաբանութիւնից հեռացած մի քանի հայ վարդապետներ տարածեցին մեղանում այն կարծիքը, թէ Մխիթար Սեբաստացին բոլորովին նուիրված չէր կաթօլիկութեան, թէ այդ կաթօլիկութիւնը միայն մի գիմակ էր նրա համար, որովհետև գործելով Իտալիայում, վայելելով կաթօլիկ աշխարհի նիւթական և բարոյական աջակցութիւնը, նա արտաքուստ, այդ բարեքնների համար, իրան ձե-

ւացնում էր հարազատ կաթօլիկ, մինչդեռ հոգով կպած էր իր մայրենի եկեղեցուն: Մխիթարի յաջորդներն էին—ասում են շատերը մեղանում— որ դաւաճանեցին իրանց առաջին արքայի սկզբունքներին, չը կարողացան թագնվել նրա դիմակի տակ, չը կարողացան կեղծել և խաբել, ինչպէս անում էր Մխիթարը, այլ խրվեցին թունդ կաթօլիկութեան մէջ, դարձան Հոսմի կոյր արքանեակներ *):

Որքան ճիշտ է այս վկայութիւնը: Որքան ճիշտ է թէ Մխիթարը ճարպիկ ձեռնաձուխ նման խարում ու մոլորեցնում էր պապական աթոռը այնքան ժամանակ:

Մեզ թւում է որ հարցը ճիշտ կերպով չէ լուսաբանված մինչև այժմ: Պէտք է, ամենից առաջ, թողնել Մխիթարի դիմակի մասին կազմված առասպելը: Ամենից շատ առողջ դատողութիւնն է այսպէս պահանջում: Մխիթարի պէս մի անձնաւորութիւն, որի համար այնքան ահագին, առաջնակարգ նշանակութիւն ունէր կրօնական ջեր-

*) Որքան մեզ չալտնի է, առաջին անգամ Մխիթարի մասին այսպիսի կարծիք չալտնել է մեղանում Կարբիէ վարդապետ Ալվազովսկին իր «Ուրուագիծ ողորդ և ընթացից Մխիթարեան Միաբանութեան» բրօշուրում (Պարիզ, 1857): Աչնուհետև նա իբրև լատտեղեակ առաջնորդ հանդիսացաւ ուրիշների համար, որոնք կրկնեցին մի և նոյն բանը (օր. Միքայէլ Նալբանդեան—«Հիտիսափայլ», 1858, Ա. Երիցեան—«Վենետիկի Մխիթարեանք», Թիֆլիս, 1883):

մեռանդուութիւնը, չէր կարող կեղծել մօտ կէս
գար, երբ նա վարում էր իր միաբանութեան
զլխաւորի պաշտօնը և ստիպված էր պայքար մղել
իր հակառակորդների դէմ: Սարել, ուրիշի աչքին
թող փչել, երկղիմի ու կեղծաւոր արարքներով
մարդկանց լարեարտութիւնը շահագործել—այս-
պիսի յատկութիւններ չը պիտի որոնենք մենք մի
ճգնաւորի մէջ, որ հաղնում էր կաշեայ շապիկ և
այդ շապիկի վրա խիտ առ խիտ շարուած էին
սուր երկաթէ խայթոցներ *): Նրա գործերից
ոչ մէկը չէ վրայում թէ ճիշտ որ նա խարում
էր, իսկ կաթօլիկ կղերը, Հոսմի քթի տակ,
այնքան միամիտ էր, որ խարվում էր այդ մար-
դու ձեռքին...

Ո՛չ, Մխիթարը կաթօլիկ էր. — ոչինչ յանցանք
չը կայ այս հանգամանքի մէջ: Իր սպաղարած Աս-
տուածաշունչի վերջում Մխիթարը պարզ ասում
է. «Թէպէտ սիրում եմ իմ ազգը և նրա օգտի
համար աշխատելը, բայց դրանով իմ սիրտը Հոս-
մի սուրբ եկեղեցու ուղղափառ հաւատի գաւա-
նութիւնից չէ թուլանում: Եւ հակառակը. թէև
ամեն կողմով ինձ միշտ ենթարկել եմ և ենթար-
կում եմ Հոսմի գահի հնազանդութեան, որով-
հետև մեր հայր սուրբ Լուսաւորիչն էլ օրինակ
է ինձ համար, բայց դրանով իմ սէրը և իմ ազգի
օգտի համար աշխատելու ջանքը (թէև ազգը ինձ

*) Ազոնց, եր. 82:

այսպիսի հնազանդութեան համար արհամարհե-
կերէք չի թուլանայ»: Իրաւունք ունի՞նք չը հա-
ւատալու այնքան հաստատ ու որոշ գաւանու-
թեան:—Երբէք: Եւ սակայն մեզանում եղել են
մարդիկ, որոնք հէնց այս իսկ խօսքերի վրա են
հիմնել իրանց կարծիքը թէ Մխիթարը դիմակ
ունէր:

Թիւրիմացութիւնը ամբողջապէս առաջ է
գալիս այն հանգամանքից, որ Մխիթարը առաջինն
էր, որ հայերի մէջ այսպիսի սկզբունք էր քարո-
զում: Որոնելով դիմակ Մխիթարի դէմքի վրա,
մենք նկատի չենք առնում թէ ազգ և Հոսմ տար-
բեր բաներ են, թէ կարելի է լինել հաւատացող
կաթօլիկ և միաժամանակ նաև լաւ հայ: Մինչև
Մխիթարը մեզանում չը կար այսպիսի հասկացո-
ղութիւն: Կաթօլիկութիւն—նշանակում էր կա-
տաղի, կոյր, անհաշտ թշնամութիւն հայութեան,
հայոց լեզուի, հայ աւանդութիւնների դէմ: Մխի-
թարը առաջին հայ-կաթօլիկն էր, — հասկանալով
այս բառը իր ճշմարիտ, արդար մտքով, — ազգով
հայ, կրօնով կաթօլիկ, ինչպէս կայ կաթօլիկ Ֆը-
րանսիացի, սպանիացի, գերմանացի: Ս. Ղազարի
վանքը մեզանում վաղուց սկսված կաթօլիկական
հոսանքի առջև կանգնեց իրրև դրանիտեայ ան-
կիւնաքար, որ դարձնում էր այդ հոսանքը անմիտ
լատինամոլութիւնից և ազգատեացութիւնից դէպի
հայասիրութիւն: Դեռ ունիթօրների ժամանակից
Հայաստանում մի ողբալի իրողութիւն էր դարձել

թէ Հոօմի կտկից գնալը նշանակում է հայութեան
 դէմ գնալ: Մխիթարեան միաբանութիւնը եկաւ
 ջախջախելու այդ հին վիշապի գլուխը: Նրա հիմ-
 նադրի մեծութիւնը անմենից շատ այս հանգա-
 մանքի մէջ է երևում. նա հասկացաւ և դոր-
 ծադրեց այն ճշմարտութիւնը թէ կարելի է Հոօ-
 մինը Հոօմին տալ, ազգինը — ազգին:

Բազմաթիւ իրողութիւններ և վկայութիւն-
 ներ կան, որոնք հաստատում են Մխիթարի ուղ-
 դամիտ կաթօլիկութիւնը: Իբրև կրօնաւոր, նա
 կաթօլիկ էր և Հոօմի եկեղեցու շահերին նուիր-
 ւած: Կեղծաւորութիւն և խաբերայութիւն չենք
 կարող գտնել այն յարաբերութիւնների մէջ, որ
 նա ունէր Հոօմի հետ. նրա աշակերտները, քարո-
 ղիչի գաւազան վերցրած, Հայաստան էին գնում
 ոչ թէ գիմակաւորված միաբանութեան գործերը
 պատմելու, այլ պարզապէս պատկանութիւն
 տարածելու համար: Բայց եթէ նա մի և նոյն ժա-
 մանակ այնքան լայն ու ազատամիտ հայեացքների
 տէր էր, որ միւս ֆանատիկոսների նման չէր ըն-
 գունում թէ ոչ-կաթօլիկի հայութիւնը մի ժան-
 տախտ է, որից պէտք է փախչել, այդ, ի հարկէ,
 չէ նշանակում թէ նա գիմակաւորված լուսաւոր-
 չական էր:

Մխիթարը երևան եկաւ մի այնպիսի ժամա-
 նակ, երբ կաթօլիկութիւնն ու լուսաւորչականու-
 թիւնը միմիայն անողորմ կռիւ էին ճանաչում
 իրար դէմ, կռիւ ինչպէս հնարաւոր էր — ճիրան-

ներով, ժանիքներով, մահմեդական բանտերով,
 մատնութիւններով և այլ այսպիսի ստորութիւն-
 ներով: Սերաստացի կրօնաւորը ընկաւ հալածանք-
 ների մէջ, բայց այդտեղ նա ճիրաններ սրել չը
 սովորեց, վրիժառու կրքեր չը վառեց իր մէջ: Նա
 բացեց հաշտութեան, համբերողութեան ճանա-
 պարհը. կրօնական վէճերը նա անցկացրեց մաքի,
 գրականութեան շրջանը: Մխիթարը հիանալի կեր-
 պով ըմբռնեց այն ժամանակվայ գրութիւնը:
 Տեսնում էր հայ ազգի տգիտութիւնը և հասկա-
 նում էր որ այդ տգիտութեան յաղթողը ոչ կ. Պօլ-
 սում կամ էջմիածնի մօտ բոյն գրած եզուխաների
 ճարպիկութիւնն ու անբարոյական մեքենայու-
 թիւնները կարող են լինել, ոչ խաների ու փաշա-
 ների կոկորդը խրած կաշառքները, այլ մի բան
 միայն — գիտութիւնը: Դա միանգամայն անսխալ
 միջոց էր և անխորտակելի զէնք: Հարիւր տարիներ
 ընթացքում ս. Ղազարի վանքը լոյս էր հանում
 կաթօլիկութեան ջատագովութիւններ, քարոզում
 էր պապական գաղափարներ, բայց հայ ազգը, նոյն
 իսկ նրա ամենամոլեռանդ մասը, չէր այրում այդ
 դրքերը, այլ նրանցով զարգարում էր իր աները,
 կարգում էր և շարունակում էր համարել այդպիսի
 դրքեր հրատարակողներին յարգանքի ու պատուի
 արժանի հայեր: Համաձայնել կամ հակառակել
 այդ դրքերին կարող էր ամեն մէկը. բայց ինչ էլ
 լինէր, Մխիթարեան միաբանութիւնը յաղթա-
 հարեց ամբողջ ազգը, հպատակեցրեց իր հեղինա-

կութեան, դարձաւ մտքերի տէրն ու հրամանատարը: Նա զիտուն էր, լաւ պատրաստված, և մեր հայրենի ազիտութեանը մնում էր գեանաբար ընկնել նրա առաջ, գալարվել անկարողութիւնից:

Բացի գրականութիւնից, Մխիթարը իր գործունէութեան համար մի ուրիշ միջոց էլ ընդունեց — քարոզչութիւնը: Սա նրա ամենամեծ սխալն էր, որ շարունակեցին և նրա յաջորդները: Մխիթարական եռանդ և ընդունակութիւն Միթարեանները երբէք չեն ցոյց տուել: Ամբողջովին գրքերի նուիրված մի վանական միաբանութիւն, որ մի ակադեմիա էր հայ ազգի համար, չէր կարող իր սահմանափակ միջոցներով մի առանձին արդիւնք աւելացնել կաթօլիկ պրօպագանդայի վրայ, բայց այդ պաշտօնը, որ թիւրիմացութեամբ թէ հանգամանքներէ ստիպմամբ նա յանձն էր առել, միշտ ջլատել է նրա ոյժերը, հեռացրել է նրան իսկական կոչումից — գրական գործունէութիւնից, և բաւական գցել է Մխիթարեանների հեղինակութիւնն ու պատիւը: Անհամեմատ արդիւնաւոր կը լինէր ս. Ղազարի մտաւոր գործունէութիւնը, եթէ նրան աջողվէր հեռու մնալ այն պայքարներից, որ մղում էին հայերի դէմ լատինամոլ կաթօլիկները: Բայց այդպիսի բախտ չունեցաւ նա, և առաջինը Մխիթարն էր, որ իր վանքի մէջ մտցրեց մի այդպիսի սխալ և անօգուտ ուղղութիւն: Այստեղ արդէն մեղալի հակառակ կողմն է երևում:

Մխիթար Սեբաստացին այն տեսակ գործիչ-

ներից չէր, որոնք երևան են գալիս իբրև վերանորոգիչներ և, կսիւ յայտարարելով անհամակրելի սկզբունքների, պակասութիւնների դէմ, յաղթանակ են խլում երկար ու յամառ մաքառումների միջոցով: Դա կօմպրօմիսի, գիջողութիւնների մարդ էր, որի համար մեծ նշանակութիւն ունէր «փօլիթիքան». իսկ յայտնի է որ «փօլիթիքա» ասած բանը աջողութիւն հնձում է միայն այն դէպքում, երբ արհամարհում է նոյն իսկ բարոյական սկզբունքները:

Իր միաբանութեան զիրքը ապահովելու համար, նրա գոյութիւնը կաթօլիկ աշխարհի աջքում անհրաժեշտ դարձնելու համար, նա առաջ քաշեց քարոզչական, միախօնարական գործը: Մենք չենք ասում թէ հայերին կաթօլիկացնելու միտքը անկեղծ չէր Մխիթարի մէջ: Ոչ, մենք հաւատացած ենք որ նա կարող էր շատ համոզված լինել թէ այդպէս հարկաւոր է, մանաւանդ որ սկզբում, մինչև վենետիկ փոխադրվելը, միաբանութեան առաջ գլխաւորապէս քարոզչական գործունէութիւնն էր գրած: Բայց ինչու էր այդ հանգամանքը առանձնապէս շեշտվում այն բազմաթիւ վկայագրերի մէջ, որ տուել են Մխիթարին զանազան կաթօլիկ կղերականներ. Մխիթարը, առհասարակ, համեստ մարդ էր, փախչում էր պատիւներից, մինչև կեանքի վերջը վարդապետ մնաց, իսկ «Արքայ» պատուանշանը, որ տուած էր Հոսմից, այնքան վիրաւորում էր նրա հոգու խոնարհութիւնը, որ

նա այդ բառից առաջ միշտ գնում էր «կոչեցեալ»։
 Եւ սակայն Մխիթարը անպատեհութիւն չէր հա-
 մարում ընդունել այնպիսի գովասանական թղթեր,
 որոնց մէջ շեշտվում էր նրա ուղղափառ ու հա-
 րազատ կաթօլիկութիւնը և մանաւանդ այն՝ թէ
 նա իր ազգակիցների մէջ քարոզում է հոռետական
 դաւանութիւնը։ Կղերականների տուած վկայա-
 թղթերի վրա աւելանում են Հայաստանի գաւառ
 ներից եկած հանրագրերը. Եւգօկիայից 1710 թւա-
 կանին գրում են թէ Մխիթարի աշակերտները
 այնտեղ փայլում են արեգակի պէս և եթէ միշտ
 մնային այնտեղ, ամբողջ քաղաքը կաթօլիկութիւն
 կընդունէր։ Անկիւրիայից ուղարկված հանրագրերը
 վկայում է որ Մխիթարի միաբանութիւնը հնա-
 դանդեցնում է հայերին կաթօլիկ եկեղեցուն։ Նոյն
 տեսակ վկայութիւններ գալիս են Կ. Պօլսից,
 Ջմիւռնիայից, Սերաստիայից *)։ Այդ թղթերը ա-
 ոսնց Մխիթարի կամ նրա աշակերտների զիտու-
 թեան չէին կազմվում. գրանք հարկաւոր էին ոչ
 այնքան ընտանեկան արտրժելի ընթերցանութեան
 համար, որքան Հոսմին ներկայացնելու և նրա-
 նից անհալցութիւն գտնելու համար։

Պակասը լրացրին Մխիթարի թշնամիները։
 Դրանց պապանձեցնելու համար Մխիթարը պիտի
 հաւատացնէր Վատիկանի իշխաններին որ ինքը ոչ
 միայն ջերմութեամբ կաթօլիկ է, այլ և նստատակ է

*) Ազոնց, եր. 242—233.

ընտրել առաքելական քարոզչութիւնը հերձուա-
 ծող հայերի մէջ։ Եւ Հոսմը այդպէս էլ նայում
 էր հայ վարդապետների միաբանութեան, այս-
 ինքն տեսնում էր նրա մէջ մի գործիք, որի միջո-
 ցով աւելի հեշտ պիտի լինէր պրօպագանդան ա-
 ռաջ տանել հայերի մէջ. գոնէ այսպէս է արձա-
 նագրել պատմութիւնը *)։

1718 թւականին Մխիթարը գնաց Հոսմ՝ ան-
 ձամբ բացատրութիւններ տալու և իր վրա բար-
 դած ամբաստանութիւնները հերքելու համար։
 Կլեմէս XI պապը նրան շատ սիրով ընդունեց և
 փայփայեց։ Եթէ հաւատանք Մխիթարի կենսա-
 գրութեան, այդ ընդունելութեան մէջ էլ գործում
 էր նոյն աստուածային մատը, որ բերել հասցրել
 էր սերաստացի վաճառականի որդուն այստեղ։
 Բայց աւելի բնական է ընդունել որ ս. Պետրոսի
 ակտոսակալը բաղմամբիւ վկայութիւններ ունէր իր
 առջև Մխիթարի օգտակարութեան մասին և հէնց
 այդ պատճառով էլ այնպէս սիրալիր էր նրա հետ,
 յօժարութեամբ հաւատաց նրա անմեղութեան և
 ի նշան իր բարեհաճութեան՝ շնորհեց հազար հա-
 ինգուղենցիա, որպէս զի Մխիթարեան քարոզիչ-
 ները տարածեն Հայաստանի հաւատացեալների
 մէջ։

Մեզ յայտնի չէ թէ ինչպէս Մխիթարը ար-

*) Лавиесь в Рамбо—„Всеобщая Истроія“, т. VI,
 М. 1899, եր. 231.

դարացրեց իրան պապական հաւատաքննութեան առաջ. նրա ներկայացրած թղթերի բովանդակութեան ծանօթ չենք, որովհետեւ կենսագրութիւնը ամենայն խնամքով թաղցրել է այդ բոլորը, բաւականանալով միայն անորոշ խօսքերով թէ Աստուծու օգնութեամբ Մխիթարը յաղթող գուրս եկաւ, լռեցրեց իր թշնամիներին: Եւ Մխիթարի՝ դէպի Հոսիս ունեցած յարաբերութիւնները թաղված կը մնային մթութեան մէջ, եթէ 1879 թւին Զմիւռնիայում մի կաթօլիկ վարդապետի ձեռքով չը հրատարակվէր մի բրօշուր *), որ գտնէ ազօտ լոյս է գցում այդ խնդրի վրա: Այդտեղ տպված վաւերացրեց թղթերից մենք նախ և առաջ իմանում ենք հետեւեալը. «Սրբազան Պատրիարք և Ս. Ժողովն աէ Բրօքսհայմ ֆիտէ կացուցեալ են զՄխիթար Աբրահայի հայրն վերակացու և հովիւ ամենայն ազգին Հայոց, զի կառավարեացէ զնոսա ըստ խոհեմութեան իւրում և ոչ այլ ոք իշխեցէ ի վերայ նոյա»: Սա արդէն մի ապացոյց է որ Մխիթարին այնքան էլ խորթ չէին իշխանապետական տենչերը, ինչպէս ճգնում են ցոյց տալ նրա աշակերտները: Անշուշտ բոլոր հայերի կառավարիչ և հովիւ դառնալը նոյնպէս մի միջոց էր միաբա-

*) «Սրբազան Մխիթարայ վարդապետի արարեալ պատճառք որք ասրերին ընդդէմ նոցին, որք ասեն թէ ոչ երբէք պարտ է գնալ ուղղափառաց ի ժամն հայոց», հրատարակեց Ղուկաս վարդապետ Տէրաէրեան, կարեօր ծանօթութիւններով:

նութեան զիրքը ամբապնդելու և հակառակորդներին լռեցնելու համար: Եւ իրաւ Հոսիսը, տալով նրան այդպիսի իշխանութիւն, այնքան հաւատ ունէր նրա վրա, որ պատրիարքական փոխանորդութիւնից արձակեց մի կաթօլիկ եպիսկոպոսի *) այն պատճառով, որ նա Մխիթարի և նրա աշակերտների դէմ խօսել էր: «Փօլիթիքայի» միջոցով այսպէս հաշիւներ տեսնել հակառակորդներէ հետ — ահա ինչ սխալների մէջ էր ընկնում սերաստացի նախկին ճգնաւորը: Կաթօլիկ կղերականութեան մէջ գուցէ առանց այսպիսի միջոցների չէր էլ կարելի աջողութիւն գտնել: Բայց իրողութիւնը մընում է: Ահա նոյն «փօլիթիքայի» մի այլ աւելի անհրապոյր կողմը:

Սպահանի և Նոր-Զուղայի մէջ սկսված կրօնական կատաղի խռովութիւնները **) հարց արծարծեցին կաթօլիկների մէջ թէ չը պէտք է յաճախել հայ-լուսաւորչականների եկեղեցիները: Հոսիս պապը մծիռ արձակեց այդ մտքով: Իսկ երբ կրօնական խառնակութիւնները Պարսկաստանից անցան թիւրքաց Հայաստան, այդտեղ գործող քարոզիչներն ու վարդապետները պահանջում էին որ պապական այդ մծիւր գործադրվի նաև Թիւրքիայում գտնվող հայ եկեղեցիների վերաբերմամբ: Այդ ծայրայեղ անհամբերողութիւնը Մխիթարին չա-

*) Եր. 19—20.

**) «Հայկական Տպագր.» I, եր. 251—254.

փազանցութիւն էր երևում: Լատինացի ման գաղափարը զբանով կատարեալ յաղթանակ պիտի տանէր. հայ-կաթօլիկները մի կողմից հեռացրված պիտի լինէին հայ երեղեցուց, իսկ միւս կողմից՝ բոլորովին զրկուած սեփական եկեղեցի ունենալու հնարաւորութիւնից, որովհետեւ Թիւրքիայում նրանք ենթարկված էին Կ. Պօլսի հայոց պատրիարքի իրաւասութեան և իրաւունք չունէին առանձին եկեղեցիներ կառուցանելու:

Այդ պատճառով Մխիթարը 1733 թւի ապրիլի 14-ին Հոսմին ներկայացրած մի մանրամասն գրութեան մէջ ապացուցանում էր թէ կաթօլիկները կարող են գնալ լուսաւորչականների եկեղեցիները: Անկասկած, նա մի շատ արդար դատ էր պաշտպանում: Մխիթարը, հայութեան գաղափարի նախանձախնդիր, շատ լաւ գիտէր որ հայ-կաթօլիկութիւնը այն չը պիտի լինի, ինչ ուզում են դարձնել լատինական կղերականները. դա նոյն ազդի մի մասն էր, բաժանված կրօնով, և եկեղեցական մերձաւորութիւնը կը լինէր երկու մասերի համար փոխադարձ յարգանքի և համերաշխութեան կապ: Ընդարեւ հայ-կաթօլիկութիւնը, որի ներկայացուցիչը Մխիթարն էր, միայն վրդովվել կարող էր այն խրատից, որ կազմել էին պապականութեան կոյր ստրուկները և որ ասում էր. «Հայոց ժամուն առջևն անգամ մի անցնիր. իսկ եթէ անցնել պէտք եղաւ ու գդակդ գլխէդ հոն ձգեցիր,

ներս մի մտնէր առնելու, ձգէ փախիր» *): Նոյն իսկ բոլոր հայերին կաթօլիկ դարձնելու տեսակետից էլ շատ վնասակար էր այս աստիճան արհամարհանքը դէպի լուսաւորչական եկեղեցին: Մխիթարը գնաց այդ հոսանքի դէմ: Բայց ինչպէս էր նա պաշտպանում այդ դատը:

Նա ասում էր թէ հայոց եկեղեցին Հոսմի կողմից պաշտօնապէս չէ ճանաչված հերձուածող, բայց հայերը իրապէս հերձուածող են: Թէև այսպէս, բայց պէտք է թոյլ տալ որ ուղղափառները գնան հերձուածողների եկեղեցին, որովհետեւ ուրիշ ճար չը կայ. եթէ ճար լինէր, եթէ կաթօլիկութիւնն էլ իր եկեղեցիներն ունենար, այն ժամանակ, ինչ խօսք, չը պէտք էր թոյլ տալ ուղղափառին մտնել չարափառի եկեղեցին: Բացի ճար չը լինելուց, ուղղափառներին չը պէտք է արգելել և այն պատճառով, որ ոչինչ վնաս չի լինի, եթէ նրանք ազատ մտնեն հերձուածող եկեղեցին, որովհետեւ կաթօլիկները զարգացած են, իսկ հերձուածող հայերը՝ սղէտ. կաթօլիկը հեշտութեամբ կարողանում է յաղթել հերձուածող քահանաներին և որսում է հերձուածողներին, մինչդեռ վերջիններս չեն կարողանում նոյն իսկ մի հատ ուղղափառ որսալ:

Բայց այսքանը դեռ ոչինչ: Լատինամոլները եկեղեցիների բաժանումն էին պահանջում մասնա-

*) Այգլաղովակի, «Աւրոսաղիծ», էր. 41.

ւանդ այն նստատակով, որ կաթօլիկները և լուսա-
ւորչականները միմեանց հետ սիրով չը կապվեն,
կամ ուրիշ խօսքերով—թչնամի մնան միմեանց,
սրովէս զի կաթօլիկները նորից չը վերադառնան
լուսաւորչական եկեղեցին: Այդ կասկածները ցրե-
լու համար Մխիթարը գրում էր հետևեալը.

Ասորդայ այն կասկածելի քնասը թէ ուղղափառնե-
րը, ժամ գնալով կը կապուեն հերձուածողների հետ սիրով
ու ազգայիսով կը մոլորուեն, երբէք տեղի ունենալ չէ կա-
րող: Եւ զրա պատճառը հետևեալն է. ուղղափառները այն-
քան զղուած են հերձուածողներից, որ եթէ սրանցից իւրա-
քանչիւրը հարկը տարի ապրէ և հարկը քարոզիչներ լոր-
դորեն ուղղափառներին պակասեցնել իրանց զղուածքի
հարկը աստիճաններից մէկը, չեն կարող պակասեցնել:
Եւ այս բանի նշանը լալտնի է նրանով, որ հայ անունից
էլ, որ ազգի անուն է և ոչ թէ ազանդի, ուղղափառները
նոյնպէս զղուած են. և եթէ հնար լինէր, նրանք հայ ա-
նունն էլ կը ջնջէին իրանցից: Եւ քանի որ այս այսպէս
է, ի՞նչպէս կարելի է որ կապվեն նրանց հետ սիրով:
Այլ և այլ պատճառ. հերձուածողները իրանց տղիտու-
թեան և կոպտութիւնների պատճառով այնքան լիմա-
րութեամբ են վարվում միշտ, որ եթէ ուղղափառները նոյն
խակ աշխատէին էլ սիրել նրանց և կամ ախորժելի դառ-
նալ նրանց մէջ, դարձեալ չէր լինի սէր և կապակցու-
թիւն:—Արեմն մնում է այն, որ չը կայ մի պատճառ, որից
զրկված զրկենք ուղղափառներին իրանց եկեղեցիներից:
Որովհետեւ այն եկեղեցիները աւելի շատ ուղղափառների
եկեղեցիներ են, քան հերձուածողների. նրանք հիմնովի
են մեր սուրբ և ուղղափառ հայրերի ձեռքով: Եւ հերձուա-
ծողները համարեա թիւրքաց բռնութեան օգնութեամբ
են գալիս մտնում մեր եկեղեցիները և ոչ թէ մենք ենք
գնում նրանց եկեղեցիները: Եւ մեր այնտեղ մտնելովը

ուղղափառների թիւը օրէցօր բազմանում է և ամենքը
շահվում են: Գրանով էլ մեր եկեղեցիները ազատվում են
հերձուածողների ձեռքից. մենք գտնվում ենք թիւրքերի
իշխանութեան տակ և չենք կարող հերձուածողներին
արտաքսել մեր եկեղեցուց ու մաքրել մեր եկեղեցին:
Ուստի մեզ մնում է միայն այն, որ նրանց զէպի մեզ
գարձնելով՝ մաքրենք եկեղեցին: Բայց եթէ մենք զուրս
գնանք ու թողնենք եկեղեցին նրանց, այն ժամանակ
եկեղեցին լաւիտեան կը մնայ անմաքուր, իսկ մենք
տոտանց եկեղեցու թափառական ու անկրօն կը լինենք
զուր տեղից:—Նարձեալ այս էլ լալտնի է, որ ամեն տեղ
մեծատունները և խոհեմ մարդիկ ուղղափառ են և նրանք
են եկեղեցիների մէջ և իշխանատեղների գոներին իշխող
ու խօսող: Եսկ երբ այսպիսի իշխողները իրանք իրանց ար-
տաքուեն եկեղեցիներից, այն ժամանակ այս եկեղեցիներ-
ընում իշխող կը մնան աղքատները և լիմարները: Եւ եթէ
պատահում է երբեմն, որ մի որ և է պատճառով ուղղա-
փառները կամենում են խօսել, խամամուծ և տգէտ ամ-
բոյսը, լուզված շար քահանաների ձեռքով, սկսում է
ազաղակել թէ զուք որ չէք հաւանում և չէք գալիս մեր
եկեղեցիները, ի՞նչպէս կարող էք այժմ մեծարանու-
թեամբ իշխել մեր եկեղեցիների և քահանաների վրա:
Այս պատճառով եթէ մեծատուն և խոհեմ ուղղափառները
միշտ գտնվեն եկեղեցիների մէջ, ոչ ոք չէ կարող ընդդի-
մանալ նրանց, և ինչ էլ հրամայեն, կարող են կատարել
սալ Տիրոջ օգնութեամբ: Եւ այսպէս փոքր առ փոքր կա-
րելի կը լինի սրբել և մաքրել մեր եկեղեցիները *):

Ահա ինչ լեզուով խօսել զիտէր Հոսմի հետ
այն մարդը, որին մեզանում համարում են կա-

*) «Արքայ Մխիթարայ վարդապետի Պատճառքք
Եր. 46—47.

թօլիկական գիմակի տակ գործող հայ-լուսաւորչական: Բայց եթէ մենք Մխիթարի այս խօսքերը համարենք նրա անկեղծ ու խորին դաւանանք, այն ժամանակ շատ տարբերութիւն չենք գտնի նրա և Պրօպագանդայի մի մոլի աշակերտի մէջ. մինչդեռ թէ Մխիթարի և թէ նրա միաբանութեան գործերը երաշխաւոր են, որ նրանց մէջ չը կար այն աստիճանի ֆանատիկոսութիւն, որ հայոց եկեղեցիները պիղծ և անմաքուր համարէին: Նրանց վերաբերմունքը դէպի հայ «հերձուածողները» աւելի մեղմ էր, աւելի բարեկամական, քան այս գրութեան մէջ: Եւ եթէ Մխիթարի անունը կրող մի այս տեսակ անպատիւ թուղթ է մտացել, պատճառը Հոօմին հաճոյանալու քաղաքականութիւնն էր, մի բան, որ մինչև մեր օրերը Մխիթարեան միաբանութեան անհամակրելի կողմն է կռօզմում և շատ փաստերով է երևան եկել:

Մեզ կարող են ասել թէ ուրիշ կերպ չէր էլ կարող վարվել Մխիթարը: Մի անյայտ հայ վարդապետ չէր կարող Հոօմին դասեր տալ, ջնջել այն դարաւոր նախապաշարմունքը, որ ասում էր թէ ով Հոօմի հետ չէ, նա պիղծ և անմաքուր հերետիկոս է: Այն, միանգամայն ճիշտ է այս առարկութիւնը: Բայց մենք արձանագրում ենք փաստը, որպէս զի պատկերացնենք Մխիթարեանների ոգին, այն մթնոլորտը, որ ստեղծվեց ս. Ղազարի վանքում սկզբից և եթէ Դա շատ կարևոր

է միաբանութեան գրական գործունէութիւնը բնորոշելու համար: Թէև մեզ համար աւելի հաճելի և պատուաբեր կը լինէր որ Մխիթարի պէս խոշոր անձնաւորութիւնը ճշմարտութեան անվեհեր գինուօր հանդիսանար, չը քաշվէր իսկութիւնը յայտնելուց ուր և երբ էլ հարկաւոր լինէր դա, բայց չեղածը եղած դարձնել մենք չենք կարող. և պատմութիւնը, որ լոյսերի հետ գծագրում է նաև ստուերները, չէ կարող անաչառ չը լինել և՛ մեծ մարդկանց վերաբերմամբ: Կօմպրօմիաների քաղաքականութիւնը միշտ այսպիսի հետևանքներ է առաջացնում: Եւ մենք կը տեսնենք թէ որպիսի ազդեցութիւն է թողել այդ քաղաքականութիւնը ս. Ղազարի երկարատև, զարմանալի գործունէութեան վրա...

Մի ուրիշ հարցի մէջ էլ Մխիթարը ցոյց տուեց թէ որքան մեծ առաքինութիւն է համարում յարմարվելը, կուր մէջ չը մտնելը: Մենք շատ անգամ առիթ ունեցանք խօսելու լատինացրած հայերէնի մասին, տեսանք որ հայոց լեզուի մէջ հրէշաւոր ազաւազութիւններ մտցնողները զխաւորապէս լատինամոլ կաթօլիկներն էին: Այդ ֆանատիկոսները հայերէնը լատինացնելու մէջ չէին զեկավարվում լեզուն հարստացնելու, կենդանացնելու մաքով, այլ ունէին նոյն դաւանափոխական տենդը, որ նրանց ամբողջ էութիւնն էր վարակել: Նրանք համոզված էին որ հայ ազգը կազատվի

հերձուածողական և հերետիկոսական կարծիքներից միայն այն ժամանակ, «երբ լատիններէնի ճիշտ թարգմանութեամբ գրվին և բացատրվին հռոմէական դաւանանքի խօսքերը» *)։ Ունիթօրնների սկսած այս բարբարոսութիւնները գնալով ողողեցին հայ լեզուն. լուսաւորչականներն էլ ենթարկվեցին լատինացման ողուն և այնպիսի գրագէտներ, ինչպէս էին Ոսկան վարդապետը, Ղուկաս Վանանդեցին, պաշտում էին այն խորթ արհեստականութիւնները, որոնց ծնողը կաթօլիկութիւնն էր։ Առանց այդ էլ մեր գրաբար լեզուն վաղուց կորցրել էր իր կենսունակութիւնը, անհասկանալի, արհեստական էր. կաթօլիկական աղաւաղումները աւելի ևս դժուար, անմարսելի դարձրին նրան։ Եւ այդ դրութեան հասցրած լեզուն տիրապետող էր մեզանում մանաւանդ XVII դարի ընթացքում։

Մխիթարը զգում էր լեզուն այդ բարբարոսութիւններից ազատելու անհրաժեշտութիւնը. նա գիտէր որ պէտք է վերանորոգել գրաբարի հին ձևերը, վերադարձնել նրան նախկին հարստութիւնը ու այդպէս գործածութեան մէջ մտցնել Բայց դրա համար պէտք էր հակառակվել լատինամոլների կուսակցութեան, որ այդ ժամանակները լատինացրած հայերէնի քերականութիւններ էր հրատարակել։ Երկար մտածեց Մխիթարը, բայց չը կարողացաւ լատինամոլներին հակառակվելու

*) «Աւրոսագիծ Մխիթարեանց», եր. 35.

համարձակութիւն ստանալ. նրանց զայրոյթը չը գրգռելու համար նա ստիպված եղաւ, հակառակ իր համոզմունքի, ընդունել բարբարոսական աղաւաղումներից շատերը և միայն մի քանի մասերում համարձակութիւն ունեցաւ վերականգնել գրաբարի կանոններն ու ձևերը։ Չը կարողանալով յայտնապէս հակառակութիւն և թշնամութիւն հանել լեզու խանգարողների դէմ, Մխիթարը ընտրեց կոմպրոմիսի ճանապարհը, յոյս ունենալով որ աղաւաղումները հետզհետէ կը վերանան. և այդպիսի միջին ճանապարհ, հակառակորդներին չը գրգռելու, ամենքին շահելու միջոց ներկայացնում է նրա «Քերականութիւնը», որ տպագրվեց 1730 թւականին *)։ Նոյն այդ նպատակով էլ Մխիթարը չը կարողացաւ ազատել իր տպագրած գեղեցիկ, պատկերազարդ Աստուածաշունչը այն նորմուծութիւններից, որոնք կային Ոսկանի Աստուածաշունչի մէջ։ Յայտնի էր, որ Ոսկանը սրբագրում էր մեր հին գրքերը լատինացրած հայերէնի ձևերի համաձայն։ Բայց Մխիթարը շատ քիչ բան ուղղեց Ոսկանի նորութիւններից. աւելին անել չը կարողացաւ **):

Այս բոլորից պարզ է թէ կաթօլիկական ձրգումները որքան մեծ ազդեցութիւն ունէին Մխի-

*) Հ. Զամչեան, «Քերականութիւն հայկազեան լեզուի», Վենետիկ, 1779, առաջաբան։

***) Հ. Զօհրաբեան, «Աստուածաշունչ», Վենետիկ, 1805, առաջաբան։

Թարի և նրա միաբանութեան վրա: Միանգամայն անկախ ու ինքնազուտի գիրք գրաւել ս. Ղազարի կղզու վրա, Հոսմի աչքի առջև, անկարելի էր. և հայ աղգի գրական անխոնջ մշակները միշտ պէտք է գտնուէին դամօկլեան սրի տակ, որ չափաւորում է եռանդը, գրկում է ինքնուրոյնութիւնից ու համարձակութիւնից: «Ի՞նչ կասէ Հոսմը» — ահա այն սուբբ, որ միշտ կախոված էր Մխիթարեան վանքի վրա...

IV

Դիմենք այժմ այն հարցին թէ ինչ նշանակութիւն ունէր Մխիթարեան միաբանութեան հաստատութիւնը՝ հայ աղգի լուսաւորութեան տեսակէտից:

Մանկը XVIII դարի առաջին կէսում տիրող մեր իրականութեան մէջ և մենք մի առանձին հրաշալի երևոյթ, մի մեծ խորհուրդ կը տեսնենք այն հանգամանքի մէջ, որ մի խումբ հայեր անցնում են Եւրոպա՝ այնտեղ մի երկարատև, հարուստ գրական գործունէութիւն սկսելու համար: Հինգերորդ դարից յետոյ ճակատագիրը զեռ այսքան ողորմած ու բարերար չէր եղել զէպի հայերը: Այն հին նաւը, որ Մէթօնից Իտալիա էր տանում Մխիթարին և նրա աշակերտներին, Հայաստանի բարի հրեշտակն էր, որ, կարծես, տեսնում էր թէ ինչեր են կատարվում Արևմտեան Եւրոպա-

յում և իր փոքրիկ ու համեստ ոյժերը հաւարել էր, տանում էր տղէտ ու թշուառ հայութիւնը զէպի այն հրաշալի լոյսերը, որոնք վառվել էին արևմուտքում:

Որքան և հեռու մնանք նախապաշարմունքներից, բայց և այնպէս, չենք կարող մի սքանչելի զուգատիպութիւն, ճակատագրական մի տնօրինութիւն չը տեսնել այն հանգամանքի մէջ, որ մինչդեռ մի կողմում կազմակերպվում էր նորագոյն Եւրոպան, միւս կողմից ասիական բարբարոսութիւնների մէջ ոսկոր մաշած մի ազգ, ինչպիսին էր հայութիւնը, պատրաստութիւն էր տեսնում հաղորդակից լինելու նրա բարիքների գրականութեան միջոցով: Շատ անգամ էր Հայաստանը մարդ ուղարկել Եւրոպա, որ այնտեղից ճրագներ բերեն հայրենի տունը լուսաւորելու համար: Մենք շատ անհատներ տեսանք այդ ճանապարհի վրա. տեսանք Ռսկանին, Թովմաս և Ղուկաս Վանանդեցիներին և ողջունեցինք նրանց ուղևորութիւնները, երախտագիրտութեամբ ընդունեցինք նրանց ուղարկածները, օրհնեցինք նրանց բազմաշարժար ոսկորները, որոնք հող մտան օտար երկնքի տակ: Բայց նրանք այնքան բախտաւոր չէին: Մենակ էին ու անյայտ, և այն ժամանակվայ Եւրոպայի մեծ մասն էլ կաթօլիկական բէակցիայի գրկում լուռ ու անգործունէաց էր: Այժմ, երբ Մխիթարն էր գրական գաղթականութիւն հիմնում Եւրոպայի երկնքի

տակ, փոխված էին հանդամանքները, ժամանակը բերել էր նոր, հրաշագործ ոգի:

Եւրօպան գտնվում էր այն փայլուն շրջանի մէջ, որ յայտնի է Լուսաւորութեան Դար անունով: Դա նորագոյն ժամանակների ոգին է. զարթնում է Անգլիայում, անցնում է Ֆրանսիա, ապա Գերմանիա և Իտալիա: Նա գրականութիւն է, միտք է, գիտութիւն է, գեղարուեստ է. բայց փակված չէ մնում գրքի մէջ, այլ ազդում է կեանքի վրա, առաջացնում է հասկացողութիւնների ու գաւառանքների մի անաղին յեղափոխութիւն: Կազմվում են նոր աշխարհայեցողութիւններ, խորտակվում են շատ հին կուռքեր: Նոր, թարմ, ուժեղ հոսանքները ցնցում են հասարակական և պետական հիմքերը: Քաղաքական յեղափոխութիւնները արիւնսով և բռնութեամբ յաղթահարում են հին աշխարհը, բարձրացնում են ազգւո մարդուն: Այդ ազատ մարդը, քանի զեռ միայն գրականութեան մէջ էր, կտրեց անցաւ ովկիանոսը և Հիւսիսային Ամերիկայում պատրաստեց այն արիւնահեղ ապստամբութիւնը, որի նպատակն էր քաղաքական անկախութիւնը, և որի հետևանքը դարձաւ ռամկապետական, բոլորովին ազատ հանրապետութիւնը, հիմնված Վաշինգտոնի ձևով: Աշխարհը զեռ չէր տեսել այնպիսի հրաշալի կարգ: Ամերիկական այդ յեղափոխութեան ոգին նորից անցաւ ովկիանոսը, դուրս եկաւ Ֆրանսիա. նրա պատրաստած զինուորները ծառայեցին ֆրանսիական մեծ յեղա-

փոխութեան, որ ստակեց XVIII դարը, ոչնչացնելով դատակարգային խտրութիւնները, եկեղեցականների տարածած նախապաշարմունքները և հրատարակելով ազատքիւն, հաւասարութիւն, եղբայրութիւն:

Մենք գոնէ մի թոռցիկ ակնարկ պիտի գցենք այսպիսի գործեր կատարած Լուսաւորութեան Դարի վրա, որպէս զի հասկանանք թէ որպիսի մտաւոր լոյսերի մէջ ընկաւ Միսիթարեան միաբանութիւնը, տեղափոխվելով Իտալիա:

XVII դարի երկրորդ կէսից Անգլիայում միջնադարեան վերացականութիւնը տեղի է տալիս ընական գիտութիւններին: Ուսումնասիրվում են աշխարհները կառավարող օրէնքները, Իսահակ Նիւտոն իր անմահ գիւտն է անում, որ մի ամբողջ յայտնութիւն էր մարդկութեան համար: Դատողութիւնների տեղը բռնում է փորձը. մարդը այլ ևս կուրօրէն չէ հետևում հեղինակութիւններին, այլ ձգտում է փորձի, իրականութեան վերլուծման միջոցով հասնել ճշմարտութեան: Կոյր հաւատը սկսում է վերանալ, նրա տեղը այժմ կանգնած է բանականութիւնը: Սա բայ է անում մարդու աչքերը, քննադատական կարողութիւն է դնում նրա ձեռքում և սովորեցնում է լինել ազատ՝ մտածմունքների մէջ: Այդ ազատ մտածողները այնքան համարձակութիւն են ստանում, որ սկսում են ոչնչացնել մարդկութեան վրա տիրող նախապաշարմունքները:

Նոր հոսանքը սամնից առաջ ընդհարվում է եկեղեցու հետ: Եւ դա շատ բնական էր: Եկեղեցին էր որ պահվում էր հեղինակութիւնների վրա, պահանջում էր անպայման հաւատ: Բանականութիւնը, հրատարակվելով միակ անսխալ առաջնորդ մարդու համար, քննադատում էր և ընդունում միայն այն, ինչ հակառակ չէր իրան. նա մերժում էր կրօնական աւելորդապաշտութիւնները, որոնց մտցրել են եկեղեցու պաշտօնեաները իրանց օգտի համար. մերժում էր և հրաչափործութիւնները, որոնք անբնական էին: Ազատ մտածողներից մէկը, Ջիլլինգվորտ, գրում էր. «Ես համոզված եմ որ Աստուած տուել է մեզ բանականութիւն, որպէս զի զանազաններ ճշմարտութիւնը անճշմարտութիւնից և նա, ով բանականութիւնը այս կերպով չէ գործ ածում, այլ հաւատում է իրերին չիմանալով թէ ինչու, նա հաւատում է ճշմարտութեանը պատահաբար և առանց ընտրութեան. և ես երկիւղ եմ կրում որ Աստուած չընդունէ այսպիսի յիմար զոհ»: Իսկ Չարլզ Բլոնտ գրում էր. «Ո՛չ, ես չեմ ուզում յոյս գնել հրաչքների վրա, որպէս զի Սիմօն մողը, փարաւոնի մողերը, Ապոլլօնիոսը և ուրիշները նոյնպէս չը պահանջեն ինձանից հաւատ և հնազանդութիւն. իմ առաջնորդը պիտի լինի միայն բանականութիւնը և նա, ի հարկէ, չի թուլացնի իմ քրիստոնէութիւնը» *):

*) Г. Геттнеръ, „Исторія Всеобщей Литерагуры XVIII вѣка“, Спб. 1897, т. I, стр. 29 և 35.

Ազատ մտածողները նոյն իսկ փորձում են նոր կրօն ստեղծել, բանականութեան վրա հիմնած: Մտածող մարդկութեան առջև բացվում են լայն, անեզր հօրիզօններ: Փիլիսոփայութիւնը, որ աստուածաբանութեան ստրուկն էր դարերի ընթացքում, ձեռք է բերում անկախութիւն: Լօկկ հիմնում է փիլիսոփայական նոր դպրոց, ուր արդէն ամեն ինչ հիմնված է փորձի, բանականութեան վրա. այդ փիլիսոփայութիւնը այլ ևս ոչ թէ չէ ծառայում եկեղեցուն, այլ գնում է նրա դէմ: Քաղաքական հասկացողութիւնները կերպարանափոխվում են և ազատ մտածողութիւնը նոյն իսկ ոչնչացնում է կղերականների հաստատած այն միտքը, թէ թագաւորները իրանց իշխանութիւնը Աստուծուց են ստանում և միայն Աստուծուն էլ պիտի հաշիւ տան իրանց գործերի համար. գրափոխարէն հաստատվում է այն գրութիւնը, որ իշխանութիւնը ժողովրդից է բղխում և թագաւորը նրա ընտրեալն է: Գրականութիւնը կատարեալ ազատութիւն է ստանում. XVII դարի վերջում գրաքննութիւնը բոլորովին ջնջվում է: Չարզանում են գրականութեան բոլոր ճիւղերը. թատերադրութիւնը, բանաստեղծութիւնը նորից վերակենդանանում են, հիմնվում իրական կեանքի և բնոյթների վրա. ծագվում է մանաւանդ երգիծաբանութիւնը, իսկ պարբերական հրատարակութիւնները ամբողջ յեղափոխութիւն են մտցնում հասարակական հասկացողութիւնների մէջ: Այս

ազատ հոսանքները, ի հարկէ, պիտի վերացնէին կրօնական խտրութիւնների պատճառով ծագող բռնութիւններն ու անարդարութիւնները. և Անգլիան, կրօնական ներքին երկարատև պատակտումներից ու իրարանցումներից յետոյ, մտաւոր այս նոր շարժման ազգեցութեան տակ, դառնում է այն առաջին երջանիկ երկիրը, ուր յանցանք չէր համարվում տարբեր համոզմունքներ ունենալը թէ կրօնի և թէ այլ գործերի վերաբերմամբ: Սերունդների առաջնորդ են հանդիսանում խոշոր տաղանդի տէր հեղինակները, որոնք, բնականաբար, բազմաթիւ էին հէնց վերակենդանութեան այսպիսի եռանդուն, թարմ, ոգևորիչ ժամանակներում: Ֆրանկլինը, Ամերիկայի Միացեալ-Նահանգների ստեղծողներից մէկը և ամենամեծը, իր ազատասիրական գաղափարները քաղում էր Դանիէլ Դէֆօի, «Օբինդոնի» հոշակաւոր հեղինակի, գրուածքներից. Զօնաթան Սվիֆտ մինչև այժմ էլ կենդանի է իբրև անդուզական երգիծարան, ժամանակի բարբերը ծաղրող: Ամբողջ XVIII դարը գրական մի հսկայ առաջադիմութիւն է, որի առաջ խոչընդոտներ չը կան և որ իր հետ տանում է և հասարակական զարգացած գիտակցութիւնը:

Անցնենք Ֆրանսիա: Այստեղ էլ դեռ XVII դարի վերջերում ենք տեսնում Լուսաւորութեան Դարի պատրաստութիւնները:

Չը նայելով որ Լուդովիկոս XIV-ի թագաւորութիւնը ծայրայեղ աստիճաններին էր հասցրել

միտպետական անսահման իշխանութիւնը և ամեն կենդանի բան ճնշվում էր եզոիտների մահաջնոց լուծի տակ,— ազատ միայքը, այնուամենայնիւ, զարթնում էր, համարձակ քայլերով առաջ գնում և լուսարանում էր ժողովրդի աննախանձելի դրութիւնը, կրօնամոլ բռնապետութեան առաջացրած մտաւոր և բարոյական անկումը: Գրականութիւնը կլասիկական ուղղութեան էր հետևում, ապրում էր հների կեանքով, կտրված իրականութիւնից, ժողովրդի կեանքից. դա պարատական գրականութիւն էր, ուր տիրում էին արքունիքի վայելուչ, չտկած ձևերը: Իրականութիւնը— դաշտերը, գիւղերը, անտառները — այդ ժամանակի գրական մարդկանց համար համանիչ էր կոպտութեան, վայրենութեան, ամեն ինչ այնտեղ ստոր ու բարբարոսական է, վիրաւորում է գեղագիտութեան զգացմունքը: «Այդ անձոտնի, անտաշ գիւղացիները, կեղտոտ կենդանիները, գոմանոցների հոտը, անձև ժայռերը, անտառների ամայութիւնը, ծառերի անկանօն խմբերը, որոնք թողված են բնութեան կամքին, կաղամբի բանձարանոցները— սրանց վրա կանգ առնէր բարեկիրթ մարդու ուշադրութիւնը» *): Ամեն ինչ միայն արիստոկրատիայի և արքունիքի համար էր: Մնացած ժողովուրդը գոյութիւն ունէր միայն հարկեր տալու համար:

*) Ж. Пелнсье, „Литературное движение въ XIX столѣтїи“, М. 1895, էր. 13.

կլասիկական այդ արուեստականութեան և քարացման հիմքերը փորել է սկսում նոր, ժողովրդական գաղափարը: Դեռ այն ժամանակ, երբ «Թագաւոր-արեգակ» անունը ստացած Լուդովիկոսը ասում էր՝ «պետութիւնը—այդ ես ինքս եմ», երևան է գալիս ընդդիմադիր գրականութիւնը, որ մի կողմից թագաւորի իշխանութիւնը ժողովրդի և միմիայն ժողովրդի բարօրութեան համար սահմանված լինելն է հրատարակում, միւս կողմից կրօնի և մանաւանդ պապականութեան դէմ է գնում: Պահանջում են թեթևացնել ժողովրդի հարկերը, կանոնաւորել նրանց, ջնջել արտօնութիւնները, հաւասարութեան սկզբունքներ մտցնել ազգաբնակչութեան զանազան խաւերի մէջ: Ֆրանսիայից փախած բողոքականները արտասահմանում հրատարակում են բազմաթիւ գրուածքներ, որոնց մէջ անխնայ քննադատութեան են ենթարկվում Ֆրանսիայի կարգերը, Լուդովիկոսի եզուիտական քաղաքականութիւնը: Դրանց մէջ յայտնի է մանաւանդ Բէյլ. նա ժողովրդական պահանջ է դարձնում հանրամատչելի ամսագիրը, որի միջոցով ահագին ազդեցութիւն է գործում ընթերցող հասարակութեան վրա: Բայց աւելի նշանաւոր էր նրա փրկիսփայտական բառարանը. շատ չեն այն տեսակ գրքեր, որոնք սրա պէս մեծ ներգործութիւն ունեցած լինելին մտքերի վրա: Ի՞նչ էր քաբողում Բէյլ: Դեռ 1682 թւականին հրատարակած իր մի աշխատութեան մէջ նա ասում էր թէ ան-

հաւատութիւնը, նոյն իսկ բացարձակ կերպով աստուածութիւն մերժելը աւելի լաւ է, քան նախապաշարմունքը. ուստի պետութիւնը պարտաւոր է համբերող լինել ոչ միայն բոլոր կրօնների, այլ և անհաւատների վերաբերմամբ: Բողոքականներին Ֆրանսիայից արտաքսելու առիթով Բէյլ գրում էր. «Այս բռնութիւնները տեսնելով, ի՞նչ պէտք է մտածել քրիստոնէութեան մասին. չը պէտք է կարծել թէ դա արիւնարբու մի կրօն է, որ խղճի ազատութիւնը կատարելապէս ճնշելու համար չէ վախում նոյն իսկ ստութիւնից և խաբէութիւնից, երգմնազանցութիւնից, բռնութիւններից, դահիճներից և ինքվիզիցիայից» *):

Մի և նոյն ժամանակ գեղարուեստական գրականութեան մէջ է խուժում ժողովրդի ոգին. կլասիկական չոր ու ցամաք թխուածքները տեղի են տալիս հէքեաթներին, որոնք վերցնվում են ժողովրդի միջից, թարմութիւն են բերում իրանց հետ: Հէքեաթը փոխվում է վէպի, որի հիմքը նոյն ժողովրդական իրականութիւնն է: Չարզանում է երգիծաբանական վէպը, գրականութիւնը վերացական, անմարմին երևոյթներից երես է դարձնում և գնում է ժամանակակից կեանքի, նրա երևոյթների, նրա գրական և բացասական կողմերի հետ:

1715 թւականին մեռաւ Լուդովիկոս XIV:

*) Геттнеръ, т. II, стр. 39.

Մայրայեղ բռնապետութեան ստեղծած կեղծաւորութեան և փարիսեցիութեան քողը, որի տակ ծածկված էին հասարակութեան արատներն ու խոցերը, պատուկեց: Եկեղեցին ու հաւատալիքները արգէն հիմքից ցնցված էին: Ժողովուրդը, լսելով իր թագաւորի մահը, ուրախութեան ցոյցեր էր անում. նրան միայն ուրախացնել կարող էր այն մահը, որ վերջ էր դնում այնքան երկարատև և այնքան անխիղճ թագաւորութեան: Պատերազմներից, ներքին հարածանքներից քանգված և աղքատութեան դուռը հասած Ֆրանսիան բաց է անում աչքերը, նայում է իր բազմաթիւ վէրքերին և սկսում է նրանց բժշկութեան մասին մտածել: Այդ բժշկութիւնը տանում է նրան վերանորոգութեան ճանապարհով, որ վերջը պիտի հասցնէր մեծ յեղափոխութեան: Մի Լուդովիկոս աւելի քան բաւական էր, որ բռնակալութիւնը ատելի և զգուելի դառնայ Ֆրանսիացու աչքում և որոնել տայ ազատութիւն: Լուսաւորութիւնը առաջնորդում է նրան այդ ճանապարհին: Գրականութիւնը մեծամեծ քայլեր է անում, պատրաստում է մի ժողովուրդ, որ հրաբղխային ժաթքումներով պիտի ցնցէր Եւրոպան:

Դա անագին նշանակութիւն ունէր ամբողջ մարդկութեան համար: Ֆրանսիական լեզուն տարածված էր ամեն տեղ, ուրեմն և մի շատ գեղեցիկ գործիք էր՝ նոր գաղափարները ընդհանրացնելու համար: Գեղեցիկ գործիքը տաղանդաւոր

գործադրողներ էլ ունեցաւ. երևան եկան ժողովրդականացնելու, հասարակութեան հետ մի դիւթիչ, կրակոտ լեզուով խօսելու փայլուն ընդունակութիւն ունեցող ֆրանսիացի գրողներ, որոնք XV III դարի փառքն ու հռչակն են կազմում: 1726 թ. ականին Անգլիա ուղևորվեց և այնտեղ երեք տարի ապրեց հռչակաւոր Վօլտէր. նրանից յետոյ նոյն տեղը դնաց Մօնտեսքիէ, միւս հռչակաւոր ֆրանսիացին: Մինչև այդ ճանապարհորդութիւնը Վօլտէր արգէն մի քանի անգամ բանտ էր նստել իր համարձակ, կծու ոտանաւորների համար, իսկ նրա գրուածքները, որոնց մէջ ժամանակի նոր մարդը մտրակում էր ֆանատիկոսութիւնը, կրօնական համբերողութիւն և ազատութիւն էր պահանջում, արգելվել էին իսկ Մօնտեսքիէ հրատարակել էր իր հռչակաւոր «Պարսկական նամակները», մի վէպ, որի մէջ, երկու պարսիկների անունից գրուած նամակների ձեով, անխնայ ծաղրի և քննադատութեան էին ենթարկվում Ֆրանսիայի հասարակական, պետական կարգերը, կրօնական ուղղափառութիւնը, պապականութիւնը, վանքերը, կուսակրօնութիւնը: Չէր խնայված նոյն իսկ քրիստոնէական վարդապետութիւնը: Արտօնված դասակարգերը, Լուդովիկոսի վարչական իդէալները, բարքերի փայրենացումը, նրբացած կրթութեան և շոպյութեան անհեթեթութիւնները, ժամանակակից գիտնականութիւնը—ոչինչ, ոչինչ չազատվեց Մօնտեսքիէի անողորմ մտրակից: Դա մի կատար

բեալ պատերազմ էր, որ յայտարարվում էր նախապաշարմունքների, հնութեան, անբարոյականութեան, բռնակալութեան դէմ, մի պատերազմ, որի մէջ ժողովրդական ոգին մի ապշեցուցիչ ոյժով էր հանդէս գալիս: Եւ հասկանալի է թէ ինչ ընդունելութիւն պիտի գտնէր գիրքը: Յարձակումները անօրինակ և անլուր էին իրանց խստութեամբ: Նրանք կարգացվում էին յափշտակութեամբ. «Պարսկական նամակների» շատ նախադասութիւններ առածների ձև ստացան:

Անդլիայում երկու մեծ հեղինակները շատ քան սովորեցին. նրանք տեսան թէ ինչ է ազատութիւնը, ինչ է սահմանադրական կառավարութիւնը, ծանօթացան անգլիական գիտութեան և գրականութեան և վերագրանալով հայրենիք, մշակեցին, զարգացրին, ժողովրդականացրին այն ամենը, ինչ սովորել էին Անգլիայում: Մօնտեպրիէ անձնատուր և զաւ գիտնական հետազոտութիւնների, որոնց մէջ, սակայն, Մնաց ժամանակի մարդ, առաջաւոր գաղափարների քարոզիչ: Նա գրում է «Սորհրդածութիւններ հոռմայեցիների և նրանց պետութեան մեծութեան և անկման մասին» ու գրանով դառնում է նորագոյն պատմագրութեան հայր: Մինչև այդ պատմագրութիւնը գտնվում էր աստուածաբանների, իրաւաբանների, չոր ու ցամաք գիտնականների ձեռքին. Մօնտեպրիէ մըտցնում է նրա մէջ հոգի, ապացուցանում է որ ազգերի ճակատագիրը այս ու այն պատահարից,

այս ու այն հզօր անձնաւորութեան կամայականութիւններից չէ կախված, այլ կազմվում է հասարակական և պետական կարգերից և բարոյական, բնական պայմաններն են, որոնց պէտք է որոնէ պատմագիրը ու ամբողջացնէ մի ազգի պատմական շրջանները: Բացի այս գիտնականնոր, քննադատական ձևի, որ Վօլտէրի ձեռքով մըտցրվեց ու հաստատվեց պատմագրութեան մէջ, Մօնտեպրիէ հոռմայեցիների օրինակով դաս էր տալիս իր հայրենակիցներին, սովորեցնում էր թէ ինչ է ճշմարիտ հայրենասիրութիւնը, թէ ինչպէս մի ազգ բարձրանում է, երբ ազատ է, և ընկնում է, երբ բարբարոս բռնակալութիւնն է տիրում: «Օրէնքների ոգին» աշխատութեան մէջ Մօնտեպրիէ հանդիսացաւ անգլիական վարչական կարգերի երկրպագու, պարզեց օրինականութեան, ճշմարիտ ազատութեան, մարդկային իրաւունքների վրա հաստատված պետութեան իդէալները: Դրանով էլ նա դարձաւ ազատամտութեան հայր, իսկ պետական գործիչների համար «Օրէնքների ոգին» մի դպրոց դարձաւ, որին դիմում են մինչև այժմ:

Վօլտէրի գրական և գիտնական գործունէութիւնը չէ կարելի ամփոփել մի թուուցիկ տեսութեան մէջ: Այդ հսկայ խելքը բեղմնաւոր ու անխոնջ էր մինչև խորին ծերութիւնը: Հասնելով գրական փառքի գագաթնակէտին, նա տիրապե-

տում էր իր ժամանակակիցների խելքի ու սրտի վրա. նրա երկրպագուների թւում կային նոյն իսկ թագակիր անձինք (պրուսական թագաւոր Ֆրիդրիխ, ռուսաց կայսրուհի Եկատերինա Մեծ), որոնք երկար տարիներ նամակագրութիւն ունէին նրա հետ, իրանց հիացմունքն էին յայտնում այդ դրական թագաւորին: Անկեղծ հիացմունքների, ընդհանուր համակրանքների ու յարգանքների հետ լավում էին, ի հարկէ, և անէծքներ, ատամների կրճատց: Ո՞ւր ասէք որ չը գործէր այդ միշտ եռանդոտ, կուռզ, անխնայ ծաղրող մեծ մարդու գրիչը: Բանաստեղծութիւն, փիլիսոփայութիւն, վիպագրութիւն, երգիծարանութիւն, թատերագրութիւն, պատմագրութիւն—ամեն տեղ էր Վօլտէրը և միշտ մի և նոյնը—ազատութեան երգիչ, արդարութիւն և իրաւունք պահանջող, նախապաշարմունքների, մոլորութիւնների, սոցիալիստիկան անհաշտ թշնամի: Վօլտէրն էր, որ ձևակերպեց նոր մարդկութեան իդէալը—«ազատութիւն և հաւասարութիւն», բառեր, որոնք գծագրվեցին Ֆրանսիական մեծ յեղափոխութեան գրօշակների վրա և որոնք այժմ էլ լուսաւոր մարդկութեան քաղաքական դաւանանքն են կազմում: Անողորմ, տաք ու երկար էր նրա կռիւը մանաւանդ եկեղեցու դէմ. ապշեցող համարձակութեամբ նա մերժում էր քրիստոնէութիւնը և դրա համար էլ անաստուած հռչակվեց եկեղեցականների կողմից: Բայց նա անաստուած չէր. նրա աստուածը անգլխական

փիլիսոփաների աստուածն էր—բանականութիւն, խելք, առողջ դատողութիւն: Մինչդեռ հանճարեղ Ֆրանսիացին ամեն ինչ քանդում, աւերակ էր դարձնում և այդ աւերակների վրա իր անողորմ, ոչնչացնող ծաղրն էր հնչեցնում, դուրս եկաւ մի ուրիշ մարդ, որ միայն հնչեցնում, դուրս եկաւ մի ուրիշ մարդ, որ միայն հայեցողութիւնների կառուցանել: Ժան Ժակ Բուսսօն էր դա, այն հանճարեղ միտքը, որ թուլում էր իր ժամանակակիցներին սրտի խորքից բղխող խօսքով: Սա ինքնուրոյն, նոր ուղղութիւն էր, որ գալիս էր դիմադրելու XVIII դարի փիլիսոփաներին և նրանց քարոզների տեղ մաքուր ժողովրդասիրութիւն, ռամկավարական-հանրապետական կարգեր հրատարակելու: Բուսսօն մարդկային թշուառութիւնների պատճառը որոնում էր քաղաքակրթութեան, գիտութեան մէջ. քարոզում էր վերադառնալ «բնական դրութեան», այն ժամանակներին, երբ մարդը ազատ էր, երբ չը կային իշխող և ստրուկ դասակարգեր և ամենքը հաւասար էին: Ժողովուրդը պիտի լինի իր վիճակի տնօրէնը, միայն նա իրաւունք ունի հրատարակել օրէնքներ: Հողը ոչ ոքին չէ պատկանում, իսկ պտուղները պատկանում են ամենքին: Նոր սերունդի կրթութիւնը հիմնված պիտի լինի բնութեան դասերի վրա. ազնուացնում, իսկական բարօրութեան է հասցնում այն կրթութիւնը, որի մէջ դրված է բնութեան աւետարանը, որ հաղոր-

դում է աշակերտին սրտի կրօնը: Քննադատելով ժամանակակից գիտութիւնը, բարոյական հասկացողութիւնները, կրօնը, Բուսսօն ապացուցանում էր այդ բոլորի սնանկութիւնը: Իր գաղափարներին հաւատարիմ մնալով, նա փառքի ետեից չընկաւ. մերժեց իրան առաջարկված պալատական շնորհները, ապրում էր իբրև բնութեան մարդ և մեռաւ աղքատութեան մէջ: Բայց նրա փիլիսոփայական գրուածքները, վէպերը նոր հօրիզօններ էին մարդկութեան աչքի առաջ, ստեղծեցին պետական և հասարակական իդէալներ, որոնք անմիջապէս մտան կեանքի մէջ: Յեղափոխութեան գործիչները նրա գրքերն ունէին իրանց ձեռքում. փողոցներում կուռղների մէջ Բուսսօի անունն էր հընչում:

Թողնենք ֆրանսիական ուրիշ գրողներին, թողնենք քաղաքատնտեսական և այլ գրական գիտութիւնների ասպարէզում գործողներին, մի հայտնաք ուղղենք դէպի Եւրօպայի միւս կողմերը:

Ֆրանսիական ազատարար լուսաւորութեան ազդեցութիւնը ահագին էր: Հետոնէր իր «Պատմութիւն XVIII դարի ընդհանուր գրականութեան» անունով գեղեցիկ աշխատութեան մէջ այսպէս է բնորոշում այդ ազդեցութիւնը. «Ամեն տեղ զգացվում է զարնան թարմ շունչը: Նոր նպատակներ և նոր յոյսեր: Ամեն տեղ անխոնջ մրցութիւն և ձգտում դէպի առաջ, դէպի մաքուր և կատարեալ

մարդկայնութեան նպատակը» *): Սկսվում են վերանորոգումներ պետական կեանքի մէջ և սկսողները թագաւորներն ու մինիստրներն են. ժողովուրդների պահանջները չեն, որ հարկադրում են նրանց մտածել բարենորոգումների մասին, այլ դարի լուսաւորութիւնը, գրականութիւնը: Գերմանիան մտաւոր ինքնուրոյն վերածնութեան հանդիսարան է դառնում: Կանտը քննական փիլիսոփայութեան հիմքն է դնում, Լեսսինգ գեղարուեստական կրիտիկայի հայր է դառնում. ծաղկում է ազգային գրականութիւնը, ծնվում են Գէօթէի և Շիլլերի նման հսկայ ստեղծագործողներ: Սպանիան անգամ, չը նայած իր խեղճութեան, վերածնուելու նշաններ է ցոյց տալիս: Բայց ֆրանսիական լուսաւորութիւնը ազդու եւ կենդանարար է մանաւանդ Իտալիայում:

Այդտեղ Վօլտէրը, Մօնտեպիէն նոր դարագլուխ են բաց անում: Վերածնութեան հայրենիք Իտալիան մի ժամանակ ինքն էր լոյս տարածում Եւրօպայի մէջ, օրինակ և ուսուցիչ էր հանդիսանում ազգերի համար: Բայց վերածնութիւնից առաջացաւ Լիւթէրի Բէֆօրմացիան, կաթօլիկութիւնը սկսեց խաւար յետադիմութիւն, ճնշեց ողնչացրեց Իտալիայի մտաւոր առաջադիմութիւնը, և Դանտէի ու Պետրարկայի հայրենիքը երկար նստած էր խաւարի մէջ: Այժմ, երբ Հոռօմի բռնա-

*) T. II, էր. 498.

պետութիւնը այնպիսի անեղ հարուածներ էր ընդունում, երբ լայն հոսանքներով բանականութիւնն ու քննադատութիւնն էին տիրում մարդկանց մտքերի վրա, Իտալիան աշակերտում է Ֆրանսիային և մտնում է նոր օրերի մէջ: «Ամեն տեղ—ասում է նոյն Հետանէր—ասպարէզ են գալիս ազնիւ և լուսաւորված մարդիկ, որոնք զէպի մարդիկ ունեցած իրանց խորին սիրուց զրգված՝ ձգտում են հասցնել ժողովուրդը ազատութեան և բարօրութեան. մարդիկ են դրանք, որոնք ողելւորված են յարգանքի արժանի եռանդով, աշխատում են նոր գաղափարների մեծամեծ նուաճումները դարձնել հիմք և զեկավար՝ կեանքին սաստիկ անհրաժեշտ բարեփոխութիւնների համար»:

Միլան և Նէապոլ քաղաքները այդ նոր հոսանքների կենտրոններն են դառնում: Չարգանում է քաղաքատնտեսական գիտութիւնը, նշանաւոր զրուածքներ են նուիրվում իրաւաբանական հարցերին և զրանց մէջ արդարութեան, իրաւունքի, ազատութեան պահանջներն են դրված: Բարեկարգված կեանքն է այն իդէալը, որով վառված են այդ ազնիւ գործիչները. նրանց ամբողջ ձգտումն է դառնալ ժողովրդի ռեսուցիչ, այս բառի ամենալայն մտքով, դառնալ նրա բախտի պատճառ: Նրանք ուղում են գիտութեան լուսով լուսաւորել մի օրէնսդրութիւն և վարչական ձև, որոնք վայել

են ազատ և իր արժանաւորութիւնը հասկացող մարդկութեան *):

Գիտութեան հետ ձեռք ձեռքի տուած՝ առաջ է գնում բանաստեղծութիւնը, որ գլխաւորապէս Ֆրանսիական ազգեցութեան տակ է, բայց իտալական վերածնութիւնն է երգում: Թէ հանրապետական գաղափարներով տոգորված Ալֆիերին և թէ նրանից պակաս նշանաւոր բանաստեղծները գործ են գնում իրանց տաղանդի ամբողջ ոյժը, որ զարթեցնեն իտալացիներին, հասկացնեն նրանց թէ որքան ցած են ընկել նրանք, որքան ամօթալի է նրանց դրութիւնը: Եւ զուր չէին նրանց ազնիւ ջանքերը. Իտալիայում ծնվում է ազատութեան գաղափարը, որ իրագործվում է XIX դարում «Երիտասարդ Իտալիա» կուսակցութեան ձեռքով: Այս կուսակցութեան նախահայրը Ալֆիերին է, մի բանաստեղծ, որ վարդի ու սոխակների երգերով չէր կերակրում իր հայրենակիցներին, այլ բարոզում էր քաղաքական ազատութեան և վերածնութեան մտքեր...

Ահա այսպէս էր Եւրոպան XVIII դարի ընթացքում: Այսպէս էր ժամանակը, երբ մի հայ ընկերակցութիւն, դիմելով Եւրոպա, յանձն է առնում միջնորդի դեր կատարել նրա և հայերի մէջ: Դա մի շատ ծանր, պատասխանատու պաշտօն

*) Геттнеръ, т. II, кр. 499.

էր, մանաւանդ եթէ ի նկատի առնենք որ երկար ժամանակ, համարեա մի ամբողջ դար, Մխիթարեան միաբանութիւնն էր հայ ազգի գլխաւոր դատարակիչը, միակ հեղինակաւոր մարմինը, որի միջոցով ևւրօպական լոյսը անցնում էր գէպի մեզ:

Ի՞նչպէս է միաբանութիւնը կատարել միջնորդի դերը: Սա մի շատ կարեւոր հարց է, որի լուծումը ցոյց կը տայ մեզ, թէ ինչ էր հայ ազգը վերջին երկու դարերի ընթացքում և ինչ կարող էր լինել: Դիմենք երկու կողմերին էլ, որոնց մէջ միջնորդ էր միաբանութիւնը, և հարց տանք՝ ինչ էր այդ միջնորդը նրանց համար:

Վերջնենք նախ մի կողմը—Եւրօպան: Դա լուսատու կողմն է, գիտութեան և առաջադիմութեան այն շտեմարանը, որից շատ կամ քիչ բան վերցնելու մէջ էր մեր ամբողջ երջանկութիւնը: Ի՞նչ կասէ Եւրօպան այդ միջնորդի մասին:

Մենք արդէն ճանաչում ենք նրա ոգին, նրա ձգտումները: Ուստի առանց տատանվելու կարող ենք ասել, որ առաջադէմ, մտքերի և հասկացողութիւնների մէջ այնքան խոր և լայնատարած յեղափոխութիւններ մտցրած ևւրօպականութեան համար Մխիթարեան միաբանութիւնը մի կատարեալ յետադիմութիւն էր, մի մեծ խոչընդոտ, որի երևան գալը ոչ միայն չէր կարող բախտ համարվել մի ազգի համար, այլ ուղղակի պիտի նկատվէր իբրև դժբախտութիւն:

Եւ իրաւ, Հոռոմի քթի տակ ապրող և Հոռոմի

հրամաններին ու բարիքներին աչք տնկած մի վանական միաբանութիւն, որի ընտրած մի ճիւղն էլ միախօնարական գործունէութիւնն էր հայերին պապական դարձնելու համար, չէր կարող համապատասխանել Վօլտէրի դարի պահանջներին, — մի իրողութիւն է սա, որ ապացոյցների կարօտ չէ: Այստեղից առաջանում է Մխիթարեան միաբանութեան վրա ծանրացած ճակատագիրը.— որքան էլ շնորհալի և տաղանդաւոր անդամներ ունենար նա, բայց իբրև զուտ կղերական մի հիմնարկութիւն, պիտի միշտ յետ մնար ժամանակից, միշտ ներկայացնէր յետադէմ, հնադարեան պահպանողականութիւն և այդպիսով առաջադիմութեան խոչընդոտ հանդիսանար: Միաբանութիւնը, ճիշտ է, ևւրօպական գրականութիւն մտցրեց մեր մէջ: Բայց ինչ տեսակ գրականութիւն: XVIII դարում մենք աւելի եռանդով ենք սկսում կերակրվել միջնադարեան գրքերով, որովհետև ս. Ղազարի վանքը միայն այնպիսի գրքեր կարող էր թարգմանել, որոնք Հոռոմի «Ինդէքսի» մէջ բազմելու պատիւը չունէին, այսինքն գրքեր, որոնք նոր, ազատ մտածողութեան հոտն անգամ չունէին:

Մի վանքի համար դա շատ բնական էր: Բայց մենք վանքի տեսակէտից չը պիտի նայենք Մխիթարեաններին, այլ այն ծանր դերի տեսակէտից, որ նրանք յանձն էին առել կատարելու.— մի խաւար, կրօնամօլ և ստրուկ ժողովրդի տեսակէտից: Լօկկ, Մօնտեպրիէ, Դիզբո, Բուսսօ և նրանց բազ-

մաթիւ հետեողները այնպէս էին ներգործում ժամանակակից մարդկութեան խելքի վրա, որ, ինչպէս զեղեցիկ կերպով բնորոշեց Հետանէր, ամեն տեղ դարնան թարմ շունչն էր զգացվում, ամեն տեղ ծաւալվում էին նոր նպատակներ և նոր յոյսեր: Մեզ համար այդ գարունը չէր բացվել. մենք, ճիշտ է, Մխիթարեանների առաջնորդութեամբ մտնում էինք մի նոր շրջան, բայց դա ազատ, ինքնաճանաչ եւրոպականութեան նոր նպատակները և նոր յոյսերի շրջանը չէր: Նոր մարգարէներից ոչ մէկն էլ չը թարգմանվեց հայերէն. խոր, վերլուծող քննադատութեան և բանականութեան ձայնը չը հասաւ մեր ականջներին. դրա փոխարէն մենք Վենետիկից առատութեամբ ընդունում էինք միջնադարեան սխօլաստիկ աստուածաբանների փիլիսոփայութիւնները:

Ո՛րպիսի անհրապոյր բախտ: Ազատարար Լուսաւորութեան Դարում Մխիթարը մեզ մատակարարում է XIII դարի հեղինակ Ալբերտ Մեծի աստուածաբանութիւնը, և մատակարարում է իբրև մեղր ու կարագ, իբրև մի հողեոր կերակուր, որից կշտանալ չէ կարելի: Թերթում ենք մինչև XVIII դարի վերջերը Վենետիկում լոյս տեսած յուրջ, թարգմանական գործերը, որոնց վրա կրթվել են սկսում Երուսղէմի Մխիթարեանները մեզ փիլիսոփայական գրքեր են տալիս, սովորեցնում են մեզ վերացական մտքերին: Բայց դա նոր ժամանակների փիլիսոփայութիւնը չէ, այլ այն, որ

IV դարից դարձաւ աստուածաբանութեան ստրուկ: Թօմա Ակուինացին, Ալբէրտ Մեծի աշակերտը, որ կաթօլիկ սուրբերի թւումն է դասված՝ ինկվիզիցիան և պապական միապետութիւնը պաշտպանող իր վարդապետութեան պատճառով, — գիտութեան և լուսաւորութեան միակ աղբիւրն է Մխիթարի և նրա յաջորդների համար: Թարգմանվում են Ակուինացու գրուածքների զանազան չափի և մեծութեան բացատրութիւնները, թարգմանվում են եզուիտ աստուածաբանների և այլ կաթօլիկ կրօնաւորների մտածողութիւնները, խրատները, որոնք և ամենայն եռանդով առաջարկվում են մեզ՝ հողի փրկելու համար. իսկ այն ձայները, որոնք որոտում էին Եւրոպայի բոլոր կողմերում կրօնական և քաղաքական բռնապետութեան դէմ, որոնք ծաղրում էին քարացած ծիսապաշտութիւնը, սխօլաստիական զառանցանքները, մեզանից շատ և շատ հեռու մնացին:

Ուրիշ կերպ, ի հարկէ, չէր էլ կարող լինել: Մխիթարեան միաբանութիւնը—դա վանականութեան կատարեալ յաղթանակն էր հայերի մէջ: Մենք ունէինք բազմաթիւ վանքեր, որոնց մէջ ծոյլ ու հացկատակ մի դասակարգ էր ապրում: Նա սոգէտ էր, թաղված նախապաշարմունքների և անշարժութեան մէջ. նա ոչնչով չէր զանազանվում հասարակ ամբոխից: Գտնվում է այդ դասակարգի մէջ անբաւական տարր, որ աշխատում է նախ տեղն ու տեղը, հայրենի հողի վրա, բա-

րեկարգել վանականութիւնը, դարձնել նրան զիտուն ու պատրաստ. և երբ այդ չէ աջողութիւն, երբ տենչերը և փորձերը խեղդվում են երկաթի ծանրութեամբ նստած իրականութեան մէջ, այդ անբաւական տարրը պոկ է գալիս հայրենիքից, անցնում է Եւրոպա, այդտեղ գտնում է զարգանալու նպատաւոր հող և սկսում է մի զարմանալի բեղմնաւոր գրական գործունէութիւն, մնալով սակայն, այն, ինչ էր—վանականութիւն: Այսպէս էր Մխիթարեան միաբանութիւնը—հայ վանականութեան գերագոյն զարգացումը: Նա կարող էր շատ ծաղկեցնել աստուածաբանութիւնը, կարող էր կրօնական գրքերի մի անսպառ հարստութիւն ստեղծել: Եւ եթէ ամբողջ հայ ազգը պատկառանքով գլուխ իջեցրեց նրա առջև, սկսեց աշակերտել նրան, պատճառն այն չէր, որ նա ներկայացնում էր ժամանակակից գիտութիւնը, դարի լուսաւորութիւնը, այլ այն, որ չը կար նրա նման մի ուրիշ զարգացած ու գիտուն կրթական և գրական մարմին: Վանականութիւնը, հասնելով մտաւոր առաջադիմութեան մի աստիճանի, որի նմանը մեր մէջ դեռ չէր եղել, երկար ժամանակով իր ձեռքն էր առնում ամբողջ ազգի կրթութեան մենաչնորհը: Իսկ սա յետադիմութիւն և դժբախտութիւն էր աշխարհական այն լուսաւոր գիտութեան տեսակէտից, որ ողողել էր ամբողջ արեւմտեան աշխարհը:

Այս գրութիւնը աւելի պարզ կը լինի մեզ

համար, եթէ հետեւեալ Մխիթարի ներքին քաղաքականութեան, եթէ տեսնեալ թէ ինչպէս նա կազմակերպեց իր միաբանութիւնը, ինչ հոգի դրեց նրա մէջ:

Մխիթարեան միաբանութեան անդամները պատրաստվում են հէնց միաբանութեան մէջ. դրսից ոչ ոք չէ ընդունվում: Անդամներ պատրաստողը զարոցն է, որից էլ սկսեց Մխիթարը: Օտարներից զարոցը աշակերտ չէր ընդունում. ամեն ինչ զուտ հայկական էր: Ի՞նչ էր այդ զարոցը—Մխիթարը նրան հաղորդեց մի թունդ կրօնական ոգի: Առաջին և ամենազլխաւոր նպատակը եկեղեցու պաշտօնեայ պատրաստելն է, ուստի իւրաքանչիւր աշակերտ նախ և առաջ պիտի կրօնական հիմնաւոր կրթութիւն ստանայ: Հիմնաքարը, սկիզբը և վերջը աստուածաբանութիւնն է: Իսկ մնացած գիտութիւնները: Մեր վանականութիւնը շատ հնուց էր յատկացրել նրանց արտախն անունը, այսինքն դրսի, հեռուից եկուոր, երկրորդական: Մխիթարն էլ—իզուր չէր նա ճգնաւորական գաղափարներով սնվել—այդպէս նայեց այդ գիտութիւններին, առեց նրանց կողմնակի նշանակութիւն, աստուածաբանութեան ստրուկ դարձրեց: Նա մեզք չէր համարում, որ աշակերտները սովորեն և այդ գիտութիւններէից, բայց հարկաւոր էր պատշաճաւոր զգուշութիւն, այսինքն որ գիտութիւնները կղերական հասկացողութեամբ աւանդվին, այն չափով, ինչ չափով հնարաւոր էր

համարում եկեղեցականութիւնը: Մխիթարի կենսադրութիւնը պատմում է մի շատ բնորոշ դէպք: Տեսնում է նա որ իր աշակերտներից մի քանիսը չափից դուրս ուշադրութեամբ և աշխուժով են ուսումնասիրում գիտութիւնները: Նա վախենում է թէ մի գուցէ այդպիսով թուլանայ նրանց մէջ աստուածապաշտութեան եռանդը և հաւաքում է ամենքին, սկսում է ցոյց տալ ուղիղ ճանապարհը: Ասում է որ ամեն մէկը պիտի իր ձախակողմում ունենայ Աստուածաշունչը և թօմա կեմպացու գիրքը, իսկ աջակողմում—աստուածաբանութիւն և փիլիսոփայութիւն (խօսքը, ի հարկէ, եկեղեցական փիլիսոփայութեան մասին է): Ապա յանդիմանում է աշակերտներին, որ նրանք այդքան սիրով նուիրվում են գիտութիւնների ուսումնալին և պարզ ցոյց է տալիս թէ այդ «մոլեկան իղձերից» որքան անկարգութիւններ են առաջ գալիս և որքան նուազում է աստուածապաշտութիւնը *):

Երիտասարդական աշխոյժը սանձահարելու համար Մխիթարը խիստ հսկողութիւն էր հաստատել վանքում: Նա գիտէր որ ժամանակը շատ վտանգաւոր է վանականութեան տեսակէտից և չէր քաջվում նոյն իսկ անձամբ լրտեսելու պաշտօնից: Հէնց որ իմանում էր թէ երկու-երեք հոգի հաւաքվել են միասին, յանկարծակի գնում էր նրանց մօտ, որպէս զի իմանայ թէ ինչի մասին

*) Ագոնց, եր. 199:

են խօսում հաւաքվածները: Պարզ է, որ այդպիսի խիստ հսկողութեան տեղում ամեն մէկից պիտի պահանջվէր անպայման, կոյր հնազանդութիւն: Եւ Մխիթարը այդ կողմից էլ միանգամայն անողոր էր, նոյն իսկ անգութ: Մի անգամ նրա աշակերտները պատրաստում են մի շատ գեղեցիկ գործ, դա մի մեքենայ էր, որ ձեացնում էր երկրագունդը, երկնային մարմինները, լուսնի և արեգակի շրջանները. ժամացոյցի անիւներով այդ զարմանալի գործիքի զանազան մասերը իրանք իրանց շարժվում էին, ցոյց տալով այն, ինչ գիտութիւնն էր հաստատել: Աշակերտները խնդրում են Մխիթարին գալ դպրոցը և տեսնել իրանց ձեռքի գործը: Գալիս է Մխիթարը, գովում է նրանց, բայց վերադառնալով իր սենեակը, ուսուցչի միջոցով յայտնում է աշակերտներին որ եթէ նրանք կամենում են իրանց արբանձոր համար մի հաճելի բան անել, թող իրանց ձեռքով խորտակեն և կրակի մէջ գցեն այդ մեքենան: Հասկանալի է թէ ինչ պիտի լինէր խեղճ աշակերտների դրութիւնը. այնքան երկար աշխատել էին, այնքան լաւ գործ էին պատրաստել և յանկարծ, մի ակնթարթում, պիտի ոչնչացնեն իրանց ձեռքի և խելքի պտուղը: Բայց և այդպէս, նրանք կատարում են արբանձոր ցանկութիւնը: Մխիթարը, սաստիկ ուրախացած, գնում է նրանց մօտ, որհնում է, հասկացնում որ այդ հնազանդութեան վրա Աստուած էլ է ուրա-

խացած: Այս վարձուներով Մխիթարը անսպասան, հլու հնազանդութեան դաս էր տալիս:

Ինչպէս երևում է, նա շատ լաւ իւրացրել էր կաթօլիկական վանքերի ներքին պայմանները, և մենք պիտի զարմանանք թէ ինչպէս նա կարողացաւ այդ վանքերի հոգին կազմող հնազանդութիւնը պատուաստել և աճեցնել հայերի մէջ, որոնք այնքան էլ սովոր չեն գիտցիպլինային, հնազանդութեան: Մի հնազանդութիւն էր դա, որ մանաւանդ պիտի շափաւորէր աշակերտների սէրն ու ձգտումը դէպի գիտութիւն: Կենսագրութիւնը պատմում է որ զարմանալի մեքենան պատրաստողները այն աշակերտներն էին, որոնք «գեռ ևս փիլիսոփայութեան վարժմունքների մէջ էին»: Շատ բնական էր, որ Մխիթարը, խորտակել տալով այդ ձեռագործը, կամենում էր գրանով ցոյց տալ թէ որքան անախորժ բան է իր համար, որ իր աշակերտները, փոխանակ Թօմա Ակուինացու վարդապետութեան մէջ քաջ և հասկացող հանդիսանալու, աշխարհային գիտութիւնների մէջ ևն առաջադիմութիւն ցոյց տալիս: Յամենայն դէպս, եթէ աշակերտների ձեռագործը լինէր մի եկեղեցական անօթ, պատկեր կամ զգեստ, Մխիթարը նրան կրակի չէր դատապարտի...

Անհնազանդութիւնը միայն խրատներով չէր սանձահարվում, սահմանված էին և պատիժներ: Ս. Ղազարի կղզու առանձնութիւնը գեղեցիկ միջոց էր՝ վանականներին կեանքից և աշխարհից

միանգամայն կտրելու համար: Կենսագրութիւնը պարծանքով յիշատակում է թէ երբէք տեսնուած չէ որ վանքի միաբանութեան անդամները դատարկ տեղից չըջնն Վննեաթիկի փողոցներում, կամ նայնն այնտեղ եղած «քաղաքական խաղերին»: Այսպիսի առանձնացումը, անշուշտ, ունէր իր կարևորութիւնը վանական հաստատութեան յարատևութեան տեսակէտից: Բայց նա ունէր և բազմաթիւ բացասական կողմեր: Վանքը դառնում էր մի միջավայր, ուր ոչնչացած էր անհատական կամքը, ազատութիւնը, ուր ամեն ինչ պիտի հպատակէր սահմանված կարգերին և աւանդութիւններին: Այդ է պատճառը, որ Մխիթարեանների դարաւոր գործունէութեան մէջ աչքի է զարկում նեղ միակողմանիութիւնը, ազատ ու անկախ մտքի բացակայութիւնը:

Հարկաւոր է աւելացնել, որ Մխիթարի արբայութեան ժամանակամիջոցը դեռ լաւապէսը և օրինակելին է համարվում միաբանութեան պատմութեան մէջ: Այդ ժամանակամիջոցում վանքի կանօնագրութիւնը պարզ էր, այն աստիճան չէր սողորված կաթօլիկ վանքերի ոգով: Սա հասկանալի է: Եթէ իւրաքանչիւր երկարակեաց մարմին իր կեանքի մէջ ունենում է նահապետական շրջան, Մխիթարեան միաբանութեան համար այդ շրջանը Մխիթարի արբայութեան ժամանակն էր: Ինքը, Մխիթարը, կրթվել ու մեծացել էր կաթօլիկ

վանքի պատերից դուրս, հայրենի հողի վրա. նա ճանապարհորդել էր հայոց աշխարհի շատ կողմերը, մի խօսքով կրում էր իր վրա հայրենի հողի, օղի, իրականութեան աղղկեցութիւնները: Բայց ահա ս. Ղազարի վանքում սերունդների յաջորդութիւն է սկսվում. առաջ է գալիս միջավայրի հետ կապված գրութիւնը, բողոքացած աւանդութիւններից, նախապաշարմունքներից, կրթութեան պակասութիւններից և, վերջապէս, արտաքին հանգամանքների աղղկեցութիւններից: Առանում է կաթօլիկական աւանդապահութիւնը, լուսավարչութիւնը այդ մենաւոր կղզու վրա, սեղմելով ազատ մարի ու գործունէութեան առանց այն էլ անձուկ աստարէզը: Մխիթարի մահից յետոյ Հոռոջ այլ ևս աւելորդ է համարում նորակազմ միաբանութիւնը արածնութիւններով և քնքշութիւններով փայլաշէր և ուղղակի հրամայում է նրան ընդունել եղութական կարգի դանձնագրութիւնը: Մխիթարեանները ընդունում են: Սա արդէն բաւական է ամեն ինչ բացատրելու համար: Այնուհետև այլ ևս սկզբունք է դառնում կոչը հնազանդութիւնը. միաբանութիւնը կազմված է կամազուրկ և դիմազուրկ անդամներից, սրտնցից իւրաքանչիւրի առաջին պարտականութիւնն է ծառայել միաբանութեան շահերին: Եւ որովհետև կրօնաւորութեան այդ կարգերը անկարելի է հաշտեցնել մարդկային բնաւորութեան հետ, ուստի բնականաբար զարգանում է փարիսեցիութիւնը, որի տակ պատրաս-

պարվում են բացասական շատ յատկութիւններ *):

Գրէք այս գրութիւնը XVIII և XIX դարերի առաջադիմական պահանջների առաջ—և ձեզ համար անկասկածելի կը լինի, որ Մխիթարեան միաբանութիւնը, իբրև մի կղզիացած կղերանոց, չէ կարող առաջադիմութեան, կատարելագործման գործիք համարվել:

Յետագէ՛մ պահպանողականութեան մի մեծ նշան էլ էր կրում Մխիթարեան միաբանութիւնը իր հիմնարկութեան օրից: Իր գրական գործունէութեան համար նա գործիք ընտրեց ոչ թէ ժողովրդի լեզուն, այլ անհասկանալի, մտած գրաբարը:

XVIII դարի գրական շարժման ամենամեծ գործը այն էր, որ նա ժողովրդականացնում էր գիտութիւնն ու գեղարուեստը, ամենքին հասկանալի խօսքի միջոցով տարածվում էր ժողովրդական խաւերի մէջ, զարթեցնում էր, աչք բաց առնում: Ճակատագիրը մեզ էլ շնորհել էր այդ դարում գրական վերածնութիւն, բայց դա մտած ծնունդ էր նախ և առաջ այն պատճառով, որ

*) Մխիթարեանների այս պակասութիւնները մերկացրել են Գարբիէլ վարդապետ Այվազովսկին իր «Ուրուագիծ Մխիթարեանց» բրօշուրի մէջ և Սարգիս վարդապետ Քէոզորեանը իր «Պատմութիւն Սուրբաղեան վարժարանին» մեծ աշխատութեան մէջ (Երեք հատոր, Փարիզ, 1866):

ընդհանրութեան մատչելի լեզու չունէր: Այսպէս խօսելով մենք չենք ուրանում Մխիթարեանների ահագին ծառայութիւնը. նրանց հետ ծնակեց սակեղարի գրաւարը, նրանք մաքրեցին, ճոխացրին մի աղաւաղված, սպանված, վայրենացրած լեզու: Բայց այդ հսկայական ջանքերը բոլորովին չը փոխեցին գրականութեան գրութիւնը մեղանում. մեր գրականութիւնը դարձեալ մնաց «ընտրեալների» նեղ շրջանի սեփականութիւն, և ժողովրդի բազմութիւնը դարձեալ հեռու էր մնում նրանից: Գրքի ու դպրոցի մէջ այնքան էլ դժուար չէր վերանորոգել հինգերորդ դարը. գրա համար բաւական էր որ ս. Ղազարի վարդապետները դարմանալի ջանասիրութեամբ թաղվէին հնութեան մէջ, քրքրէին ձեռագիրները, մեղուների պէս պատրաստէին այն նիւթերը, որոնցից սլօտի կազմվէր Մխիթարեան հարուստ ու ճոխ գրաբարը: Իսկ ժողովուրդը: Նա մնում էր նոյնը. դարերի ընթացքում նա հեռու էր մնացել գրաբարից, չէր հասկացել նրան: Ժողովուրդը չէր կարող վերադառնալ հնութեան գաւերին, և թէ, ի հարկէ, ենթագրելու լինենք, թէ եղել է մի ժամանակ, երբ գրաբարը հայ ժողովրդի ամբողջութեան համար հասկանալի, գործածական լեզու էր,—մի բան, որ ապացուցված չէ և շատ վիճելի է: Ժողովուրդը ունէր իր պահանջները, իր լեզուն:

Եւ այդ բանը շատ լաւ էր զգում Մխիթարը: Նա կազմեց աշխարհաբարի քերականու-

թիւն, աշխարհաբար լեզուով «Բրիստոնէական» գրեց: Սա մի հանգամանք է, որ ապացուցանում է թէ գրաբարը Մխիթարի ժամանակներում կարեւորութիւն ներկայացնում էր լոկ գիտնական տեսակէտից, իսկ աշխարհաբարը—օրվայ լեզուն էր, ժողովրդի հետ խօսելու միակ յարմարաւոր և ցանկալի գործիքը: Դժբախտաբար, ինչպէս ասացինք, Մխիթարը մի համարձակ վերանորոգիչ չէր, այլ կօմպրօմիսների մարդ: Նա շատ լաւ ըմբռնում էր ժամանակի պահանջները, բայց հնութեան, անշարժութեան, կոյր աւանդապահութեան դէմ հսկայական կռիւ սկսելու և առաջ տաներու ընդունակութիւնը չունէր. ուստի այս հարցում էլ համակերպվեց տիրող հասկացողութիւններին և սովորութիւններին: Եւ այդպիսով գրաբարը դարձաւ Մխիթարեանների կուռքը: Երկար ժամանակ այդ նորոգած, ոսկէգօծած հնութիւնը տիրում էր մեզ վրա, որովհետեւ այդպէս էր կամենում ս. Ղազարի վանքը. երկար ժամանակ նա չէր թույլ տալիս, որ մեր մէջ էլ, վերջապէս, ծնվի մի ժողովրդական գրականութիւն, որ լինի կեանքի զաւակ: Եւ մենք ի դուր դո՛հեր էինք տալիս այդ կուռքին, ի դուր անշարժացած սպասում էինք, որ նա աւելի շատ զարգարվի ոսկով ու ակնբով...

Մեր այս գրութիւնից, ի հարկէ, չէ բղխում մի այնպիսի միտք, թէ գրաբարի ուսումնասիրութիւնը միանգամայն ապարդիւն ժամալիսաբանու-

թիւն էր: Ո՛չ, հին լեզուի մշակումը կարևոր էր: որպէս զի մենք չը կտրվենք մեր հին մատենագրութիւնից: Եւ եթէ մեզանում բացի Մխիթարեան վանքից գոյութիւն ունենար մի այլ կոանդուն և կարող գրական ընկերակցութիւն, որի նպատակը լինէր միայն աշխարհարարի զարգացումը, այն ժամանակ մենք Մխիթարեաններին կը տայինք գրաբարը մշակողներին, հարստացնողներին պատիւը: Յաւր հէնց այն է, որ մենք այդպիսի բախտ չունեցանք. բացի Մխիթարեան ուխտից չը կար մի այլ ուսուցիչ, զեկախար: Զգալով ժամանակի և ժողովրդի պահանջները, վնաստիկի հայ վարդապետները պիտի գրաբարը պահէին իրանց գիտնական ուսումնասիրութիւնների համար, իսկ ժողովրդին պիտի տային գրքեր նրա լեզուով, մի և նոյն ժամանակ ջանք պիտի գործ գնէին այդ լեզուն մշակելու, հարստացնելու համար: Բայց Մխիթարեանները սխօլաստիկ և հին պահպանողական մնացին ոչ միայն մատենագրութեան, այլ և լեզուի մէջ: Նրանք խրվեցին այն մոլորութեան մէջ, թէ գրաբարը պիտի գառնայ գրականութեան լեզու, թէ միայն այդ լեզուն կարող է զարգացնել հայի միտքը, կրթել նրա սիրտը: Դա մի անազին յետադիմական փորձ էր, որի վրա այնքան մեծ աշխատանք վասնեցին Մխիթարեանները: Եթէ նրանք աւելի շատ ունենային հսկայ տաղանդներ, քան որքան ունեցան, եթէ նրանց աջողութիւնը աւելի երկար ժամանակով

արգելք հանդիսանալ ժողովրդական գրականութեան գէ՛մ՝ այնու ամենայնիւ, վերջ ի վերջոյ յաղթուողները նրանք պիտի լինէին, որովհետև ժամանակի գէ՛մ գնալը մարդկային ոյժերից միայն գամայն վեր է:

Այդպէս էլ եղաւ. կործանուեց Մխիթարեանների սակեզօժ կուռքը, իր բեկորների տակ թողելով նաև նրանց անազին հեղինակութիւնը, նրանց զեկախարող գիրքը:

Վերածնութիւնը ազգերի մարմնի և արիւնի՝ շէջ մտնում է գրականութեան և զարոյցների միջոցով: Նայենք Յունաստանին: XVIII դարում այստեղ էլ վերածնութիւն է սկսուած: Բազմանում են բարեկարգ զարոյցները, գրական գործիչները. ժողովրդական հասկանալի լեզուի պահանջը այնքան պարզ է զգացւում, որ սկսում են թարգմանել հին յայն հեղինակներին. օրվայ հարց է դառնում գրական ժամանակակից, նոր լեզու ստեղծելը: Աշխարհական տարրը այնքան գերակշռող դեր է կատարում գրականութեան մէջ, որ յունարէնի են թարգմանվում անգլիական և ֆրանսիական նոր վիլլիստիանները. տարածւում են ազատ մտքերը, քննադատութիւնը սկսում է փորփորել իրականութեան հիմքերը: Այդ շարժումը այնպիսի կերպարանք է ընգրկնում, որ յունաց եկեղեցին նոյն իսկ սկսում վախել և դիմադրողի դեր է ստանձնում*):

*) Ч. Файфъ, „Исторія Европы XIX вѣка“, т. II, М. 1889, стр. 176—177.

Մեզանում գրական և դպրոցական վերանորոգութիւնը միմիայն Մխիթարեան միաբանութեան էր վերապահուած: Իսկ այդ միաբանութիւնը իր կազմակերպութեամբ, գործելու ևղանակով, իր ձեռքում ունեցած միջոցներով չէր կարող բաւարարութիւն տալ ժամանակի պահանջներին: Հայաստանում, գտնէ նրա արեւելեան մասում, արդէն գործում էր քաղաքական ազատութեան գաղափարը. և սակայն նա ուժեղ արձագանգներ չէ գտնում Մխիթարեան վանքում, չէ արձարժում այնտեղ, ժողովրդականացած իդէալի կերպարանը չէ առնում այնտեղ հրատարակուող գրքերի մէջ:

Այս բոլորը XVIII դարի եւրոպականութեան համար կատարեալ յետադիմութիւն էր, դաւանանութիւն նոր մտքերի, առաջագիմութեան դէմ:

—

Այսպէս է Մխիթարեան միաբանութեան նշանակութիւնը՝ եթէ նայենք եւրոպայի կողմից՝ Այժմ դիմենք միւս կողմին, նայենք Մխիթարեաններին հայկական իրականութեան աչքով: Տեսնենք ինչ ունէինք մենք և ինչ աւերացրեց մեր ունեցածի վրայ Մխիթարի ստեղծած հիմնարկութիւնը:

ԳԼ. Բ.

Կ. ՊՕԼԻՍ ԵՒ ՎԵՆԵՏԻԿ

I

Հայոց գրականութեան համար տասնութերորդ դարը ընդհանրապէս զարգացման և առաջադիմութեան շրջան է, համեմատած նախկին դարերի հետ: Նա նշանաւոր կենտրոններ է նուաճում չորս երկիրներում, այն է՝ Թիւրքիայում, Իտալիայում, Հնդկաստանում և Ռուսաստանում: Հրատարակված գրքերի քանակութիւնը բազմաթիւ է, այնպէս որ պատմագիրը այլ ևս չէ կարող կանգ առնել իւրաքանչիւր հայրէն տարագրութեան առաջ և պիտի խօսէ միայն այն տեսալ գրքերի մասին, որ հետաքրքրութիւն են ներկայացնում: Բազմացել են, ի հարկէ, և գրական գործիչները. տպարան հաստատելը, գրքեր հրատարակելը այլ ևս մեծագործութեան, հերոսութեան նման մի բան չէ երևում: Գրքերի տէրը դարձեալ

հոգևորականութիւնն է, բայց արդէն սկսում են ասպարէզ գալ և աշխարհական մարդիկ:

Գրական ամենազլխաւոր կենարօնները, ուր լոյս են աննում բազմաթիւ գրքեր, երկու մեծ քաղաքներ են—Կ. Պօլիս և Վենետիկ: Ամբողջ դարի ընթացքում այդ քաղաքները մրցում են միմեանց հետ առաջնութեան համար, և առաջնութիւնը խլում է թիւրքաց մայրաքաղաքը՝ իր հրատարակած գրքերի փակուրեանք: Բայց միայն քանակութեամբ: XVIII դարի հայերէն տպագրութիւնների ցուցակը ներկայացնում է մեզ այսպիսի հաշիւ. մինչդեռ Կ. Պօլիսը տուել է մօտ 210 տպագրած գրքեր, Վենետիկի հրատարակութիւնների ընդհանուր թիւը 180-ի էլ չէ հասնում: Իսկ գրքերի բովանդակութեան կողմից Կ. Պօլիսը Վենետիկից շատ է յետ մնում:

Սա ընտան է: Կ. Պօլիսը ներկայացնում է նոյն Ասիան, որի մի բազմաչարչար անլիւնն էր Հայաստանը: Ասիան ոչ թէ աշխարհագրական, այլ մտաւոր—կուլտուրական մարտի: Ինքնուրոյն միայն այդտեղ ազատ դարգանալ չէր կարող. պալատական յեղափոխութիւններից ցնցվող ենիչէֆիական վայրենութիւններին ենթարկված Կ. Պօլիսը, մի մշտապէս պատերազմող զինուորական բռնապետութեան մայրաքաղաք, որ մերթ յադմոզի հպարտութիւնից էր յղիանում, բայց յաճախ դան պարտութիւնների յուսահատութիւն ու լքումն էր ներկայացնում,—անկարող էր նմանիկ անգամ

առաջադիմող Եւրօպային: Կ. Պօլսում գործող հայերը նոյն տիւր իրականութեան ծնունդներն էին, որ ծանրացած էր մահամեղսական ամբողջ Արեւելքի վրա: Բազմաթիւ հանգամանքներ հարկադրում էին հայերին, չը նայած XVIII դարի լուսաւորութեան, իրանց երկրում, իրանց ունեցածի մէջ որոնել մտաւոր պաշար: Նրանք դրսի, այսինքն արեմտեան աշխարհից բաժանված էին շինական պատերով:

Միայն տպագրական մասունքն է, որ հաստատ հող է նուսձում Կ. Պօլսի հայութեան մէջ: Բայց նա ինչ կարող էր արտադրել այն նեխված միջնուլորտում: Ընթացիկ գրականութիւնը, որ լոյս է հանվում այդ մասնուլի միջոցով, մեծ մասամբ ողորմելի բան է: Եւ Կ. Պօլսի կատարած գերը այդ ընթացիկ, ինքնուրոյն գրականութեան մէջ չէ: Դրանից աւելի մեծ նշանակութիւն ունէր այն հանգամանքը, որ Կ. Պօլիսը սկսեց հրատարակել եկեղեցական գրքեր և հին մատենագրութիւնը:

Մինչև XVIII դարի սկիզբը լուսաւորչական եկեղեցին շատ անօգնական գրութեան մէջ էր. նրան հարկաւոր էին գրքեր, իսկ դրանք հրատարակվում էին հաճարեա միայն արեմտեան Եւրօպայում: Բայց այդտեղ կանգնած էր կաթօլիկ ամենակարող կղերը, որ պահանջում էր նախ հիմնաւորապէս սրբագրել եկեղեցական գրքերը, ապա միայն տպագրել: Այն դառն տանջանքները, որ կրեցին Ռսկանը և նրա յաջորդները Մարսէլում, ցոյց են տալիս, թէ որքան ծանր, յաճախ

կատարելապէս անկարելի բան էր ունենալ եկեղեցական հարազատ, չսղծատված գրքեր: Եթէ չը լինէր ազատ Հօլլանդիան, եթէ հայ տպարան չը բացվէր Ամստերդամում՝ հայերը իրանց կրօնական պէտքերի համար կամ պիտի բոլորովին հրաժարվէին տպարանի օժանդակութիւնից, կամ պիտի բաւականանային այն եկեղեցական գրքերով, որոնք լոյս էին տեսնում Հոմի կամ Վենետիկի կաթօլիկ գրաքննութեան հաւանութեամբ: Դարը այնպէս չէր, որ կարելի լինէր հաշտվել այս երկու մտքի հետ: Կաթօլիկ պրօպագանդան մտել էր Հայաստանի սիրտը, առատ հունձեր էր հաւաքում: Կովիկ այդ արշաւանքի դէմ լոկ հալածանքներով, մատնութիւններով բաւական չէր: Կարևոր էր և գործ, կարևոր էր և քարոզութիւն, գրքերի օգնութիւն:

Մենք տեսանք*), թէ զիմագրելու անհրաժեշտութիւնը ինչպէս հարկադրեց հայ հոգևորականներին բանակուիլ մղել գրքերի միջոցով: XVІІ դարի վերջին քառորդում բացվում է ՆորՋուղայի վաղուց փակված տպարանը՝ յատկապէս կաթօլիկների դէմ ուղղած մի քանի վիճարանական գրքեր տպագրելու համար: Պայքարը դնալով սաստկանում է. Թիւրքիայի համարեա բոլոր կողմերում ժողովուրդը կռոււածադիկ է դառնում կաթօլիկ և տեղական եկեղեցիների մէջ: Իւրաքանչիւր կողմը աշ-

*) Հայկ. Տպ., I. եր. 243 և լաջ.

խատում է յարձակողական և պաշտպանողական զիբը գրաւել:

Եւ ահա այդ ազգեցութիւնների տակ Կ. Պօլսում կենտրոնանում է հայ եկեղեցու պաշտպանութեան գործը: Ամստերդամի դերը յանձն է առնում Կ. Պօլիսը, տպագրելով եկեղեցական հարազատ գրքեր. այդ կողմից նա համարձակ մրցում է նոյն իսկ Վենետիկի հետ, զարգացնելով տպարանական գործը և հեղինակութիւն է ստանում: Ինչ որ կար հայերի ձեռքում իրանց եկեղեցու ուղղափառութիւնը հաստատելու համար՝ մամուլին էր յանձնվում Կ. Պօլսում: Ժամանակակից հեղինակների հերքումները, յարձակումները կաթօլիկների դէմ բաւական չէին. կարիքը հարկադրում էր դուրս բերել հին ձեռագիրներ, յանձնել տպագրութեան: 1709 թւականին տպագրվում է Ագաթանգեղոսը: Մովսէս Խորենացու պատմութեան տպագրութիւնից յետոյ դա երկրորդ փորձն է, որ մամուլին է յանձնվում հայ հին գրականութեան մի յիշատակաբանը: Եւ ինչ պատճառով:— Որպէս զի հայերը կարգան, հասկանան, որ իրանք դաւանում են Գրիգոր Լուսաւորչի գրած հաւատը ու կարողանան պատասխաններ տալ հաւատափոխներին*): Նոյն նըպատակով է որ 1719 հրատարակվում է Ջենոթ Քլակը, 1737-ին Մեսրոպ երէցը: Բացի պատմական նշանակութիւն ունեցող այս գրքերից հրա-

*) Ագաթանգեղոս, 1709 թ. տպ., առաջարան:

տարակվում են և հին դուռ կրօնական շարադրութիւններ: Տպվում են, չը նայած ահապին ծախսերին և դժուարութիւններին, «Յայսմ աւուրքի», Գրիգոր Տաթևացու հատորների պէս ահապին գրքեր:

Միանալու, փոխադարձ աջակցութեամբ գործելու անհրաժեշտութիւնը պարզ զգացւում է, իրականութիւն դառնում: Մենք նոյն իսկ տեսնում ենք այսպիսի երևոյթ: Հաւաքվում են մի քանի մարդիկ, դանձանակ են հաստատում գրքեր հրատարակելու համար: Նրանք զիմում են մարդկանց բարեխրութեան, չեն արհամարհում նոյն իսկ աղքատների սև փողերը: Այսպիսի հաւաքական սփերով հրատարակեց 1717 թուականին Կիւրեղ Աղէքսանդրացու «Պարապմանց գիրքը», որ դարձեալ պիտի հաստատէր, թէ հայերը հերձուածող ու հերեփիկոս չեն: Դա առաջին հրատարակչական ընկերութիւնն է հայերիս մէջ. նա խոստանում էր ուրիշ գրքեր էլ հրատարակել հետզհետէ *): Աւելի ևս առաջ գնալով, տեսնում ենք փոքրիկ գիրքով տպագրած գիրք, ծոցում կամ գրգանում պահելու յարմարեցրած, «Ճշմարիտ նշանակութիւն կաթողիկէութեան» վերնագրով, երկրորդ տպագրութիւն (1750). դա վիճարանութիւն է կաթողիկէների դէմ և տարածւում է արի **):

*) «Պարապմանց գիրք», եր. 795:

***) եր. 269:

Եւ այսպէս Կ. Պօլսի մէջ կենտրոնացած էր դիմադրութիւն կաթողիկ պրօպագանդայի դէմ ոչ միայն քաղաքական իշխանութեան, ոյժի միջոցով, այլ և գրականութեան միջոցով: Հէնց այդ պատճառով էլ այդ գրականութիւնը միանման ու միագոյն է—կրօնական. և Կ. Պօլսը կարեորութիւն ունի աւելի տպարանական, աւելի հրատարակչական տեսակէտից: Նա դիմադրում էր արեւմտեան տպարաններին, բայց ազգային լուսաւորութիւն ստեղծելու և առաջ տանելու համար ոչինչ չունէր և չէր էլ կարող ունենալ. այդ բանի մէջ նա ոչընչով չէր տարբերվում մնացած հայութիւնից և ինքն էլ կարօտ էր արեւմտեան հրատարակութիւններին: Թէ ինչ կարող էր արտագրել Կ. Պօլսի գրական աշխարհը կրօնական հարցերից դուրս, այդ կարելի է իմանալ մի գրքից, որ տպագրվել է Կ. Պօլսում 1704 թականին: Դրա հեղինակն է Գալուստ վարդապետ Ամասիացին, որ Կայծակ էլ էր կոչվում: Նոյն այդ միջոցին Կայծակը Կ. Պօլսի պատրիարք էր և համարվում էր «մեծիմաստ վարդապետ» *): Այդ մեծիմաստի գիրքն էլ ունի մեծահնչիւն վերնագիր—«Լուսաշաւիղ»: Երեսուն գլուխների մէջ Կայծակը մարդուն նմանեցնում է բազմատեսակ առարկաների (աշխարհ, քաղաք, մեղու, գաղան, աղբիւր, ծով, նաւ, գետ, թռչուն և այլն) և դարմանալի նմանութիւններ է գտնում:

*) Չամչեան, Գ. եր. 745:

Ահա օրինակներ. 1) Մարզը նման է աշխարհին: Ի՞նչպէս: — Վարինք և բարձրանք ոսկերացս համեմատ. ծառ և տունի՛ մաղ և մօրուաց համեմատ. հող և ջուր օդ և հուր սափրաչ և սլալզամ արին և սև մաղձ: Եւ դ. ջուր զոչ աշխարհի և մարդոցս դ. են ջուրք. աղին աչաց. լեզին ականջաց. քաղցր բերանոցն, և անօրինակն երիկամանց: Աշխարհիս բազում գետ զոչ. և մարդս բազում երակօք է: 2) Մարզը ժամացոյցի նման: Ձի մարդս նմանի սահէթի: Նախ. ունի թանձր արծաթ և ոսկի կամ պղինձ. և մարդս ունի մարմին: Երկու. զգեցուցանեն աման զիսլակ և կամառ. և մարդս ունի հանդերձ ոսկեթել. և սամուր. և սև կտու. կամ շալ: Երեք. ոսկեզօծ առնեն. և մարդս օճեալ է մեռանիս սրբոյ: Զորս. զժամն ցուցանէ, որ է ժամացոյց. և մարդս զիտէ զժամն և զժամանակն: Հինգ. ոմանք ձայն արձակեն, որպէս նոյեան կոչնակն. ըստ այնմ փող հարէք զոր և սաաքեալքն փող եղնն. և նորտեներս ժամահարքն. և արագազն: 3) Մարզը նման է քաղաքի: Վաղաքի բանդ կա և մարդոցս հիանդութիւն և ցաւ*):

Այսպիսի գոհարների հետ «Լուսաշաւիզը» տալիս է և զանազան տաղեր, աղօթքներ, խրատներ, որոնք լի են նոյն խելօքութեամբ: Կայծակը համադրուած է, որ այդ երգերը սիրտի երգվին և աղաչում է երգողներին ու նուազողներին, որ իր սնունը յիշատակեն և ի լրումն ամենայնի խոստանում է երկու այդպիսի լուսաթաթախ գրքեր էլ հրատարակել, մի խոստում, որ բարեբախտաբար անկատար է մնացել:

Մի նմուշ Գալուստ վարդապետի բանաստեղծութիւններից: Խօսքը արբեցողի մատին է: «Ժամ աղօթքն ուրա-

*) Անփոփոխ ենք պահում ուղղագրութիւնը:

ցեր է. ճունուն և մարմնապաշտ է. որպէս էզիտի քուրթ է. ժք օր աղօթէ: Թէ ժամ գնա՛ աղաչէ. լճատուծոյ զինի խնդրէ. այգի եարան և մէջ է. խելքն և միտքն կարասն է: Բրիտատնէից ատէթ է. հաւատ. լոյս. սէր միշտ ուղէ. ճունունն երեք բան խնդրէ. թութու ըրախի զինի նէ: Որքան հարբած կան չերկրի ժողովեալ զիմեն տեղի մի. շատ կարասներ և զինի, ցուցանեն ի մատանի: Բնաւ շտա դաւաթ մի, կարօտ հասրէդ մեռանի. աւուրն ահեղ ատենի. ի դժոխոց զերձանի: Պու սօզում օ ատէմէ. շէրապ կօթուրմէ չենէ. քօզուսունտան մէսան խտէ. հէր կուն մէհթատ էտինէ: :

Եւ Գալուստ վարդապետը զուր չէր կոչվում «մեծիմաստ»: Գոնէ նրա ժամանակակիցները զբանից աւելի լաւ չէին գրում: Կանօնաւոր շաբաղրելու ընդունակութիւնը, լեզուին մի քիչ բաւարար կերպով տիրապետելը շատ հագուազիւտ բաներ էին այն ժամանակներում: Աւետիք պատրիարքը, որ այնքան կուսակցութեան էր հալածանքների, ծեծի ու բռնութիւնների մէջ, Կայծակից մի աստիճան բարձր գրագէտ չէր, ինչպէս ցոյց են տալիս նրա մի քանի գրութիւնները*): Տիրող տըլտը գրութիւնն է ներկայացնում և այն հաւաքական խնդրագիրը, որ 1706 թւականին Կ. Պօլսի հայ հոգևորականները ուղարկել են էջմիածնի Աղէքսանդր կաթողիկոսին և որի մէջ մի խառն ու շիտթ շատախօսութեամբ պատմված են ժամանակակից կրօնական խռովութիւնները**):

*) «Բանասէր» հանդէս, 1900, № Եր. 2, 141—144:

***) «Կուսակ» ամսագիր, 1863, № 9, Եր. 662—683:

Գրական ճաշակի, մտաւոր պահանջների մի
ընտրոջ արտայայտութիւնն էլ «Պատմութիւն Պղնձէ
քաղաքին» գիրքն է, որ առաջին անգամ տպագրու-
վեց Կ. Պօլսում 1708 թւականին: Ժողովրդի մէջ
վայելած համբաւին և հեղինակութեան նայելով,
այս պատմութիւնը, որքան էլ վիրաւորական
լինի խոստովանելը, հռչակաւոր գիրք է: Նոր չէր
յօրինվում նա. մի ձեռագիր էր, որ դառնում էր
տպագրած գիրք: Բայց այնքան մեծ պահանջ ա-
ռաջացրեց, որ բաղմամբիւ հրատարակութիւններ
ունեցաւ ոչ միայն XVIII, այլ և XIX դարում, ոչ
միայն Կ. Պօլսում, այլ և շատ ուրիշ տեղերում:
Հազիւ մի երկու տասնեակ տարի լինի, որ հայ
ժողովուրդը, կամ գոնէ նրա ստուար մեծամաս-
նութիւնը, բաժանվել է այդ պատմութիւնից. այժմ
էլ անշուշտ քիչ չեն այնպիսի անկիւններ, ուր
«Պղնձէ քաղաքը» իր նախկին փառքի մէջ է, հայ
դրագէտի ընկերն ու խորհրդատուն է: Այդ երկա-
րատն և ընդարձակ ժողովրդականութիւնը պար-
տաւորեցնում է մեզ մի քիչ մանրամասն խօսել
հռչակված գրքի մասին: Ի՞նչ գաղանխը ունէր նրա
աշողութիւնը:

«Պատմութիւն Պղնձէ քաղաքին» կոչվող գիր-
քը դանազան հոգեչաճ պատմութեան գիրքի մի ժո-
ղովածու է, որի մէջ այն պատմութեան, որից
գիրքը ստացել է իր անունը, մի փոքրիկ տեղ է
գրաւում: Նրան հետևում են Փահլուի, Խիլարի,
աղքատ Ալէքսիանոսի և այլ պատմութիւններ, ու-

րոնք, լինելով բոլորովին անջատ ու անկախ գոր-
ծեր՝ միացած են իրար հետ ներքին կապով. ամեն-
քըն էլ հոգի փրկելու, խրատելու, ուղիղ ճանա-
պարհներ ցոյց տալու ձգտումն ունեն: «Պղնձէ
քաղաքը» թարգմանուած է արաբերէնից դեռ XIII
դարի առաջին քառորդում մի հայ վարդապետի
ձեռքով: Պատմական-կուլտուրական տեսակէտից
այդ թարգմանութիւնը ներկայացնում է մեծ հե-
տաքրքրութիւն, իբրև արաբական տիրապետու-
թեան յիշատակարաններից մէկը:

Մինչև VII դարի կէսը Հայաստանը ենթար-
կված էր Պարսկաստանի քաղաքական և կուլ-
տուրական ազդեցութեան: Բայց ահա գլուխ բար-
ձրացրեց մի նոր մեծ ոյժ, որ վերջ դրեց Պարս-
կաստանի ինքնուրոյն գոյութեան և նրա ժա-
ռանգը հանդիսացաւ Առաջաւոր Ասիայում: Դա
արաբական իսլամն էր: Նրա տիրապետութեան
տակ մտնում է և Հայաստանը, որ մօտ չորս դար
ուղղակի կամ անուղղակի կազմում էր մի արա-
բական երկիր: Փոքր, սեփական ինքնատիպ կուլ-
տուրայից զուրկ ազգերի ճակատագիրն է ենթարկ-
վել ուժեղների, մեծերի ազդեցութեան: Հայերը
թէև քրիստոնէութիւն ընդունելուց յետոյ հան-
դիսանում էին ոչ-քրիստոնէայ ազգերի ազդեցու-
թեան դիմադրող մի տարր, բայց և այնպէս այն-
քան ոյժ և ինքնուրոյնութիւն չունէին, որ միան-
գամայն ազատ մնային այդ ազդեցութիւնից: Որ-
քան էլ նրանց մէջ կենդանի մնար դիմադրող

ոյժը, բայց ուժեղ էր և արարական ազգը, որ համաշխարհային պատմութեան ասպարէզն իջաւ ոչ միայն իբրև նուաճող, այլ և իբրև կուլտուրական-մտաւոր ընդունակութիւններով հարուստ մի թարմ ցեղ:

Պատմութեան տուած փաստերը շատ ցանցառ ու թոյլ են, բայց և այնպէս ամեն ինչ ցոյց է ապիս, որ արարական ազգեցութիւնը հայերի վրա՝ շատ զօրաւոր էր: Նուաճողները նուաճուածներին հետ շփուած էին անդադար, որքան էլ իսլամը խարութիւններին և արտօնութիւններին միջոցով աշխատում էր նուաճողներին անջատել, հետու պահել նուաճուածներին: Հայերի մէջ շատ գործածական են դառնում արարական յատուկ անունները, ճարտարապետութիւնը Հայաստանում ենթարկուած է արարական ոճին: Նոյն խիստ ազգեցութիւնը մտնում է գրականութեան մէջ, հայ գրողների սճը, արտայայտութեան ձևը արարական են: Զօրեղ է մանաւանդ բանաստեղծութեան ազգեցութիւնը, մեր բանաստեղծութիւնների մէջ մտնում է արարական չափը, այսինքն ոտները, արարականի նման, վերջանում են միանման փանկերով, որոնք շատ ձանձրալի են դարձնում ոտանաւորը: Սա արդէն մի անսխալ նշան է, որ արարական գրականութիւնը շատ տարածված էր հայերի մէջ, շատ ընթերցողներ ունէր: Չէ կարելի ասել, թէ արարները արհամարհում էին հայոց գրականութիւնը: Թէ՛ սրբան

սերա էին նրանց յարաբերութիւնները հայերի հետ գրական գործերում, երևում է նրանից, որ Գրիգոր Մագիստրոսը, վէճի բռնվելով մի գիտուն արարի հետ՝ չորս օրում գրեց հազար տողից բաղկացած մի հայերէն ոտանաւոր, որ, ինչպէս պատմում է ինքը, Մագիստրոսը, մեծ տպաւորութիւն գործեց արարի վրա *): Բայի գրանից, այժմ ասպացուցված է, որ արարական առակների մի ամբողջ ժողովածու հայերէն «Աղուէսագրքից» է թարգմանված**):

Այս հանդամանքները ի նկատի առած, մենք պիտի սպասէինք, որ արարական շրջանի հայոց գրականութիւնը մեծ հարստութիւններ փոխ առած լինէր արարական գրականութիւնից: Արարները հայերին տալու շատ զանձեր ունէին: Գիտական և գեղարուեստական գրականութիւնը նրանց մէջ զարգացման բարձր աստիճանին էին հասել. կային մեծ բանաստեղծներ, գիտութեան զանազան ճիւղերի մէջ (պատմութիւն, աշխարհագրութիւն, մաթեմատիկա) նրանք աշխարհին ահագին ծառայութիւններ մատուցին: Եթէ հետաւոր Եւրօպայից մարդիկ գնում էին Սպանիա և Բաղդադ, եթէ իրանք, արարները, ճանապարհորդում

*) «Տաղասացութիւնք Գրիգորի Մագիստրոսի», Վեներտիկ, 1868.

***) Профес. Н. Марръ, „Сборникъ притчъ Вардана“, Спб., 1899, т. I, стр. 11—58.

էին զանազան երկիրներ, տանելով իրանց հետ գիտութեան պաշար՝ հայերի համար ոչինչ գփուարութիւն չը պիտի լինէր աւելի մօտիկուց իւրացնել այն մտաւոր գանձերը, որ պատրաստում էին արաբ գիտնականները և մատենագիրները: Բայց մենք տեսնում ենք, որ հայոց գրականութիւնը համարեա ըստ ըստ չէ օգտվել արաբականից: Եղել է արտաքին ազդեցութիւն ձեռն վրա, բայց ազդեցութիւն ներքինի, բովանդակութեան վրա չէ եղել: Արաբական շրջանը հայոց գրականութեան մէջ ոչինչ նոր փոփոխութիւն չը մտցրեց:

Դրա պատճառը, ի հարկէ, այն էր, որ հայոց գրականութիւնը միայն կրօնական էր, ծառայում էր կրօնին և գտնվում էր նրա պաշտօնեաների ձեռքում: Նկատի առնենք, որ իսլամը և քրիստոնէութիւնը կատաղի, անհաշտ թշնամիներ էին, միմեանց ոչնչացնելու մասին էին մտածում դարերի ընթացքում, և ոչ թէ միմեանց ձեռք մեկնելու, հաշտ ու համերաշխ ապրելու մասին: Որ և է բան փոխ առնել արաբական ճոխ գրականութիւնից՝ հայ կղերի համար պիտի նշանակէր ընդունել իսլամի գերազանցութիւնը, մանաւանդ որ Մուհամմէդի ժամանակից արաբական բանաստեղծութիւնը տողորվում է կրօնական ոգով, դառնում է ազգային-իսլամական: Արաբական վէպերը, բանաստեղծութիւնները, մանաւանդ զարդարուն, փանտաստիական հէքեթիները, գրական մի հարուստ պաշար կարող էին տալ հային, բայց նրանք

չեն թարգմանվում, որովհետև կրօնական դասակարգը չէր կարող տանել նրանց, քրիստոնէութեան անհաշտ թշնամիների այդ գործերը: Հայ կղերը, բացի գրանից, լուկ իր եկեղեցու մասին էր մտածում. ազատ գիտութիւնը, որի մէջ այնքան առաջացել էին արաբները, ինքն ըստ ինքեան թըշնամի էր կրօնական հաւատալիքներին. արաբների մէջ գիտութիւնը զարգանում էր այն ժամանակներում, երբ թուրանում էր իսլամի ոյժը, երբ համարեա անհաւատութիւն էր տիրում խալիֆների պալատում: Այդ տեսակ գիտութիւնը չէր կարող մտցնվել Հայաստան՝ հայ կղերի ձեռքով:

Չը նայած այս արգելքներին, արաբական գրականութիւնից թարգմանութիւններ և փոխառութիւններ երևում են մեր գրականութեան մէջ: Հետաքրքրական է, որ գրանք տեղի են ունենում այն ժամանակ, երբ վերջացել էր արաբական տիրապետութիւնը, երբ արաբ ազգը այլ ևս քաղաքական դեր չէր կատարում Ասիայում: Արաբական գիտութեան մի շատ զարգացած ճիւղը բժշկականութիւնն էր. կեանքի համար այնքան մեծ նշանակութիւն ունեցող բժշկականութիւնը չէր կարող ենթարկվել կրօնական կամ ցեղային խտրութիւններին և շատ տարածվեց Հայաստանում: Հայ բժիշկները ոչ միայն գործադրում են այդ գիտութիւնը հիւանդների վրա, այլ և գրում են գրքեր, բժշկական գիտելիքները ժողովրդականացնելու համար: Առաջին և ամենից շատ յայտնի բժիշկ հեղի-

նակը Մխիթար Հերացին է. սրա օրինակին հետևել են և ուրիշները: Կարելի է ասել, որ մենք միջին դարերում ունեցել ենք բժշկական մի ամբողջ գրականություն, հիմնված, ի հարկէ, արաբական հեղինակութիւնների վրա: Բայց աչքից չը գցենք մի բնորոշ հանգամանք. այդ գրականութիւնը աշխարհական մարդկանց գործ է և նշանակված է ժողովրդի համար, ուստի և ունի ժողովրդին հասկանալի լեզու:

Ժողովրդի համար է և «Պղնձէ քաղաքը», որ արդէն արաբական բանաստեղծութիւնների շրջանից է վերցրած. թէև հոգևորականի ձևերով է նա թարգմանված, բայց աշխարհաբար լեզու ունի: Եւ հայ հոգևորականը ոչինչ մեղք էլ չէր գործում, թարգմանելով այդ պատմուածքը: Դա արաբական երգիծաբանութիւններից մէկը չէր, որոնք յաճախ այնպիսի համարձակութեան էին համնում, որ չէին խնայում նոյն իսկ իսլամի հիմնադրին, ոչ էլ սոսնաօտարակ մի այնպիսի գրուածք, որ իր բովանդակութեամբ գայթակղութեան քար դանար հաւատացող հայ քրիստոնեայի համար: Ընդհակառակն. «Պղնձէ քաղաքը», երևի, մէկն է այն բաղձաթիւ հէքեաթներից, որոնցով այնքան հարուստ է արաբական գրականութիւնը և որոնցից կաղմկեցին հուշակաւոր «Հաղար ու մի գիշերները»: Նրա մէջ վայլում է արևելեան այն վառ երեակայութիւնը, որ այդ տեսակ հէքեաթների ամբողջ գրաւիչ ոյժն է կաղմում: Այստեղ են հը-

րաչքները, Սողոմոնի դերը, մի ամբողջ մեռած քաղաք, որ խորհրդաւոր է իր հարստութիւններով, իր գիրքով: Բայց ամեն տեղ ամեն ինչ հաստատում է միայն աշխարհի ունայնութիւնը, կատարեալ ոչնչութիւնը. գերեզմանների, ապարանքների արձանագրութիւնները միաբերան քարոզում են, թէ չարժէ աշխարհային գործերին նուիրվել. սուտ է աշխարհը, իրականութիւնը միայն գերեզմանն է, որից չէ ազատում ոչ հարստութիւնը, ոչ իշխանութիւնը, որի մէջ երկվայ թագաւորները, բռնակալները որդերի կերակուր են դառնում: Աշխատել երկնքի համար, աշխատել յաւիտենական կեանք ժառանգել—անա թէ ինչ է պահանջում պատմուածքի իւրաքանչիւր մասնիկը:

Այս միստիկական խոհերը միջին դարերում ընդհանուր էին ամեն տեղ, հաւասարապէս մեծարելի էին թէ քրիստոնեայի և թէ մուսուլմանի համար: Ուրեմն և թարգմանող վարդապետը, կրօնական հասկացողութիւնների տեսակէտից, ոչինչ մեղք գործած չէր լինում, տալով ժողովրդի ձեռքը մի այնպիսի գիրք, որ ազգու օրինակներով ցոյց է տալիս, թէ սուտ է աշխարհը, թէ մարդը ոչինչ չը պիտի ունենայ, թէ միակ մխիթարութիւնն է բաժանել ունեցած-չունեցածը աղքատներին, հեռանալ աշխարհից և ձգնաւորի կեանք վարել որ և է այրի մէջ:

Նոյն այդ միտքն են արծարծում ֆանուլի

պատմութիւնը, կամաւոր ազքատ Ալէքսիանոսի ճգնութիւնները, մի խօսքով այն ամենը, ինչ կայ «Պղնձէ քաղաքի» մէջ, բացի միայն Սիկարի պատմութիւնից: Սիկարը, իբրև խելքի և իմաստութեան ներկայացուցիչ, ահագին հեղինակութիւն է վայելել հայերի մէջ: Դա Արևելքի հանձարն է, որի խրատները իբրև սուրբ ճշմարտութիւններ կազմվել են Քրիստոսից շատ առաջ և տարածվել են ամեն տեղ, թարգմանվել շատ լեզուներով: Հինգերորդ դարի հայ հեղինակներն էլ ծանօթ էին Սիկարի իմաստութիւնների հետ *): Այդ Սիկարը ունի մի պատմութիւն, որ ներկայացնում է մարդկային ապերախտութիւնը և որի մէջ ցոյց է տուած, թէ ինչպէս խեղճը յաղթահարում է աշխարհի սնմիա բռնակալներին: Սիկարի խրատները մէջ երևան է եկած հին աշխարհը իր եսամոլ հասկացողութիւններով. մարդը պէտք է իր սեփական օգուտները պաշտէ, իսկ հոգի չը կորցնելու համար պիտի սղորմութիւն տայ ազքատներին. այդտեղ մեծարվում է իմաստութիւնը, խոնարհութիւնը, քարոզվում է զգուշութիւն, խոհեմութիւն: Կինը, ի հարկէ, ներկայանում է մի արարած, որին չէ կարելի ոչինչ խորհուրդ յայտնել. համարձակ խօսելը վատութիւն է համարվում. եթէ մէկը տեսնում է որ երկու մարդիկ

*) Հ. Յ. Տաշեան, «Մատենադրական մանր ուսումնասիրութիւնք», Վիեննա, 1901, եր. 123—125:

կուում են՝ չը պիտի մօտենայ նրանց ու հեռացնէ, որպէս զի ինքն էլ չը ծեծվի: Կան, ի հարկէ, և խելօք խրատներ:

Այս է այն ժողովրդական գիրքը, որ հռչակված է «Պղնձէ քաղաքի պատմութիւն» անունով: Ընդհանուր առմամբ դա էլ կրօնական-խրատական ժողովածու է, այն դանազանութեամբ, որ հետաքրքրաշարժ պատմուածքների, վիպական ձևի միջոցով է ժողովրդականացնում այն՝ ինչ եկեղեցական մտայլ սիօլատիկան քարոզում էր իբրև բարձր գիտութիւն, իբրև փիլիսոփայութիւն: Հազիւ թէ մի ուրիշ գիրք այդքան բացասական տպաւորութիւն թողնէ անպատրաստ ընթերցողի վրա. նա խլում է ամեն մի աշխոյժ, հողեկան կորով. բթացնում է միտքը, ոչնչացնում է ամեն մի հարցասիրութիւն, դնելով մարդու մէջ մի սառն անտարբերութիւն դէպի շրջապատը: Ի՞նչ հարկաւոր է գործունէութիւնը, երբ աշխարհը մի ստութիւն է, երբ մարդուն միայն մի քանի կանգուն կտաւ է հարկաւոր: Ասիական խաւարի և անշարժութեան մէջ նստած մի ժողովրդի հէնց այսպիսի քարոզներ էին պակասում: Աւելացրէք այդ բոլորի վրա նախապաշարմունքները, առասպելները դևերի, հրաչքների մասին, որոնցով լի է գիրքը, և դուք կիմանաք, թէ ինչպիսի դատարար էր «Պղնձէ քաղաքը»: Դա մերկ ու խաւար հնութիւնն էր, որ տպադրական մամուլի միջոցով նոր լոյս էր գալիս ոչ իբրև գիտնական-

ների ուսումնասիրութեան նիւթ, այլ իբրև ժողովրդական գիրք: Նա դեռ նոր պիտի լայն շրջանառութիւն գտնէր ժողովրդի մէջ, դեռ նոր պիտի նուաճէր կարգացողների և, որ ամենից ցաւալին է, հաւատացողների բազմութիւններ:

Եւ «Պղնձէ քաղաքը» չէր կարող չը հրատարակել, չէր կարող գրական գանձ չը համարվել մեր մէջ, քանի որ մեր գրագէտ դասակարգի հասկացողութիւնները բարձր չէին այդ գրքի իմաստութիւններից: «Մեծիմաստ» Գալուստ վարդապետի «Լուսաշաւիղը» ցոյց է տալիս, որ մենք «Պղնձէ քաղաքներին» էինք արժանի, որ մենք մեր վարդացողութեամբ դեռ պատկանում էինք այն հին ժամանակներին, երբ գրականութիւնը սուրբերի վարքագրութիւններից և դեերի պատմութիւններից էր կազմված...

II

Եւ կարելի է դարմանալ, որ այսպէս էինք XVІІ գարում: Կ. Պօլսի հայութիւնը, ինչպէս տեսանք, մտաւ այդ դարը մի ողբալի գրութեան մէջ: Թերթում ենք նրա պատմութիւնը մինչև այդ դարի վերջը, և բացի կրօնական վէճերից ու երկպառակութիւններից՝ ուրիշ բան համարեա չենք տեսնում: Մի դարհուրելի աղէտ է դա, որ տեսւմ է ոչ թէ մի հինգ, տասը տարի, այլ մի ամբողջ դար: Երևակայեցէք մի այդպիսի ժողովուրդ-

երևակայեցէք նրան՝ կրօնական նուրբ հարցերը ծնծի, բռնութիւնների, մատնութիւնների միջոցով վճռելիս, այն էլ մի այնպիսի պետութեան մէջ, ուր բացակայ է արդարադատութիւնը, ուր չը կան հաստատուն օրէնքներ, ուր այսօրվայ արածը կարելի է վաղը ոչնչացնել կաշառքի միջոցով: Այդ ժողովուրդը կարող էր միայն ընկնել, կարող էր միայն խաւար ֆանատիկոսութեան մէջ խրվել: Էլ զոտելից պիտի հաստատուէր նրա մէջ մի լուսաւոր երեւոյթ: Ինչքան էր անհնում նա և մանաւանդ ինչքան էր կատարում:

1706 թւականին Աւետիք պատրիարքը անյայտացաւ գործունէութեան ասպարէզից: Փրանսիական դեպքան Ֆէրիօլ կարողացաւ մի անուր և զուելի բռնութեան զոհ դարձնել այդ մարդուն: Աւետիքի ասպարէզը առհասարակ փշոտ էր հեշտ չէր եղութիւնների նման թշնամիներ ունենալը: Հազիւ էր նա մի տարի պատրիարքութիւն արել՝ երբ նրան արտորկին Կ. Պօլսից (1703): Շէյխիւիւլ-իսլամ Ֆէյզուլահը այլ ևս չը կար, և Աւետիքի պաշտպանութիւնը միայն ժողովուրդն էր. յաջորդ տարին ժողովուրդը կարողացաւ վերադարձնել տալ նրան Կ. Պօլսիս: Աւետիքը նորից հազաւ պատրիարքական կապան, բայց այս անգամ էլ երկար չէր նրա իշխանութիւնը: 1706-ի սկզբում նա նորից դատապարտվում է արտորի: Հասնելով Քիոս կղզին, նա այդտեղից կամենում էր ճանապարհվել Երուսաղէմ, որի պատրիարքութիւնն էլ իր ձեռքն

էր դցել, բայց ընկաւ թակարդի մէջ: Նաւը դէպի Պալեստինն չը գնայ, այլ դէպի Ֆրանսիա. այդպէս էր կարգադրել զեսպան Ֆէրիօլը, որ վաղօրօք ծրագրել էր պատրիարքի յափշտակութիւնը և այդ նպատակի համար էլ վարձել էր այն իսկ նաւը, որի մէջ մտաւ Աւետիքը: Հայոց պատրիարքը ափ իջաւ Մարսէլում. այդտեղ նա կալանաւորվեց իբրև յանցաւոր և պահվում էր ամենախիստ հսկողութեան տակ: Մեծ զգուշութիւններով նա հեռացընվում է մի ամայի տեղ, ուր նրան փակում են մի կաթօլիկ վանքի մէջ. ապա փոխադրում են Պարիզի Բաստիլ բանտը, ուր Աւետիքը վերջապէս կաթօլիկութիւն է ընդունում, բայց այլ ևս չէ կարողանում վերադառնալ Թիւրքիա:

«Գիժ դեսպան» անուն ստացած Ֆէրիօլից *) դժուար չէր սպասել այսպիսի մի գործ, որ բացի զլուսելի, բարբարոսական բռնութիւն լինելուց՝ քաղաքական մեծ անհեռատեսութիւն էլ էր: Խնկթ հասկացողութեան արդիւնք էր Աւետիքին անհետայնելը: Դեսպանը և նրա գործակից եղուիաները կարծում էին, թէ ամեն ինչ կարգի կը դայ, երբ մէջ տեղից կը վերանայ անխնայ հալածող պատրիարքը: Բայց դա մի մեծ մոլորութիւն էր. այդ բռնութիւնը միայն առատ իւղ էր ածում կրակի

*) Ֆէրիօլ, Կ. Պօլսի զեսպանութիւնից հրաժարվելուց չետու, խելադարվեց: Նրբ այդ բանը չալանեցին մեծ վէզիրին՝ սա սասց. «Նա զիժ էր, երբ այստեղ եկաւ»:

վրա: Լուսաւորչական հայերը աւելի ևս կատաղեցին, աւելի ևս անհաշտ ու անխնայ դարձան: Եւ Կ. Պօլսում բացուեցին տեսարաններ, որոնք քատրմնելի տպաւորութիւն են թողնում այժմ էլ, դարեր անցնելուց չետուց...

Ճիշտ է, Ֆէրիօլին աջողվեց Աւետիքի տեղ պատրիարք նստեցնել կեսարացի Սարը-Մատթէոս վարդապետին, որ համարեա կաթօլիկ էր. բայց հայերը երկու ամսից աւելի չը պահեցին այդ պատրիարքին: Աւետիքը ունէր զօրեղ կուսակցութիւն, որ դիմումներ արեց. թիւքք կառավարութեան, խնդրելով վերադարձնել տալ բռնութեան զոհին իր անյայտ արսորատեղից, ինչպէս նաև խնդրեց էջմիածնի Աղէքսանդր կաթողիկոսից՝ յատուկ պատգամաւորութիւն ուղարկել Հոսմ և հասկացնել պասլին, թէ չէ կարելի հայ եպիսկոպոսին կասել ու բանտարկել և թէ պէտք է վերջ գնել «ախթարմաների» (հայ կաթօլիկների) արարքներին. մի և նոյն ժամանակ, նկատի առնելով համարձակ ու անխնայ կուլի անհրաժեշտութիւնը, Կ. Պօլսի հայերը խնդրում էին մի քանի ժիր վարդապետներ ուղարկել Կ. Պօլս, յատկապէս Յովհաննէս վարդապետ Զմիւռնացուն: Կաթողիկոսը կատարեց խնդիրքի այս վերջին կէտը:

Պատրիարքները այժմ ամիսների համար էլին պաշտօնի կանչվում: Մարտիրոս Բիւլճանճին, որ Աւետիքի փոքրաւորն էր, չորս ամիս պատրիարքութիւն արեց և տապալվեց Աւետիքի հակառա-

կորզները ձեռքով. նրան յաջորդեց Մլքայէլ Խարբերգոյն, բայց մնաց պաշտօնում միայն ութ ամիս ու ստիպւած եղաւ տեղի տալ Սահակ վարդապետ Աբուշիսցուն: Սրան էլ ութ ամսուայ պատրիարքութիւն էր վիճակուած: Այդ միջոցին էջմիածնից Կ. Պօլիս հասան երկու հոգևորականներ: Մէկը Աւետիքի կուսակցութեան խնդրած Յովհաննէս Զմիւռնացին էր, որ և իսկոյն պատրիարք դարձաւ ու բայ արեց կուի սասարէզ, զերազանցելով նոյն իսկ Աւետիքին: Ուրիշ տեսակի մարդ էր միւս հոգևորականը, որ էջմիածնի նուիրակի պաշտօն ունէր և կոչուած էր Աստուածատուր Աղաւնի: Սա Զուղայի վանքիցն էր, Կ. Պօլիս ուղարկվել էր իբրև գիտուն ու հմուտ մարդ: Եւ իրաւ, ինչպէս երևում է, նա Զուղայի գաւրոցի վերջին աշակերտներից մէկն էր. — փոխանակ եղբայրասպան կախուների մէջ նետուելու, նա աւելի կրթական գործով զբաղվեց: Աստուածատուր Աղաւնին էր, որ իր հետ տարաւ Ազաթանգեղոսի պատմութիւնը և տպագրել տուեց Կ. Պօլսում: Այդտեղ էլ նրան աշակերտեց Բաղդասար գալիբը, որ Կ. Պօլսի յայտնի գրադէաններից մէկը դարձաւ:

Յովհաննէս Զմիւռնացու հետ իշխանութեան գլուխը բարձրացաւ Աւետիք պատրիարքի կուսակցութիւնը, որ սկսեց սոսկալի կերպով վրէժ հանել իր հակառակորդներից: Նորից հալածանքը կաթօլիկ հայերի դէմ կատաղի կերպարանք ընդունեց: Այդ դժբախտ ժամանակներում կոսլիս, վայրենի

կրքերն էին միայն զարգանում. պակասում էին խաղաղութիւն, եղբայրութիւն քարոզողները: Պակասում էին ոչ թէ այն պատճառով, որ չը կային խաղաղութեան և եղբայրութեան օգուտները հասկացող անհատներ, այլ այն պատճառով, որ այդպիսի մարդիկ ամենից շատ դժբախտ էին. խօսել հաշտութեան խօսք՝ նշանակում էր ենթարկվել մեծ վտանգի: Ահա վայրենի իրարանցումների այդ ժխորի մէջ մի քահանայ, Կոմիտաս Քէօմիւրճեան, Երեմիա Չէլէպի *) եղբայրը, ձայն է բարձրացնում և սկսում է քարոզել սէր և խաղաղութիւն: Կոմիտաս քահանան իր նշանաւոր եղբոր նման գրասէր էր և 1705 թւականին հրատարակել էր ոտանաւորի վերածած «Գործք առաքելոցը». ժողովուրդը յօժարութեամբ ականջ է դնում նրա քարոզներին. այդքանը բաւական էր, որ Կոմիտաս քահանայի չորս կարգակիցները նախանձով և ատելութեամբ վառվէին նրա դէմ: Կրքերի բորբոքումը ծայրայեղութեան այն աստիճանին հասաւ, երբ հարկաւոր էր արին՝ ամբոխային բարբարոս հակումները յագեցնելու համար: Այդ արիւնոտ զոհերը պիտի պատրաստէր Յովհաննէս պատրիարքը: Եւ այս հոգևորականը չը քաշվեց այդ դերից, սկսեց պատրաստութիւններ տեսնել: Հաւաքում են շատ փող: Աջողութեան առա-

*) «Հայկակ. Տպագր.», I, էր. 266—279:

ջին պայմանն է դա. հարկաւոր է կաշառել թիւրք պաշտօնեաներին: Ժողովուրդը տալիս է արիւնտ գանձանակը, և ոսկիներով լի քսակներին յինված՝ Յովհաննէս Զմիւռնացին գիմում է մեծ վեզիւրին, մատնում է քառասուն մարդկանց, որոնք բոլորը կաթօլիկներ չէին, առնում է հրաման այդ ցուցակագրած մարդկանց կալանաւորելու մասին: Բռնուում են մօտ քսան հողի, մնացածները փախչում են: Այս բոլորը անտօր բաներ չեն Կ. Պօլսում. առաջին անգամը չէ, որ կրօնական վէճերի պատճառով հայերը փակվում են թիւրքաց բանտերում, ուղարկվում են թիարանները, կորցնում են ամեն ինչ: Բայց Յովհաննէս պատրիարքը վճռում է սօլորականից շատ առաջ գնալ. պատրիարքարանը կազմել է ինն մարդկանց ցուցակ և վճռել է գլխատել տալ դրանց: Դա մի կատարեալ ինկվիզիցիա է հայոց եկեղեցու մէջ: Մի քանի մանրամասնութիւններ այդ զգուելի ոճրագործութեան պատմութիւնից մենք չենք կարող բաց չանել մեր ընթերցողի առաջ, որպէս զի ցոյց տանք, թէ ինչ չափերի էր հասնում հայ կղերի կատաղութիւնը և նրան դժբախտ էր հայ ազգի դրութիւնը:

1707 թւականի հոկտեմբերի 22-ին, երեքշաբթի գիշերը լոյս չորեքշաբթի, վերև յիշած չորս քահանաները և մի քանի աշխարհականներ խումբ կազմած մօտեցան Կոմիտաս քահանայի տանը: Խմբի մէջ էր և ինքը, Յովհաննէս պատրիարքը,

որ սակայն չէր համարձակվել կրօնաւորական զգեստով կատարել այդ գիշերային արշաւանքը և հագել էր սպասաւորի զգեստ*): Հայերը, որքան էլ շատուոր լինէին, չէին կարող մենակ գլուխ բերել իրանց մտադրութիւնը, ուստի վերցրել էին իրանց հետ թիւրք պատաւորի ծառաներին: Նրանք ուզում էին խորտակել տան դուռը, բայց Կոմիտաս քահանան դուրս եկաւ և իրան յանձնեց հայ ինկվիզիտօրների ձեռքը: Նրան կապեցին և տարան: Միւս օրը պատրիարքը ներկայացաւ մեծ վեզիւրին և բաց է ի բաց մատնեց Կոմիտասին, ասելով թէ նա է այն խմբի պարագլուխը, որ պարաստում է ապստամբութիւն թիւրքերի դէմ և հէնց այդ պատճառով էլ միացել է ֆրանկների հետ, լրտեսում է ամեն ինչ: Իբրև ապացոյց առաջ է բերվում Աւետիք պատրիարքի անհետացումը և նրա փոխարէն Սարը-Մատթէոս եպիսկոպոսի պատրիարքանալը: Սկսվում է հարց ու փորձ. մեղադրւողները արդարանում են, բայց պատրիարքարանի պատրաստած սուտ վկաները հատաւում են մեղադրանքը: Վճռվում է գլխատել ինն մարդկանց. դրանց հետ է և նախկին պատ-

*) Չամչեան, Գ., եր. 752: Այս բոլոր մանրամասնութիւնները մենք վերցնում ենք Չամչեանից, որ միակ աղբիւրն է՝ այդ ժամանակների գործերի հետ ծանօթանալու համար և որի պատմութեանը չեն հերքված մինչև այժմ:

րիարք Սարը-Մատթէոսը, որ առաջ Սիսի կաթողիկոս էր եղել:

Իսկոյն դահիճներ են ուղարկուում մահապարանների ետեւից և բացվում է ազէտալի տեսարան: Հաւարվել է մեծ բազմութիւն, գլխաւորապէս օտարներից—յոյներից, հրէաներից, թիւրքերից: Բարձրացել է սուղ ու շիւան. լաց են լինում մահապարանները, ընկնում են դահիճների ստները և աղաչում են խնայել իրանց. լաց են լինում նրանց ազգականները, վերջապէս անտարներ չեն նոյն իսկ օտարները, նրանք էլ լաց են լինում: Բայց ազատութեան մի պայման կայ միայն—ընդունել մահմեդականութիւն: Այս ու այն կողմից համոզում են մահապարաններին կատարել այդ պայմանը, կատարել գոնէ առերես, ազատվել մահից. իսկ շուարած թշուառները միայն բարձրաձայն լաց էին լինում և չը գիտէին թէ ինչ անեն: Շուարած չէր, լաց չէր լինում միայն Յովհաննէս պատրիարքը, որ իր խորհրդակիցներով եկել էր տեսնելու, թէ ինչպէս են սպանում իր հակառակորդներին: Պատահարար գլխատման տեղով անցնում էր վէզիր-քեհեասին (մեծ վէզիրի փոխանորդը). նայելով այդ տեսարանին, նա չը կարողացաւ պահել իրան, մօտեցաւ պատրիարքին, նախատեց նրան և նոյն իսկ լաց էլ եղաւ: Այդ նախատինքն էր շրջում և հաւարված օտարների բազմութեան մէջ. նախատում էին ամբողջ ազգը,

որի անդամները այսպիսի ստոր մատնութիւններով են կուում միմեանց դէմ:

Դահիճները կապում են մահապարանների ձեռքերը և վերկացնում են իրանց սրերը: Օրհասական բողբոջ Սարը-Մատթէոս կաթողիկոսը, Սիսի կաթողիկոս և Կ. Պօլսի հայոց պատրիարք, բարձրացնում է ձեռքը և ընդունում է մահմեդականութիւն. նրա օրինակին հետևում են և միւսները: Ամենքը ազատված են մահից: Բայց ինչ օգուտ ստացաւ Յովհաննէս պատրիարքը: Նա դեռ ունի դոն. դեռ մնում է Կոմիտաս քահանան: Սրա և սրա երկու ծանօթների վրա է նա թափում իր ամբողջ կատաղութիւնը: Պէտք է թիւրքերի ձեռքից կորզել այս մարդու մահվան դատավճիռը: Դատաստան է կազմվում նախ մեծ վէզիրի մօտ, և պատրիարքը մահ է պահանջում. բայց քահանան արիարար հերքում է իր վրա բարգաձ մեղադրանքները: Մեծ վէզիրը մահվան արժանի յանցաւորութիւն չէ գտնում քահանայի մէջ և ուղարկում է նրան դատաւորի մօտ. սա էլ նոյնպէս դատեց: Տեսնելով որ ուրիշ ձար չը կայ՝ պատրիարքարանը սուտ վիաներ առաջ քաշեց, որոնք մեղադրեցին քահանային և նրա երկու ծանօթներին քրէական ծանր յանցանքների մէջ: Երեքն էլ մահվան դատապարտվեցին: Եւ հոկտեմբերի 25-ին գլխատման տեղում նորից հաւարվեց բազմութիւնը: Այս անգամ դոնը չազատվեց. նրան շատ համոզեցին կեանք գնել մահմեդականութիւն ընդունելով, բայց

իզուր: Բարձրացաւ դահճի սուրը և Կոմիտաս քահանայի գլուխը կտրվեց: Անմեղ արիւնը թափվեց և զբայրաստան կռիւր պսակելու համար. հայոց ազգի ամբողջ գփրախտութիւնն էր պարունակված այդ արիւնի մէջ:

Քահանայի արիւնը սարսափեցրեց նրա երկու ընկերակիցներին, որոնք ուշաթափվեցան և վայր ընկան. այդ դրութեան մէջ էլ նրանց հազցրին թիւրքի շորեր. նրանք մահմեդականութիւն ընդունած համարվեցան և ազատութիւն ստացան: Այնուհետև գլխատված քահանայի մարմինը մասնավեց բարբարոսական անարգանքի: Դիակը երեք օր ընկած էր անթաղ: Պատրիարքի մարդիկ խնդրեցին մեծ վէճերից, որ չը թաղվի այդ դիակը, այլ գցվի ծովի մէջ. բայց վէճերը մերժեց այդ խնդիրը և թոյլ տուեց բարեկամներին թաղել դիակը: Սակայն Յովհաննէս Զմիւռնացին թոյլ չը տուեց որ հայ քահանաները կատարեն թաղման արարողութիւնը: Այն ժամանակ յունաց պատրիարքը բազմաթիւ հողերականներ ուղարկեց, որոնք մեծ հանդէսով թաղումը կատարեցին: Նահատակ քահանան սուրը հռչակեց: Եւ ֆրանսիական դեսպանը մեծ փող ծախսելով, հանել տուեց նրա մարմինը գերեզմանից և ուղարկեց Ֆրանսիա:

Յովհաննէս Զմիւռնացին միայն այդ դահճութիւնը կատարելու և պատմութեան մէջ սևանալու համար էր պատրիարքութեան կանչվել: Կոմիտաս քահանայի արիւնը յանդերեց մարդկանց գա-

ղանային հակումները և Զմիւռնացին, տասն և չորս ու կէս ամիս պատրիարքութիւն անելուց յետոյ, տապալվեց, իսկ նրա տեղը նորից բազմեց Սահակ Աբուշեխցին: Այս անգամ այս մարդուն վիճակվեց մի համարեա արտակարգ բախտ. նա պատրիարքութիւն արաւ ամբողջ հինգ տարի և երեք ամիս: Մօտ չորս տարի խաղաղութիւն տիրեց Կ. Պօլսում: Բայց Աբուշեխցին չը կարողացաւ դիմադրել յուզվող կրքերին և վերջ ի վերջոյ նա էլ իր նախորդի նման, դուրս եկաւ իր ազգակիցներին հալածելու և տանջելու: Պատճառաբանութիւնը միշտ մի և նոյն էր. կաթօլիկ հայերը ֆրանկներ էին դառել, չէին յաճախում հայոց եկեղեցիները, հետևաբար նրանք թիւրքերի հաւատարիմ հպատակներ չեն, պետութեան թշնամիներ են: Դարձեալ բացվեցան թիւրքաց բանտերի դռները մատնված հայերի առաջ, դարձեալ թիարանները լցվեցան այդ «յանցաւորներով»: Շատերը փախան Կ. Պօլսից: Բայց գտնվեցան և այնպիսիները, որոնք մի յուսահատական փորձ արին՝ հայոց պատրիարքարանի ահաւոր զէնքը ջախջախելու համար: Այդ զէնքը մասնութիւնն էր, որի միջոցով զրգովում էր թիւրք կառավարութեան կասկածոտութիւնը կաթօլիկ հայերի հաւատարիմ հպատակութեան վերաբերմամբ: Եւ ահա մի խումբ մարդիկ ներկայանում են մեծ վէճերին. ամեն մէկը վզից կախել է իր հարկաթուղթը և մի հատ էլ չզթայ: Եւ ասում են այդ խեղճերը. — Նայեցէք,

ինչ ֆրանկներ ենք մենք. ահա մեր հարկերի թուղթը, չէ որ մենք միշտ վճարում ենք մեր հարկերը, չէ որ մենք տէրութեան ստրուկներն ենք: Մեծ վէզիրը համոզվում է որ ճիշտ, այդ մարդիկ նոյն օսմանևան հպատակներն են, ինչպէս և ուրիշները. արձակում է ըողորաւորներին և այնուհետև ուշադրութիւն չէ դարձնում պատրիարքարանի մասնութիւնների վրա: Ինքը, Սահակ պատրիարքն էլ, շուտով փորձեց իր վրա, թէ ինչ բան է այն իսկ մասնութիւնը, որին ինքն էր ղխում: Թէրիւր-դաղի հայոց առաջնորդը հակառակվեց նրա զէմ և սկսեց մեղադրել, թէ նա ինքը ֆրանկացի է. այդ մեղադրանքի մէջ սա այնքան առաջ է գնում, որ Սարգիսը հեռացնւում է պատրիարքութիւնից:

Սարգսի յաջորդ Յովհաննէս Գանձակեցին, որ մինչև պատրիարք դառնալը Կ. Պօլսի հայթուխների խանութներում ապրող մի վարդապետ էր, շարունակեց հալածանքները նոյն մասնութիւնների միջոցով: Բայց, ինչպէս տեսանք, այդ զէնքը բխացել էր, և հայոց պատրիարքարանը այն աստիճան սնկման էր հասել, որ թիւրք կառավարութիւնը ոչինչ ուշադրութիւն չէր դարձնում, երբ նա մասնապիտակ էր անում հայ-կաթօլիկներին վրա, իբրև պետութեան սպանապիտակ մի ապստամբ ոյժի վրա: Եւ Յովհաննէս Գանձակեցին գուցէ ոչ մի աջողութիւն չունենար, եթէ այս անգամ իրանք, կաթօլիկ հայերը, չը բարձրացնէին խռովութիւն:

Նրանք կամեցան առանձին պատրիարքութիւն հաստատել, ըողորովին անջատվել հայ-լուսաւորչականներից: Գործի գլուխ էր անցել Կ. Պօլսի լատին եպիսկոպոսը. խոստովանահայերը ժողովրդից փող հաւաքեցին թիւրք պաշտօնեաներին կաշառելու համար: Յովհաննէս պատրիարքը այդ պարաստութիւնների մասին իմաց տուեց մեծ վէզիրին, որ այս անգամ չէր կարող անտարբեր մնալ. առանձին հայ-կաթօլիկ պատրիարքութիւն ստեղծելը հակառակ էր թիւրքաց հայեացքներին: Մեծ վէզիրի հրամանով կալանաւորվեցան հայ-կաթօլիկների պարագլուխ եպիսկոպոսները: Սկսվեց դատատան. հայ-կաթօլիկ եպիսկոպոսներից մի քանիսը ահից մահմեդականութիւն ընդունեցին, իսկ որոնք չը կամեցան այդ գնով ազատութիւն ձեռք բերել՝ ուղարկվեցան թիարանները: Հայ ժողովուրդը փողոցում սպասում էր մեծ վէզիրի դատավճոխն. երբ երեք հայ-կաթօլիկ եպիսկոպոսներ դուրս բերվեցան իբրև դատապարտուածներ և տարվեցան զէպի թիարանները, լուսաւորչական ամբոխը ընկաւ նրանց ետևից, թքում էր նրանց վրա, հայհոյում էր նրանց. իսկ կաթօլիկ հայերը կորագլուխ, ամօթահար տուն վերադարձան:

Կարծես քիչ էր այն ամենը, ինչ կատարվում էր Կ. Պօլսում, Յովհաննէս պատրիարքը հրաման ստացաւ մեծ վէզիրից, որ դաւառներում էլ հալածանքներ սկսվեն կաթօլիկ հայերի դէմ: Թիւրքը իսպում ապրող այն ըողոր հայերը, որոնց մասին

կասկած կար թէ կաթօլիկ են, պիտի ձերբակալվէին: Տրապիզօնում, Թօխաթում, Էրզրումում և ուրիշ շատ տեղերում բանտարկվեցան հայ-կաթօլիկ հոգևորականներ և բազմաթիւ աշխարհականներ:

Այսպէս ահա մի շարք խաւար ու դղուելի գործերի միջոցով, տարիների ընթացքում, աւելի և աւելի ամբասպնդում, արիւնտտ կերպարանք է ստանում այն կատաղի թշնամութիւնը, որ կար մի և նոյն ազգի երկու կրօնական հաստուածների մէջ: Աւելորդ է ասել, որ այսպիսի երեպթների վրա ուրախանալ կարող էին միայն հայութեան թշնամիները: Եւ եթէ իրանք, հայերն էին ամենից սոսկալի թշնամիները իրանց ազգութեան դէմ՝ դրա պատճառը ուրիշ սչինչ չէր, եթէ ոչ ազիւտութիւնը: Մի կողմ թողնելով նոյն իսկ աղգային միութեան պատակտումը, որ կրօնական վէճերի հետևանքն էր, մենք չենք կարող չընդունել, որ երկու կողմերի, այսինքն լուսաւորչական և կաթօլիկ հայերի համար այդ խռովութիւնները ահեղ աղէտներ էին հանրամարդկային բարօրութեան և առաջադիմութեան տեսակէտից: Այսպիսի վայրենութիւնների սովորած մի ժողովուրդ չէր. կարող զարգանալ, առաջ գնալ. նա կը մնար կոյր ֆանատիկոս մի համայնք, որի համար աշխարհում չը կայ ոչ մի բարձր իդէալ: Պէտք էր որ երկու կրօնների ընդհարումը ընդունէր աւելի մեղմ, մար-

դաժայել կերպարանք: Իսկ սրա համար հարկաւոր էր կրթութեան լոյս:

Հայոց պատմութեան մէջ քիչ չեն դէպքեր, երբ ընդհանուր դժբախտութեան միջոցին, դուրս են գալիս մարդիկ, որոնք կրթութեան սպեղանիով ակտում են բժշկել աղգային վերքերը: Մենք տեսանք, թէ XVII դարի սկզբում թանձրացած խաւարի մէջ ինչեր արեց Սիւնեաց գալոցը *): Տեսանք որ այդ գալոցից դուրս եկաւ բարեկարգութիւնը, որ Արևելեան Հայաստանի հոգևորականութեան դաստիարակը դարձաւ և պատրաստեց այդ սղբալի ժամանակների համար նշանաւոր գործիչներ: Սիւնեաց գալոցը առաջացրեց Նոր-Ջուղայի գալոցը. սրա առանձնայատկութիւններից մէկն այն էր, որ այդտեղ Սիւնեաց գալոցի հետ միացաւ մի ուրիշ, նոյնպէս նշանաւոր գալոց, որ դանօլում էր թիւրքաց Հայաստանում, Բաղէշի վանքերից մէկում: Մենք տեսանք այս վերջին գալոցի ներկայացուցիչներից մէկին, ձգնաւոր Մեղքիսէթ վարդապետին **): Այս միացումից առաջ եկաւ էջմիածնի գալոցը: Կրթական այս հաստատութիւնների աղղեցութիւնը շատ աչքի է ընկնում XVII դարի պատմութեան մէջ, դրանց չնորհիւ է որ Արևելեան Հայաստանը լանի բարեկիզճ, իրանց պարտականութիւնները լաւ հաս-

*) Հայկ. Տպագր., 1, 80—82.

***) Ibid., էր. 110.

կացող հողերակաճանների մի շարք: Միայն Կ. Պօլսի հայութիւնը ամբողջ դարի ընթացքում զուրկ էր այդ բարերար ազդեցութիւնից: Բայց ահա XVIII դարի առաջին քառորդում, այդ, ինչպէս տեսանք, տխուր ու թշուառ ժամանակներում, Բաղէշի դպրոցը գալիս է իր ազդեցութիւնը մտցնելու և Կ. Պօլսի մէջ. նա տալիս է պարտաճանաչ առաջնորդներ, սկսում է կրթական շարժում:

IV

Բաղէշը մեր յիշած ժամանակներում ներկայացնում էր մի ընդարձակ քրդական պետութիւն, որ տարածվում էր Վանից մինչև Գիարբէքիւր և համարեա անկախ էր: Բաղէշի քուրդ խանը նչ միայն ունէր իր սեփական մեծ զօրքը (մօտ 75,000), այլ և նոյն իսկ պղնձի դրամ էլ էր կըտրում. նրան հպատակվում էին տեղական բոլոր քուրդ ցեղապետները կամ բէյերը:

Հասկանալի է, թէ սրբան դառն, սրբան դըժոխային պիտի լինէր իրականութիւնը մի քրդական պետութեան մէջ: Վայրենութեան մէջ մնացած մի հին ցեղ, որ մինչև այժմ էլ չէ կարողացել գիր ու դպրութիւն ունեցող ազգերի թիւը մտնել, որի պաշտամունքը յափշտակութիւնն ու կողոպտումն է, ունի իշխանութիւն, մի լայնարձակ երկրի տէրն է, նրա ճակատագիրը անօրինողը: Կեղեքումները, հարստահարութիւնները չը պէտք

է էլ յիշատակել, այնքան զրանք հասկանալի են ինքն ըստ ինքեան, այնքան առօրեայ, սովորական երեսոյթ էին կազմում: Խանութիւնը մի կուսածաղիկ էր քուրդ իշխողների մէջ. թիւրք կառավարութեան ձեռնառու չէր մի մշտական կարգ հաստատել Բաղէշի երկրում և նա ամենայն հաճութեամբ թոյլ էր տալիս, որ խանական իշխանութեան թեկնածուները կրժեն միմեանց, որքան կամենում են: Այդ նպատակով էլ նա խանութեան թուղթ էր տալիս ամեն մէկին, որ կարողանում էր լաւ կաշառքներ բերել իրան: Եւ քրդերը խլում էին խանութիւնը իրար ձեռքից. ներքին խռովութիւնները, պատերազմները անպակաս էին լինում: Իւրաքանչիւր ուժեղ քուրդ, խլելով խանութիւնը իր հակառակորդից, պիտի հաստատուէր նրա տեղը արիւնահեղութիւնների միջոցով, և իսկոյն նոր հարկեր էր դնում հպատակների վրա, որպէս զի յետ ստանայ թիւրք կառավարութեան տուած իր կաշառքը *): Երկիրը աւերվում էր աւազակների ձեռքով, թէպէտ պարսից և թիւրքաց կառավարութիւնները աշխատում էին փոքր ի շատէ ապահովութիւն ստեղծել գոնէ այն առևտրական ճանապարհների վրա, որոնք անցնում էին այդ երկրի միջով և տանում էին դէպի Բաղդադ, Հալէպ, Թաւրիզ և ուրիշ տեղեր. բայց մի քրդական

*) Ինճիճեան—«Աշխարհագրութեան չորից մասանց աշխարհի», Վենետիկ, 1806, հատ. Ա., էր. 170.

պետութեան մէջ ոչինչ են ամեն տեսակ բարի մտքեր:

Ահա հէնց այս դաժան միջավայրում է գոյութիւն ստանում հայկական այն դպրոցը, որ արժանաւոր հոգևորականներ է հանում իր միջից և ուղարկում է Կ. Պօլիս, այնտեղի բարբարոսական կարգերը փոքր ինչ մեղմացնելու համար:

Հայերը բուն Բաղէշի դաւառում մեծ թիւ էին կազմում: Բայց քրդական դժոխքը հարկադրեց նրանց սակաւ առ սակաւ հեռանալ այդ գեղեցիկ, լեռնոտ երկրից, որ հին ժամանակներում Հայաստանի Աղձնեաց նահանգի մի մասն էր կազմում: Հայաշատ էր մանաւանդ Բաղէշ քաղաքը. նա բաժանված էր չորս թաղերի, որոնցից իւրաքանչիւրը ունէր մի վանք և այդ վանքի թեմն էր կազմում: Դրանց մէջ նշանաւոր հանդիսացաւ Ամիրզոլոյ կամ Ամրզօլու վանքը: Նշանաւոր նրանով, որ այդանդ XVII դարում Բարսեղ վարդապետը երկար ջանքերի և աշնութիւնների միջոցով կարողացաւ նորից հասկանալի դարձնել հին հայկական թարգմանութիւնները յունական փիլիսոփաներից, քերականութիւնը, տրամաբանութիւնը, մի խօսքով այն ամենը, ինչ կոչվում է մեր հոգևոր գրականութեան մէջ «արտաքին գիտութիւններ» *): Բարսեղ վարդապետը դարձաւ Ամրզօլուի դպրոցի լաւագոյն ժամանակների հիմնա-

*) Առաքել պատմագիր, գլ. ԻԹ.

դիրը: Նա ունեցաւ շատ հետեւողներ, որոնցից մէկն էր վերև յիշած Մելքիսէթ վարդապետը, որ Զուղայի դպրոցի ուսուցիչ հանդիսացաւ:

Քրդական իշխանութեան սաստիկ ճնշման տակ Ամրզօլուի դպրոցը շարունակեց գրագիտութեան, վանական բարձր ուսման կայծերը պահպանել մինչև XVII դարի վերջերը: Այդ ժամանակներում վանահայր և ուսուցիչ էր Վարդան վարդապետը, մի, ինչպէս երևում է, աշխատասէր, զարգացած վանական: Նրա աշակերտներն էին Գրիգոր և Յովհաննէս վարդապետները, յիշենք և սրանց ընկերակից Սարգիս վարդապետին, որ ծաղկարարութեան (սկարչութեան) արուեստին հմուտ էր և որի աշակերտն էր Գրիգոր Մարզուանցի դպիրը, Կ. Պօլսում XVIII դարի սկզբում սուլթաններ հիմնողներից մէկը, որ բաւական առաջ է տարել սուլթանական գործը և նշանաւոր է հանդիսացել մանաւանդ «Յայսմաւուրք» ահագին գրքի սուլթանութեամբ:

Իրանց վարդապետի մահից յետոյ, Գրիգորը և Յովհաննէսը, որ կոչվում էր Կոլոտ, Մուշի ս. Կարապետ վանքն են տեղափոխվում: Բարենորոգութիւնների, գործի մարդիկ էին դրանք, ուստի և շատ էին հալածվում հայ հացկատակ վանականների կողմից, ինչպէս նաև այն աշխարհականների կողմից, որոնք վանքերին պարտք էին տալիս, որպէս զի տոկոսների փոխարէն կլանեն նրանց եկամուտները: Բայց աւելի մեծ չարիք էլ կար: Մուշը

Բաղէշի խանութեան մի մասն էր կազմում: Քըր-
զերի անգլթութիւնները անկարելի է նկարագրել,
ասում է Յովհաննէս Կոլոտը *).—«Նրանք ծծում
էին մեր արիւնը. գիշատում էին մեզ, վախցնում
էին ծմակները և ժայռերի ձերպերը և այգտեղ
մաշում էին մեր կեանքը»: Այս սոսկալի հանգա-
մանքների մէջ երկու ընկերակից վարդապետները,
մաքառելով, որքան հնարաւոր է, ընտանի և զրոյ
գալլերի դէմ, վանքը բարեկարգելու, վերաշինելու
հողտերով էին զբաղված: Գրիգորը ս. Կարապետի
վանահայր գարձաւ, իսկ Յովհաննէս Կոլոտը ժո-
ղովարարութիւններ էր անում՝ վանքի պարտա-
տէրերից ազատվելու և պակասութիւնները վե-
րայնելու համար: Այդ ժողովարարութիւնները
վերջ ի վերջոյ տարան Կոլոտին թիւրքաց մայրա-
քաղաքը:

Այստեղ նա քարոզում էր, Մուշի տառա-
պանքներն էր պատմում և օգնութիւն խնդրում:
Նրա ընդունակութիւնները աննկատելի չը մնացին
և նրան ուղարկեցին Երուսաղէմ, ուր մի բարե-
խիղճ և ազնիւ մարդու ներկայութիւնը շատ հար-
կաւոր էր: Մենք արգէն նկարագրել ենք այն
խայտառակ դրութիւնը, որի մէջ գտնվում էր
Երուսաղէմի հայոց վանքը **). գիտենք արգէն, որ
այդ կողովակած, աւերված հիմնարկութիւնը,

*) «Զեհոր», տպ. Կ. Պօլսի, 1719, լիշատակարան:
**) «Հայկ. Տպ.», I, եր. 226—233.

բաղմաթիւ անողոք պարտատէրերի պահանջով,
պիտի ծախվէր: Յովհաննէս Կոլոտը վրա է հաս-
նում այդ օրհասական ժամին. նա կարողանում է
մի քանի բաներ ազատել պարտատէրերից, բայց
տեսնում է, որ աւելին անել անկարելի է և Փրկչի
վանքը պիտի ծախվի: Ուրիշ ճար չը գտնելով,
միաբանները սկսում են արտասուկը թափելով ա-
ղաչել պարտատէրերին, որ ժամանակ տան: Կոլոտը
երաշխաւոր է դառնում, չորս տարվայ յետաձ-
գումն է ստանում և շտապում է Կ. Պօլիս, ուր
Պետրոս Անապատականի նման ողբում է Երու-
սաղէմի հայոց վանքի դրութիւնը և օգնութիւն է
հայցում: Նա համոզում է Կ. Պօլսի ազդեցիկ
հայերին, որ Երուսաղէմի միակ փրկութիւնն է՝
ունենալ առանձին, անկախ պատրիարքութիւն,
ինչպէս եղել է առաջ: Բայց Կ. Պօլսի որ պատ-
րիարքը յանձն կառնէր մի այդպիսի բան անել,
քանի որ Երուսաղէմը եկամուտների հարուստ
աղբիւր էր: Եւ այն հայերը, որոնք համաձայն էին
Կոլոտի հետ, հարցը հեշտ վճռեցին, հրաւիրելով
նրան Կ. Պօլսի պատրիարք դառնալ և անձամբ
բաժանել Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը Կ. Պօլ-
սից: Յովհաննէս Կոլոտ պատրիարք է դառնում
1715 թւականին և իսկոյն յայտարարում է իր
ընկերակից Գրիգոր վարդապետին Երուսաղէմի
պատրիարք:

Գրիգորը Կ. Պօլիս է գնում 1717-ին և

մնում է այդտեղ չորս տարի: Երուսաղէմի «լեռնացած» պարտքերի վճարումը հնարաւոր դարձնելու համար նա զիմում է մի այսպիսի միջոցի: Իր վզին երկաթէ շղթայ անցկացնելով, նա կանգնում է եկեղեցիների դռների առջև և ողորմութիւն է խնդրում: Այդ պատճառով էլ նա ստացել է Շըղթայակիր անունը: Տպաւորութիւնը ահագին էր. շղթայակիր վարդապետին առատ նուէրներ են տալիս, կանայք իրանց թանկագին իրերը և գոհարներն էին բերում. Կոլոտը աջակցում էր Գրիհարներն էին բերում. Կոլոտը աջակցում էր Գրիհարին և չորս տարվայ ընթացքում այնքան դրամ հաւաքվեց, որ կարելի էր Երուսաղէմի պարտքերը եթէ ոչ լիովին վճարել, գոնէ շատ թեթեւացնել: Գրիհորը գնաց Երուսաղէմ և այնտեղ մեծ եռանդով ձեռք զարկեց բարեկարգութեան գործին. մի կերպ կարգադրելով պարտքերի հարցը, նա սկսեց մաքրել այն աւաղականոցը, որ կազմվել էր Քրիստոսի գերեզմանի կողքին և ամօթ ու խայտառակութիւն էր բերում հայոց ազգին:

Պակաս չէին և Յովհաննէս Կոլոտի բարեկարգութիւնները Կ. Պօլսում: Ամենից շատ Կոլոտի պատրիարքութիւնը նշանաւոր էր այն կողմից, որ երկարատև էր: Մինչդեռ պատրիարքները, ինչպէս տեսանք, այս կամ այն ազգեցիկ խմբի խաղաղքներն էին, շատ անգամ նոյն իսկ մի տարի էլ չէին կարողանում պահվել իրանց պաշտօնում և պատրիարք տապալելն ու նորը նստեցնելը մի բաժակ ջուր խմելու չափ հեշտացել էր,—Յով-

հաննէսը պատրիարք մնաց մինչև իր մահը, մօտ 26 տարի: Վաղուց անօրինակ դարձած այդ հանգամանքը նախ և առաջ մի վկայութիւն է Յովհաննէսի վարչական ընդունակութիւնների մասին, և երկրորդ՝ Կ. Պօլսի հայերի համար խաղաղացման և առաջադիմութեան մի համեմատաբար զգալի նշան կարող է համարվել: Իբրև ուսումնասէր մարդ՝ Կոլոտը սկզբից և եթ կրթական գործի մասին հոգ տարաւ և բաց արեց Կ. Պօլսում առաջին հայ բարեկարգ դպրոցը: Զանազան կողմերից աշակերտներ հաւաքվեցան. ինքը, պատրիարքն էլ, ուսուցչութիւն էր անում. բացի նրանից, ուսուցիչ էր և Ղուկաս վարդապետ Սարբերտցին, որ ժամանակակից հայ վանականների մէջ մի զարմանալի բացառութիւն էր կազմում. նա եղել էր վենետիկում, ուր լաւ ուսումնասիրել էր լատինական և իտալական լեզուները և սաստիկ գրասէր մարդ էր:

Այսպէս ահա Ամրդօլուի վանքի հին դպրոցը, Կոլոտի միջոցով, շարունակվում է Կ. Պօլսում, բայց աւելի բարեկարգ դրութեամբ: Ղուկաս վարդապետը թարգմանութիւնների մի երկար շարք է սկսում լատիներէնից և իտալերէնից. նշանաւոր է, որ այդ գործի մէջ նրա աշխատակիցներն են Կոլոտի դպրոցի աշակերտները: Թէև այդ բոլոր թարգմանութիւնները կրօնական բովանդակութիւն ունէին և անտիպ մնացին, բայց և այնպէս, այն հանգամանքը, որ թարգմանութիւններ են

կատարվում եւրօպական լեզուներից, առաջադի-
մական մի նշանաւոր քայլ է Կ. Պօլսում. նա ցոյց
է տալիս որ նեղ, սահմանափակ հորիզոնը փոքր
ինչ ընդարձակվել է սկսում Կ. Պօլսի հայ գրա-
դէանների առաջ: Այդ գրագէտները տրանջում էին
Ղուկաս վարդապետի ձեռնարկութեան դէմ. նը-
րանք սրբապղծութիւն էին համարում եւրօպական
գրքեր թարգմանելը, քանի որ եւրօպացիները պատ-
կանում էին մի եկեղեցու, որը հերձուածող է հա-
մարում հայոց եկեղեցին: Բայց Կոլոտը և նրա
կողմնակիցները հակառակ էին այդ աեսակ դա-
տողութեան: Եթէ լատինական գրուածքների մէջ
կան մի քանիսը, որոնց չէ ընդունում հայոց եկե-
ղեցին, դա չէ նշանակում, թէ պէտք է արհամար-
հել և անտես անել ամբողջ լատինական գրականու-
թիւնը, ասում էին նրանք *):

Շնորհիւ այսպիսի, համեմատաբար, լայն
հայեացքների, բայց մանաւանդ այն հոգացողու-
թիւնների, որոնց մէջ գրված էր Կ. Պօլսի գըպ-
րոցը, Կոլոտի հիմնած կրթական հաստատութիւնը
բաւական նշանաւոր դեր կատարեց իր ժամա-
նակին, պատրաստելով շատ հոգեորականներ, ո-
րոնք համեմատաբար հմուտ ու զարգացած էին,
ունէին նոյն իսկ մատենագրելու շնորհը: Այնպէս
որ Կոլոտի պատրիարքութիւնը համարվում է մի

*) Հաննա վարդապետ—Քիրք պատմութեան Երու-
սաղէմի, Կ. Պօլս, 1734, եր. 175—179:

շրջան, երբ սկսվում է Կ. Պօլսի հայերի կրթա-
կան և գրական զարգացումը: Եւ դա միանգամայն
ճիշտ է. բացի այսպիսի մի դպրոցի յարատեւ-
թիւնից, Կոլոտի կառավարութեան զարգն է կազ-
մում և այն ծանղրած գրութիւնը, որին հասաւ
տպագրութիւնը Կ. Պօլսում:

Մինչև Կոլոտի պատրիարքութիւնը եղած
տպարաններից մենք յիշել ենք Լիփօրնօից փոխա-
դրած Էջմիածնի տպարանը: Դարի սկզբից, սրբան
թոյլ էին տալիս ժամանակի տխուր հանգամանք-
ները, լոյս էին առնում տպագրութիւններ, որոնք
ցոյց էին տալիս, թէ Ամատերգամի, Մարտէլի և
Վենետիկի մէջ անցած դարում գործ դրած ջան-
քերը դուր չեն կորել: Դրա փայլուն տպացոյցներից
մէկը կարող է համարվել 1705 թւին Կ. Պօլսի
Բէկօզլի թաղում տպագրված Աստուածաշունչը:
Տպագրողն է ոմն Պետրոս Լազինացի, որ իրան
անուանում է Ոսկան վարդապետի ազգական: Այդ
Պետրոսը, ինչպէս երևում է, ստացած է եղել
Ոսկանի տպարանի մասը. նրա Աստուածաշունչը
պատկերազարդ է, տպված Ոսկանեան մանր տա-
ռերով և ներկայացնում է Ոսկանի Աստուածաշունչի
պատճէնը, այն զանազանութեամբ միայն, որ
Ոսկանի տպագրութիւնը գեղեցիկ ու մաքուր է,
խոշոր տառերով, մինչդեռ Կ. Պօլսի տպագրութիւնը
շատ ստոր է արուեստի կողմից: Թէև այդպէս,
Պետրոսի տպագրութիւնը արգէն մեծ առաջադի-
մութեան նշան է Կ. Պօլսի համար:

Ոսկանի ազգականը միայն այդ տպագրութիւնն է արել Կ. Պօլսում: Նրանից յետոյ նշանաւոր տպագրիչներ են հանդիսանում Գրիգոր Մարսուանցին, որ առանց ուսուցչի և ղեկավարի նոր տեսակ տառեր է փորագրում և տպարան հիմնում, ապա Աստուածատուր դպիրը: Գրիգորը, ինչպէս ասացինք, Ամրդօլուի դպրոցի պտուղներից էր. տասն և մէկ տարի չարչարվելով, նա կարողացաւ տպագրել առաջին «Յայամաւուրքը» (1706 թ.), ընկերանալով մի քանի մարդկանց հետ: Բայց այդ ընկերները խաբեցին նրան, խեցին բոլոր տպագրած օրինակները. թէև այդքան զբրկված ու կողոպտված, Գրիգորը չը յուսահատվեց և պահպանեց իր գործարանը: Յովհաննէս Կոլոտի ժամանակ աւելացան նաև Սարգսի, Բարսեղի և Աբրահամի տպարանները: Անկասկած, ինքը, պատրիարքը, խրախուսողի, նպաստողի դեր էր կատարում. մի քանի գրքերի մէջ տեսնում ենք նրա գրած յիշատակարանները, որոնցից իմանում ենք, թէ նա շատ մօտ էր տպագրական գործին: Այդ լուսաւոր հովանաւորութեան ենք պարտական, որ Կոլոտի պատրիարքութեան ժամանակ, ուրեմն մօտ 26 տարվայ ընթացքում, Կ. Պօլսի հայ տպարանները լոյս հանեցին աւելի քան 70 հատ գիրք:

Տպագրական այդ հարստութեան նշանակութիւնը հասկանալու համար պէտք է մի թեթև համեմատութիւն դնել հարկատու ստրուկների

դիրքում գտնվող հայերի և նրանց գոռոզ տէր թիւրքերի մէջ: Միայն 1726 թւականին էր, երբ Կ. Պօլսում բացվեց առաջին թիւրք տպարանը, այն էլ ինչ դժուարութիւններով: Թիւրքաց մի դեսպանութիւն, որ ուղարկված էր ֆրանսիական թագաւորի մօտ, Պարիզում տեսնում է թէ ինչպէս են գրքեր տպվում. դեսպանը և նրա որդին սաստիկ զարմանում են և տուն վերադառնալով, «Ֆրէնկների» երկրում տեսած հրաշքի մասին պատմում են մահմեդականութիւն ընդունած մի ունգարացու, որ շատ գրասէր մարդ էր: Ունգարացին մի ամբողջ շարագրութիւն է գրում տպագրութեան մեծ օգուտների մասին և ներկայացնում է մեծ վեղիրին: Երկար ժամանակ այդ շարագրութիւնը ձեռքից ձեռք է անցնում թիւրքական բարձր շրջաններում, երկար ժամանակ խօսում, վիճում են, թէ ինչ անեն և վերջապէս շէյխ-իւլ-խայամը տալիս է ֆէթվա, թէ կարելի է գրքերը տպագրել, միայն թէ դրանք կրօնական գրքեր չը վնեն: Բացված տպարանը գոյութիւն է պահպանում 28 տարի, տպագրում է 18 գիրք, յետոյ փակվում է, որովհետև վարպետներ չը կային: Քսան տարվայ ընդմիջումից յետոյ նորից բացվում է տպարան 1784 թւին, բայց տպագրած գրքերի թիւը դարձեալ շատ աննշան էր *): Փանատիկոս, աւանդապահ

*) Коршъ— „Всеобщая Исторія Литературы“, հատ. IV եր. 517.

թիւրքերը լուսաւորութեան, կուլտուրական զարգացման գործում միշտ յետ էին մնում իրանց հայատակ քրիստոնեաներից, և աչքաբաց, առաջադիմող բնական հէնց այդ պատճառով անկղ ցընցումներ էր պատրաստում այդ անշարժ և փտող պետութեան համար...

Կ. Պօլսի հայերէն տպագրութիւնները ընդհանուր բնուորութեան մասին մենք արդէն խօսել ենք. դրանք ամենամեծ մասով կրօնական—եկեղեցական գրքեր են: Նշանաւոր է այն հանդամանքը, որ Կ. Պօլիսը հետզհետէ տպագրութեամբ լոյս է հանում հայոց հին մատենագրութեան յիշատակարանները: Բացի Ազաթանգեղոսի պատմութիւնից, տպագրվեցան՝ Չենոբ Գլակը 1719-ին Կոլտաի հրատարակութեամբ, տասներորդ դարի հեղինակ Մեսրոպ Երէց 1737-ին, ինչպէս նաև Գրիգոր Լուսաւորչին վերագրվող «Յաճախապատումը», Ներսէս Ծնորհալու «Հանելուկները»: Կ. Պօլսի տպագրութիւն է համարվում և 1730 թւականին լոյս տեսած Փաւստոս Բիւզանդը՝ չորրորդ դարի հայոց պատմութեան այս նշանաւոր աղբիւրը, որ մի և նոյն ժամանակ մեր գրականութեան պատմութեան մէջ մի շատ խոշոր, շատ ինքնուրոյն, համարեա նմանը չունեցող գործ է:

Չորրորդ դարը մի շատ նշանաւոր ժամանակամիջոց է ընդհանուր պատմութեան մէջ, իբրև մի շրջան, երբ վերջնական կազմակերպութիւն է ստանում քրիստոնէական եկեղեցին: Հայաստանի

համար այդ դարը աւելի ևս նշանաւոր է: Այդտեղ տեղի ունէին երկու առաջնակարգ մեծ երևոյթներ. մի կողմից հետզհետէ հաստատվում էր քրիստոնէութիւնը, ինչպէս միւս տեղերում, զարգանում, պատրաստվում էր եկեղեցական դասակարգը, իսկ միւս կողմից գնալով հալվում, մաշվում էր Արշակունցայ թագաւորութիւնը և Հայաստանը քաղաքական անկախութեան կողմից ոչնչութեան էր համնում, դառնալով պարսկական և յունական աղղեցութիւնների, փոխադարձ մրցութիւնների ասպարէզ: Փաւստոսի պատմութիւնը մեզ ներկայացնում է այդ վերին աստիճանի հետաքրքրական ժամանակների բաւական մանրամասն նկարագիրը: Մեր աչքի առջև անցնում է պատմական մի աղմկալի կեանք, մենք տեսնում ենք թէ ինչպէս է եկեղեցական իշխանութիւնը աճագին ոյժ ձևաք բերում, տիրապետող նշանակութիւն ստանում, հետզհետէ յետ մղելով թագաւորական իշխանութիւնը, երկրորդական դիրք յատկացնելով նրան. Գրիգոր Լուսաւորչի եռանդոտ, ընդունակ յաջորդները հաստատում են մի կղերական ժառանգական միապետութիւն. քաջ ու աներկիւղ են նրանք, չեն քաշվում նոյն իսկ հայոց թագաւորների հետ ընդհարվելուց, միտզդեա Արշակունիները թուլամորթ են, անբարոյական, գանձի իրաւունքները պաշտպանել չը գիտեն: Եւ քաղաքական անկախութեան գաղափարը անգագար ոտնակոխ է լինում, կորցնում իր ժողովրդականութիւնը, խա-

ղալիք դառնում ուժեղների ձեռքին: Թէև Փաւստոսը իբրև պատմագիր չափազանց միակողմանի է, չափազանց տենդենցիօզ, որովհետև պատկանում է կղերական կուսակցութեան և ամբողջապէս նուիրված Լուսաւորչի տոհմի շահերին, թէև նա ոչինչ ջանք չէ խնայում մի կողմը փառաբանելու և միւս կողմը վատաբանելու համար, բայց և այնպէս, նրա նկարագրութիւնների մէջ շատ հեշտ է պարզել, մերկացնել պատմական ճիշտ իրողութիւնները: Այդտեղ մենք գտնում ենք այն մաքառումների արձագանքները, որոնք գոյութիւն ունէին եկեղեցական և աշխարհական իշխանութիւնների մէջ. այդտեղ մենք տեսնում ենք թէ ինչպէս նոյն իսկ փոքր ի շատէ բարեխիղճ Արշակունի թագաւորը անկարող է լինում սանձահարել կղերականների անչափ ձգտումները, ազատվել կղերական խնամակալութիւնից և կարգաւորել երկրի գործերը այնպէս, ինչպէս պահանջում էին պետութեան շահերը: Մի խօսքով, այդ պատմագրութեան մէջ հանդէս է հանված Արշակունեաց հարստութեան երկարատև, ցաւալի հոգեվարքը: Եւ որովհետև Արշակունիներից յետոյ հայերը երբէք չը կարողացան մի համազգային, Հայաստանի բոլոր կողմերի համար ընդհանուր թագաւորութիւն հիմնել և պահպանել, ուստի հասկանալի է, թէ նրբան մեծ հետաքրքրութիւն է ներկայացնում Փաւստոս Բիւզանդը:

Բացի այս բոլորից, Փաւստոսը շատ նշանա-

ւոր է և իբրև մի ազգային վիպասանութիւն, հիւսոված աւանդութիւններից, դիւցազնական երգերից: Հայոց ոչ մի ուրիշ պատմագիր այնքան հետաքրքրական մանրամասնութիւններ չէ հաղորդել մեր հին ներքին կեանքից, նիստ ու կացից, ինչպէս Փաւստոսը. ոչ ոք նրա պէս օգտակար չատխօսութիւնների մէջ չէ ընկել, շատախօսութիւններ, որոնք թէև անպաճոյճ են և անմշակ, բայց հիւթալից և իրական փաստեր են պարունակում իրանց մէջ: Մի և նոյն ժամանակ չը կայ և մի այնպիսի հայ մատենագիր, որ Փաւստոսի ձակատագիրն ունեցած լինի: Հինգերորդ դարից նա հայոց գրականութեան խորթ զաւակ էր նկատված և հեղինակութիւն չէր վայելում. մի տեսակ ատելութիւն էր զգացվում դէպի այդ հեղինակը, իբրև դէպի մի անհարազատ, օտար, չարամիտ հեղինակ: Այդ տեսակ վերաբերմունքը գոյութիւն ունէր և XVIII դարում. միայն նոր ժամանակներում, XIX դարի երկրորդ կէտում, փոխվեց այդ վերաբերմունքը և Փաւստոսը մեծ նշանակութիւն ստացաւ պատմագրութեան մէջ:

Յովհաննէս Կոլոտը, հին գրականութեան մնացորդների տպագրութեան հովանաւոր հանդիսանալով, իր ծախսով տպել տուեց և Դաւիթ Անյաղթի «Սահմանաց գիրք» աշխատութիւնը: Յայտնի է որ հինգերորդ դարի հայ գրական գործիչների թւում համարվում է և Դաւիթ Անյաղթը, որ, եթէ հաւատալու լինինք ազգային աւանդութիւն-

ներին, հայոց միակ և ամենագիտուն փիլիսոփան էր, թարգմանեց յունաց փիլիսոփաների (Արիստոտել, Պորփիր) գրուածքները, փիլիսոփայական լեզու ստեղծեց մեզանում: Նոյն աւանդութիւնները պատմում են, որ Դաւիթը, Յունաստանից վերադառնալուց յետոյ, ոչինչ յարգանք ու պատիւ չը գտաւ Հայաստանում, թէև Աթէնքում և Բիւզանդիայում բաւական յայանի անուն ունէր. հայերը այն աստիճան վատ, ամարդի ընդունելութիւն ցոյց տուին այդ դարգայած, փիլիսոփայ մարդուն, որ նա հարկադրված եղաւ անցնել Վրաստան և այնտեղ սպասել իր մահվան: Այսպէս է եղել հայերի տգիտութեան դէմ գնացող ամեն մի հայ գիտնականի ճակատագիրը... «Մահմանաց գիրքը» համարվում է Դաւթի ինքնուրոյն գրուածքը. դա մի գիտնական վիճաբանութիւն էր, ուղղած յունաց փիլիսոփաների սկեպտիկ դպրոցի դէմ, որի հիմնադիրն էր Պիրրոն և որ մերժում էր փիլիսոփայական խոհերի և մտածումների օգուտը, քանի որ դրանցով մի դրական, անուրանալի ճշմարտութեան հասնել չէ կարելի: Դաւիթը հերքում է տարակուսանքների, բացատրութիւնների այդ վարդապետութիւնը և ապացուցանում է փիլիսոփայութեան ճշմարտութիւնն ու կարեորութիւնը: Բայց XVIII դարի հայ ընթերցողը հազիւ թէ կարողանար հասկանալ Դաւիթ Անյաղթի դժուար, յունաբանութիւններով լի լեզուն, որ աղճատված էլ էր դարերի ընթացքում, արտագրողների ձեռ-

քով: Եւ, երևի, Կոլոտը այդ գիրքը տպագրել տուեց աւելի իր աշակերտների համար, որոնց աւանդվում էր և հին փիլիսոփայութիւնը:

Առանց ուշադրութեան չը մնացին և կրօնական բանաստեղծութիւնները: 1721 թւին տըպվեց Առաքել Սիւնեցու «Ազամգիրքը», իսկ 1714-ին — Յովհաննէս Թլիուրանցու «Արարածքը»: Երկուսն էլ մի և նոյն բիբլիական սիւթի մասին են ձառում — Աբամի և աշխարհի ստեղծագործութեան: Բայց այդ հայ վարդապետներից ոչ մէկն էլ Միլտօնի տաղանդի հեռաւոր անանութիւնն անգամ չունէր և նրանց պօէմաները միայն տեղ են գրաւում մեր անցեալի գրականութեան մէջ...

Դիմելով այժմ Կոլոտի ժամանակակից գրողներին, մենք այստեղ տեսնում ենք աղքատ, տափակ ու նեղլիկ իրականութիւնը: Յիշենք ամենից առաջ այն տաղերը, որոնք տպագրվեցան 1734 թւին. յիշում ենք լսկ այն պատճառով, որ այդ տաղերը յօրինել են Կոլոտի աշակերտները: Տաղեր է գրել ու մի քանի անգամ հրատարակել և Բաղդասար դպիրը, որի ով լինելը յայանցինք վերևում: Բայց Բաղդասարը գոնէ միայն տափակ ոտանաւորներ չէ գրել, նա յօրինել է և «Քերակա՛նութիւն», բաղկացած երկու հատորից, որոնցից առաջինը լոյս է տեսել 1738 թւին և որի առաջին երեաներում հանդիպում ենք այս խրատին.

Ո՛վ դու մանուկ, եթէ դալս արհեստ ուսանիս,
Յեկեղեցոջ իբր զծաղիկ բուսանիս:

Աւելի ուշագրաւ հեղինակ է Յովհաննէս Հաննա վարդապետը, որ գրել է Երուսաղէմի ստեղծերի նկարագրութիւնը և իր ժամանակի եղելութիւնները ու գրել է այդ բոլորը «Գիրք պատմութեան սրբոյ և մեծի քաղաքիս Աստուծոյ Երուսաղէմիս» վերնագրի տակ: Այս գրքից մենք մի քանի անգամ առիթ ունեցանք վկայութիւններ բերելու: Հաննա վարդապետը առանձին աչքի ընկնող մատենագրական ընդունակութիւն չունի. լինելով Երուսաղէմի միաբան, նա շատ սրտառու է կերպով, իբրև հարստահարված, տանջված մարդ, նկարագրել է Կ. Պօլսի փշացած հոգևորականութեան այն զգուելի արարքները, որոնց զոհ էր դարձել Երուսաղէմի հայոց վանքը XVII դարի վերջերում և XVIII-ի սկզբում, ինչպէս նաև այն բարեկարգութիւնները, որոնք սկսվեցին այնտեղ Յովհաննէս Կոլտի և Գրիգոր Շղթայակրի ձեռքով: Երուսաղէմի ահռելի պարտքերի վճարումը հնարաւոր էր միայն առատ նուիրատուութիւնների միջոցով և, ինչպէս տեսանք, Գրիգոր պատրիարքը, մարդկանց սիրտը շարժելու համար, շղթայ անցկացրեց իր վզին: Նոյն այդ նպատակով էլ Հաննա վարդապետը գրել է իր պատմութիւնը: Երուսաղէմի նուիրական վայրերի նկարագրութեամբ բարեպաշտական եռանդ վառելով ընթերցողների մէջ, նա խորհուրդ է տալիս հոգու փրկութիւն որոնել ուխտագնացութեան կամ գոնէ պարզ նուէրներ ուղարկելու մէջ: Թէև գրուածքը

այսքան մասնաւոր նպատակ ունի և անչափ ջատագովութիւններ է պարունակում իր մէջ, բայց հետաքրքրական է իբրև անկեղծ սրտի թելադրած մի յիշատակարան, որի մէջ արձանացած են հայ անարժան հոգևորականութեան աւազակային քաջագործութիւնները: Հաննայի այս աշխատութիւնը լաւ ընդունելութեան արժանացաւ. նա երեք տպագրութիւն ունեցաւ՝ 1727-ին, 1763-ին և 1782-ին:

Նախ քան միւս հեղինակների մասին խօսելը, պէտք է իմանալ, թէ Յովհաննէս Կոլտը ինչպէս էր վերաբերվում դէպի իր ժամանակի առաջնակարգ, դժուար ու ցաւալի իրողութիւնը, այն է կաթօլիկ և լուսաւորչական հայերի վէճերն ու ընդհարումները: Կոլտը իր երկար պաշտօնավարութեան միջոցին, ի հարկէ, չը հետևեց Աւետիք պատրիարքի և Յովհաննէս Զմիւռնացու քայլերին: Իբրև ուսումնասէր, հասկացող մարդ, նա գիտէր, որ կրօնական հարցերի մէջ ձեռից ու վայրենութիւնից աւելի զօրաւոր է համոզումը, և այդ պատճառով էլ նրա ժամանակ լոյս են տեսնում մի շարք վիճաբանական գրուածքներ, որոնց նպատակըն է ապացուցանել հայոց եկեղեցու ուղղափառութիւնը: Կաթօլիկ կղերի դէմ մարտնչող հեղինակների շարքում մենք ամենից առաջ պիտի յիշատակենք Կոլտի աշակերտ Յակոբ վարդապետ Նալեանին, որ նրա մահից յետոյ դարձաւ Երուսաղէմի և Կ. Պօլսի պատրիարք: Նախան 1733 թւականին հրատարակեց իր «Վէմ Հաւատոյ»

շարադրութիւնը: Նոյն տարին տպուեց Ստամբուլի Գէորգ Մխլէիմ վարդապետի «Վիճարանութիւնը» գիրքը: Փակագծի մէջ նկատենք, որ այս վարդապետը վեց տարի ուսում էր առել Պարսիցի մէջ, լաւ տեղեակ էր յունարէն, լատիներէն և ֆրանսերէն լեզուներին, բայց միայն կրօնական վիճարանութիւններ հեղինակելու ասորժակն ու յօժարութիւնն ունէր: Վերջապէս Ղազար Զահեկեցի վարդապետը (յետոյ կաթողիկոս) 1735-ին էջմիածնի ծախսով Կ. Պօլսում տպագրել տուեց իր «Իրախոյանիկալի» մեծ աշխատութիւնը: Աւելի մանրամասն խօսել այդ հեղինակութիւնների մասին միանգամայն անօգուտ ենք համարում: Հայոց գրականութիւնը շատ և շատ այդպիսի գրուածքներ ունէր սկսած այն ժամանակներից, երբ փառամուլ, ինտրիգան եկեղեցականները բաժան-բաժան արին Քրիստոսի եկեղեցին «տիեզերական» կոչված այն ժողովների միջոցով, ուր երկրի գործերը, աչքով տեսանելի երևոյթներն անգամ հասկանալու պատրաստութիւն և զարգացում չունեցող մարդիկ հաւաքվում էին որոշելու երկնքի գործերը, Աստուծու յատկութիւնները: Ո՛րքան եռանդ, նրբան աշխատանք է թափվել այդպիսի գրքեր յորինելու համար. կասենք աւելին—արեան և արտասուքի քանի-քանի գետեր են թափվել այդ վէճերը լուծելու համար: Եւ սակայն, ապարդիւն...

Նկատենք այստեղ դաւանական բանակուռի մի արդիւնքը: Ժողովրդին քրիստոնէական հաւա-

տի սկզբունքները մատչելի դարձնելու համար Մխիթար Սեբաստացին 1727 թւին տպագրել էր Վենետիկում մի աշխարհարար «Քրիստոնէական»: Հակառակորդից օրինակ վերցնելով, Յովհաննէս Կոլոտը պատուիրեց Նալեանին գրել աշխարհարար լեզուով այդպիսի մի գիրք: Եւ Նալեանի աշխարհարար «Քրիստոնէականը» լոյս տեսաւ Կ. Պօլսում 1737-ին: Այդ երկու աշխատութիւնները մենք նշանակում ենք յատկապէս իբրև աշխարհարար գրքեր, որովհետեւ երբէք չենք մոռանում, որ ունենալով գրականութիւն, հարուստ տպագրութիւն, մենք չունենք խղովրդական, այսինքն հանրամատչելի գրականութիւն...

Սակայն կարողացաւ Կոլոտ պատրիարքը փակել կաթողիկ և լուսաւորչական հայերի թշնամութիւններն ու հակառակութիւնները այդ վիճարանական գրքերի մէջ. կարողացաւ հանդարտեցնել կրքերը, վերջ տալ եղբայրասպան պատերազմին:— Ո՛չ: Նրա ժամանակ էլ հայածանքներ յարուցվեցան թէ Կ. Պօլսում և թէ գաւառներում. մարդիկ բանտերը նետվեցին, ահագին տուգանքների ենթարկվեցին: Բայց կարելի է գոնէ այս անգամ հանդիստ խղճով խոստովանել, որ հայոց պատրիարքը չէր այդ դժբախտութիւնների պատճառը: Յովհաննէս Կոլոտը սկզբից և եթ խաղաղասիրութեան և հաշտութեան ճանապարհը բռնեց. նա սիրով համոզում էր կաթողիկ հայերին

գնալ հայոց եկեղեցիները, բարեկամական բանակցութիւններ էր վարում լատին եպիսկոպոսի հետ և կարողանում էր զսպել իրան շրջապատող մարդկանց, որոնք ստիպում էին նրան խիստ, կտրուկ միջոցների դիմել: Բայց լատին եպիսկոպոսը չունէր հայոց պատրիարքի անկեղծութիւնն ու ուղղամտութիւնը: Յենվելով ֆրանսիական և լեհական դեսպանների վրա, նա աշխատում էր խոյս տալ խաղաղայնող միջոցներից և կաթօլիկ հայերի համար առանձին եկեղեցի և առանձին պատրիարքութիւն հիմնել: Այդ պատճառով խռովութիւնները շարունակվեցան և Կոլոտը մի անգամ ստիպված եղաւ դիմել թիւրք կառավարութեան, խնդրելով նրա օգնութիւնը:

Բայց այդ միջոցին նա այլ ևս չը դիմեց, երբ կաթօլիկների հակառակութիւնը մի քանի ժամանակից յետոյ դարձեալ գրգռեց հայերին իրար դէմ: Կոլոտը ամեն միջոց գործ էր դնում խաղաղութիւն հաստատելու համար: Նա կատարեց լատին եպիսկոպոսի և ֆրանսիական դեսպան Վիլնէօլի բոլոր առաջարկութիւնները: Շատ էր աշխատում մանաւանդ դեսպանը, և հայոց պատրիարքը անդադար դիմումներ էր անում նրան: 1726 թւին Կ. Պօլսում ամենայն հայոց կաթողիկոս ընտրվեց և օծուեց Կարապետ Ուլնեցին, որ նախ քան էջմիածին ուղևորվելը՝ իր ջանքերը միացրեց Կոլոտի ջանքերին խաղաղութիւն և սէր հաստատելու համար: Սակայն մեռած չէին և-

սուխները, և լատին եպիսկոպոսը այնքան լայն սրտի տէր չէր, որ թոյլ տար կաթօլիկ հայերին մտնել լուսաւորչականների եկեղեցիները: Բանը նոյն իսկ այն տեղին հասաւ, որ Կոլոտը դաւանութեան թուղթ ուղարկեց լատին եպիսկոպոսին, լրացրեց այդ թուղթը այնպէս, ինչպէս ուղում էր եպիսկոպոսը և առայ, թէ հայերի դաւանութիւնը նոյնն է, ինչ և լատինականը և տարբերութիւնը միայն բառերի մէջ է: Դարձեալ անօգուտ Դեսպան Վիլնէօլը ոչինչ չը կարողացաւ անել հաշտութեան համար. լատին կղերը, հայոց պատրիարքի այդ պատրաստակամութիւնը տեսնելով, ինչպէս միշտ, իր կողմից դիջողութիւն անելու պարտք չը զգաց, այլ, ի հարկէ, պահանջեց, որ Կոլոտը ուղղակի պապին հպատակութիւն յայտնէ: Այդքան հեռու պատրիարքը չէր կարող գնալ. ժողովուրդն արդէն տրտնջում էր, թէ նա կաթօլիկանում է: Ինքը, ֆրանսիական դեսպանն էլ, տեսնում էր թէ անհաշտութեան գլխաւոր պատճառով է, ուստի և այնքան բարեկամութիւն էր պահպանում Կոլոտի հետ, որ նրա թախանձանքին զիջանելով, միջնորդեց Բ. Դրան առջև և կարողացաւ Երուսաղէմի ս. Յակոբի վանքը, որ խլել էին յոյները, նորից հայերի վրա հաստատել: Այդ առիթով Կ. Պօլիս եկաւ Գրիգոր Շղթայակիրը, որ նոյնպէս ամեն ջանք գործ էր դնում կրօնական երկպառակութիւնները վերացնելու համար: Բայց այս պատկանելի հոգևորականի ջանքերն էլ իզուր

անցան: Լատին կղերը ոչ մի զիջողութիւն չարաււ-
 1741 թւականի փետրվարի 13-ին վախճան-
 վեց Յովհաննէս Կոլտոր: Նրա երկարատև պատ-
 րիարքութիւնը խոր հետքեր թողեց. բարեկար-
 գութեան, գիտութեան սիրահար մարդ, նա թո-
 ջեց բարեկարգած պատրիարքարան և մի խումբ
 աշակերտներ, որոնք պատրաստ էին շարունակել
 նրա քաղաքականութիւնը: Եւ շարունակեցին էլ:
 Բայց մենք առայժմ թողնենք Կ. Պօլիսը և տեղա-
 փոխվենք միւս գրական խոշոր կենտրոնը—Վե-
 նետիկ:

IV

Կ. Պօլսի գրական հրապարակում մենք տե-
 սանք զլիսաւորապէս հայկական հին գրականու-
 թիւնը, որ վերակենդանանում է տպագրական
 մամուլի միջոցով: Անցեալից մնացած երկերի
 հետ մի-մի լոյս են գալիս ժամանակակից հեղի-
 նակներ, որոնք, սակայն, թոյլ մտքի տէր են, ինք-
 նուրոյնութիւն, ստեղծագործական ընդունակու-
 թիւն չունին. նրանք պտոյտ են գալիս անցեալի
 թողած ժառանգութեան սահմաններում. արծար-
 ծում են կրօնական մտածողութիւնները, աստուա-
 ծարանական դատողութիւնները: Կ. Պօլիսը հայ-
 կական իրականութիւնն է նեղ, սահմանափակ, որ
 կերակրվում է սեփական աղքատիկ հիւթերով և
 չունի իր առջև հանրամարդկային հորիզոններ:

Ուրիշ աշխարհ է ներկայացնում Վենետիկի
 գրական հրապարակը (մենք, ի հարկէ, միայն հա-
 յոց գրականութիւնն ունինք ի նկատի): XVII
 դարի վերջից այդտեղ մնացել է Անտօն Բօրտօլիի
 տպարանը, որ շարունակում է հայերէն գրքեր
 տպագրել: Եթէ ի նկատի ունենանք, որ մինչև
 XVIII դարի կէսը Վենետիկում լոյս են տեսել
 մօտ 85 հայերէն գրքեր և այդ քանակութիւնից
 միայն մի 7—10 գրքեր են տպված ուրիշ իտա-
 լացիների տպարաններում, այն ժամանակ պարզ
 կը լինի այն դերը, որ կատարել է մեզ համար
 Բօրտօլիի տպարանը: Վենետիկը, չնորհիւ այդ
 տպարանի, տալիս էր հայերին ոչ միայն մեծ գրք-
 քերի, այլ և մաքուր ու գեղեցիկ տպագրութիւն-
 ների հասկացողութիւնը: Եթէ վենետիկեան հրա-
 տարակութիւնները աւելի ընթերցողներ էին գը-
 րաւում, քան ուրիշ տեղերինը, պատճառներից
 մէկը, անշուշտ, պէտք է համարել գեղեցիկ ար-
 տաքինը. այդ ժամանակներից են սկսվում և վե-
 նետիկեան ոսկեզօծ կաղմերը, որոնք գնալով ա-
 ւելի և աւելի գեղեցկանում են:

Հայկական մամուլին Վենետիկում նիւթ
 տուողը զլիսաւորապէս թարգմանական գրակա-
 նութիւնն է: Թարգմանվում են գրքեր, ի հարկէ,
 եւրօպական լեզուներից. լատիներէնից, իտալերէ-
 նից, ֆրանսերէնից. նոյն իսկ սպանիական լեզուն
 էլ պաշար է տալիս հայերէն գրականութեամբ
 պարապողներին: Եւ Վենետիկը, գոնէ XVIII դա-

բում, Կ. Պօլսի հակակշիռն է ներկայացնում իբրև թարգմանչական կենտրոն: Մինչդեռ Կ. Պօլսում հայ ինքնուրոյն, հին թէ նոր, միտքն է պահպանվում, վենետիկը արևմտեան աշխարհի գրքերն է հայացնում: Բայց ինչն է թարգմանչական եռանդի ամենագլխաւոր գրգիչը:—Կրօնը, միայն նա: Աշխարհական որ և է գիտութեան հոգս այնքան չէ նեղացնում Ազգրիական ծովի ավին գործող մարդկանց, որքան հոգևոր կատարելագործութեան հոգսը: Ուրեմն, հիմնական յատկութիւններով, ընդհանուր գոյներով պօլիս-վենետիկեան գրակա-նութիւնը մի է. թէ այստեղ և թէ այնտեղ— կրօնը, թէ այստեղ և թէ այնտեղ շոայլութիւն չէ համարվում կրօնական գրքերի նոյն իսկ անչափ հարստութիւնը. երկու տեղերում էլ մի և նոյն միամիտ հաւատն է տիրում—իբր թէ հայոց ազգը կրօնական գրքերի մեծ կարօտութիւն ունի, թէ նրան միշտ պակասում են այդ տեսակ գրքեր և ոչ մի կրօնական գրուածք, որ արվում է նրա ձեռքը, աւելորդ չէ—սկսած ամենապարզ դասագրքից մինչև ամենախրթին, հաստափոր և բազմահատոր հեղինակութիւնները:

Թարգմանութիւնները հետզհետէ նոր, դեռ չը տեսնված գրքեր են աւելացնում, նոր-նոր ա-նուններ են մտցնում հայոց գրականութեան մէջ: Երևան են գալիս «Ժամագիրք Աստուածածնի», «Ժամագիրք Լուսաւորչի», «Վարդարան» և այլ այդպիսի կաթօլիկ ծիսարաններ և տօնացոյցներ:

Դրանք, ի հարկէ, նշանակված են հայ կաթօլիկ-ների համար. բայց առատ են ընդհանրապէս բա-բոզլ ազգի ընթերցանութեան համար նշանակված թարգմանական գրքերն էլ: Դրանց մէջ առաջին տեղը յատկացրած է աստուածաբանութեան: Եւ որովհետև կաթօլիկ աշխարհի համար թէ ճրագ, թէ աստղ և թէ հրեշտակային վարդապետ աստուա-ծաբանական հարցերում թօմա Ակուինացին է, ուստի և հայ թարգմանիչներն ու համառօտողները նրան և նրա հետևողներին են զիմում: Եւ մենք, առանց չափազանցութիւնների մէջ ընկնելու, կարող ենք ասել, որ տասնութերորդ դարը մե-զանում—Թօմա Ակուինացու դարն է:

Դարի սկզբում վենետիկում գործ են տես-նում դանազան պատահական հրատարակիչներ ու թարգմանիչներ: Ծուտով անուն է հանում Մխի-թար Սեբաստացին: Նրա հետ իրանց գրական աշ-խատութիւնների քանակութեամբ կանգնած են երկու ուրիշ վարդապետներ—Պետրոս Թիֆլիսեցի և Սաչատուր Էրզրուացի:

Կ. Պօլսից հեռանալուց յետոյ Մխիթարի առաջին հրատարակութիւնը եղաւ վենետիկում 1715 թւականին, այսինքն ճիշտ այն տարին, երբ նա փախաւ Մեթօնից և աշխատում էր հաստատ-վել վենետիկում: Մխիթարեան միաբանութեան այն շրջանը, որ անցաւ Մեթօնի վանքում, ինչ-պէս ասացինք, անպտուղ էր գրական գործունէու-թեան տեսակէտից, և Մխիթարը վենետիկում

հաստատուելուց յետոյ առաջին ժամանակներում հանդիսանում է աւելի իբրև ուրիշների գործերը հրատարակող, քան հեղինակ կամ թարգմանիչ: Բայց թէ իբրև հրատարակիչ, թէ իբրև հեղինակ և թէ իբրև թարգմանիչ նա մի և նոյնն էր— վա- նական ոգով սողորված մի կղերական: 1715 թւին նրա հրատարակած գիրքը Թօմա Ակուլինա- ցու ուսուցիչ Ալբերտ Մեծի «Աստուածաբանու- թիւնն» էր: Այդ գիրքը Մխիթարը հանել էր հնութեան փոշիների տակից. նա թարգմանված էր Նախիջևանի գաւառում դեռ XIV դարի առա- ջին կէսում, ունիթօրների ձեռքով: Արտադրողները աղաւաղել, աղճատել էին այդ թարգմանութիւնը, որ առանց այդ էլ ունիթօրների աղաւաղ ու ան- ճոռնի հայերէնով էր կատարված: Մխիթարը, որքան կարողանում է, ուղղում, կարգի է բերում այդ թարգմանութիւնը, աւելացնում է Ալբերտի կենսագրութիւնը և դժուար իմանալի ու տարա- կուսական բաների բացատրութիւնը, առաջնորդ ունենալով Թօմա Ակուլինացուն, տպագրութեան է տալիս իբրև «մեղրածորան և ամենագով» գիրք, որի վրա ինքն էլ մանկութեան ժամանակ վարժվել է և որը այդ պատճառով էլ շատ սիրում է: Աւելի հրատարակչին, քան թէ հրատարակութիւնը, բնո- րոշելու համար, աւելորդ չենք համարում մի քանի մանրամասնութիւններ բերել այս գրքի մասին:

Ալբերտ Մեծի «Համառօտ Աստուածաբանու- թիւնը» մի ստուար հատոր է, 680 միջազիր երևա-

մանր տառերով: Նա երկար ու բարակ դատողու- թիւններ է տալիս միջնադարեան սխօլաստիկներին զբաղեցնող դատարկ հարցերի մասին: Թէ ինչ է նա ասում և մանաւանդ ինչպէս է ասում, այդ մասին մենք բաւականաչափ հասկացողութիւն կարող ենք կազմել, նայելով նրա երեսներից պատահաբար մէկին: Ահն.

«Յիրաւի համեմատի նեռն սերաստէս օձինս Որպէս ասի ի ծննդոցն, տան՝ օձ դարանակալ. քանզի սերաստէսն՝ է օձ եղջերաւոր, որ նշանակէ զնեռն՝ որ զինեացի չորիւք եղջերօք, այսինքն խորամանկ յորդորմամբ. սքանչելա- գործութեամբ. առաւելութեամբ սյարգեաց. և խտու- թեամբ տանջանացս: «Ե յարութեան համահաւաքեացին չորք պատճառք, այսինքն, առնողական, որ է աստուած. նիխական, որ է հողն. տեսական՝ որ է միաւորութիւն հողոյ և մարմնոյ. կատարունական, այսինքն՝ զի ընդու- նեացի խրաքանչիւր ոք զոր ինչ արար մարմնով, եթէ չար և թէ բարի»: «Որպէս ի դատապարտեցեալս է զանազա- նութիւն մեղաց, այսպէս և զանազանութիւն պատժոց- ուստի մինչ ի մեղքն է չետս դարձումն ի ստեղծողէն, և դարձումն առ փոխտիական բարին, և անկարգութիւն կամաց, որ է ընդդէմ ենթագրութեան բանականին, յիրաւի և պատիմն վասն սոցին զանազանեացի Ուստի վասն չետս դարձման՝ լինիցի զրկումն յաստուածալին տեսութենէ, ալ վասն դարձման՝ լինիցի պատիժ նիւթական տոչորման. իսկ վասն անկարգութեան բանին. և կամացն լինիցի պատիժ ընդհանրական՝ որ կայանայ ի պէտպէս նեղու- թիւնս դժնդակս և յաւիտենականս. չար դժոխոցն՝ ոչ միասլէս չարչարեցէ զամենեսեան. քանզի ի միոյ հրոյ՝ սմանք առաւել. և ոմանք նուազ չարչարեցին. ըստ այնմ որ առաւել կամ նուազ մեղանչիցեն»:

Եւ այս բոլորը հալած իւղի տեղ ընդուն-
վում և «մեղրածորան» ճշմարտութիւնների պէս
առաջարկվում է՝ երբ—Տասնութերորդ դարում...
Ակամայ պէտք է բացականչել. «Սեղճ հայ ընթեր-
ցող»... Այդ սխալաստիքական դառանցանքները վա-
զուց էին լուսաւոր մարդկութեան ձեռքով թաղ-
վել տգիտութեան, նախապաշարմունքների գե-
րեզմանոցում, իսկ մեզ մօտ նոր-նոր էին յարու-
թիւն առնում, տարածվում, մեզ համար Եւրօպա-
ցից եկող ձայներ էին: Մխիթարը պատմում է
անհազին հրաշքներ՝ դժոխքի կրակների յատկու-
թիւնը այդքան մանրամասն կերպով նկարագրող
Ալբերտի մասին: Դա սուրբ է, հրաշագործ է.
արքայութիւնից եկած մի կին պատմել է մի վար-
դապետի՝ թէ Ալբերտը արքայութեան ամենա-
բարձր տեղումն է գտնվում: Հայ ընթերցողը
լինչպէս չը հաւատար, որ ամեն իմաստութիւն
ծրարված է այդ սուրբ մարդու գրած աստուա-
ծաբանութեան մէջ, ինչպէս հասկանար որ այդ
առասպելները յօրինվել են Եւրօպայում դեռ XIII
դարում, տգիտութեան և նախապաշարմունքների
այն խաւար ժամանակներում: Մխիթարի կենսա-
գրութեան մէջ մենք շատ սնգամ հանդիպեցանք
հրաշքների և ասացինք, որ գրանց հաւատում էր
նչ միայն նա, այլ և նրա աշակերտները, Եւրօպա-
յում կրթված հոգևորականները: Այդ յատկու-
թիւնը մենք դեռ շատ կը հանդիպենք Մխիթարից

աւելի շատ զարգացած, շատ ընդունակ Մխիթա-
րեանների մօտ...

Նոյն հայ ունիթօրների ձեռքով թարգման-
վել էին և «Գիրք Առաքինութեանց» և «Գիրք
Մոլութեանց» անունով գրքերը: Մխիթարը գրանց
էլ թոյլ չէ տալիս հանգստանալ գարերի փոշու-
տակ և հրատարակում է 1720—1721 թւականնե-
րին: Այն էլ սրպիսի հրճուանքով: Ընթերցողներին
ուղղած իր խօսքի մէջ նա ասում է. «Ինչպէս որ
մէկը իր վաղուց տենչացածը գտնելու համար եր-
կար թափառում է և գտնելուն պէս իսկոյն հրա-
ւիրում է իր սիրելիներին և բարեկամներին, որ իբր
հրճուանքին կից լինեն, այնպէս էլ ես, գտնելով
այս գիրքը և Աստուծու աջողութեամբ լոյս հանե-
լով սպագրութեամբ, հրաւիրում եմ ուսման ծա-
րաւ և առաքինութիւն սիրողների բոլոր դասերը
հրճուակից լինել իմ նուաստութեան»: Իսկ թէ սր-
պիսի հրճուանք էին այդ գիւտերը ընթերցողի հա-
մար, բաւական է բերել նրանց վերնագիրները. 1)
«Առաքինութեանց գիրք... նորում նախ ընձեռին
զեօթանց առաքինութեանց. զհաւատոյ, զյուսոյ և
զսիրոյ. զխոհեմութենէ, զողջախոհութենէ, զարիու-
թենէ և զարդարութենէ: Ապա զեօթանց պարգե-
ւաց Ոգւոյ սրբոյ. և վերջապէս զերանութեանց ա-
ւետարանականաց»: 2) «Գիրք Մոլութեանց». այս-
ինքն համառօտ համահաւաքունն վարդապետու-
թեանց, զիւրաքանչիւրոց տեսակաց մոլութեանց-
և մանաւանդ զեօթանց գլխաւորաց մեղաց, թէ

գլինչ իցեն և սրբան խորշելիք: Ընդ որում և առա-
կցին ոմանք վարդապետութիւնք զպահպանմանէ
հնգից արտաքնոց զգայութեանց, և պարզաբանու-
թիւնք զտասանց պատգամաց»:

Բերենք մի երկու օրինակ էլ Մխիթարի «մեղ-
բածորան» հրատարակութիւններից: 1722 թւա-
կանին նա լոյս է հանում «Աղբիւր Բարի» անու-
նով գիրքը, որ լատիներէնից թարգմանել է Պետ-
րոս վարդապետ Թիֆլիսեցի: Այս վարդապետը,
ինչպէս երևում է, ունեցել է թարգմանչական մեծ
ջանասիրութիւն և հմուտ է եղել լատիներէն և ի-
տալերէն լեզուներին: Բայց երկու հանգամանք հա-
մարեա բոլորովին ապարդիւն են դարձրել նրա
ջանքերը. նախ՝ որ իբրև Հոսմի դպրոցի աշակերտ,
նա ի չարն էր գործ դնում լատինացրած հայերէ-
նը, և երկրորդ՝ թարգմանում էր բացառապէս ա-
մենաթունդ կրօնական գրուածքներ: Մենք տե-
սանք, որ դեռ Կ. Պօլսում Մխիթարը հրատարա-
կեց Պետրոս վարդապետի երկու թարգմանութիւ-
նը լատիներէնից: Վերսկսելով հրատարակչական
գործունէութիւնը Վենետիկում, նա դարձեալ գի-
մեց այդ վարդապետին. 1722 թւականին տպագ-
րեց նրա «Աղբիւր Բարի», իսկ 1731-ին—«Յարա-
ցոյց ապաշխարողաց» թարգմանութիւնները: Վեր-
ջին գրքին Մխիթարը կցեց իր մի ստանաւորը, որի
մէջ համոզում էր ընթերցողին շատ և միշտ կար-
գալ այդ գրուածքը, որ ցոյց էր տալիս, թէ ինչպէս
պէտք է ապաշխարել մեղքերը և թողութիւն գրա-

նել: Բայցի դրանցից՝ Պետրոս վարդապետը ունի և
ուրիշ թարգմանութիւններ, որոնցից մի երկուսը
յիշատակելու առիթ կունենանք: Այժմ դիմենք Խա-
չատուր Էրզրումցուն:

Դա նոյն վարդապետն էր, որ չը կամեցաւ
Մխիթարի հետ միասին գործել և միաբանութիւն
հիմնել: Մենք գիտենք որ Խաչատուրը ժամանակի
ամենազարգացած, գիտուն մարդն էր համարվում:
Կ. Պօլսում իր քարոզչական գործունէութիւնը վեր-
ջացնելուց յետոյ, Հոսմի գիտութիւններով բեռնա-
ւորված այդ կղերականը տեղափոխվեց Վենե-
տիկ՝ իր աշխատութիւնները տպագրելու համար:
Իսկ տպագրելու բան նա շատ ունէր: Օգտվելով
Ջուղայեցի Շէհրիմանեանների առատ նիւթական
օժանդակութեամբ, նա սկսեց միմեանց ետևից հա-
տորներ լոյս հանել:

1710 թւականին տպագրվեց նրա «Քարոզ-
գիրքը», երկու հատոր. իսկ 1711-ին «Բովանդա-
կութիւն ամենայն ուսմանց» աշխատութիւնը, նոյն-
պէս երկու հատոր: Այն ժամանակվայ մեր կրօնա-
մոլ գրականութեան մէջ այս աշխատութիւնը պէտք
է մի փայլուն բացատրութիւն համարվի: Ինքը հե-
ղինակը, այսպէս է դասաւորում իր այդ գործի բո-
վանդակութիւնը.

«Համառօտական իմաստասիրութիւն, յորում պարու-
նակին որք հետեին. աշխնքն արուեստք, քերթողութիւն,
ճարտասանութիւն, բանաստեղծութիւն և տրամաբանու-
թիւն. բնականաբանութիւն ըստ ամենից իւրոց մասանց.

այսինքն չաղագս մարմնոյ, չաղագս աշխարհի և երկնի, չաղագս ծննդեան և ապականութեան. չաղագս տարերաց, չաղագս անկատար խառնեցելոց, չաղագս տնկոց, չաղագս կենդանեաց, չաղագս մարդոց, բժշկականութիւն, բարոյականութիւն և քաղաքականութիւն. մաթէմատիքա, ըստ ամենից իւրոց մասանց. այսինքն թուարանութիւն, երկրաչափութիւն, աստեղարաշխութիւն, երաժշտութիւն, ընդհալեցողութիւն, և կշորդարանութիւն և մեթափիլիքայնա:

Մենք մի քանի անգամ առիթ ենք ունեցել ցոյց տալու, որ եթէ հայ կաթօլիկ վարդապետները, ուսում ստանալով Եւրօպայում, լեզուներ սովորելով և տարիներ անցկացնելով արեւմտեան մտաւոր կենտրոններում, տալիս էին իրանց ազգին միայն կրօնական վիճարանութիւններ և եկեղեցական գրքերի թարգմանութիւններ, դրա պատճառը այդ կրօնաւորների անհուն ֆանատիկոսութիւնն էր, խաւար, անգարգացած հոգին, որ միայն մի նեղ սահման էր ճանաչում թր գործունէութեան համար: Եւ իրաւ կաթօլիկ եկեղեցին, որքան էլ իր շահերի, տիրապետական ձգտումների համար օգտակար համարէր պահել մարդկութիւնը հնութեան խաւարի մէջ, բայց և այնպէս չէր կարող միանգամայն արհամարհել ժամանակի գիտութիւնը, և քիչ չեն այնպիսի կաթօլիկ կրօնաւորներ, որոնք իրանց սքեմին անյարմար զբաղմունք չեն համարել գիտութեամբ պարապելը: Նոյն իսկ հզուխտական կարգը, որի գլխաւոր նպատակն էր պահպանել և տարածել պապականութեան թագաւորութիւնը աշխարհի վրա, պարտք էր համարում գիտութիւնը

մշակել, և տուել է մի շարք գիտնականներ: Կաթօլիկ հայ վարդապետներին մնում էր մի քիչ բարեխղճութիւն ունենալ, հասկանալ որ վերջապէս մեղք է խեղճ հայերի ուղեղը աստուածաբանական և վարդապետական անչափ ու անսահման շատախօսութիւններով սպանելը, և նրանք կարող էին, առանց իրանց պապական ուղղափառութեան վրա մտղի չափ անգամ ստուեր դցելու, մի քիչ էլ թարգմանել կամ պատմել գիտնական գրքերի բովանդակութիւնը: Այդ բանը հասկացաւ միայն Սաչատուր Էրզրումցին, և հաղորդելով գիտութեան դանազան ճիւղերից տեղեկութիւններ, նա ոչինչ մեղք չէր գործում իր սխօլաստիկ կրթութեան, իր կրօնաւորական հասկացողութիւնների և նախապաշարմունքների դէմ: Անշուշտ, հայեացքի լայնութեան և պարտաճանաչութեան մի պատուարեր նշան էր դա, որի համար հայ ընթերցողը չէր կարող չնորհակալ չը լինել: Ոսկան վարդապետը և Ղուկաս Վանտնդեցին պատուել էին հայ վանականութեան այն կախարդական շրջանը, որի մէջ գրիչն ու միտքը միայն երկնքին և հողուն ծառայելու պաշտօնն ունէին. նրանք կաթիլներ տուին և «արտաքին գիտութիւններից»: Սաչատուր վարդապետը աւելացրեց այդ կաթիլները. եթէ մենք ունենայինք կրօնական նախապաշարմունքներից ազատ միտք, որ կարողութիւն ունենար ծառայելու գիտութեան, աւելի չնորհակալ կը լինէինք, որովհետեւ այդպիսի միտքը ազատ գիտութիւն կը բե-

րէր մեր մէջ, մի բան, որ չէ կարելի սպասել հոգևորական մարդուց: Բայց քանի որ չենք ունեցել այդպիսի մարդիկ, չնորհակալ պիտի լինենք, որ գոնէ կրօնական հասկացողութիւնների խիտ ցանցի միջով գիտութեան կաթիլներ էին անցնում դէպի ժողովուրդը:

Այդ հրատարակութիւնից երկու տարի անցած, 1713-ին, Խաչատուր վարդապետը տպագրում է իր «Ճարտասանութիւնը», և սպա լուծ է ամբողջ 16 տարի: 1723-ին նա լոյս է հանում իր «Ընդարձակ Աստուածաբանութեան» առաջին հատորը: Դա մի մեծ գործ էր. յիշատակարանի մէջ Խաչատուր վարդապետն ասում է, թէ դրա վրա աշխատել է համարեա քսան և հինգ տարի, օր ու գիշեր: Եւ զարմանալի էլ չէ, որ այդպէս եղած լինի. «Աստուածաբանութիւնը» քաղված է Թօմա Ակուինացու ընդարձակ աշխատութիւնից. իսկ Ակուինացու սխօլաստիկան այնքան նրբութիւնների է հասցրած, այնքան դժուարամարս է, որ նրան ուսումնասիրելը հնչո գործերից չէ: Բացի դրանից, Խաչատուր վարդապետը, երևի իր ահագին գիտնականութիւնը ցոյց տալու համար, աստուածաբանական փիլիսոփայութիւնը պատմել է իր ընթերցողին... ոտանաւորով,—մի բան, որ ցոյց է տալիս, թէ նրան ողորմելի էր այն ժամանակվայ հասկացողութիւնը ոտանաւորի, բանաստեղծութեան մասին: Ոտանաւորը աւելի ևս պիտի դժուար հասկանալի դարձնէր սխօլաստիկ չոր ու ցամաք

փիլիսոփայութիւնը և շատ հասկանալի է, որ խեղճ էրզրումցին պիտի ամբողջ քառորդ դար գլուխ կոտրէր այդ՝ աւելի քան անհարկաւոր գործի վրա: Գրքի երկրորդ հատորը տպագրվեց հինգ տարուց յետոյ:

Մենք ասացինք որ XVIII դարը մեզանում կարելի է անուանել Թօմա Ակուինացու դար. Խաչատուր կարնեցին էր, որ բաց արեց այդ դարը. նա առաջինն էր, որ Ակուինացու ամբողջ փիլիսոփայութիւնը մտցրեց մեր դրականութեան մէջ: Առջկներումն ունենք այդ փիլիսոփայութեան ընդարձակ թէ համառօտ հրատարակութիւնների մի շարք: Մեր կաթօլիկ վարդապետների համար դա իմաստութեան մի անսպառ աղբիւր է. նրանք չեն կարողանում կշտանալ այդ աղբիւրից և չնորհիւնրանց եռանդի՝ Ակուինացին հայերի մէջ դառնում է մի բարձր հեղինակութիւն, գիտնականութեան մի շտեմարան, որից պաշար վերցնողները համարվում են մեր մէջ բարձր զարգացում ստացածներ: Ի նկատի ունենալով այդքան նշանաւոր ազգեցութիւնը, այստեղ, քանի որ դեռ Ակուինացու դարի սկզբումն ենք, բնական պիտի լինի իմանալ, թէ ինչ ունէր այդ փիլիսոփայ աստուածաբանը, որ նրա վրա այնքան սիրահարված էին Եւրօպայում աշխատող հայ վարդապետները:

Թօմա Ակուինացին ապրում էր XIII դարում (1227—1274): Դա մի նշանաւոր դար էր կաթօլիկ

եկեղեցու համար: Դեռ երբէք հերձուածներն ու աղանդները այնքան չէին բազմացել Եւրօպայում, ինչպէ՞ս այդ դարի սկզբներում և նախընթացի վերջերում: Հոսմի պատը շատ ուժեղ էր, տիրապետութեան դազաթնակէտին էր հասել. բայց և այնպէս, նա հիմք ունէր վախենալու ազատ մտքից, որ չը նայած կաթօլիկութեան ձեռք առած միջոցներին, տարածվում էր մարդկանց մէջ և եկեղեցին պառակտող հերձուածներ էլ ծնեցնում: Նոր աղանդների մէջ ամենաշատ տարածվածը և ամենից վտանգաւորը այն աղանդն էր, որին հետևողները անուանվում էին ալքիզեցիներ: Իր դաւանած սկզբունքներով, իր բռնած դիրքով, այդ աղանդը մի անհանգիստ, եռուն յեղափոխական տարր էր ներկայացնում կաթօլիկ ուղղափառութեան դէմ*):

*) Հայերիս համար շատ հետաքրքրական է ալքիզեցիների աղանդը այն պատճառով, որ նա դուրս էր եկել Հայաստանից: Երբորդ դարում (Ք. Յ.) պարսիկ Մանի վորձեց միացնել պարսկական մազդեզականութիւնը քրիստոնէութեան հետ և կազմեց մի աղանդ, որ կոչվեց մանիքէական աղանդ: Հայաձանքները խեղդեցին մանիքէականութիւնը, բայց ոչ ընդմիշտ: Նրանից ծնվեց «պաւլիկեան» աղանդը, որ VII դարի կէսում երևաց Հայաստանում: Պաւլիկեանները ընդունում էին զատաշատականութեան հիմնական դադափարը — բարի և չար սկզբունքների գոյութիւնը, մերժում էին ծիսական քրիստոնէաց եկեղեցին — պատկերները, քահանայութիւնը, խորհուրդները և այլն: Յայտնի է որ պաւլիկեանները Հայաստանում անխնայ հալածանքների ենթարկվեցան, բայց աղանդը մնաց մինչև

Հոսմը, նկատելով որ աղանդը գնալով մեծ չափեր է ընդունում և գցում է պապականութեան ամբողջ նշանակութիւնը, XIII դարի սկզբում արիւնալից միջոցներ ձեռք առաւ: Իննսուկենտիոս III պապը խաչակրաց արշաւանք հանեց աղանդաւորների դէմ, որ տեւեց մօտ 20 տարի: Անգուլթ աւերածութիւնների մի շրջան էր դա. հարաւային Փրանսիան, ալքիզեցիների երկիրը, քարուքանդ եղաւ, տաճեակ հաղարներով մարդիկ կոտորվեցան և մեծ ուրախութիւն Հոսմի: «Եկեղեցին, ասում է Դրեպէր, չը ճնշեց ալքիզեցիների աղանդը — դա մի գթասրտութիւն կը լինէր չափազանց չափերով, — այլ բողոքովին ոչնչացրեց նրան»: Խաչակիրները ոչ հասակ էին խնայում, ոչ սեռ:

XIX դարի սկիզբը և կոչվում էր «թոնդրակեցիների» աղանդ: Աղանդաւորները շատ անհանգիստ մարդիկ էին. VIII դարում բիզանդական կայսր Աոնտոանդին V, տեսնելով որ պաւլիկեանները լաճախ անցնում են արաբացիների կողմը, անչարմար համարեց պահել այդ աղանդաւորներին սահմանադուլս Հայաստանում և գաղթեցրեց նրանց Քալկանեան թերակղզին: Այդտեղ հայ աղանդաւորները սկսեցին տարածել իրանց կրօնը. բօլղարները իւրացրին այդ կրօնը և նրանց մէջ առաջ եկաւ «բօղօմիլիների» աղանդը: Խաչակրաց արշաւանքների ժամանակ եւրօպացիները ծանօթացան այդ աղանդի հետ և տարան նրան Երևանեան Եւրօպա, ուր նա սկսեց տարածվել զանազան կողմերում: Հարաւային Փրանսիայում նա անուանվեց ալքիզեցիների աղանդ: Ալքի քաղաքի անունով: Այդ աղանդը կարելի է նկատել իբրև բողոքականութեան նախնական ձև:

Ալբրիգեյնները կաթօլիկ կղերին մեծ բաւականութիւն պատճառեց. այդ կոտորածից ծնվեց հերետիկոսներին և հերձուածողներին պատժելու միտքը: Ծնվեց ինքլիղիցիան: Դա կղերական մի դատաստան էր, որի առջև հանվում էին հերետիկոսութեան մէջ կասկածվողներն անգամ: Յայտնի է թէ ինչ սարսափներ առաջացրեց նա, յայտնի է թէ ինչքան խայտառակ մի հիմնարկութիւն էր նա և յաւիտենական ինչ անջնջելի արատով ծածկեց Հոռոմի եկեղեցին...

Բայց սուրն ու խարոյկները բաւական չէին. նրանք չէին կարող ոչնչացնել մարդկային մտքի աւազատութիւնը, որ մանաւանդ այդ ժամանակներում սկսել էր շարժվել և վախեցնել Քրիստոսի այն փոխանորդներին, որոնք իրանց իշխանապետական շահերի համար ուզում էին որ ամեն տեղ թագաւորէ խաւարը, անշարժութիւնը, ծէսը միայն: Սպանիայում մալրերը հալածանք հանեցին հրէաների դէմ, որոնք մեծ թւով անցան Ֆրանսիա, բերելով իրանց հետ արաբական գիտութեան հարստութիւնները: Դրանց մէջ էին և Արիստոտէլի գործերը: Մինչև այդ Եւրոպան ծանօթ էր Արիստոտէլի հետ այն մի քանի հատուածներով, որոնք մնացել էին քրիստոնէական գրականութեան մէջ: Այժմ Ալէքսանդր Մակեդոնացու հռչակաւոր ուսուցչի բոլոր գործերը, թարգմանվելով արաբերէնից, մատչելի էին դարձել Լեւոպացիներին և, ի հարկէ, պիտի գրաւէին մտքերը: Հոռոմը վախեց

այս նոր, անկող հիւրից, որ իբրև հեթանոս մտքի ներկայացուցիչ և մահմեդականներէ մօտ մեծարված հեղինակ, կարող էր վտանգաւոր ազատութիւն առաջ բերել մարդկանց մէջ և հարուածել կաթօլիկութիւնը: Այդպէս էլ ևղաւ. հերետիկոսները Արիստոտէլի փիլիսոփայութեան վրա էին հիմնվում. պարզվում էր սարսափելի ճշմարտութիւն—կային բաներ, որոնք ճշմարիտ էին փիլիսոփայութեան տեսակէտից, բայց սուտ էին հաւատի տեսակէտից: Այդ հակասութիւնը գիտութեան և կրօնի մէջ սպառնալից հեռանկարներ էր բերում: Իննոկենտիոս պապը հրամայեց Պարիզի համալսարանին, ուր աւանդվում էր աստուածաբանութիւն, ընդունել Արիստոտէլից միայն անմեղ բաները, իսկ մնացած գործերը նկատել վնասակար և արգելված:

Բայց եկեղեցականները վախերը շուտով փարատվեցան: Գոնվեց մի մարդ, որին աջողկեց դարձնել Արիստոտէլին կաթօլիկ եկեղեցու ամենահաւատարիմ պաշտպան: Դա Թօմա Ակուինացին էր: Այս դոմինիկեան արեղան խլեց հերետիկոսներէ ձեռքից նրանց զէնքը—Արիստոտէլը և տուեց նրան եկեղեցու ձեռքը: Արիստոտէլի վրա նա հիմնեց կաթօլիկական աստուածաբանութիւնը. բայց դրա համար պէտք էր որ Արիստոտէլը այս նոր փիլիսոփայութեան մէջ հին Արիստոտէլը չը մնար: Եւ այդպէս էլ ևղաւ. նա շատ տեղերում աղճատվեց, շատ տեղերում հպատակեցրվեց Ս. Գրքին: Ակուին

նայու համար հեղինակութիւն էր ոչ միայն Արիստօտէլը, այլ և եկեղեցական հայրերը: Այսպիսով ահա քրիստոնէայրվեց հին աշխարհի հսկայ միտքը: Ակուխնացին դարձաւ սխօլաստիկ աստուածասնորութեան հայր և անասելի հրճուանք պատճառեց Հոօմին: Եկեղեցին բարձրագլուխ կանգնած էր այդ աստուածաբանութեան մէջ և փրկիստիական գիտութիւնը նրա սարուկը դարձաւ: Ակուխնացին օգտակար հրատարակեց մարդկային ըստրկութիւնը, սրբագործեց ինքվիզիցիան, ասելով թէ հերետիկոսներին կեանքից զրկելը եկեղեցական իշխանութեան իրաւունքն է և նոյնքան օրինական է ու արդար, որքան դրամ կեղծողներին սլաժեղը: Պապական իշխանութեան համար նա ստեղծեց մի ամուր հիմնաքար. մարմնաւոր իշխանները պիտի հպատակվեն հոգևոր իշխաններին այն բոլոր գործերում, որոնք հոգուն են վերաբերում. պապը իրաւունք ունի զահրնկէց անել այդ իշխաններին, որովհետև նա թէ հոգևոր և թէ մարմնաւոր իշխանութիւնների գլխին է կանգնած: Մարմնաւոր իշխանութեան հպատակված մարդու հոգին ազատ է. բայց եկեղեցու իշխանութեան տակ նոյն այդ հոգին ոչինչ ազատութիւն չը պիտի իմանայ, այլ պարտաւոր է անպայման հնազանդվել եկեղեցու օրէնքներին:

Շատ երկար կը լինէր խօսել այստեղ հոչակաւոր սխօլաստիկի ամբողջ վարդապետութեան մասին: Բայց որպէս զի ցոյց տանք, թէ ինչ շա-

ղախից էր կազմված նրա իմաստութիւնը, բերնը մի օրինակ էլ: Խօսելով առաքինութիւնների մասին, Թօման դրանց թւում դնում է և յարգանքն ու խոնարհութիւնը, որ ամեն մէկը պիտի ունենայ դէպի Աստուած և դէպի մարդիկ: Յարգանքի հետ է և հնազանդութիւնը, որ բոլոր բարոյական առաքինութիւններից բարձր է: Բոլոր առաքինութիւնների նպատակն է արհամարհել երկրայինը և կապվել երկնայինին: Առաքինութիւնները լինում են. աստուածաբանական, որոնց միջոցով մարդը հասնում է գերբնական երջանկութեան, և բարոյական, որոնց միջոցով նոյն մարդը ցոյց է տալիս իր արհամարհանքը դէպի երկրայինը. և, ի հարկէ, աստուածաբանական առաքինութիւնները բարձր են բարոյականներից: Ամենաբարձր բարոյական առաքինութիւնը այն է, որով արհամարհանք է յայանվում դէպի բարձր բարիքը. հոգու մէջ ամենաբարձր բարիքը կամքն է, որովհետև նրա միջոցով մարդը հասնում է ուրիշ բարիքներին: Ապա ուրեմն, ամենաբարձր բարոյական առաքինութիւնն է արհամարհել սեփական կամքը և հնազանդվել Աստուծուն:

Սխօլոստիկան գործ չունէր փորձի, իրական ուսումնասիրութեան հետ. նա հիմնվում էր դատողութիւնների վրա. հաստատել այդ դատողութիւնները իրական փորձերով աւելորդ էր համարվում. բաւական է որ կան հեղինակութիւններ, բաւական է որ Արիստօտէլը այսպէս է ասում, ս-

Գիրքը այս ինչ վկայութիւնն է տալիս, իսկ եկեղեցու այս ինչ հայրը այս կերպով է հասկացել և բացատրել այս ինչ տեղը: Ահա սխօլաստիկայի ապացոյցները: Ի՞նչ արժանաւորութիւններ կարող է ունենալ այդ տեսակ փիլիսոփայութիւնը: Ամենալաւ քննադատութիւնը մենք գտնում ենք Ակուինացու ժամանակակից Բօջէր Բէկօն անունով անգլիացի կրօնաւորի գրուածքներում: Սա մի փայլուն միտք էր, որ նախատեսում էր, թէ մարդկութիւնը ինչ ճանապարհով պիտի առաջ տանէ գիտութիւնը. նա բոլորովին հերքում էր սխօլաստիկան, պահանջում էր որ գիտութիւնը հիմնովի փորձերի վրա, որ մարդիկ, փոխանակ հեղինակութիւնների վրա իրանց ամբողջ յոյսը դնելու, քննեն բնութեան դադոնիքները և այդպիսով միայն ապացոյցներ ձեռք բերեն: Նա առում էր. «Անկասկած, պէտք է յարգել հներին և հնորհապարտ լինել դէպի այնպիսիները, որոնք մեզ համար ճանապարհ բացին. բայց չը պէտք է մոռանալ, որ նրանք էլ մեզ նման մարդիկ էին և յաճախ են մոլորվել: Ինքը Արիստոտէլը ամեն ինչ չը գիտէր. նա արել է այն, ինչ կարելի էր անել նրա ժամանակ, բայց նա չը հասաւ իմաստութեան ծայրին: Սուրբերն էլ անսխալական չէին: Վկայ կանչել աւանդութիւնները—մի ողորմելի ապացոյց է: Հեղինակութիւնը ոյժ չունի, եթէ նրան չեն հաստատում. հեղինակութիւնը ոչինչ չէ բացատրում, նա միայն ստիպում է հաւատալ. նա

հպատակեցնում է միտքը, բայց չէ լուսաւորում նրան: Գոնէ մենք իմանայինք այն մարդկանց իսկական խօսքերը, որոնց հեղինակութիւն ենք համարում: Բայց աւելի լաւ կը լինէր, եթէ Արիստոտէլի փիլիսոփայութիւնը երբէք թարգմանված չը լինէր, քան թարգմանվէր այնպէս, ինչպէս այժմ է թարգմանված» *):

Ահա ինչ բան էր սխօլտասիկան: Թօմա Ակուինացու մեթօտը Բէկօնն անուանում էր «երեսխայական»: Բայց այդ հոչակաւոր մարդը ժամանակից շատ վաղ էր ծնվել. մարդկութիւնը դեռ երկար պիտի խարխափէր սխօլաստիկայի դատարկաբանութիւնների մէջ մինչև որ նոր ժամանակի մարդը թօթափէր իրանից կղերականութեան գերի դարձած գիտութեան մոլորութիւնները և գործէր այնպէս, ինչպէս Բէկօնն էր պահանջում: XIII դարում Բէկօնին չը հասկացան: Փորձի վրա հիմնված գիտնականը մի քանի դիւտեր արաւ, բայց դրանք վարդապետների համար դժոխքի գործեր էին և խեղճ Բէկօնին բանտ նստեցրին:

Իսկ Ակուինացին: Կաթօլիկ եկեղեցականները ջուխտ ձեռքով սեղմեցին նրա փիլիսոփայութիւնը իրանց կրծքին: Արիստոտէլը հրատարակվեց «Բըրիստոսի նախակարապետ»: Կային այնպիսիները, որոնք մտածում էին Արիստոտէլին սուրբերի դա-

*) Лавгесъ и Рамбо—„Всеобщая Ист.“, т. II, стр. 513.

սը մտցնելու մասին: Ինքը, Ակուինացին, հօ շուտ դասվեց սրբերի թւում. նրան անուանեցին «Տրեշտակային և տիեզերական վարդապետ»: Տրեքենտեան ժողովը Թօմայի աստուածաբանութիւնը դրեց եկեղեցու սեղանի վրա, Ս. Գրքի կողքին: Առատութեամբ ստեղծվեցին բարեպաշտական լէզենդաներ՝ այդ վարդապետի հեղինակութիւնը բարձրացնելու համար: Պատմում էին այսպիսի բան. Թօման, վերջացնելով իր «Բովանդակութիւն Աստուածութեան» աշխատութիւնը, ախ ու վաշով, արտասովելով զիմեց Աստուծուն, կամենալով իմանալ, թէ արդեօք սխալներ գործել է իր գրուածքների մէջ. այդ միջոցին խաչելութեան պատկերի վրայից Քրիստոս սրտասխանեց նրան. «Լաւ գրեցիր իմ մասին, Թօմաս. այժմ ինչ վարձ կընդունես քո վաստակների փոխարէն»: Պատմելով այս հրաշքը, կաթօլիկ կղերը աւերացնում է. «Յայտնի է որ թագաւորները իրանց ստորագրութեամբ հաստատում են այն վճիռները, որոնց կամենում են պահել թագաւորութեան մէջ. այսպէս էլ երկնաւոր վարդապետը իր ծառայի վարդապետութիւնը այսպիսի նշանաւոր պատգամով կամեցաւ հաստատել, որպէս զի ամենքը ջերմապէս պահպանեն նրան» *): Այդքան ահազին նշանակութիւն էր ստացել Թօման կաթօլիկ ուղղափառութեան համար **):

*) «Փիլիսոփայութիւն Կովտնի», Վենետիկ, 1751, հատոր Ա, էր. 16.

***) Մեր ժամանակներում էլ Ակուինացին շարունա-

Թօմա Ակուինացին, ի հարկէ, ունի իր տեղը փիլիսոփայութեան պատմութեան մէջ. նա ունեցել է իր նշանակութիւնը իր ժամանակի համար: Սխօլաստիկան, ինչ էլ լինէր, այն ծառայութիւնը մատուցեց մարդկանց, որ վարժում էր նրանց միտքը, սովորեցնում էր մտածել. առաջ եկան հակառակ դպրոցներ, թօմայականները վէճեր էին վարում ուրիշ դպրոցների դէմ: Այս բոլորը շատ լաւ էր այն հին, խաւար ժամանակի համար: Բայց XV III դարում, նորագոյն փիլիսոփաների այդ փայլուն դարում, ինչն էր ստիպում մեր վարդապետներին ամեն ջանք գործ դնելու, որ միջնադարեան սխօլաստիկը յարութիւն առնէ հայերի մէջ: — Միայն այն, որ նրանք կաթօլիկ էին և իբրև կղերականներ, միայն ուղղափառութեան հիմք կազմող փիլիսոփայութիւնը կարող էին ներկայացնել հայ ընթերցողին, ասելով թէ դրա մէջ են բոլոր իմաստութիւնները: «Ընդարձակ Աստուածաբանութիւնը» բաւարարութիւն չը

կում է մնալ կաթօլիկ եկեղեցու յոյան ու ապաւէնը: 1879 թիւն պապը առաջարկում էր համալսարանների մէջ մտցնել Թօմային, իսկ բոլոր հաւատարիմ կաթօլիկներին ջանձնարարում էր ուսումնասիրել նրա գրուածքները: Կոն XIII իր հաշտով սկսեց այդ գրուածքների փառահեղ հրատարակութիւնը: Այժմ էլ Եւրօպայի կաթօլիկ երկիրներում հրատարակվում են ամսագրեր և գրքեր, որոնց նպատակն է համաձայնեցնել ժամանակակից գիտութիւնը Թօմայի վարդապետութեան հետ:

տուեց Խաչատուր վարդապետին. 1739 թւին նա հրատարակեց «Համառօտութիւն Բարոյականի Աստուածաբանութեան», հիմնած, ի հարկէ, դարձեալ Ակուինացու վրայ: Եւ չենք կարող ասել թէ այդ աստուածաբանութիւնները հրատարակվում էին կաթօլիկ հայերի համար: Կաթօլիկ վարդապետները իրանց հրատարակութիւնների վրա, նրանց ընդհանուր ազգային դարձնելու համար, տպագրում էին Էջմածնի կաթողիկոսի անունը *): Բացի այդ երկու գրքից, հայերէնի է թարգմանվել մի և նոյն Խաչատուրի «Բովանդակութիւն Աստուածաբանութեան» լատիներէն գրուածքը և տպագրվել է 1736 թւին:

Հարկաւոր է այստեղ ուշադրութիւն դարձնել այդ գիրքը թարգմանողի վրայ: Դա մի հայու-

*) Միթար Սերաստացուն զիմակաւորված հայ-լուսաւորչական համարողները իբրև տպացոյց բերում են այն, որ նրա և նրա չաջորդի ժամանակ տպագրված բոլոր գրքերի վրա նշանակված է ժամանակի կաթողիկոսի անունը: Բայց սա վատտ չէ: Եթէ այդպէս դատելու լինենք, դուրս պիտի գայ, որ Խաչատուր Երզրումցին էլ կաթօլիկ չէ, քանի որ նրա «Համառօտութիւն Աստուածաբանութեան» գրքի վրա էլ տպված է. «Վ. Հայրապետութեան հին Ձուղաչեցի Սղէքսանդրի ամենից հայոց կաթողիկոսի»: Ուրիշ օրինակ. Սղուխ Յակոբ Վիլլօտը իր «Մեկնութիւն դասնութեան» գրքի մէջ (Հոսմ, 1711) գործ է ածում «Տ. Սղէքսանդր հայոց կաթողիկոս», «Սուրբ Էջմիածին» և այլ այդպիսի հաճոյական և շողքորթական բառեր. բայց ո՞վ կասէ թէ Վիլլօտ եղուիտը հայ-լուսաւորչական էր:

ct

հի է, Մարիամ Գարաբաշեան: Նա թարգմանել է նոյն Խաչատուրի մի ուրիշ լատիներէն գրուածքն էլ—«Ներածումն առ քրիստոնէական կատարելութիւն» (տպված 1733-ին): Նախ քան այդ թարգմանութիւնները, Մարիամ Գարաբաշեան տպագրել էր տուեղ և իր հեղինակած «Ակն հողոյ» գիրքը (1728): Մեր գրականութեան պատմութեան մէջ սա կարծեմ առաջին հայ կինն է, որի գրական գործերը յայտնի են մեզ: Կը կամենայինք աւելի մանրամասն տեղեկութիւններ տալ այդ առաջին հայ գրագիտուհու մասին, բայց, դժբախտաբար, միայն այն գիտենք, որ Մարիամ Գարաբաշեան պօլսեցի էր և կոչվում է «կուսանուհոյ», ուրեմն կոյս էր: Բայց որտեղ է նա սովորել այդքան լատիներէն և ո՞ր է թարգմանել այդ գրքերը: Կարծում ենք պէտք է ենթադրել որ այդ կոյսը ապրում էր Վենետիկում, ուր XVІІ գարու մ, իրաւ, հանդիպում ենք պօլսեցի Գարաբաշեան հայ ընտանիքի: Վենետիկի կաթօլիկ կուսանոցներում քիչ չեն եղել և հայուհիներ, որոնց մէջ նոյն այդ դարում յիշվում է Լաւրա Գարաբաշեան կոյսը *): Եւ իսկապէս, միայն Իտալիայում, կաթօլիկ կուսանոցում կրթված կոյսը կարող էր լատիներէն աստուածաբանութիւնը թարգմանել հայերէնի:

Աստուածաբանական գրուածքների ցանկում յիշատակենք Պետրոս վարդապետ Թիֆլիսեցու

*) Հ. Ալիշան—«Հայ-Վենետ», 1896, եր. 500, 515.

Թարգմանած «Ուղղ և ծուծ Աստուածաբանութեան» (տպ. 1748 թ.), դարձեալ մի հաստ հատոր, դարձեալ Ակուինացու վկայութիւններով զարգարած: Նոյն Պետրոս վարդապետի Թարգմանութիւնն է եզուխա Ռօդրիգոլէց վարդապետի «Կրթութիւն կատարելութեան և կրօնաւորականի առաքինութեան», երկու հատոր (1741—1742), որ հրատարակեց Մխիթար Սեբաստացին:

Առհասարակ Մխիթարը ամեն ջանք գործ է դրել կրօնական կրթութիւնը ժողովրդականացնելու համար: Մենք ասացինք որ այդ նպատակով նա հրատարակեց աշխարհաբար «Քրիստոնէական»: Բայց հետաքրքրական է մանաւանդ նրա մի այլ գործը: Կրօն սովորեցնել խաղի միջոցով—այս նպատակն ունի 1737-ին հրատարակված գրքոյկը՝ հետևեալ վերնագրով. «Քրիստոնէական վարդապետութիւն որ ի գործ ունի ի մեկնելն զպատկերս ի ժամանակի խաղալոյ»: Գրքոյկի մէջ կան 46 պատկերներ՝ կրօնական բովանդակութեամբ. ցոյց է տուած խաղալու եղանակը. տանուլ տուողը պիտի ցոյց տուած աղօթքները կարգայ: Իսկ տանողը—«Եթէ որ հասանիցի ի 46, երթայ յարջութիւն, և ղինչ որ կայ ի գանձանակն, առցէ ինքն», այսպէս է ասում գրքոյկը: Պատկերների մասին մի հասկացողութիւն տալու համար դնենք այստեղ այն, ինչ գրված է, օրինակ, 22-րորդ պատկերի տակ.

Որպէս մարմին զրազում անդամս ունի, բայց զմի

միայն զլուխ, որ ի վերայ այլոց բնաւից անդամոցն ունի զբացարձակ իշխանութիւն, գոլով ինքն ի բարձրագոյն տեղոջ քան զնոսա. նոյնպէս և եկեղեցին է մարմին իմն խորհրդական, որոյ անդամքն են ամենայն հաւատացեալք, բայց ի վերայ նոցա է մի աներևոյթ զլուխ, որ է Յիսուս Քրիստոս. և ի տեղոջ նորին այլ մի երևելի զլուխ, որ է սրբազան սլապն Հռոմայ, փոխանորդն Յիսուսի Քրիստոսի, որ ունի ի վերայ ընդհանուր եկեղեցոյն ըզգեալ իշխանութիւն պարզեալ ինքեան ի տեսնէ մերձ Յիսուսէ Քրիստոսէ:

Աւելի հեռուն կղերական եռանդը չէր կարող դնալ. աստուածաբանութիւն—խաղի միջոցով. այդ խաղը, զուարճութիւն պատճառելով խաղացողներին, թէ պիտի փրկէ նրանց հոգին և թէ անցողակի կերպով յիշեցնէ որ պապը Քրիստոսի փոխանորդն է, իշխանապետ ամբողջ եկեղեցու վրա: Մենք չը գիտենք՝ այս խաղը Մխիթարի հեղինակութիւնն է, թէ փոխադրութիւն մի օտար լեզուից: Բայց հեղինակութիւններ էլ ունի նա և, ի հարկէ, այնպիսի հեղինակութիւններ, որոնք Մխիթարի ամբողջ գործունէութեան, ամբողջ աշխարհայեցողութիւններին են համապատասխանում: Նա հրատարակեց իր «Մեկնութիւն ժողովողին» և «Մեկնութիւն Մատթէի Աւետարանին» (1736—1737). և եթէ այդ մեկնութիւնների վրա աւերացնենք նաև Մխիթարի «Քերականութիւնը», որ լոյս տեսաւ 1730 թուականին, մենք շատ քիչ բան թողած կը լինենք նրա գրական գործունէութիւնից: Քերականութեան մասին արդէն խօսել

ենք: Այդ ստուար աշխատութիւնը ոչ միայն մի չը տեսնված նորութիւն չէր ներկայացնում, այլ և գիշտութիւններ էր անում հայոց լեզուն ազ- ճատող լատինամոլներին:

Եւ այսպէս ահա, տարերի ու ձորերի տար- բերութիւն չը կար Կ. Պօլսի և Վենետիկի մէջ- Եւրօպան և Ասիան միացած են՝ հայերին միանման տաղտուկ, անմարս մտաւոր կերակուր տալու հա- մար: Մխիթար Սեբաստացին թէ և շատ ժիր ու եռանդոտ հրատարակիչ է, բայց Եւրօպայից նրա ուղարկած գրքերի և Բօսֆօրի ափերում լոյս տե- սածների մէջ չը գիտենք ինչ հիմնական տարբե- րութիւն, ինչ առաւելութիւն կարող են գտնել, եթէ, ի հարկէ, հաշի չառնենք տպագրական ա- րուեստի ներկայացրած տարբերութիւնը: Եթէ ս- Ղազարի վանքը Ադրիական ծովի մի կղզու վրա գոյութիւն էր ստացել միմիայն աղօթագրքերի և աստուածաբանական հատորների պաշարը մեղա- նում ստուարացնելու համար, կարելի էր և չուրա- խանալ որ նա կայ: Մեր ընդհանուր առաջադի- մութեան տեսակէտից բոլորովին մի և նոյն էր թէ ով կը սովորեցնէ մեզ աստուածաբանութիւն— Ամբրօլուի դպրոցը, թէ՛ գօմինիկեան, եզուիտ կամ մխիթարեան վարդապետը: Այդ կողմից մենք հո- գատարներ շատ ունէինք և առանց կրօնական գըր- քերի չէինք մնայ:

Օրինակ, գիտնական Սաչատուր վարդապե-

տից կամ Մխիթար Սեբաստացուց ինչով էր պա- կաս եզուիտ պատեր Յակոբ Վիլլօտ: Այս կրօնա- ւորին մենք տեսանք Նոր-Ջուղայի կրօնական խոռ- վութիւնների մէջ *): Լաւ ուսումնասիրելով հայոց լեզուն, նա մի շարք հեղինակութիւններ գրեց, որոնց տպագրութիւնը սկսեց Եւրօպա վերադառ- նալուց յետոյ: Վիլլօտ ունի «Մեկնիչ սրբոյ Աւե- տարանին», «Մեկնութիւն գաւանութեան ուղղա- փառ հաւատոյ», «Չորք խոկմունք յաղագս յաւի- տնականութեան» կրօնական շարագրութիւնները, «Քառգիրք Լատին-Հայ», որոնք տպագրվեցան Հոռ- մում (1710—1714): Կեանքի մէջ Յակոբ Վիլլօտ կրօնական խառնակութիւններ բորբոքող և ղե- կավարող մարդ էր, բայց իր գրքերի մէջ աշխատում է սիրաշահել հայերին, ձեւանալով նրանց բարե- կամ և կարեկից, նոյն իսկ յանձն առնելով պաշա- պանել հայոց եկեղեցին մի քանի մեղադրանքների դէմ: Նա գրել է նոյն իսկ «Պատմութիւն կաթողի- կոսաց և թագաւորաց հայոց» փոքրիկ տետրակը, որ լոյս տեսաւ Վենետիկում 1713-ին և որի մէջ գաստուորված է հայոց կաթողիկոսների և թագա-ւորների յաջորդութիւնը կամ «գաւազանագիրքը»: Երբ մի օտար մարդ, սովորելով հայոց լե- ղուն, կարողանում էր այդքան բան անել, կարող է մեզ զարմանք պատճառել կրօնական գրակա-

*) «Հայկ. Տպ.», I, էր. 248.

նութեան այն առատութիւնը, որ արտադրում էին հայ վարդապետները: Եւ Մխիթարն ու նրա միաբանութիւնը ոչինչ անուն և վաստակ չէին թողնի հայերի մէջ, եթէ նրանց զբաղան զործերը այնպիսի բաներ լինէին, որոնց տեսնը մինչև այժմ: Բայց ս. Ղազարի վանքը այդպէս չը պիտի մնար: Մխիթարը իր կենդանութեան ժամանակ ցոյց տուեց որ իր միաբանութիւնը բազմաթիւ անպէտք հրատարակութիւնների շարքում մի-մի անգամ այնպիսի մեծագործութիւններ պիտի ցոյց տայ, որոնք հիացմունք պիտի ազգեն ամենքին: Ահա ինչպէս:

1733 թւականին Մխիթար Արքան Բօրտօլիի տպարանից լոյս հանեց իր հրատարակած Աստուածաշունչը: Դա մի հսկայ, հիանալի գործ էր, մի տպագրութիւն, որի նմանը դեռ մեր մէջ չէր եղած: Ոչինչ չէր խնայել Մխիթարը՝ այդ գործը ամեն կողմից կատարեալ դարձնելու համար—նչ անձնական աշխատանք, նչ նւթական միջոցներ: Պղնձի վրա քանդակած նուրբ պատկերների առատութիւն, գեղեցիկ ծաղկազրեր, մաքուր տպագրութիւն ազնիւ, թանգ թղթի վրա, շատ խնամքով կատարված սրբագրութիւն—անա այդ գեղարուեստական հրատարակութեան զարդերը, մինչև այժմ էլ մեղանում մեծ հռչակ է վայելում «Աբբայի Աստուածաշունչը»: Միակ պակասութիւնը, ինչպէս գիտենք, այն է, որ Մխիթարը, ձեռքի տակ չունենալով գրչագիրներ, արտատպեց Ոսկանի Աս-

տուածաշունչը և կարողացաւ շատ քիչ բան ուղղել նրա պակասութիւններից: Բայց գլխաւորը այդ չէ: Մխիթարը յիշատակարանի մէջ մի առ մի նկարագրել է թէ ինչպէս է տպվել Աստուածաշունչը. կրկնապատիկ ծախսեր, աշխատանք, լարված ուշադրութիւն—սրանք, ճիշտ որ, անխուսափելի էին, մանաւանդ այն ժամանակ, երբ տպարանական գործը դեռ այնքան թերի էր, չը կային կատարելագործված մեքենաներ: Առհասարակ, «Աբբայի Աստուածաշունչի» տպագրութեան պատմութիւնը վկայում է, որ Մխիթարը և նրա աշակերտները սովորել են եւրոպացու պէս աշխատել. ս. Ղազարի վանքը պատկառելի, ակադեմիական հրատարակութիւններ անելու ընդունակութիւնն էր ստանում:

Ահա, ամենից առաջ, Մխիթարեանների գերազանց յատկութիւնը, որին մեղանում դեռ ուրիշ ոչ մի հիմնարկութիւն չէ հասել: Միաբանութիւնը հայ ազգի մէջ ամենարարձր, առաջնակարգ տեղ գրաւում էր նախ և առաջ իբրև հրատարակիչ:

Տեսնենք այժմ նրա մի այլ յատկութիւնը: 1749 թւականին լոյս տեսաւ Վենետիկում «Պատմութիւն վարուց Գրիգորի Լուսաւորչին» գիրքը: Մեծ բան չէ այս աշխատութիւնը և Մխիթարը չէ նրա հեղինակը: Բայց գիրքը նշանաւոր է մի քանի կողմերով: Նախ և առաջ դա մի գեղեցիկ վկայութիւն է Մխիթարի դպրոցի մասին, որով-

հետև պատկանում է նրա աշակերտներին մէկի, Մատթէոս վարդապետի գրչին: Ի՞նչ է ցոյց տալիս այդ գրիչը:— Գրական ճաշակ, լեզուի կանոնաւորութիւն, հեղինակելու ոյժ, որոշ հասկացողութիւն ոճի ու չափի մասին: Գրական անկման այն տխուր, երկարատև ժամանակներում Մխիթարեան գպրոցի այդ առաջին պտուղը գալիս էր աւետելու, որ պատրաստվում է աւելի լաւ ու հարուստ ապագայ հայոց գրականութեան համար: Երրորդ նշանաւոր հանգամանքը այն ճիւղն է, որին վերաբերում է գիրքը— պատմագրութիւնը. դա այն ասպարէզն է, ուր Մխիթարեանները մեծ անուն հանեցին և ամենից մեծ ծառայութիւնը մատուցին իրանց ազգին. Մատթէոս վարդապետի հեղինակութեան մէջ արդէն տեսնում ենք այն առաւելութիւնները և պակասութիւնները, որոնք յատուկ են Մխիթարեաններին՝ պատմագրութեան մէջ: Առաւելութիւններն են պատմելու շքնորք, լայն ծանօթութիւն աղբիւրների հետ, մանրակրկիտ ուսումնասիրութիւն: Ս. Ղազարի վարդապետները շատ կարգացած, լեզուագէտ մարդիկ են. նրանց առջև միայն հայոց ազգային աղբիւրները չեն բացված, այլ և յոյն, լատին, հին և նոր հեղինակները: Վենետիկից դուրս ոչ ոք չունի այդքան պատրաստութիւն և այդ պատճառով Մխիթարեանները հեղինակութիւն են: Բայց նրանք ունեն և հիմնաւոր պակասութիւններ.— դա վանական պատմագրութիւն է, միամիտ, ամեն ինչին

հաւատացող, առանց խիստ քննադատութեան: Բաւականանք այս համառօտ դիտողութիւններով: Աւելի մանրամասն կը խօսենք այն ժամանակ, երբ կը համենք Չամչեանին, XVIII դարի այս առաջնակարգ, հսկայ գրագէտին:

Մխիթարեանների այս երկրորդ յատկութեան միացած է և երրորդը, որ արտայայտվեց նոյնպէս Մխիթարի ժամանակ: Նոյն 1749 թւականի մայիսի 19-ին լոյս տեսաւ «Բառգիրք Հայկազեան Լեզուի» հսկայական գործը, որ մի դարագլուխ է կազմում մեր գրականութեան մէջ: Ամենից առաջ նա գալիս էր ցոյց աալու թէ ս. Ղազարի վանքում ինչպէս լաւ գիտեն աշխատել, աշխատել հաւաքական ոյժերով, յամառ տոկունութեամբ, հիմնաւոր, գիտնական պատրաստութեամբ: Գործը սկսուել էր դեռ 1727 թւականին, բայց ընդհատվեց երկար ժամանակով, նորից սկսվեց 1742-ին և վերջացաւ 1745-ին: Այդքան ժամանակամիջոցում Մխիթարը և նրա աշակերտները ստեղծեցին մի հարուստ բացատրական բառարան, որի յատկութիւնները ուղղակի անդնահատելի են:

Մինչև այդ չը կար հայերէն բառարան, այս բառի իսկական նշանակութեամբ: Մի քանի լատին վարդապետներ կազմել էին լատիներէն-հայերէն բառարաններ, որոնք տպագրվեցան զանազան ժամանակներում. բայց դրանք չափազանց պակասաւոր, սխալ ու աղքատ էին: Կար և մի հայերէն բառարան, որ կազմել էր Երեմիա վարդապետը. դա

էլ շատ համառօտ էր, այնպէս որ հարիւր բառից մէկը հազիւ կարելի էր գտնել նրա մէջ: Այդ բառարանները ոչինչ օգուտ չէին կարող տալ Մխիթարին և նրանք միանգամայն անտես առնվեցան: Պէտք էր նորից կազմել բառարանի նիւթը, տալ մի ընդարձակ, գիտնական աշխատութիւն, որ ի նկատի պիտի ունենար մի շարք կարևոր նպատակներ: Ժամանակը ստիպողաբար պահանջում էր մի այդ տեսակ գործ: Հայոց լեզուն արդէն չափազանց աղաւաղված էր և գնալով աւելի և աւելի ցած էր ընկնում, աղքատանում: Իւրաքանչիւր հեղինակ գործ էր անում բառերը այնպէս, ինչպէս ինքն էր հասկանում. և այդ պատճառով մեծ քանակութեամբ բառեր կորցրել էին իրանց իսկական նշանակութիւնը, քերականական կանօնները չիտթվել էին: Հայոց լեզուին սպառնում էր մի մեծ աղէտ. այդպէս գնալով, նա պիտի բոլորովին այլանդակվէր, կորցնէր իր կենսունակութիւնը:

Այդ աղէտի դէմ Մխիթարը ծրագրում է մի շատ հիմնաւոր, թէև շատ էլ դժուար իրագործելի միջոց. հաւաքել հին հայոց գրականութեան բառերը, բացատրել նրանց այն մտքով, ինչպէս հասկացել և գործ են անել նրանց ամենայայտնի հայ հեղինակները: Ծախս ու աշխատանք չը խնայելով, նա զանազան հայաբնակ տեղերից բերել է տալիս գրքեր. գրանց մէջ գործ անած բառերի բուն իմաստը որոշելու համար մանրամասն և բարեխիղճ ուսումնասիրութիւններ է կատարում: Մեծ ծա-

ռայութիւն մատուցանում են մանաւանդ յունարէնից և լատիներէնից թարգմանած գրքերը. Մխիթարը գտնում է այդ թարգմանութիւնների բնագրերը, համեմատում է գրանց և գտնում է բառերի ճիշտ միտքը: Հին հայկական թարգմանութիւնների թագն ու պակը, ինչպէս յայտնի է, Սահակի և Մեսրոպի աշխատութիւններով թարգմանված Աստուածաշունչն է: Մխիթարը ամենից շատ այդ առատ ու անսպաս աղբիւրին է դիմում. նա ձեռքի տակ ունի յունարէն բնագրեր և համեմատութեան միջոցով գտնում է թէ Սահակի ու Մեսրոպի ժամանակ ինչպէս էր հասկացվում այս կամ այն բառը: Այդ, միանգամայն ճիշտ ու անսխալ միջոցով, Մխիթարին և նրա աշխատակիցներին աջողվում է վերականգնել հայոց լեզուի նախկին մաքրութիւնը: Նրանք բացատրում են բառերի նշանակութիւնը և որպէս զի այդ բացատրութիւնները քմածին չերևան, բերում են վկայութիւններ գրքերից, դնելով այն կտորները, ուր գործ է անված բացատրութեան կարօտ բառը:

Բաւական չը համարելով այդ կերպով պարզած բացատրութիւնները, Մխիթարը դիմեց և կենդանի լեզուին. հարց ու փորձ արաւ Վինետիկում եղած հայերին և ժողովրդական լեզուից էլ շատ հարստութիւններ հանեց: Ընտրութիւնը կատարվում էր շատ խիստ կերպով. պէտք է իմանալ որ այն ժամանակվայ ս. Ղազարի վանքը

չատ ձեռագիրներ չունէր, որպէս զի շատ բառեր և շատ բացատրութիւններ քաղէր նրանց միջից. այդ պատճառով էլ բառարանի մէջ չեն մտցնուում այն բառերը, որոնց միտքը բաւականաչափ պարզ չէ կամ կասկածելի է: Այդպիսի բառերից կազմվեց մի ուրիշ բառարան, որ հրատարակվեց յետոյ:

Այսպիսի զարմանալի տոկունութեամբ տարած աշխատութիւնը մի շատ պատկառելի գործ տուեց մեզ: Բառարանը բաղկացած է 1273 երեսից. իւրաքանչիւր երես ունի երկու սիւնակ, իսկ իւրաքանչիւր սիւնակ բաղկացած է 62 մանրատառ տողերից: Ընդամենը, ուրեմն, մօտ 79,000 տող: Եւ եթէ չը մոռանանք որ դա բառարան է, որի իւրաքանչիւր բառը պիտի չափված, կշռված լինի, մանրակրկիտ ուսումնասիրութիւններից հանուած, այն ժամանակ կարող ենք երեսակայել թէ ինչ վիթխարի աշխատութիւն են գործ գրել Մխիթարը և նրա աշակերտները այդ առաջին հայերէն բառարանի վրա:

Այն, մեզանում էլ տպագրական մամուլը սկսում էր մտքի և աշխատանքի հրաշալիքներ տալ: Միայն այս գործը որքան է բարձրացնում Մխիթար Աբբային իր ժամանակակիցների մէջ, Դրանով աջողվում է լեզուն կենդանացնել, տալ նրան մի մեծ հարստութիւն, որի նշանակութիւնը հասկանալու համար բաւական է նոյն իսկ մի թեթև հայեացքով չափել այն ժամանակվայ գրականութիւնը, նրա ազդատ ու անտաշ լեզուն: Բառա-

րանը Մխիթարեան միաբանութեան համար կատարեալ և վերջնական յաղթանակի մի հոյակապ կոթող էր: Նա տուեց ս. Ղազարի վանքին տիրապետութեան անսահման իրաւունք. վանքը այնուհետև մեր լեզուի տէրն է դառնում, ղեկավարում է նրան իբրև բարձրագոյն հեղինակութիւն, իբրև ակադեմիա, որ օրէնքներ է արձակում և որին հպատակվում են ամենքը:

Բայց Մխիթար Սեբաստացուն չէր վիճակված տեսնել իր սկսած հիանալի գործի վախճանը: Բառարանի վերջին թերթերն էին տպվում, երբ նա ծանր հիւանդութիւնից վախճանվեց (1749 թւականի ապրիլի 27-ին) 74 տարեկան հասակում, և թաղվեց իր շինած վանքի մէջ:

Այդ երկարատև, եռանդոտ կեանքի գլխաւոր հանգամանքները մեզ արդէն ծանօթ են: Մենք գիտենք թէ որքան շատ շարչարվեց այդ մարդը. գիտենք թէ որտեղից սկսեց նա և ուր վերջացրեց իր գործունէութիւնը: Սեբաստիայի երկու անգրագէտ կոյսերի աշակերտը մեռնում է վենետիկում, իր ձեռքով հաստատած բարեկարգ, մեծագործ միաբանութեան գրկում: Աստուածաշունչը, Հայկազեան Բառարանը նրա մեծ գործերն են. կաթօլիկ աշխարհում նա այնքան հռչակ էր ստացել, որ երբ գնացել էր Հոօմ, կարդինալներից մի քանիսը արժանի էին համարում նրան պապական դահի

վրա բաղմնելու *)։ Մահը վերջ էր գնում այդ և-
ռանդոտ, բազմաշարչար կեանքին մի այնպիսի ժա-
մանակ, երբ նրա միաբանութեան գոյութիւնը ա-
պահովված էր։ Մխիթարը ամեն ինչ պատրաստել
էր, կարգի բերել։ Նա պատրաստել էր ոչ միայն
օթեան, որի մէջ պիտի յարատեւէր միաբանութիւ-
նը, այլ և այն հոգին, որ պիտի թագաւորէր այդ
օթեանի մէջ. և նրան մնում էր միայն կտակ թող-
նել իր աշակերտներին, որ հաւատարիմ մնան իր
սկսած գործին։ Երջանիկ էր Մխիթարը և ժառանգ-
ների կողմից, զրանք զանցառու, վատնող և ան-
բարեխիղճ ժառանգորդներ չը հանդիսացան։ Հայ-
կագեան Բառարանի երկրորդ հատորը, որ բազ-
կացած էր մնացորդ բառերից, յատուկ անուննե-
րից, աշխարհաբարից գրաբար և գրաբարից աշ-
խարհաբար թարգմանութիւններից, հրատարակե-
ցին այդ աշակերտները։ Բայց միայն այդքանը չէր
Մխիթարի յաջորդների գործը։ Նրանք ոչ միայն
սրբութեամբ պահեցին իրանց ստացած ժառան-
գութիւնը, այլ և աւելի հարստացրին, ճոխացրին
նրան։

Մխիթարի արբայութեան շրջանը գեո սկըղ-
բնաւորութիւնն էր, զարգացման առաջին աստի-
ճանը, սաղմնային գրութիւնը։ Դա կէս դարի մի
շրջան էր։ Մխիթարի մահվանից յետոյ սկսվում

*) Ագոնց, Եր. 292։

է միաբանութեան նոր, երկրորդ շրջանը, որ
նոյնպէս կէս դար է շարունակվում։ Այդ շրջանին
մենք կը վերագանանք յետոյ։ Իսկ այժմ մենք
պիտի տեղափոխվենք Արեւելեան Հայաստան և
տեսնենք թէ ինչեր էին կատարվում այնտեղ։

ԳԼ. Գ.

Պ Ա Ր Ս Կ Ա Կ Ա Ն Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն

I

Վենետիկից և Կ. Պօլսից յետոյ իրարմիջ հա-
կապատկեր է ներկայացնում Հայաստանի այն բա-
ժինը, որ Պարսկաստանի տիրապետութեան տակ
էր գտնվում: Այստեղ անփոփոխ ծանրացած է դա-
րերի դժբախտ իրականութիւնը. մահմեդական
սանձարձակ բռնակալութիւնը ճնշում է առաջվայ
պէս. նոյն ստրուկները և նոյն կեղեքիչները: Այս-
տեղից նայելով դէպի արևմուտք, մենք տեսնում
ենք թէ որքան մեծ առաջադիմութիւն է Կ. Պօլ-
սում և Վենետիկում սկսված գրական շարժումը:
Այստեղ ոչ տպարան է գործում, ոչ գրքեր են հե-
ղինակվում կամ թարգմանվում: Այստեղ ոչինչ յար-
մարութիւն չը կայ որ մտաւոր առաջադիմութեան
ճառագայթները թափանցեն պարսկական արիւնոտ
իրականութեան ներսը: Ու արևելեան Հայաստանը
տգէտ ու խեղճ է. նա յետ է մնում գրական գոր-

ծում, մինչդեռ արևմտեան հայութիւնը առաջ է
գնում թէև դանդաղ, բայց հաստատուն քայլերով:
Բայց այստեղ, պարսկական Հայաստանում,
կայ մի ուրիշ շարժում, որի մասին հասկացողու-
թիւն անգամ չունի արևմտեան հայութիւնը: Այս-
տեղ արժարծովում է քաղաքական ազատութեան
միտքը: Ահա թէ ինչ խոշոր գործ կարող էր Պարս-
կահայաստանը հակադրել Թիւրքահայաստանի մտա-
ւոր շարժման: Պատմութիւնը, բաժանելով հայերին
երկու մասի, բաժանել է և այդ մասերի գերերը-
արևմուտքում գրական շարժում, իսկ արևելքում
քաղաքական շարժում—այսպէս է դրութիւնը տա-
նութերորդ գարում: Երկու շարժումները չը միա-
ցան միմեանց հետ. պարսկա-թիւրքական սահմա-
նադրուխը մի հզօր անջրպետ հանդիսացաւ գրանց
մէջ. մի կողմում գրական շարժում առանց քաղա-
քական իդէալների, միւս կողմում—քաղաքական
շարժում առանց գրական-մտաւոր շարժման:
Արևելեան Հայաստանի սկսած գործն էլ իր
խոշոր հանգամանքները, իր հերոսներն ունէր:
Եթէ արևմուտքում կար մի Մխիթար Սեբաստացի,
որ հերոսական ջանքերով գրական գաղթականու-
թիւն էր հիմնում, արևելքում էլ գործում էր Իս-
րայէլ Օրին, որ նոյնպիսի հերոսական ջանքեր էր
թափում հայերի մէջ մի ազատական շարժում
ստեղծելու և կենդանացնելու համար: Տասնու-
թերորդ գարի այս երկու խոշոր անունները—Մխի-
թար և Օրի—հաւատար իրաւունքներ ունեն մեր

աղգի երախտաւորներ կոչուելու, թէև մէկը խաղաղ վանական գործիչ էր, զբշի և զպրութեան մարգ, իսկ միւսը քաղաքական գործիչ էր, որ իր հայրենիքի բարօրութեան համար վառօդի և արիւնի զաղափարն էր քարոզում: Նրանք առաջացրին շարժումներ, որոնք հաւասարապէս անհրաժեշտ էին հայերին, որոնք աստիճանաբար զարգացան և դարձան մեր վերածնութեան նշանաբանը:

Օրին, ինչպէս գիտենք *), իր ծրագիրներով և հաւատարմութիւններով Սիւնիքից ուղևորվեց Եւրօպա 1699 թւի գարնանը: Կ. Պօլսի վրայով նա անցաւ Փերմանիա, ներկայացաւ Պֆալցի կուրֆիւրստին: Նրա հետ էր Մինաս վարդապետ Տիգրանեան: Կուրֆիւրստը հիւանդ էր և Սրին ստիպւած էր վեց ամիս սպասել Գիւսէլբորգում: 1699-ի աշնանը Օրին ներկայացրեց կուրֆիւրստին մանրամասն գրութիւններ, որոնց մէջ նկարագրում էր իր ճանապարհորդութիւնը գէպի Հայաստան և պատմում էր թէ ինչպէս պէտք է զլուխ բերել հայերի ազատութեան սուրբ և մեծ գործը: Պֆալցի իշխանը, միանգամայն հաւանութիւն տալով այդ ծրագիրներին, ուղարկեց Օրինի Վիեննա, Լէօպօլդ I կայսրի մօտ, որի աջակցութեամբ պիտի զլուխ բերվէր հայերի ազատութիւնը:

Բայց Եւրօպայի քաղաքական հանդամանքները փոխվել էին և շատ աննպաստ էին հայկական

*) «Հայկ. Տպ.», I. գլ. XV.

դատի համար: Կայսրը սաստիկ զբաղված էր իր համար աւելի կարևոր, աւելի մեծ և կնճռոտ հարցով: Սպանիայի թագաւորը մահամերձ դրութեան մէջ էր և անժառանգ: Վաղուց հարց էր ծագել թէ ով պիտի ժառանգէ նրա թագը և այդ հարցը դրաւել էր պետութիւնների ընդհանուր ուշադրութիւնը: Սպանիան այն ժամանակ մի ահազին պետութիւն էր, որ լայնատարած կալուածներ ունէր թէ Եւրօպայում և թէ մանաւանդ երկրագնտի միւս մասերում. առած էր դարձել թէ արևը մայր չէ մտնում սպանիական պետութեան սահմաններում: Այդ մեծ հարստութեան ժառանգորդ էին հանդիսանում ֆրանսիական Լուդովիկոս XIV թագաւորը և աւստրիական Լէօպօլդ կայսրը, որոնք ազգակցական կապերով կապված էին Սպանիայում թագաւորող տան հետ: Երկու ժառանգները թէև պայմանագրերով համաձայնութիւն էին կայացրել սպանիական ժառանգութիւնը բաժանելու համար, բայց այդ ժառանգութիւնը չափազանց չազ կտոր էր, չափազանց շատ էր ախորժակ գրգռում, ուստի և ամեն մէկը աշխատում էր առիւծի բաժին ստանալ: Սպանիական թագաւորը մեռաւ 1700 թւին. նա կտակով ժառանգ էր նշանակել Լուդովիկոսի թոռին, որ դնաց Սպանիա՝ զահ բարձրանալու համար: Բայց Լէօպօլդն էլ կամենում էր իր որդուն նստեցնել այդ զահի վրա: Պատերազմը անխուսափելի էր. նա պատրաստվում էր վաղուց

և պիտի վճռէր ժառանգութեան հարցը յօգուտ այս կամ այն կողմի: Լէօպօլդը շտապեց խաղաղութեան դաշինք կապել թիւրքերի հետ, որպէս զի նրանց դէմ կուող զօրքերը նոր պատերազմի պատրաստուին: Իսկ այդ նոր պատերազմը պիտի լինէր շատ մեծ, երկարատև: Սպանիական ժառանգութեան հարցի մէջ շատ կարևոր շահեր ունէին և Անգլիան ու Հօլլանդիան, որոնք և կայսրի դաշնակից հանդիսացան: Լուդովիկոս պիտի կուէր համարեա Եւրօպայի կէսի դէմ և պատերազմի դաշտը շատ լայնատարած էր. նա բռնում էր Իտալիան, Հոննոսի ափերը, Սպանիայի սահմանները:

Ահա այդ պատրաստութիւնների մէջ էր Լէօպօլդ կայսրը, երբ Իսրայէլ Օրին ներկայացաւ նրան՝ հեռու արևելքում տանջվող մի քրիստոնեայ ժողովրդի ազատութիւնը խնդրելու համար: Կայսրը, ի հարկէ, չէր կարող կատարել Օրիի խնդիրքը, թէև նրանից խնդրում էին մի փոքրաթիւ բանակ: Բայց նա միանգամից չը մերժեց էլ հայերին ազատելու միտքը. ընդհակառակն, յուսադրական թուղթ գրեց հայ մէլիքներին, իսկ Օրիին խորհուրդ տուեց զիմել Ռուսաստանի օգնութեան, որովհետև, ասում էր, առանց ռուսաց թագաւորի համաձայնութեան և աջակցութեան չէ կարելի զօրք ուղարկել Կասպից ծովի ափերը: Լէօպօլդը թոյլ տանվճռողական մարդ էր. հայ պատգամաւորը նը-

րանից լսեց միայն խոստումներ, բարի ցանկութիւններ, բայց որ և է դրական գործ, հաստատ դիտաւորութիւն նա չը կարողացաւ իմանալ, թէև քաղաքական աշխարհի դրութիւնը պարզ ցոյց էր տալիս, որ կայսրը չէ էլ կարող խոստումներից և բարի ցանկութիւններից մի քայլ առաջ գնալ:

Օրին պիտի մտածէր Ռուսաստան ճանապարհորդելու մասին: Հայերի բարերարը, Պֆալցի կուրֆիւրստը, այստեղ էլ չը խնայեց իր օգնութիւնը և մի նամակ գրեց ռուսաց Պետրոս թագաւորին, որին յայտնում էր հայ պատգամաւորների խորհուրդը, իր համակրութիւնը հայերի գործին և խնդրում էր նրա աջակցութիւնը: Օրիի հետ կուրֆիւրստը մի նամակ էլ ուղարկեց Անգեղակոթի Մէլիք-Սաֆրազին և նրա ընկերներին: Այդ նամակի մէջ նա ամենադրական, ոգևորող խօսքերով յուսադրում էր հայ իշխաններին, թէ Օրիի բերած ծրագիրը անպատճառ կիրականանայ, թէ քրիստոնեայ զօրքեր կուղարկվեն Հայաստան և նրանց օգնութեամբ հայերը կը թօթափեն պարսկական լուծը ու անկախութիւն, ազատութիւն, խաղաղութիւն կը հաստատեն իրանց երկրում: Խոստանում էր ամենամեծ գաղտնապահութիւն և հաւատացնում էր մէլիքներին, որ Աստուած Օրիին է ընտրել հայրենիքի մեծ և սուրբ գործը գլուխ հանելու համար:

Լէօպօլդ կայսրն էլ յանձնարարական նամակ

զրեց Պետրոս թագաւորին: Հայ պատգամաւորութիւնը 1701 թւականի դարնանը ճանապարհովեց դէպի Ռուսաստան, յանձնարարական նամակ ստացաւ նաև Լեհաստանի թագաւորից ու յունիսի 30-ին մտաւ ռուսաց սահմանները: Մտօլնակում նրան ընդունեցին իբրև Պֆալցի կուրֆիւրստի և կայսրի դեսպան: Օրիի և Մինաս վարդապետի հետ էր և Նազար Օրեխովիչ, որ հայաստանցի հայ էր, բայց ինչպէս երևում է, Լեհաստանում էր ապրում: սա էլ թարգմանի պաշտօն էր կատարում: Հասնելով Մոսկվա, Օրին իր հետևորդների հետ լաւ ընդունելութիւն գտաւ. ռուսաց կառավարութիւնը առանձին բնակարան յատկացրեց նրան և տալիս էր թէ նրա և թէ նրա հետ եղած մարդկանց ուտելիքի փողը: Յուլիսի 11-ին, տեղ հասնելուց չորս օր յետոյ, բօեսրին Գօլովին հարցրեց Օրիից դեսպանութեան նպատակը: Սա պատասխանեց, թէ դա դադանիք է, որ բաց կանէ թագաւորի առաջ, որովհետև ինքը ռուսերէն չը գիտէ, իսկ թարգմանի միջոցով մանրամասն բացատրութիւններ տալը անյարմար է համարում: Սակայն Պետրոսը իսկոյն ունկնդրութիւն չը շնորհեց հայ պատգամաւորին: Նոյն Գօլովինը առաջարկեց նրան մի քանի հարցեր, որոնց Օրին յանձն առաւ պատասխանել զբրաւոր կերպով:

Այսպէս սկսվեցին Օրիի հռչակաւոր բանակցութիւնները ռուսաց կառավարութեան հետ: Բայց այստեղ էլ աննպաստ հանդամանքներ և արգելը-

ներ կային կանգնած հայոց հարցի առաջ: Ռուսաստանն էլ այդ ժամանակ խառնուած էր պատերազմական դործողութիւնների մէջ, որոնք նրա համար կեանքի և մահվան նշանակութիւն ունէին: Սպանիական ժառանգութեան համար բացում պատերազմի հետ միաժամանակ սկսվել էր և Հրախային կոչված պատերազմը: Նա ուղղված էր չվեղական պետութեան դէմ և նրա հողին Պետրոսն էր, որին մի կողմից Լեհաստանն էր օգնում, իսկ միւս կողմից—Նօրվեգիան: Կամենալով Ռուսաստանի սահմանները հասցնել ծովին, որպէս զի հեշտ լինի հաղորդակցութիւնը Եւրօպայի հետ, կամենալով, ինչպէս ասում է բանաստեղծ Պուշկին, պատուհան բաց անել դէպի Եւրօպա, Պետրոս Մեծը աչք էր դրել Բալտիկ ծովի արևելեան ափերի վրա, ուր տիրապետում էին չվեղացիները: Պատերազմը սկզբում շատ անաջող էր ռուսների համար: 1700 թւականի նոյեմբերի 19-ին ռուսաց բանակը, թւով 35—40 հազար, որ պաշարել էր Նարվա քաղաքը, ենթարկվեց 8,500 չվեղացիների յարձակման, սաստիկ պարտութիւն կրեց և փախուստ դարձաւ: Պետրոսը, ինչպէս այդ յատուկ է մեծ հողիներին, չը յուսահատվեց այդ պարտութիւնից, այլ խրատներ առաւ: Նա գիտէր որ այդպէս էլ պիտի լինէր, որովհետև ռուսները դեռ անկիրթ են և, ուրեմն, չը պիտի կարողանան դիմանալ նոյն իսկ մի փոքրութիւն Եւրօպական զօրքի յարձակման: Հեռատես, ի որսէր աւիանց թագաւորը յայտարարեց,

որ ուսմանը պատերազմել պիտի սովորեն իրանց յաղթող թշնամիներից և սկսեց եռանդով պատրաստութիւններ տեսնել. հաւաքեց նոր զօրքեր, կրթում, սովորեցնում էր նրանց, օգուտ քաղելով այն հանգամանքից, որ շվեդական թագաւորը արշաւել էր Լեհաստան:

Այսպէս էր գործերի դրութիւնը այն միջոցին, երբ Օրին հասաւ Մօսկվա: Պետրոսին հարկաւոր էին յաղթութիւնների, որովհետև հարկաւոր էին Բալտիկ ծովի ափերը. բայց դեռ ոչ մի յաղթութիւն նա չէր տարել, դեռ մի ավ հող չէր գրաւել իր ցանկացած տեղերում, իսկ շվեդական Կարոլոս XII թագաւորը ամեն ժամանակ կարող էր Լեհաստանից իր զէնքը դարձնել Ռուսաստանի դէմ: Այսպիսի մի լարված դրութեան մէջ հայերի ներկայացուցիչը զօրք էր խնդրում իր խեղճ հայրենիքի ազատութեան համար: Անհնարին էր, ի հարկէ, այդպիսի գործ սկսել այժմ:

Բայց քանի որ հարցը Արեւելքին էր վերաբերում, Պետրոսը չէր կարող միանգամայն անտարբեր մնալ: Նրա մեծ խելքը վաղուց էր ըմբռնել թէ Ռուսաստանի բարեկեցութեան և տնտեսական առաջադիմութեան համար ինչ նշանակութիւն ունեն արևելեան երկիրները: Ազով բերդը թիւրքերից խլելուց յետոյ, 1698-ին, Պետրոսը արդէն մտածում էր Ազովեան և Կասպից ծովերը մի ջրանցքով միացնելու մասին: Կասպից ծովի առևտրական և քաղաքական նշանակութիւնը նա շատ լաւ էր հաս-

կանում, ապա ուրեմն պիտի հետաքրքրվէր և այդ ծովի շուրջը ապրող ազգերով: Արևելեան գործերի վերաբերմամբ թագաւորը ունէր իր ծրագիրներն ու դիտաւորութիւնները, սակայն այդ բոլորը նա թողնում էր յարմար ժամանակի, երբ շվեդական պատերազմը վերջացած կը լինէր այնպէս, ինչպէս ինքն էր ցանկանում:

Ահա այս պատճառներով Պետրոսը առանձին ուշադրութիւն դարձրեց Օրին վրա: Թէև այժմ չէր կարելի իրագործել նրա ծրագիրները, բայց դրանք հարկաւոր էին ապագայի համար: Եւ ուսաց կառավարութիւնը սկսեց ամենայն հետաքրքրութեամբ լսել Օրին, որ իբրև լաւատեղեակ մարդ՝ լիովին տեղեկութիւններ էր տալիս պարսկական գործերի մասին: Հայոց պատգամաւորին առաջարկուած էին հետևեալ հինգ հարցերը. 1) Ռ՞րքան զօրք է մտադիր տալ Պֆալցի կուրֆիւրստը. և առհասարակ ուրիշ ինչ գերմանական իշխաններ պիտի օգնեն և ո՞րքան զինուոր պիտի տան: 2) Այդ զօրքերը ինչ ճանապարհով և ինչ պատրուակով պիտի անցնեն Ռուսաստանի վրայով և ո՞վ պէտք է պաշար տայ նրանց: 3) Ռուսաց թագաւորի հողերով արշաւելիս զօրքերը չեն վնասի թագաւորի հպատակներին և ինչպէս դրան հաւատալ: 4) Եթէ ամենակարող Աստուածը բախտ կը տայ և կը գրաւվեն տեղեր, ո՞ւմ անունով պիտի պահվեն նրանք և ո՞ւմ զօրքերը ինչ քանակութեամբ պիտի մնան այդ տեղերում: 5) Զինուորական արշաւանքը վերջա-

ցնելուց յետոյ, որ տեղերում կը լինի զօրքերի ձմե-
րոցը և նրանք որտեղից և ում հաշուով պաշարե-
ղէն կը ստանան:

Յուլիսի 14-ին Օրին ուղարկեց Պետրոս թա-
գաւորին իր առաջին գրաւոր յայտարարութիւնը:
Դրա մէջ նա նախ և առաջ շնորհակալութիւն էր
յայտնում այն ընդունելութեան համար, որին ար-
ժանացան ուսաց հողի վրայ թէ ինքը և թէ իր
հետևորդները: Դիմելով ապա իր առաքելութեան
նպատակին, Օրին ասում էր.

Նկանք մենք այստեղ, որպէս զի ընկնենք ձեր թա-
գաւորական մեծութեան ոտները և մեզ այստեղ ուղար-
կողների կողմից խնդրենք ողորմութիւն օգնել մեր խըզ-
ճուկ ժողովրդին, որ սաստիկ տանջվում է անհաւատների
բռնութեան տակ: Ձենք կասկածում, որ ձեր թագաւորա-
կան մեծութեանը յայտնի է թէ հաջոց երկրում սրանից
առաջ, հին ժամանակներում, եղել են թագաւոր և քրիս-
տոնեաց իշխաններ. բայց յետոյ, նրանց անմխարանու-
թեան պատճառով, տեղի ունեցաւ այն, որ հաջոց այդ ամ-
բողջ թագաւորութիւնը ընկաւ անհաւատների լուծի տակ:
Նրկու հարիւր լիսուն և աւել տարիներ կան, ինչ այդ ամ-
բողջ քրիստոնէութիւնը հեծում է անհաւատների լուծի
տակ. և ինչպէս Նոբամի որդիները յուսով սպասում էին
Մեսիայի դալտեան, որ պիտի աղատէր նրանց չափաւնա-
կան մահից, այնպէս էլ այս խեղճ ժողովուրդը միշտ ապ-
րել է և այժմ ապրում է այն յոյսով, թէ օգնութիւն կը
ստանայ ձեր թագաւորական մեծութիւնից: Նրանց մէջ
կայ նախադուշակութիւն թէ վերջին ժամանակներում ան-
հաւատները կը դառնան սաստիկ կատարած և կը սկսեն
հարկադրել քրիստոնէաներին ընդունել իրանց ամենա-
զարշելի օրէնքը. և այն ժամանակ կը դայ Մօսկվայի Օդոս-

տափառ տանից մի մեծ իշխան, որ Նլեքսանդր Մեծից էլ
շատ քաջ կը լինի և կը վերցնէ հաջոց թագաւորութիւնը
ու կազատէ քրիստոնէաներին: Այս մարգարէութեան հա-
ւատում էին մինչև այժմեան ժամանակը և հաւատում են
այժմ էլ, որովհետև իսկապէս տեսնում ենք, որ անօրէն-
ները այն սաստիճան չարութեան են հասել, որ քրիստո-
նէաներին մեծ հարկերով և բռնութեամբ հարկադրում
են և ընկնել Մահմէդի հաատը, իսկ միա կողմից տեսնում
ենք այն բնական վառ ձգտումը, որ ունի ձեր թագաւոր-
ական մեծութիւնը քրիստոնէական հաատը մեծացնելու
և բազմացնելու համար, ինչպէս նաև ձեր ճշմարիտ խոստ-
մունքը պատերազմել անհաւատների դէմ, որոնք երբէք
այնքան թույլ ոչ չեն ունեցել, ինչպէս այժմ, որովհետև
70 և աւել տարիներ կան ինչ նրանք մի նշանաւոր պա-
տերազմ չեն ունեցել *):

Պատասխանելով իրան առաջարկած հինգ
հարցերին, Օրին ասում էր. 1) Կուրֆիւրստի գըն-
դերը մեզ հարկաւոր չեն. պատերազմի առաջին
տարում հարկաւոր չեն ուրիշ զօրքեր, բացի ուս-
աց զօրքերից: Եւ մենք զօրքեր չենք խնդրել կուր-
ֆիւրստից, այլ միայն օգնութիւն, քանի որ նա
բարեկամութիւն ունի եւրօպական շատ վեհապետ-
ների հետ. մենք օգնութիւն խնդրեցինք, որպէս զի
եթէ Թիւրքիան մեզ դէմ պատերազմ սկսէ, Եւրօ-
պան այդ ժամանակ օգնէ մեզ ծովի և ցամաքի կող-
մից: Բայց որովհետև կուրֆիւրստը այնպիսի իշ-
խան է, որ ուզում է մաս ունենալ այս փառաւոր

*) Эзовъ—„Сношения Петра Великаго съ арм
народомъ“, стр. 75: Օրիի պատմութիւնը մենք ամբողջա-
պէս վերցնում ենք այդ գրքից:

գործի մէջ, ուստի նա խոստանում է իր զօրքերը, և եթէ հաճոյ լինի ուսաց թագաւորին, կը տայ օգնութիւն և ուրիշ բաներով: Բացի կուրֆիւրստից և կայսրից, մենք գերմանական ուրիշ իշխաններին չենք յայտնել մեր նպատակը: Իսկ կայսրն էլ խոստանում է օգնութիւն, եթէ կամենայ թագաւորը:

2) Չօրքերը Ռուսաստանի միջով անցնելիս, ամեն ինչ կանոնն փողով, կը վճարեն նոյն իսկ ձուլի գինն էլ. նրանք անցնում են ուսաց հոգեւորով ուսաց թագաւորի անուան տակ: 3) Եթէ թագաւորը թոյլ տայ զօրքերին անցնել իր երկրով, ամեն տեսակ ապահովութիւն կը տրուի որ բնակիչները ոչինչ վնաս չեն կրի, ընդհակառակն, օգուտ կը ստանան զօրքերից: 4) Եթէ Աստուած բախտ կը տայ, բոլոր գրաւված բերդերը թագաւորի իշխանութեան տակ կը մնան և այնտեղ ուսաց զօրքեր կը մնան: 5) Չինուորական արշաւանքը վերջացնելուց յետոյ թագաւորի զօրքերը կը ձմերեն հայոց թագաւորութեան մէջ և կը կերակրվեն հայերի հաշուով: Երկիրը այնքան պտղաբեր է և հարուստ, որ նրա իւրաքանչիւր նահանգը կարող է 100 հազար զինուոր կերակրել առանց դժուարութիւնների: Ամենազըլխաւորն այն է, աւելացնում էր Օրին, որ թագաւորը ընդունէ մեր խնդիրքը ու համաձայնվի դառնալ մեր երկրի տէր: Յետոյ կիմանայ նորին մեծութիւնը թէ զբանից ինչ մեծ շահ կունենայ: Բաւական է որ միանգամից 10 կամ 20 հազար զինուոր մտնէ անհաւատների երկիրը, և թագաւորը

կը տեսնէ որ 10 օրվայ ընթացքում 100 հազարից աւել հայ կը մտնէ նրա իշխանութեան տակ: Մեծ պատրաստութիւններ հարկաւոր չեն, հայերը մեծ բանակ չեն պահանջում, այլ խնդրում են միայն 10—20 հազար զօրք, որովհետև իրանք էլ պատրաստ ունեն մեծ քանակութեամբ զինված մարդիկ:

Երազիրը հրապուրիչ էր ամեն կողմից: Ռուսաց կառավարութիւնը աւելի ևս ուշադիր դարձաւ և սկսեց աւելի մանրամասն տեղեկութիւններ հաւաքել: Հարկաւոր էին բերանացի բացատրութիւններ էլ, և մենք տեսնում ենք որ յուլիսի երկրորդ կէտում հայոց պատգամաւորի և ուսաց կառավարութեան մէջ յարաբերութիւնները աւելի ևս եռանդոտ ընաւորութիւն են ստանում: Օրին ամենից շատ աշխատում էր որ իր բանակցութիւնները գաղտնի մնան, որովհետև եթէ մահմեդական աշխարհին յայտնի դառնար այդ բանը, հայ ազգը մեծ վտանգի մէջ կընկնէր: Զգուշութիւնը նա այն աստիճանին էր հասցնում, որ նոյն իսկ չէր հաւատում իր թարգման Օրեխովիչին, նկատի ունենալով նրա երիտասարդ հասակը: Այդ պատճառով ուսաց կառավարութիւնը թարգմանի պաշտօնը յանձնեց Նիկօրայ Սպոթարիուսին, մի յոյնի, որ ծնվել էր Մօլդաւիայում, կրթութիւն էր ստացել Կ. Պօլսում և Իտալիայում, իսկ 1672 թւականից տեղափոխվել էր Մօսկվա, ուր ծառայում էր իբրև թարգման և գրական աշխատութիւններով էր զբաղվում: Սպոթարիուսն էլ մի ճնշված և գերի ազգի զաւակ էր:

միջնորդ էր հանդիսանում յունաց պատրիարքների և ուսուսաց թագաւորների քաղաքական գաղտնի յարաբերութիւնների մէջ և ուշադրութեամբ հետեւում էր թէ ինչեր են կատարվում Օսմանեան պետութեան մէջ: Նրան վիճակված էր կարեւոր դեր կատարել և այն գործի մէջ, որ սկսել էին հայերը:

Օրին նրա հետ խօսում էր թիւրքերէն, իսկ նա ուսուցիչն էր թարգմանում այդ խօսակցութիւնը: Մի շարք նիստեր տեղի ունեցան Օրիի, Սպօթարիուսի և մի ուսու պաշտօնեայի մասնակցութեամբ: Այդ նիստերի արձանագրութիւնները ցոյց են տալիս որ ուսուսաց կառավարութիւնը աշխատում էր որքան կարելի է շատ մանրամասն և բաղձակողմանի տեղեկութիւններ ստանալ հայկական շարժման մասին, մանաւանդ կամենում էր պարզել թէ ինչ դեր են կատարում այդ շարժման մէջ արևմտեան Եւրօպայի վեհապետները: Օրիից պահանջվում էր դիպլոմատիական մեծ նրբամտութիւն, որպէս զի ուսուների մէջ կասկած չը ծագէ թէ հայոց հարցը Եւրօպայի մէջ սարքված մի բան է, որ կարող է Ռուսաստանի շահերին վնասել: Այդ պատճառով էլ Օրին աշխատում էր հաւատացնել որ հայերը իրանց յոյսը դրել են Ռուսաստանի վրա, որ արևմտեան քրիստոնեայ վեհապետների կողմից միայն համակրութեան ցոյցեր են եղել մինչև այժմ, իսկ գործից սպասվող բոլոր քաղաքական օգուտները միայն Ռուսաստանը պիտի քաղէ: Խօսք կար, ի հարկէ, և այն մասին թէ ինչո՞ւ

հայ պատգամաւորութիւնը անմիջապէս չէ դիմել Մօսկվա, այլ նախ գնացել է Եւրօպա. Օրին այդ առիթով բացատրեց թէ պարսիկների ահը ստիպեց իրան այդպիսի ճանապարհ բռնել:

Համոզված լինելով որ պատերազմական գործողութիւններ սկսելու ամենալաւ ժամանակն է, Օրին թախանձում էր որ իր զեկուլցումները շուտ յայտնվեն թագաւորին, որ Պետրօսը ընդունէ հայերի խնդիրքը և խօսք տայ թէ յանձն է առնում գլուխ բերել նրանց ազատութեան գործը: Այդ անելուց յետոյ թագաւորը, ինչպէս խնդրում էր Օրին, պիտի կայսրի և կուրֆիւրստի նման յուսադրական թուղթ գրէ հայ մէլիքներին, որոնք սպասում են պատասխանի: Օրին մտադիր էր այդ բոլոր թղթերը յատուկ սուրճանդակի ձեռքով ուղարկել հայերին Աստրախանի վրայով: Իսկ պատերազմական գործողութիւնները, ասում էր նա, պէտք է սկսել իսկոյն ևեթ, նոյն տարվայ հոկտեմբեր ամսից ոչ ուշ: Եւ որովհետև չվեղական պատերազմը մեծ խոչընդոտ էր հանդիսանում այդ բանի դէմ, Եւստի Օրին հաւատացնում էր թէ այդ պատերազմը ոչինչ արգելք չէ կարող առաջացնել. Ռուսաստանը կովկասին սահմանակից տեղերում ունի կողակներ զօրք, կարող է հաւաքել այդ զօրքը՝ շվեդական պատերազմի դաշտը ուղարկելու պատրուակով, բայց կարելի է յանկարծ դարձնել նրան գէտի Պարսկաստան և անակնկալ կերպով, քամու նման, յարձակվել: Արշաւանքի խիստ արագու-

Թիւնը կը վճռէ գործի ելքը ամենաշատը մի քանի օրում: Հարկաւոր չէ որ զօրքը ունենայ իր հետ ծանրոցներ, բայց թնդանօթներից, ամեն ինչ՝ փող, պաշար, հագուստ առատ է և պատրաստ հայոց երկրում:

Բայց որքան էլ շտապէր Օրին, ուսաց կառավարութիւնը չէր կարող մի այդպիսի մեծ գործ սկսել առանց երկար ու բարակ մտածելու, միայն հաւատալով հայրենասէր հայի խօսքերին: Օրին տեսնում էր որ իր բացատրութիւնները բաւակա՛նաչափ մանրամասն և պարզ չեն և այդ պատճառով յաճախ աւելացնում էր, թէ ինքը պատրաստ է պատասխանել ամեն մի հարցի, որ կը տան իրան: Նա ներկայացրեց նաև զինուորական արշաւանքի մանրամասն ծրագիրը: Մենք արդէն խօսել ենք այդ ծրագրի մասին, ցոյց ենք տուել թէ ինչ պակասութիւններ ունէր նա *): Այստեղ այդ բոլորը կրկնելու կարիք չը կայ և միայն մնում է աւելացնել որ Օրին երբեմն հակասութիւնների մէջ էլ էր ընկնում: Այսպէս, ուսմանից ինդրած զօրքերի թիւը նա մէկ որոշում էր 10—20 հազար, մէկ 25 հազար, իսկ մի անգամ էլ ասաց թէ նոյն իսկ 5 հազար հողին էլ բաւական է: Շատ հասկանալի է որ մի օտար պետութիւնից յանուն քրիստոնէութեան ազատութիւն հայցողը պիտի ամեն կողմից հեշտ իրագործելի ցոյց տար իր

*) «Հայ. Տպ. I, գլ. XV.

ներկայացրած դատը, բայց նա չէր նկատում որ չափազանց հեշտացնելը նոյնքան անհարկաւոր էր, որքան չափազանց դժուարացնելը:

Այդ բոլորը նախնական բանակցութիւններ էին: Օրին բոլոր զեկուցումները ներկայացրովեցին Պետրոս Մեծին և միայն հոկտեմբերին Օրին տեղեկութիւն ստացաւ որ թագաւորը առանձին ունկնդրութիւն պիտի չնորճէ նրան: Այդ ունկնդրութիւնը տեղի ունեցաւ հոկտեմբերի վերջին կամ նոյեմբերի սկզբին: Օրին ներկայացաւ թագաւորին իբրև Պֆալցի կուրֆիւրստի դեսպան և մատուցեց ընծաներ: Ընդունելութիւնը միանգամայն գոհացրեց Օրինին: Իսկ նոյեմբերի 19-ին թագաւորի անունից յայտարարվեց նրան ուսաց կառավարութեան պատասխանը: Մի յուսադրական պատասխան էր դա: Ամենագլխաւորը, որ ուզում էր իմանալ Օրին, այն էր թէ արդեօք թագաւորը համաձայն է ընդունել հայերի գործը իր հովանաւորութեան տակ: Նրան յայտնեցին թէ թագաւորը «հակված է», բայց չվեղական պատերազմը թոյլ չէ տալիս որ նա ամբողջ գործը իր վրա վերցնէ: Ուստի առաջարկվում էր Օրինին գրել կուրֆիւրստին, որ նա, ինչպէս խոստացել էր, ուղարկէ երեք կամ չորս գունդ զինուորներ, որոնց ուսաց հողի վրայով անցնելու մասին առանձին կարգադրութիւն կանվի: Բայց ուսաց կառավարութիւնը չէր ուզում գործը հիմնել Օրին տեղեկութիւնների վրա: Դրանից առաջ Պարսկաստան էր ուղարկվել ոմն

վասիլի Գուշուկով՝ պարսկական գործերին մօտիկուց ծանօթանալու համար, ինչպէս երևում է, Գուշուկովի տուած տեղեկութիւնները այնպէս չէին ներկայացնում Պարսկաստանի գրութիւնը, ինչպէս ներկայացնում էր Օրին: Այդ պատճառով վճռված էր, նախ քան գործ սկսելը, մի ուրիշ մարդ ուղարկել Պարսկաստան, վաճառականի անունով, աւելի մանրամասն և հաստատ տեղեկութիւններ հաւաքելու համար: Յանկալի էր որ այդ մարդու հետ գնար և մի եւրօպական հմուտ ինժեներ, որ կազմէր պարսկական բերդերի յատակագիծը, և Օրինն առաջարկվում էր խնդրել կուրֆիւրստից մի այդպիսի ինժեներ:

Այսպէս ահա, կուրֆիւրստից էր կախված գործ սկսելը: Բայց Օրին չը կարողացաւ նրա կողմից հաստատ խոստումներ անել. հայերի բախտից էր որ այդ ժամանակ արդէն սկսվել էր պատերազմը սպանիական ժառանգութեան համար. կուրֆիւրստը պիտի մասնակցէր այդ պատերազմին, և, ի հարկէ, չէր կարող այժմ զօրք տալ: Յամենայն դէպս, Օրին յանձն առաւ գրել կուրֆիւրստին գնդեր ուղարկելու մասին, բայց ինժեներ ուղարկելը աւելորդ համարեց, ասելով թէ կուրֆիւրստը միայն իրան, Օրինն է հաւատում և մի ուրիշին չի յանձնի այդ գործը: Ուշադրութեան արժանի է այն հանգամանքը, որ Պետրոս Մեծը, մինչև գործը սկսելը, չէր ուզում որ և է պաշտօնական թղթի մէջ լուսն հայերի ազատութեան մասին, և այդ

պատճառով Օրինն բերանացի յայտնվում էր թէ ոուսաց կառավարութեան պատասխանը նա ինքը պիտի հաղորդէ թէ կուրֆիւրստին և թէ հայ մէլիքներին: Բայց ամենից կարևորը այն դեսպանութիւնն էր, որ ուսաները ուզում էին ուղարկել Պարսկաստան: Դրա բերած տեղեկութիւնների հետ պիտի համաձայնեցնէր ոուսաց կառավարութիւնը իր այն գործողութիւնները, որ խոստանում էր սկսել հայերին ազատելու համար: Օրին, լաւ հասկանալով այդ բանը, սկսեց միջնորդել որ իրան էլ ուղարկեն այդ դեսպանութեան հետ: Նա մտադիր էր փոխել իր անունը և ձիաներ առնելու պատրուակով չըջել ամեն տեղ: Մի ուրիշ մարդ, ասում էր նա, չէ կարող իմանալ այն ամենը, ինչ ինքը հեշտութեամբ կիմանայ, որովհետև քրիստոնեաները չեն հաւատայ ուրիշին և անից ոչինչ են յայտնի նրան:

Բանակցութիւնների այդ գրութեան մէջ չվեզական պատերազմը յանկարծ կլանեց ոուսաց կառավարութեան ամբողջ ուշադրութիւնը: Դեկտեմբերին ուսաները առաջին յաղթութիւնը տարան, ջարդելով չվեզացիների մի բանակը: Օրին, ի հարկէ, ստիպված էր ընդհատել բանակցութիւնները: Առաջին բօեարին Գօլօվինին գրած նամակներում նա շեշտում էր թէ կառավարութիւնը այնքան զբաղված է, որ ինքը չէ կարողանում երկար գրել իր գործի մասին: Միայն խնդրում էր որ իրան իմաց տրվի թէ ինչ դառաւ պարսկական դեսպանութեան

միտքը, որովհետև եթէ ուղարկվի այդպիսի դեսպանութիւն, ինքն էլ անպատճառ պիտի գնայ նրա հետ. խնդրում էր նոյնպէս որ իրան թոյլ տրվի մարդիկ ուղարկել Կուրֆիւրստի և հայ մէլիքներին մօտ՝ ուստաց կառավարութեան պատասխանը յայտնելու համար: Իսկ եթէ պարսկական դեսպանութիւնը պիտի ուշանայ, Օրին խնդրում էր, Մօսկվայում պարապ չը նստելու համար, ընդունել իրան զինուորական ծառայութեան մէջ և ուղարկել այն բանակը, որ գործում էր շվեդական զօրքերի դէմ:

1702 թւականի մարտին Պետրոսը հրամայեց նորից յուսադրել Օրինն որ շվեդական պատերազմը աջողութեամբ վերջացնելուց յետոյ ինքը անպատճառ իր ձեռքը կառնէ այն գործը, որի համար ուղարկված է նա. այդ մասին Օրին կարող է հաղորդել իրան ուղարկողներին: Իսկ Օրինն զինուորական ծառայութեան մէջ ընդունելու հարցը թողնվում էր, մինչև որ թագաւորը կը վերադառնայ Արխանգելսկից, ուր գնում էր Սպիտակ ծովի ամերը ամրացնելու համար, որովհետև սպասում էին թէ շվեդացիները այդ կողմից պիտի յարձակվին Ռուսաստանի վրա: Օրին և Մինաս վարդապետը, լսելով թագաւորի այդ ողորմած խօսքերը, ինչպէս ասված է պաշտօնական թղթի մէջ, քարտասովելով խոնարհ շնորհակալութիւն յայտնեցին նորին թագաւորական մեծութեան, որ նա չը մերժեց իրանց խնդիրը, այլ թագաւորական խօսքով

և խոստումով հաստատեց և ուրախացրեց իրանց:

Այդ ուրախութիւնը Օրին շտապեց հաղորդել հայերի բարերար Կուրֆիւրստին, նոյն մարտին նրա մօտ ուղարկելով իր թարգման Նազար Օրինսովիչին. իսկ ապրիլ ամսին Աստրախանի և Կասպից ծովի վրայով Հայաստան ուղարկեց Միրօն Վասիլևի անունով հային, որ պիտի մէլիքներին հասցնէր կարևոր թղթեր: Այս Միրօն Վասիլևը 30 տարուց ի վեր բնակութիւն ունէր Մօսկվայում, ծառայել էր ուստաց զօրքի մէջ, ստացել էր կապիտանի աստիճան, տան և ընտանիքի տէր մարդ էր. այդ հանգամանքները Օրին համար լաւ երաշխաւորութիւն էին որ Միրօնը հաւատարմութեամբ կը կատարէ իր պաշտօնը և կարևոր զգուշութիւններ գործ դնելով կը յայտնէ հայերին թէ նրանց ազատութեան գործը գլուխ դալու վրա է:

Կուրֆիւրստից Օրին պատասխան ստացաւ նոյն տարվայ աշնանը, իսկ Միրօն Վասիլևը Հայաստանից վերադարձաւ միայն 1703 թւականի գարնանը: Կուրֆիւրստը Օրինն ուղարկեց այն նամակը, որ ուղղել էր Պետրոս թագաւորին: Այդ նամակի մէջ Յովհան-Վիլհելմ Չերմազին շնորհակալութիւններ էր յայտնում ուստաց ինքնակալին այն ուշադրութեան համար, որին նա արժանացրել էր Օրինն ու նրա գործը և շատ խնդրում էր անպակաս անել այդ ուշադրութիւնը և ապագայում, հովանաւորելով տանջվող քրիստոնէականներին ազատե-

լու փառաւոր ձեռնարկութիւնը: Իրան, Օրբին, կուրֆիւրստը յայտնում էր իր բաւականութիւնը որ ուսուսաց մեծ թագաւորը բարեհաճութեամբ է ընդունել նրան. և իր ձեռքով աւելացնում էր այդ նամակին. «Ամբողջ սրտից խնդրում եմ Աստուծուն, որ նա օրհնէ ձեր սուրբ զիտաւորութիւնները. և ես ինձ բախտաւոր կը համարեմ, եթէ կարողանամ որ և է բանով օգնել այդ մեծ գործին. բայց որովհետեւ մենք այժմ պատերազմ ունենք Ֆրանսիայի, Սպանիայի և նրանց զաշնակիրացների հետ, ուստի ես կարող եմ աջակցել իմ ցանկութիւններով, միջնորդութեամբ և մի քանի բաների մէջ ծառայութիւններս մատուցանելով: Աղօթեցէք Աստուծուն, որ մենք յաղթական կերպով վերջացնենք պատերազմը. այն ժամանակ ես գործ կը գնեմ իմ բոլոր ջանքերը, որ օգնեմ ձեզ և ապացուցանեմ իմ անկեղծ ցանկութիւնները»:

Այս սիրալիր նամակը Օրբի առջև բաց էր ահում տխուր անհրաժեշտութիւնը: Պէտք էր յետաձգել գործը: Եւրօպայում սկսված երկու ահագին պատերազմները գալիս էին հայերի յոյսերը եթէ ոչ միանգամայն ջարդելու, գոնէ անյայտութեան մասնելու: Եւ այս հարուածը մի այնպիսի ժամանակ, երբ երեք քրիստոնեայ վեհապետներ անկեղծ կերպով պատրաստ էին օգնութեան ձեռք մեկնել զժբախտ հայերին: Այժմ ամեն տեղ ստում էին թէ պէտք է սպասել մինչև որ կը վերջանային նրանք: Այն ժամանակները սաստիկ երկարատե էին պա-

տերազմները: Եւ սակայն Օրբին ինչպէս էր շտապում: Այն գործը, որին նա այդպէս նուիրված էր, պիտի կատարվէր արագութեամբ, մի յանկարծակի արշաւանքով: Իսկ հանգամանքները հարկադրում էին սպասել...

Պետրոսը ամենայն եռանդով աշխատում էր Բալտիկ ծովի ափերէ վրա: Պատերազմական բախտը նրա կողմն էր և շվեդացիները, պարտութիւններ կրելով, քայլ առ քայլ տեղի էին տալիս ուսուներին: Հէնց նոյն 1703 թւականին անխոնջ թագաւորը, թշնամու կրակի տակ, Նեվայի գետաբերանի վրա Պետերբուրգի հիմքն էր դնում: Օրբին աւելի եւս համոզվում է որ պէտք է դեռ երկար իզուր սպասել Մոսկվայում և վճռում է անձամբ գնալ Պարսկաստան՝ գործերի գրութիւնը ուսումնասիրելու և ասորգայ ապստամբութիւնը պատրաստելու համար: Բայց այս անգամ նա ծածուկ ճանապարհորդողի դերը չէ յանձն առնում. գնալ Եւրօպա, նորից խօսել կուրֆիւրստի և կայսրի հետ, հաւաքել իր շուրջը պատերազմի գործում հմուտ մասնագէտ անձանց և տանել նրանց Հայաստան, ցոյց տալ ամեն ինչ, որպէս զի նրանք որոշեն ապագայ արշաւանքի բոլոր հանգամանքը— ահա ինչ մտքի վրա էր նա այժմ: Այդպիսի մի գործ կատարելու համար նա վճռում է մտնել Պարսկաստան իբրև դեսպան: Դեսպանութեան պատուակն էլ պատրաստ էր. կայսրը, Հոսթի պապը պարսից Շահին թղթեր են գրում, որոնց մէջ

խնդրում են քրիստոնեաների վիճակը բարւոքել, և այդ թղթերը տեղ է հասցնում Օրին: Մինչև այդ Պարսկաստանը շատ էր տեսել այդպիսի յանձնարարութիւններ կատարող եւրոպական դեսպաններ, ուրեմն այժմ էլ Օրինի դեսպանութիւնը ոչինչ կասկածներ չէր յարուցանի, իսկ նա, օգուտ քաղելով իր պաշտօնական գիրքից, կիմանար այն ամենը, ինչ պէտք էր իմանալ՝ նրա պաշտպանած գործը սկսելու համար: Եւ յայտնելով իր այդ գիտաւորութիւնները ուսուսաց կառավարութեան, Օրին նույնքերից և դեկտեմբերին տուած իր թղթերով խնդրում էր թոյլ տալ որ ինքը վերադառնայ Եւրոպա: Դեսպանի պաշտօն ստանձնելու համար Օրին խնդրում էր Պետրոսին չնորհել իրան գնդապետի աստիճան: Դա հարկաւոր էր, որպէս զի նա Եւրոպայում զինագործների և զինուորական մարդկանց հետ բանակցութիւններ սկսէ սպառազայ արշաւանքը պատրաստելու համար: Նա մտադիր էր, Պարսկաստանից վերադառնալուց յետոյ, Աստրախանում իր հաշուով մի ամբողջ գունդ կազմել և դնել թագաւորի արամազրութեան տակ: «Ես չեմ խնդրում որ զինուորական մի գունդ յանձնալի իմ հրամանատարութեան, այլ խնդրում եմ միայն գնդապետի աստիճան, որպէս զի գրանով աւելի հեշտ լինէր գրդել մարդկանց շարունակել մեր գործը համաձայն վեհափառ Յարի մտքին,—գրում էր Օրին:—Գնդապետութեան աստիճան չնորհելու մէջ թէ հայերը, թէ օգոստափառ կայսրը և թէ

պայծառափայլ կուրֆուրստը կը տեսնեն թագաւորի ողորմածութեան և համակրութեան նշան»: Մի ուրիշ խնդրագրի հետ Օրին ներկայացրեց թագաւորին Հայաստանի քարտէզը: «Այս նկարից—ասում էր նա—կարելի է տեսնել, որ ոչ մի ուրիշ բերդ չը կայ ամբողջ պետութեան մէջ, բացի Երևանից, ամենաբարի Աստուածը թող չնորհ տայ ձեր մեծութեան և ոյժ ձեր զօրքերին, որ նա նուաճի և այն ժամանակ ամբողջ Հայաստանը և Վրաստանը կը հպատակեցնէք ձեզ»:

Ռուսաց կառավարութիւնը համաձայն էր այդ բոլոր առաջարկութիւններին: Պետրոսը տուեց գնդապետութեան աստիճան, նամակներ գրեց կայսրին և կուրֆուրստին, որոնց յայտնում էր ակնարկներով թէ ընդունել է Օրինին, որ և բերանացի բացատրութիւններ կը տայ նրանց այն գործի մասին, որի համար եկել է:

Թողնելով իր ընկեր Մինաս վարդապետին Մօսկվայում, գնդապետ Օրին Պետրոսի թղթերի հետ 1704 թւականի փետրուարի 10-ին ուղևորվեց Եւրոպա, ուր բացի հայրենիքի գործերից՝ նրան Դիւսելդօրֆում սպասում էր և ընտանիքը: Հարկաւոր է այստեղ աւելացնել որ Օրին իր սեփական միջոյններով էր այդքան ճանապարհորդում, աշխատում իր հայրենակիցների համար: Երբ նա Հայաստանից ճանապարհով էր Եւրոպա, մէլիքները առաջարկեցին որ նա մի գումար վերցնէ իր հետ ծախսերի համար: Մինաս վարդապետը համաձայն

էր այդ բանին, բայց Օրին հրաժարվեց փող տանել իր հետ, պատճառ բերելով թէ ճանապարհին վտանգաւոր է փող ունենալը: Նա ծախեց Դիւսէլ-դօրֆուս ունեցած իր կալուածքը և այդպէս էր հայթայթում բոլոր ծախսերը: Եւ սակայն, նա երկու որդի ունէր: Դրանց ուղում էր բերել իր հետ Մօսկվա և սովորեցնել սուսերէն լեզուն:

II

Իզուր չէր Իսրայէլ Օրին այնքան շտապում. իզուր չէր նա այնքան հաստատ համոզված որ Պարսկաստանին ամենախիստ հարուածներ հասցնելու յարմար ժամանակն է: Իրանը, ձիշտ որ, քանդվում ու քայքայվում էր արագ կերպով:

Շահ-Աբաս Մեծը քաղաքական մեծ փայլ տուեց Իրանին, դարձրեց նրան մի խիստ ուժեղ, աշխարհակալ պետութիւն: Բայց այդ փառքը նրա հետ գերեզման իջաւ: Ժառանգների կողմից շատ դժբախտ էր այդ ահարկու բռնաւորը, որ մի և նոյն ժամանակ Պարսկաստանի վերանորոգիչն էլ էր: Նրա մահից յետոյ պետութիւնը սկսեց արագ քայլերով դիմել դէպի անկում: Ծիշտ է, նրա ժառանգների մէջ եղան այնպիսիները, որոնք արիւնարբու բռնակալութեան մէջ գուցէ գերազանցեցին էլ նրբրան, բայց պետութեան հարկաւոր են ոչ թէ այդպիսի արիւնարբուներ, այլ վեհապետներ, որոնք կարողանան զարգացնել երկրի անտեսական ոյժե-

րը: Ահա այդպիսի թագաւորներ չը տեսաւ Իրանը Շահ-Աբասից յետոյ: Երկիրը սպառել էր իր բոլոր անտեսական միջոցները, ազքատութեան ծայրն էր հասել, իսկ Սէֆէվի թագաւորները իրանց օրերը անց էին կացնում հարէմում և գինեխմութեան մէջ: Ոչինչ կարգ ու կանոն չը կար պետութեան մէջ՝ և մտապետութեան տալով պետական բոլոր շահերը, այդ թագաւորները իրանց ծախսերը ստանում էին ժողովրդից, դուրս ծծելով նրա վերջին հիւթերը:

Այդ անընդունակ, մեղկ ու թույլ թագաւորներից մէկն էր Հիւսէին-Շահը, որ նստեց Իրանի գահի վրա 1694 թւին: Դա մի կրօնամոլ շիա էր և վերին աստիճանի յիմար կառավարիչ: Արքունիքում տիրապետում էին մօլլաները, «որոնք, բարեպաշտաբար իրանց աչքերը դէպի երկինք ուղղած, մեծ բազմութեամբ չըջում էին պարատում» *): Հասկանալի է թէ որպիսի դժբախտութիւն էին պետութեան համար այդ ազէտ փանաթիկոսները: Ողորմելի Հիւսէինի թագաւորութեան ժամանակամիջոցը Պարսկաստանի պատմութեան ամենամուսայլ էջերից մէկն է կաղմում:

Աղուանից Եսայի կաթողիկոսը, Հիւսէին-Շահի ժամանակակիցը, թողել է մի թերատ, անկատար, վայր ի վերոյ պատմութիւն **), որ, սա-

*) Мюллерь—«Исторія Ислама», т. III, СПб., 1896, էր. 409:

**) «Պատմութիւն համառօտ Աղուանից երկրի».

կան, գրութիւնը լուսարանող մի քանի վառ նկարաչրութիւններ է տալիս: Այգտեղից մենք իմանում ենք որ Հիւսէինը և նրան շրջապատողները կաշառքներով էին ապրում: Ոչ մի քաղաքի կամ գաւառի կառավարիչ մի քանի ամսից աւել չէր կարողանում մնալ իր պաշտօնում, ակզերը վաճառվում էին, պաշտօնավարները փոխվում էին տարին երկու-երեք անգամ: Եւ որովհետեւ ամեն մէկը կաշառքով էր ստանում իր տեղը, ուստի պաշտօնի մէջ մտնելուն պէս ընկնում էր ժողովրդի վրա և կեղեքում էր նրան իր տուած փողերը յետ ստանալու համար: Բայց սա մի ընդհանուր չարիք էր Արեւելքում. և Հիւսէին Շահը տարբերվում էր միւս թագաւորներից երկի միայն նրանով, որ անհարին չափազանցութեան էր հասցրել հարստութիւն ձեռք բերելու այդ բարբարոսական միջոցը: Կար աւելի սարսափելին: Պաշտօնեանների միջոցով հարատակների արիւն ծծելը բաւարարութիւն չէր տալիս մօլլաներով և ներքինիներով լցված արքունիքի ծախսերին: Եւ Հիւսէինը, առանց երկար ու բարակ մտածելու, հրամայեց նոր և նոր հարկեր դնել ժողովրդի վրա:

Այդ հրամանը սկսեց գործադրվել 1699 թւին, այսինքն այն տարին, երբ Իսրայէլ Օրին գնաց պարսկական Հայաստան և այնտեղ ազատութեան

տպագրվել է երկու անգամ՝ Շուշում 1839 թւին և Երուսաղէմում 1868 թւին:

կայծեր տարածեց: Պարսիկ պաշտօնեանները սկսեցին ժողովրդագրութիւն: Ամեն տեսակ բռնութիւններով ժողովուրդը մտցնվում էր հարկատուութեան տուածներին մէջ. ոչ ոք ազատ չը մնաց, մինչև իսկ կեղեքականներն էլ, որոնք արտօնված գասակարգ էին կազմում, ծանր հարկերի ենթարկվեցան: Ամեն ինչ, որ ապրուստի միջոց էր տալիս ժողովրդին՝ սկսած արտից և այգուց և վերջացրած անային անասուններով, հարկի տակ մտաւ: Հիւսէին-Շահի անընդունակ կառավարութիւնը միայն բազմատեսակ ծանր հարկեր հնարելու մէջ ցոյց տուեց եռանդուն գործունէութիւն: Եւ յայտնի էլ էր որ այգւլիսի կեղեքումներով ազգաբնակչութեան շունչը կտրող կառավարութիւնը մի առանձին սցօթի տէր չէ: Նախկին բռնակալների ազգած ահն ու սարսափն էր, որ հարկատուներին պահում էր հլու հնազանդութեան մէջ: Թէև ստրկատէրերը «թուլամորթ և կանայի» *) էին, բայց ստրկութիւնը շարունակվում էր ինքն ու ինքը առաջ դնալ, մըղվելով անցեալի ահեղ հարուածներից:

Եւ հէնց այդ էր պատճառը որ Թաւրիզի խանը, գնալով Ղարաբաղի և Գանձակի կողմերից կըրկնապատկած և հնգապատկած հարկեր հաւաքելու, այն էլ երեք տարվանը միասին, ունէր իր հետ միայն հազար հարիւր մարդ: Ծանր էր լուծը, ժողովուրդը այն աստիճան ազբատութեան մէջ էր,

*) Եսայի կաթողիկ., եր. 35.

որ նոյն իսկ պարսկական խժոժութիւններն էլ սարսափ չէին պատճառում նրան և նա վճարելու անկարողութիւնն էր յայտնում: Ուստի հազար հարիւր մարդիկ տագնապ և արհաւիրքներ տարածեցին մի անագին երկրում, ուր իւրաքանչիւր հարկահանի գէմ կարող էր մի ամբողջ գիւղ գուրս գալ: «Թուլամորթ և կանաչի» պարսիկները ջարդում, ձեծում էին, տանջանքների էին ենթարկում և ոչ ոք նրանց գէմ ծպուտ չէր հանում, այնքան բթացել էր ժողովուրդը իր զարհուրելի սարկութեան մէջ: Եւ որովհետև պարսից կառավարութիւնը աշխատում էր ամեն մի հարկատուից հինգ կաշի քերթել, այդ պատճառով էլ այս հարկահանութեան ժամանակ ամենալաթն չափերով գործադրվում էր այն վայրենի օրէնքը, որով մահմեդականացած քրիստոնեան իր բոլոր ազգականների կայքերին էր տիրանում: Բռնութեամբ գուրս էին քաշում աղաներին և աղջիկներին, յափշտակում էին նրանց, բռնուեամբ մահմեդականացնում և ապա այս միջոցով խլում քրիստոնեաների վերջին կարողութիւնը: Թշուառութիւնը ընդհանուր էր: Պատմիչը ոչ միայն Ղարաբաղում, այլ և Զուղայում ու Երևանում տեսել է բազմաթիւ մարդիկ, որոնք այդ միջոցով վերջին աղքատութեան էին հասցրվել:

Դրութիւնը աւելի ևս ճնշող, յուսահատական էր Ղարաբաղում: Եւ այդ ոչ թէ այն պատճառով, որ այդտեղ աւելի քան մի ուրիշ տեղ սանձարձակ ու անգութ էին պարսիկ կեղեքիչները: Ո՛չ

Ղարաբաղի հայ մէլիքները ընդամենը մի երկու տարի առաջ յոյսեր էին ստացել որ մահմեդական բռնակալութեան վերջն է եկել: Իսրայէլ Օրին նրանց հասկացրել էր որ դառն լուծից ազատվելը հնարաւոր է և հեշտ: Ահա այդ մտքին սովորած մարդկանց համար մանաւանդ պիտի անտանելի լինէր դրութիւնը: Եւ չը գիտէին հայ մէլիքները թէ ինչ պիտի լինի: Օրին վաղուց էր գնացել, նրա հաշուաւքրիստոնեայ զօրքերը դեռ 1700 թւին պիտի մանէին Հայաստան և ազատէին հայերին: Բայց անցաւ այդ ժամանակը, անցաւ մի աւելորդ տարի էլ, և Օրիից ոչ մի տեղեկութիւն: Այդ անյայտութիւնը բացատրում էին չար լեզուները, զանազան վատ բաներ խօսելով Օրիի մասին: Երեւի նրանք ասում էին թէ Օրին ստախօս էր, թէ նրան հարկաւոր էին հայ մէլիքների թղթերը ինչ որ վառասիրական նպատակների համար: Եւ գործի գլուխ կանգնածները, ի հարկէ, պիտի հրասթափվէին, գուցէ և եղած չը համարէին Եւրօպա գնացած պատգամաւորութիւնը:

Այս դրութեան մէջ էին հայերը, երբ 1702 թւականի ամառը Աստրախանից ճանապարհ ընկած ուսև և հայ վաճառականների հետ մի մարդ ասի իջաւ կասպից ծովի Նիզովոյ նաւահանգստում, ուղևորվեց Շամախի և այդտեղից Գանձակ: Այդ մարդը Օրիի պատգամաւոր Միրօն Վասիլեփէ էր: Իր հետ բերած նամակներից մէկը նա պիտի յանձնէր Աղուանից Սիմէօն կաթողիկոսին, իսկ միւսը

— Էջմիածնի Նահապետ կաթողիկոսին: Բացի այդ յանձնարարութիւնից Միրօնը ուրիշ մի բան չը գիտէր. նրան նոյն իսկ յայտնված չէր թէ նամակները ինչ բովանդակութիւն ունեն: Գանձակում Միրօնն իմացաւ որ Սիմէօն կաթողիկոսը գտնվում է Չարդաթլու տեղում, որ քաղաքից հետու չէր: Կաթողիկոսը, կարգաւով նամակը, յայտնեց Միրօնին թէ ինքը պատասխան կը գրէ, երբ նա վերադառնալիս կը լինի գէպի Ռուսաստան: Եւ Միրօնը ճանապարհվեց Էջմիածին՝ յանձնարարութեան միւս մասը կատարելու համար: Այդտեղ նա հիւանդացաւ և 2 1/2 ամիս պառկած մնաց:

Նամակները տեղ հասան, կարգացվեցան: Ի՞նչ նորութիւններ: Դարերով ստրկութեան մէջ շղթայված երկրի վրա ծագում էր հրաշալի օրվայ արշաւոյսը: Ո՛րքան սխալված էին Օրբի մասին վատ խօսողները: Մինաս վարդապետը գրում էր թէ ինչպէս է այդ մարզը անդադար աշխատում, օգնութիւն հայցում. իր հայրենիքի արտասուքները սրբելու համար նա մոռացել էր իր տունն ու երեխաններին, վաճառել էր իր կալուածքը: Եւ նրա ջանքերի հետեանքերը մէլիքների աչքի առջև էին: Կուրֆիւրստը, կայսրը յուսադրական թղթեր էին ուղարկել, բայց ամենից նշանաւորը այն էր, որ Մօսկվայի մեծ թագաւորը յանձնարարել էր Օրբին յայտնել հայերին թէ ինքը մենակ, առանց նոյն իսկ կողմնակի օգնութեան, պատրաստ է նրանց

ազատել և թէ այդ գործը նա կը սկսէ՝ հիւսիսային պատերազմը վերջացնելուց յետոյ:

Այդ աւետիքը լսող մէլիքների թւում այլ ևս չը կար Անգեղակոթի Մէլիք-Սաֆրազը, նա, որ Օրբի ձեռնարկութեան հոգին էր: Երեւի այդ ժամանակ մէլիքը վախճանված էր: Միրօնի Էջմիածին ուղևորվելուց յետոյ վախճանվեց և Գանձասարի Սիմէօն կաթողիկոսը: Մէլիքներից երկուսը գնացին Էջմիածին, որպէս զի Նահապետ կաթողիկոսի հետ գործեն: Բայց Նահապետը դժբախտութիւն չէր համարում պարսից լուծը և երկու մէլիքները նոյն ցրտութիւնն ու անհամակրութիւնը գտան ամենայն հայոց կաթողիկոսի մօտ, ինչ գտել էր Օրբին 1699 թւականին: Նա պարսից Շահին տարէնը 20 հազար բուբուլ ընծաներ էր տալիս և բացի դրանից կաշառքներ էր մատուցանում տեղական խաներին ու բէկերին, մի բան, որ նրա նախորդները չէին արել: Մէլիքները հարկ են համարում իսկոյն պատասխան ուղարկել Օրբին վերադարձող Միրօն վասիլեվի հետ: Բայց կաթողիկոսը չէ միանում նրանց հետ և նրա տեղ երկու մէլիքների հետ պատասխանին ստորագրում է մի ոմն Մինաս վարդապետ, որ իրան անուանում է Նահապետ կաթողիկոսի փոխանորդ: Այդ պատասխանը կազմված էր շատ զգուշաւոր ոճով: «Մեր աչքերը օրն ի բուն նայում են փրկութեան ճանապարհին որ տեսնենք թէ երբ կը գայ և կը կատարվի այն ուրախ հարսանիքը»—գրում էին մէլիքները 1702

Թուականի նոյեմբերի 7-ին: Թէև նամակը Ռուսաստան տանողը միանգամայն վստահելի մարդ էր, բայց և այնպէս գրողները վախենում էին երկար ու բարակ բացատրութիւններից, խոստանում էին շուտով աւելի մանրամասն գրել և խնդրում էին որ Օրին էլ մութ ու դժուար հասկանալի ոճ գործածէ իր նամակներում:

Զգուշութիւնները շատ էին հարկաւոր. լքատեաների և մատնիչների պակասութիւն հայոց ազգի մէջ երբէք չէ եղել. իսկ Օրին և մէլիքները այնքան հեռատես էին, որ ամենախիստ զազոնապահութիւնը իրանց ձեռնարկութեան առաջին պայմանն էին ընդունել: Նրանք որոշել էին ապստամբութիւն բարձրացնել միայն այն ժամանակ, երբ քրիստոնեայ պետութիւնների զօրքերը կը մտնեն Հայաստան. ուրիշ կերպ վարվել կը նշանակէր ժամանակից շատ առաջ դարձնել քնած թշնամուն և նրա ձեռքը սուր տալ որ կոտորէ անպաշտպան ժողովուրդը: Այդ բոլորը շատ լաւ յայտնի էր, և զգուշութիւնը, ինչպէս շատ անգամ տեսանք, գործադրվում էր միանգամայն խելացի կերպով: Բայց մէլիքները տեսան որ Նահապետ կաթողիկոսի համար զգուշութիւնը միայն պատրուակ էր. նա ոչ միայն չէր միանում հայերի ազատական շարժման, այլ և կարող էր վնասել նրան: Ուստի մէլիքները հեռացան իջմիածնից, տանելով իրանց հետ հաստատ համոզմունք որ շարժէ այլ ես որ և է դի-

մում անել հայոց ընդհանրական կաթողիկոսին այդ գաղտնի գործի առիթով:

Բարեբախտաբար, Գանձասարի վանքում Սիմէօնի տեղ կաթողիկոս նստեց Եսային, վերև յիշած մեր պատմագիրը: Եսային հոգով և սրտով նուիրվեց ազատական շարժման և նրա ժամանակից Գանձասարը, ուր Օրին այնքան սառն ընդունելութիւն էր գտել երեք տարի առաջ, դարձաւ այն միակ տեղը, ուր կենտրոնանում էին բոլոր քաղաքական բանակցութիւնները, ապստամբական ծրագիրները: Գանձասարը հայկական գործի հողին էր: 1703 թուականի մայիսին այդտեղ հաւաքվել էին երկրի հայ կառավարիչները: Դա առաջին գաղտնի ժողովն էր Գանձասարում. ներկայ էին ութ մէլիքներ, որոնցից եօթը Անգեղակոթի ժողովին ժամանակցողներից էին: Օրին և Մինաս վարդապետը մի քանի հարցեր էին դրել իրանց նամակներում և գաղտնի ժողովը զբաղվեց այդ հարցերի քննութեամբ: Նախ և առաջ պէտք էր գրել մի շնորհակալական թուղթ Պետրոս թագաւորին: Կազմվեց մի երկար գրութիւն, որ ստորագրվեց մայիսի 27-ին և որի մէջ մէլիքները իրանց խոնարհ շնորհակալութիւնն էին անում և սրտաշարժ խօսքերով աղաչում էին Պետրոսին չը մոռանալ գերի Հայաստանը: Մենք չենք կարող չը բերել այստեղ մի կտոր՝ լեռնցու պարզութեամբ գրած այդ աղերսագրից, որ միևնոյն ժամանակ լաւ ցոյց է տալիս

թէ որքան էր գրագիրութիւնը տարածված ազատութեան սոցով վառված մարդկանց մէջ.

Սատուծոյ սիրեցեալ քաշ թագաւոր հազար ամիցն մէջ, հազարէն մին թէ որ պատահի այսպիսի շնորհալի մեծ հարկ զոր Սատուած քո ժամանակաւն քեզ պատրաստեաց. Այսուհետև չունիմք այլ ուստեքէ ումուտ, ունիմք չերկինս զՍատուած և յաշխարհի դքեզ, որ այս քանի ամ է որ կու լսենք քո մեծ քաջութիւնդ և ամեն ինչ բարի արարմուքդ նորա համար շոտով կը ցանկամք և կը շտապեմք որ քո ժամանակովն լինի անես մեզ ճար, որ չի լինի թէ իւր չար նիւթովն զմեզ ընչիւք կորուսանէ և ամրացուցանէ զիւր թագաւորութիւնն, որ այլ ուստեքէ չիւնի մեզ հնարք, եթէ մեզանից և եթէ վրացոց մեծամեծաց և բազումս հնարիւք մուրեցոց և ետ մեծութիւն, երկու հարիւր ամ այլ աւելի է որ մեք զերի եմք, և այլ թագաւորաց այսպիսի առատ սրտիւ չաք դիմեր որ զիտակ էք սօղ չի լինիլիս Այսօր մեք մեզանից անցաք մեր յանձն առ քո թագաւորութիւնդ անձնեցաք այնպիսի հնարիւք կատարես որ մին տեղաց մեզի վնաս չի հասնի մինչև առ մեզ մտանելն:

Օրիի նամակներից երևում էր և մի այլ բան. Մօսկվայի արքունիքում հայոց գործին շատ համակրում էր թագաւորի առաջին մինիստրը, բօհարին Գօլօվին. իսկ Նիկօլայ Սպօթարիուս, իբրև թարգման, շատ օգնութիւններ էր մատուցանում գործին: Պէտք էր շնորհակալութիւն յայտնել այդ բարերարներին էլ: Մէլիքները վճռում են տալ Գօլօվինին 20 հազար ռսկի, իսկ Սպօթարիուսին 4000 ռսկի (բաճախու) իբրև ընծայ: Այդ մաքով էլ շնորհակալութեան թղթեր են ուղարկում եր-

կուսին: Եւ որովհետև այդպիսի մեծ գումարներ անվնաս և առանց ուշադրութիւն գրաւելու չէր կարելի ուղարկել Հայաստանից, ուստի մէլիքները իրանց ստորագրութիւններով և կնիքներով վաւարացրած մուրհակներ են ուղարկում այդ պաշտօնեաներին, ապահովութիւն տալով որ նշանակված գումարները ժամանակին կը վճարվին *):

Փող ուղարկելու մի և նոյն դժուարութիւնը հարկագրում է մէլիքներին անկատար թողնել և Մինաս վարդապետի նամակի այն կէտը, որ վերաբերվում էր հայ պատգամաւորութեան ծախսերի համար զրամ հասցնելուն: Մէլիքները լիազօրութիւն են տալիս որ Օրին ու վարդապետը Ռուսաստանում պարտք վերցնեն, որքան կամենում են. իրանք մեծ ուրախութեամբ կը վճարեն ամեն մի գումար, հէնց որ հնարաւորութիւն և ապահովութիւն կը լինի: Նրանք յոյս էին յայտնում որ այդ բանի մէջ հայ պատգամաւորներին կօզնեն Ռուսաստանում գտնվող հայ վաճառականները, մանաւանդ որ զրանցից մէկը (անունը յայտնի չէ) արդէն ինքնայօժար կերպով շատ օգնութիւն էր հասցրել Օրիին: Այս բարերարին էլ մէլիքները մեծ շնորհակալութիւն էին յայտնում:

Ուղարկելով այս թղթերը, մէլիքներին մնում

*) Սպօթարիուսին տուած մուրհակի վերաբերմամբ տ. Ю. Арсеньевъ—„Новыя данныя о службѣ Николая Снаѳарія въ Россіи“, М., 1900, էր. 57:

էր գնալ իրանց տները և սպասել թէ այնուհետև
ինչ լուրեր կը գան Օրիից: Եւ Օրին այս անգամ
էլ երկար սպասել տուեց նրանց:

Մօսկվայից նա գնաց Վիեննա, ուր այդ ժա-
մանակ գտնվում էր և Պֆալցի կուրֆիւրստը:
Սպանիական ժառանգութեան համար սկսված պա-
տերազմը 1704 թուականից ընդունեց նոր կեր-
պարանք. ֆրանսիացիները ամեն տեղ պարտու-
թիւններ էին կրում, աւստրիական կայսրի և նրա
գաճակիցների համար սկսվել էր աւելի եռանդով
գործելու և յաղթական արշաւանքները առաջ տա-
նելու ժամանակը: Կուրֆիւրստը զեկուցում ներ-
կայացրեց Լէօպօլդին Օրիի գործերի մասին: Օդ-
նական զօրքեր ուղարկելը այժմ մանաւանդ ան-
կարելի էր: Եւ կայսրն էլ համաձայն էր որ իրերի
այդ գրութեան մէջ աւելի լաւ կը լինի որ Օրին
առայժմ բաւականանայ պարսից Շահի մօտ թըղ-
թեր տանելով: Վիեննայից Օրին կուրֆիւրստի
հետ գնաց Դիւսելդօրֆ. այդտեղ էլ զլուխ բերվեց
նրա զեապանութեան ամբողջ գործը:

Սպանիական պատերազմի հանգամանքները
այնպիսի քաղաքական զրութիւն ստեղծեցին, որ
անյարմար համարվեց Օրիին զեապան ուղարկել
կայսրի կողմից: Այդ պատճառով կուրֆիւրստ
Յովհան-Վիլհելմ իր խոստովանահայր քահանային
ուղարկեց Հոսմ այսպիսի յանձնարարութեամբ.
պապը մի նամակով խնդրում է պարսից Շահին
որ նա թոյլ չը տայ հարստահարել իր հպատակ

քրիստոնեաներին և այդ նամակը նա ուղարկում է
Պարսկաստան Օրիի հետ: Պապը կատարեց կուր-
ֆիւրստի այդ խնդիրքը և ուղարկեց խնդրած
նամակը: Լէօպօլդ կայսրի կողմից նամակ չը պիտի
գրվէր Շահին, այդպէս էր պահանջում աւստրիա-
կան քաղաքականութիւնը. բայց դրա փոխարէն
կուրֆիւրստը, ինչպէս միշտ, չը խնայեց իր կող-
մից անել այն, ինչ հարկաւոր էր իր բարեկամ
հայերի փրկութեան համար. նա էլ նամակ գրեց
Շահին և կրկնեց նրա մէջ պապի խնդիրքը: Օրին
սկսեց պատրաստութիւններ տեսնել: Ինչպէս ա-
սացինք, նա կամենում էր Աստրախանում կազմել
մի հայկական դունդ, որ պիտի օգնէր ռուսներին
պարսկական արշաւանքի ժամանակ: Գունդը բաղ-
կացած պիտի լինէր 300—400 հոգուց: Նրա հա-
մար Օրին Ամստերդամում գնեց 15—20 հազար
բուրլու զէնքեր և ուրիշ հարկաւոր բաներ:
1705-ին նա պատրաստվում էր վերադառնալ
Ռուսաստան, բայց մի անակնկալ դէպք պահեց
նրան: Մայիսի 6-ին վախճանվեց Լէօպօլդ կայսրը,
որին յաջորդեց Յովսէփ I: Հարկաւոր էր որ Օրին
խնդրէ նոր կայսրին որ սա էլ, Լէօպօլդի նման,
հովանաւորէ հայերին:

1706 թուականի հոկտեմբերին Օրին Մօսկ-
վայումն է: Ռուսաց կառավարութիւնից նա խընդ-
րում էր, որ հայկական գնդի համար Ամստերդա-
մում իր գնած զէնքերը և իրերը առանց մաքսի
մտոյնվեն Ռուսաստան և ուղարկվեն Աստրախան:

Նոյնպէս խնդրում էր, որ թոյլ տան իր երկու-
որդիներին (որոնց նա թողել էր Կեօնում) գալ
Մօսկվա:

Դեասպանութիւնը բոլորովին պատրաստ էր:
Մօտ 50 հոգուց բաղկացած մի շքախումբ պիտի
հետեւէր Հոօմի դեասպանին: Այդ խմբի մէջ կային
զանազան ազգութիւնների պատկանող մարդիկ—
հայ, ռուս, ֆրանսիացի, չվէյցարացի, գերմանա-
ցի, հօլլանդացի, լեհացի և այլն: Զանազան էին
և այդ մարդկանց գիրքն ու պարապմունքները:
կային զինուորականներ, գերձակներ, ծառայողներ:
մէկը նոյն իսկ իր կնոջն էր տանում իր հետ: Ա-
մենքի համար Օրին համազգեստներ էր կարել
տուել, առհասարակ նա ոչինչ չէր խնայում, որ
դեասպանութիւնը շքեղ լինի և արժանաւոր կերպով
ներկայացնէ եւրօպական պետութիւնը պարսից
աբքունիքում: Ինչպէս երևում է, այդ դեասպանու-
թեան հետ պիտի վերադառնար հայրենիք թոմաս
Կալիսոպոս Վանանդեցին, որի հետ, երևի, ծանօ-
թացել էր Օրին Ամստերդամում: Հայագէտ Շրօ-
գէր, ինչպէս գիտենք, Կալիսոպոսի հետ պիտի
գնար Հայաստան՝ հայոց լեզուն ուսումնասիրելու
համար *): Բայց հասնելով Մօսկվա, նա իմացաւ,
որ Կալիսոպոսը վախճանվել է, ուստի միացաւ Օ-
րին խմբի հետ: Յայտնի է, սակայն, որ նշանաւոր
հայագէտը չը հասաւ Աստրախան և ստիպված ե-

*) «Հայկ. Ցպ.» I, էր. 350.

դաւ վերադառնալ Եւրօպա: Օրին դեասպանութեան
ծրագիրը վերջացնելու համար մեզ մնում է յիշել,
որ նա, ինչպէս և ամեն մի դեասպանութիւն, ունէր
իր առաջին և երկրորդ քարտուղարները, թարգ-
մանները և այլն:

Պետրոս Մեծն էլ յանձնարարկան նամակ
գրեց ՀիւսէինՇահին Օրին դեասպանութեան մասին,
իր կողմից էլ խնդրելով որ Շահը թոյլ չը տայ նե-
ղացնել քրիստոնեայ հպատակներին: Օրին բացի
դրանից խնդրել էր, որ իր հետ Վրաստան ուղարկ-
վի վրաց արքայորդի Արչիլը, որ մի քանի տարի-
ներից ի վեր, ստիպված լինելով հեռանալ հայրե-
նիքից, բնակութիւն էր հաստատել Մօսկվայում:
Այդ բանը Օրին հարկաւոր էր համարում այն պատ-
ճառով, որ վրացիներն էլ միանան հայերի հետ,
երբ ռուսները արշաւանք կը սկսեն դէպի Պարս-
կաստան. պէտք էր Արչիլին հաստատել հայրենի
գահի վրա և այդ մասին յայտնել պարսից Շահին:
Բայց ռուսաց կառավարութիւնը, որ առհասարակ
ամեն բանի մէջ համաձայն էր Օրին հետ, ինչպէս
երևում է, անկատար թողեց այս մի խնդիրը. գո-
նէ յայտնի է որ Արչիլը չը գնաց Վրաստան և վախ-
ճանվեց Մոսկվայում:

Վերջացնելով բոլոր պատրաստութիւնները,
Օրին իր ահագին շքախմբի հետ ճանապարհ ընկաւ
Մօսկվայից 1707 թւի յունիս ամսին: Մինաս վար-
դապետը մնաց Ռուսաստանում. նրան պիտի տե-

դեկութիւններ հաղորդէր Օրին՝ կառավարութեան ներկայացնելու համար:

Օրիի գեապանութեան մասին շատ մանրամասնութիւններ չը կան: Յայտնի չէ թէ երբ հասաւ նա Պարսկաստանի սահմանազլխի ամենանշանաւոր քաղաքը—Շամախի: Բայց յայտնի է որ Շամախում նա ստիպված եղաւ երկար սպասել: Ահագին տպաւորութիւն գործեց այդ բազմամարդ գեապանութիւնը, որի նմանը, գոնէ Շամախում, գեոչէր տեսնված: Բայց բազմամարդութիւնից աւելի ազդու և անսովոր էր այն հանգամանքը, որ գեապանութեան գլուխը մի հայ էր, այն էլ պարսկաստանցի հայ: Եւ սակայն նա Սպահան էր գնում իբրև ուսաց (աւելի ճիշդ—Հոսմի) գեապան, տանում էր իր հետ ուսաց թագաւորի, գերմանական թագաւորի և պապի նամակները: Տեսակ տեսակ կասկածոտ շշուկներ տարածվեցան Շամախում, որոնք զանազան բացատրութիւններ էին առաջանում: Մահմեդականները ուզում էին հասկանալ թէ ինչ իսկական նպատակ ունի գեապանութիւնը, և նրանց համար խորհրդաւոր նշանակութիւն էր ստանում մանաւանդ այն հանգամանքը, որ ուսաց թագաւորի գեապանը հասարակ հայ էլ չէ, այլ հին հայկական իշխանների տոհմից է: Շամախու խանը շտապեց հաղորդել Շահի կառավարութեան այսչքեղ գեապանութեան հանգամանքները և խնդրեց կարգադրութիւն: Ինչպէս երևում է, խանը աւել-

լորդ չը համարեց պարսից արքունիքին հասցնել և իր բոլոր կասկածները:

Օրիի գեապանութեան առջև լուրջ արգելքներ էին ծագում: Սպահանում երկար ժամանակ չը գիտէին թէ ինչ պատասխան տան Շամախու խանին: Ինքը, Հիւսէին-Շահն էլ, վախեց: Բոլոր հանգամանքներին նայած՝ պէտք էր արգելել Օրիի գեապանութիւնը և հրամայել խանին որ նա յետ դարձնէ այդ վտանգաւոր հային: Այդպէս էլ կարծում էին պարսից արքունիքում: Իսկ Սպահանում ապրող մի քանի եւրոպացիներ ամեն կերպ աշխատում էին սաստկացնել կառավարութեան կասկածները: Այսպէս, Լուդովիկոս XIV-ի կողմից Սպահան ուղարկված մի ֆրանսիացի հաւատացնում էր թէ կեղծ են այն նամակները, որ բերում է իր հետ Օրին, որպէս թէ քրիստոնեայ թագաւորներից: Կային և այնպիսիները, որոնք բացարձակ մասնութեան զիմեցին: Նրանք ասում էին թէ հայերի մէջ գոյութիւն ունի մարգարէութիւն, որ նրանց թագաւորութիւնը պիտի վերանորոգվի մի քրիստոնեայ թագաւորի հովանաւորութեան տակ. այդ մարգարէութիւնը, ասում էին, կատարում է հէնց այժմ, որովհետև Իսրայէլ Օրիի անուան մէջ կան այն բոլոր տառերը, որոնք հարկաւոր են՝ «il sera roi» *) բառերը կազմելու համար: Տգէտ, նախապաշարված պարսիկների համար այդ ծիծաղելի գուշակու-

*) «նա թագաւոր կը լինի»:

թիւնն էլ բաւական էր: Արքունիքում տիրած շփոթութիւնից շատ գեղեցիկ կերպով օգտուեց մի ճարտիկ աւղանցի, որի մասին յետոյ կը խօսենք. նա էլ շահագործում էր Հիւսէին-Շահի երկչոտութիւնը և դրանով իր համար բայ էր անում մի ճանապարհ, որ Պարսկաստանի համար ահագին դժբախտութիւն էր: Բայց որքան էլ մեծ լինէին Սպահանի կառավարութեան վախերը, վերջ ի վերջոյ զալիս էր մի հարց. ինչ կը լինի, եթէ Պարսկաստանի սահմաններից յետ դարձնվի մի օտար պետութեան խաղաղ դեռպանութիւնը, որ բարեկամական նամակներ էր տանում իր հետ: Յաւը այնքան մեծ չէր լինի, եթէ այդ դեռպանութիւնը եւրօպական մի հեռաւոր երկրից եկած լինէր: Բայց Օրին Ռուսաստանից էր զալիս, որ սահմանակից երկիր էր, որի եռանդուն թագաւորը արդէն յաղթողի անուն էր հանել: Ռուսաստանի ահը հարկադրեց մոռանալ «il sera roi»-ն և պարսից կառավարութիւնը կամայ ահամայ թոյլ տուեց Օրինի գնալ Սպահան: Այդ բանը տեղի ունեցաւ 1709 թւականին, այսինքն Օրին ճանապարհովելուց երկու տարի յետոյ:

Ի՞նչ էր անում Օրին Շամախում այդքան երկար սպասողութեան ժամանակ:— Յայտնի չէ: Եւ սակայն շատ հետաքրքրական էր իմանալ թէ ինչ յարաբերութիւններ ունէր նա հայ մէլիքների հետ, ինչպէս էր իրագործում իր դեռպանութեան բուն նպատակը, որ Պարսկաստանի բոլոր հանդամանք-

ները լաւ զննելն ու ուսումնասիրելն էր: Բայց եթէ չը մոռանանք որ Օրին մեծ զգուշութիւններով էր տանում իր գործը և միշտ գիտէր որ զգուշութիւնն է այդ գործի աջողութեան առաջին, ամենակարեւոր պայմանը,— մենք պիտի ենթադրենք որ նա, երեւի, ամեն կերպ աշխատում էր քնացնել պարսից կառավարութիւնը, կասկածների տեղիք չը տալ, ուստի և ամեն ինչ կատարում էր գաղտնի կերպով:

Պարսկաստան գնալիս Օրին մտաւ էջմիածին, այցելեց հայոց կաթողիկոսին: Այդ ժամանակ կաթողիկոս էր Աղէքսանդր Զուղայեցին: 1709 թ. յուլիսի 7-ին գրած մի թղթով նա յայտնում էր Պետրոս թագաւորին թէ Օրին գնաց Պարսկաստան: Երեւի Օրին էր ինդրել նրան գրել մի այդպիսի թուղթ: Կաթողիկոսը օրհնում էր թագաւորին, բարեմաղթութիւններ էր անում և ապա աւելացնում էր թէ Օրին ամենքին մեծ զարմանք պատճառեց, այնքան շատ լաւ կերպով էր պահպանում թագաւորի պատիւը:

Հիւսէին-Շահը, չը նայած իր ներքին վարանումներին և դժգոհութեան, Օրինն ընդունեց մի օտարերկրացի դեռպանին վայելուչ պատիւներով: Պետրոս Մեծին գրած իր պատասխանի մէջ Շահն ասում էր. «Համաձայն ձեր ցանկութեան ի սրայէլ Օրինի դեռպանութեան կատարեալ աջողութեան համար մենք ցոյց տուինք նրան մեր ողորմած ուշադրութիւնը, օգնութիւնը և յարգանքը: Թող

պարզ լինի ձեր պայծառ հայեաքին, որ թէն յիշեալ քրիստոնեայ ժողովուրդներէ մէջ կան տգէտներ, որոնք, մեր պետութեան արժանաւորութիւնը նկատի առնելով, պիտի արժանի պատիժը կրելն իրանց վատ արարքներէ կամ վատ ուղղութեան համար, բայց ձեր բարեկամական նամակը, որ ամբայցնում է մեր մէջ վաղուց դոյութիւն ունեցող բարեկամութիւնն ու համաձայնութիւնը, հրաւիրում է մեզ գնալ ողորմութիւնների և մեր հպատակներին յարգելու մեր ընտրած ճանապարհով, և մենք վեհանձնաբար ներում ենք յիշեալ ժողովուրդների բոլոր արարքներն ու մեղքերը, այն պայմանով, որ նրանք այսուհետև այլ ևս այդպիսի սխալների մէջ չընկնեն: Թէ ինչ են նշանակում այս ակնարկութիւնները, հաստատապէս ասել չէ կարելի, քանի որ չը գիտենք թէ ինչ խօսակցութիւն է տեղի ունեցել Շահի և դեսպանի մէջ: Ուշադրութեան արժանին այն գոռոզութիւնն է, որով պարսից ողորմելի բռնակալը բարեհաճում էր ներող և ողորմած հանդիսանալ: Շատ զարմանալի է, որ այնքան հարստահարվող քրիստոնեաները զեռ մեծ յանցաւորներ էին պարսից կառավարութեան առաջ և պէտք էր ոուսաց թագաւորի միջնորդութիւնը, որպէս զի Հիւսէին-Շահը ողորմածաբար ներէ իր անլեզու ստրուկներին: Շատ խղճալի պէտք էր համարել Օրբի դեսպանութեան հետեանքը, եթէ նա այս ակասկ մի թուղթ ստանալու համար գնացած լինէր Պարսկաստան:

Նա երկար չը մնաց Սպահանում: Երևում է որ այնտեղ ամեն ինչ շտապով կատարվեց, որպէս զի հայ դեսպանը պարսից մայրաքաղաքում երկար նստելու հարկաւորութիւն չունենար: Նոյն 1709 թւականի սեպտեմբերին Օրբին Շամախումն է և ոուսաց կառավարութիւնից նաւեր է խնդրում Կասպից ծովով Աստրախան ճանապարհովիւր համար: Այդ ժամանակ Շամախում մի ինչ-որ ասպտամբութիւն է տեղի ունենում և Օրբին զինում է իր մարդկանց՝ հարկաւոր դէպքում պաշտպանվելու համար: Հետաքրքրական է, որ նա ունէր իր հետ և 12 փոքրիկ թնդանօթ:

Ճանապարհորդութիւնը պիտի կատարվէր առաջիկայ տարվայ գարնանը: Բայց 1710 թւականն էլ Օրբին հարկադրված է լինում անցկայնել Շամախում, որովհետև այդ քաղաքում մեռած մի ուսուվաճառականի գոյքերը յափշտակողներից ազատելու համար նա երեք անգամ մարդ ուղարկեց Շահի մօտ՝ հարկաւոր հրամանները ստանալու համար: Վերջապէս նա դուրս է գնում Շամախուց և հասնում է Կասպից ծովի Նիզովոյ նաւահանդիստը: Այդտեղ նրան նոր գժուարութիւններ էին սպասում: Պէտք է իմանալ, որ Պետրոսի յանձնարարութեամբ Օրբին իր հետ Ռուսաստան էր տանում 20 հայ ընտանիք, որոնք մետաքսից զանազան կտորներ գործել գիտէին: Այդ արհեստաւորների համար Օրբին գնել էր մետաքս և այլ հարկաւոր իրեր: Բացի դրանից՝ նա տանում էր իր հետ ու-

քիչ զանազան ապրանքներ՝ ընծաների համար, նոյնպէս և 25 ձէ, որոնք զնված էին յատկապէս թագաւորին ընծայելու համար: Այդ բոլորը Աստրախան տեղափոխելու համար Օրին խնդրել էր ուղարկել չորս նաւ, բայց միայն երկու նաւ ուղարկվեցին Նիզովոյ: Օրին հարկադրված եղաւ ձիաները ցամաքային ճանապարհով ուղարկել Աստրախան, իսկ ինքը և իր հետևորդները տեղաւորվեցան երկու նաւերում: Մէկը հասաւ Աստրախան, իսկ միւսը, որի մէջ գտնվում էր ինքը, Օրին, փոթորիկի հանդիպեց և յետ մղվելով դէպի արև, ջարդվեց: Օրին իր մարդկանց հետ ափ դուրս եկաւ և հարկադրված էր ձմերել Նիզովոյի մէջ:

Ամբողջ ժամանակ նա չէր մոռանում այն գործը, որի համար այսքան աշխատութիւններ էր յանձն առել: Նա անդադար թղթակցութիւն ունէր Մինաս վարդապետի հետ, որ իր կողմից ամեն հարկաւոր բան իսկոյն հաղորդում էր ռուսաց կառավարութեան: Դժբախտաբար, թէ Օրին նամակների և թէ Մինաս վարդապետի հաղորդագրութիւնների մէջ մենք չենք գտնում մանրամասնութիւններ թէ ինչպէս Օրին կատարեց իր դեսպանութիւնը, ինչ ունէր հաղորդելու հայկական գործի մասին և գործողութիւնների ինչ եղանակ էր ցոյց տուել նրան այդ երկար ճանապարհորդութիւնը: Նա միշտ կրկնում էր թէ անձամբ կը զննուցանէ թագաւորին այն ամենը, ինչ տեսել է և արել է: Մի բան միայն միշտ անփոփոխ է այդ

նամակների մէջ. դա այն մեծ յոյսն է, որ քրիստոնեաները դրել են ռուսաց թագաւորի վրա: Այդ յոյսը, ճիշտ որ, այնքան վառ էր, այնքան ուշերիչ, որ հայերը Օրին վերագարծի ժամանակ նոյն իսկ մի քիչ մոռացան զգուշութիւնը: Գանձասարի Եսայի կաթողիկոսը, տեսակցելով Օրին հետ, այն աստիճան ոգևորվեց հայրենիքի ազատութեան մտքով, որ վերցնելով իր միաբանութիւնը, ճանապարհվեց դեսպանութեան հետ դէպի Ռուսաստան, որպէս զի անձամբ Պետրոսին յայտնէ հայ ժողովրդի զգացմունքները և աղաչանքները:

1710—1711 թւականները շատ նշանաւոր էին Ռուսաստանի համար: Դեռ 1709-ին չվեցացիները սարսափելի պարտութիւն կրեցին ռուսաց զօրքերից Պոլտավա քաղաքի մօտ և նրանց թագաւոր Կարոլոսը վախաւ թիւրքիա: Պետրոսի տարած այդ մեծ յաղթութիւնը ահագին տպաւորութիւն գործեց Արևելքում: Թիւրքիայի լուծի տակ հեծող քրիստոնեաները հրաւիրում էին Պետրոսին գալ և ազատել իրանց: Եւ թագաւորը, մի կողմ թողնելով իր սովորական զգուշութիւնը, ծրագրեց մի արշաւանք թիւրքիայի դէմ: 1710 թւականին պատերազմը համարեա թէ յայտարարված էր: Ահա այդ ժամանակից Օրին տեղեկութիւններ էր հաղորդում այն բոլոր դէպքերի մասին, որոնք տեղի էին ունենում թիւրքիայում և Պարսկաստանում: Թիւրքիան եռանդով պատրաստվում էր պատերազմի, իսկ Պարսկաստանը արդէն սկսել էր իր ընդհարու-

միւրը Աւղանիստանի հետ: Ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է թէ այդպիսի ժամանակներում որքան կարևոր էին այն տեղեկութիւնները, որ Օրին հաւարում էր և ուղարկում Մօսկվա:

Մինչդեռ նա Նիզովոյում այդպիսի գործերով էր զբաղված, Աստրախանից լուր եկաւ թէ նրա ուղարկած ձիաները, ապրանքը տեղական իշխանութեան կողմից արգելքի տակ են դրված և նըրանց համար մաքս են պահանջում: Բացի դրանից, նրա շքախմբի այն մասը, որ արդէն հասել էր Աստրախան, մնալով այդտեղ առանց օգնութեան, սկսել էր զանազան զանգատներ անել: Օրին նամակ նամակի ետևից է հասցնում Մինաս վարդապետին, գրում է և կառավարութեան, դանդաղեցնելով Աստրախանի իշխանութիւնների վրա և մեղադրելով անբարեխիղճ պաշտօնեաներին: Այս անգամ նրա նամակները հայերէն են: Երևի Եսայի կաթողիկոսը կամ նրա հետ եղած հոգևորականներից մէկն էր գրում: «Ես թագաւորի ամբօնը և կեալ եմ Իրանու երկիրն,—գրում էր Օրին Նիզովոյից 1711 թ.ի մարտի 1-ին.—հիմա գլխով և ապրանքով էլի թագաւորին ծառայութեանն եմ գալիս. թագաւորին ոչ մին փրքաղէն *) ինձ ապրանք չեն տուել, չեմ գիտում մեր ապրանքն ինչ կողմանէ են զաւթում»: Իսկ իր վրա եղած դանդատների առիթով նա խնդրում էր. «Ահա խնդիրքս

*) Приказъ.

այն է ի քո մեծութենէդ, որ թէ տեղդ մեզ զարչուարդ տուող և կամ խօսք ասող լինի, այսպէս բանին թաշափուլ տայք և համբերէք մինչև մեք գամք և մեր ամենայն անցք և որպիսութիւնն քո մեծութեանդ արդ անեմք. այնուհետև ինչպէս կուհրամայես ամբ քոնն է»: Աստրախանի ոռուս պաշտօնավարների թոյլ տուած անկարգութիւնը միանգամայն անպատուութիւն համարելով, Օրին գրում էր. «Աղուանից երկրի պատրիարքն մեզ հետ էր, պիտի որ գայ յերկրպագութիւն մեծի թագաւորութեանդ. սա մեզ մօտ, և մեք հալայ Հայոց երկրումս, այս խօսքերս որ եկաւ մեզ մեծ ամօթանք եղաւ տեղս»: Եւ իր դէմ եղած շարախօսութիւնների մասին գոնէ մի համառօտ բացատրութիւն տուած լինելու համար, Օրին ասում էր. «Ծառայդ Իրանու երկրումս ինչ որ արարեալ եմ և ասացեալ, ամենն պատճառով է և առանց պատճառի բան չեմ արարեալ. հիմա չեմ կարող գրել, երբ որ ոտն համբուրելու հասայ, ամեն արդ կանեմ»:

Վերջապէս Օրին մի կերպով համնում է Աստրախան 1711 թ.ւականի ամառը: Մինչև այդ Մինաս վարդապետը մի շաբթ խնդրադրեր էր ներկայացրել կառավարութեան Օրիի իրերը և ապրանքը ազատելու հրաման խնդրելով: Ինքը, Օրին էլ, մի ամսի չափ մնալով Աստրախանում, աշխատում էր կարգի բերել անակնկալ պատահարների պատճառով իր խանգարված գործերը, որպէս զի որքան կարելի է շուտ ճանապարհով Մօսկվա և

զարձեալ նուիրով էր սիրած և փայփայած սուրբ գործին:

Բայց ճակատագիրը այլ կերպ էր անօրհնել: Հայաստանի ազատութեան գաղափարը մի սաստիկ հարուած ստացաւ. Օրին, այդ գաղափարի ստեղծողը և մարմնացումը, օգոստոս ամսին վախճանվեց Աստրախանում:

Եսայի կաթողիկոսը, թաղելով նրան հայոց եկեղեցու բակում, արտում վերադարձաւ Գանձասար:

III

Մեռաւ Օրին, բայց նրա գործը նրա հետ գերեզման չը մտաւ: Մնում էր Մինաս վարդապետը, որ և իսկոյն բռնեց իր հայրենասէր ընկերի տեղը: Յայտնելով Պետրոս Մեծին Օրին մահը, նա խնդրում էր որ իրան մրոացութեան չը տան և խոստանում էր իր ծառայութիւնները մատուցանել:

Մինաս վարդապետը, ի հարկէ, Իսրայել Օրին չէր: Հայաստանցի մի վարդապետ, նա չունէր և չէր կարող ունենալ քսան տարի Եւրօպայում ապրած, արեւմտեան լեզուներին լաւ ծանօթ, զինուորական կրթութիւն ստացած Օրին քաղաքագիտական ընդունակութիւնները, փորձառութիւնը և մանաւանդ մեծ, անչէջ եռանդը: Բացի զրանից, Օրին նեցուկն էր Պֆալցի կուրֆիւրստի պէս մի անձնա-

կան բարեկամ, որ այնքան ազդեցիկ դիրք ունէր Եւրօպայում և այնքան անկեղծ կերպով օգնում էր հայերին: Օրին մահը հեռացնում էր այդ բարերարին հայոց գործից: Դա փոքր զրկանք չէր. այնուհետև այլ ևս Եւրօպական արքունիքներում ոչ ոք չէր խօսում Պարսկաստանի լուծի տակ տառապող քրիստոնեայ ժողովրդի ազատութեան մասին:

Բայց Մինաս վարդապետը այն երախտիքն ունի, որ շարունակեց աշխատել Օրին ուղղութեամբ. եթէ չը լինէր նա, ազատասիրական շարժումը կանհետանար հայերի մէջ իբրև մի վաղանցուկ երազ: Հայկական հարցը կենտրոնացաւ ուսաց արքունիքում: Մինաս վարդապետին չաջուկեց յարաբերութիւններ պահպանել Արեւմտեան Եւրօպայի հետ, համակրութիւններ գտնել այնտեղ: Նրա գործը այն եղաւ, որ շարունակեց միջնորդի դեր կատարել հայերի և ուսւ կառավարութեան մէջ: Այդպիսի մի միջնորդ շատ հարկաւոր էր, որովհետև գործերը Արեւելքում ընդունում էին սուր, վճռական կերպարանք:

Օրին չաջուկեց խորաակել պարսկական փերպակտութիւնը Հայաստանում: Բայց նրա զեւպանութիւնը Պարսկաստանի համար անաւոր ցընցումներ առաջացնող մի կողմնակի պատճառ հանդիսացաւ: Ահա ինչպէս:

Շահ-Աբասի երկաթէ ոյժն էր որ միութիւն էր պահպանում Իրանի զանազան մասերի մէջ:

Նրա թուլամորթ յաջորդների ժամանակ անիշխանութիւնը սկսեց տակն ու վրա անել երկիրը. ուժեղացան տեղական իշխանութիւնները, խաները, և Պարսկաստանում ներքին խռովութիւնները անպակաս էին: Ըմբոստների մէջ Հիւսէյն-Շահի ժամանակ անուն հանեց Աւղանստանի Ղանդահար քաղաքը, ապստամբութիւնների մի բոյն, որը հպատակեցնելու համար պարսից շահերը շատ անգամ էին զէնքի դիմել: Ղանդահարը սաստիկ վտանգաւոր դարձաւ մանաւանդ այն ժամանակից, երբ այնտեղ ապստամբութեան գլուխ անցաւ Միր-Վէյսը, մի շատ ընդունակ պատերազմող և վերին աստիճանի ճարպիկ արեւելցի: Հիւսէյն-Շահը, այդ մարդուն անվրաս դարձնելու համար, Ղանդահար ուղարկեց Գուրգին-խանին:

Գուրգին-խան—դա Գարթալինիայի Գիօրգի թագաւորի պարսկական անունն էր: Այդ թագաւորը չէր կարողանում հանգիստ նստել իր հայրենիքում, ուստի կանչվել էր Սպահան վրաց մի զօրաբաժնի հետ Վրաստանը անթիւ դժբախտութիւնների, աւերմունքների մատնված մի երկիր էր, որովհետև նրա երեք թագաւորները և բազմաթիւ իշխանները անբարոյականացած ժամանակի փչացած որդիներ լինելով, միմեանց միւս էին կրծատում, միմեանցից իշխանութիւն և փառք խլելու համար: Գիօրգին համարեա միշտ ներքին պատերազմների մէջ էր ժամանակ անցկացնում. յամառ ու աւերիչ էին նրա պատերազմները մա-

նաւանդ Հերակլ I-ի դէմ, որ կոչվում էր Նագար-Ալի-խան և մահմեդականացած վրացի թագաւորների շարքում ամենահեշտաւորներից մէկն էր: Գիօրգին այդ կռիւնների ժամանակ շատ անգթութիւններ ցոյց տուեց, շատ ստորութիւններ գործեց, բայց անկարող եղաւ իր գահը պաշտպանել Գարթալինիայում. այդ պատճառով էլ վրացի մի զօրաբաժնի հետ գնաց Պարսկաստան և ապրում էր Սպահանում:

Նշանակվելով Ղանդահարի կառավարիչ, Գուրգին-խանը պարսկական մեծ զօրք կուտեց այնտեղ, որպէս զի ճնշէ սիւննի աւղանների ապստամբութիւնը, իսկ յետոյ շարունակէ արշաւանք զէպի Բէլուջիստան: Ղանդահարում նա սկսեց մի սոսկալի գործունէութիւն. նրա զօրքերը կատարեալ իրաւունք ստացան կողոպտելու, աւերելու, քանդելու: Ինքը, Գուրգին-խանը, կողոպտած հարստութիւններն էր զիջում, գինեխմութեան և անառակութիւնների մէջ էր օրեր անցկացնում: Աւղաններին նա արհամարհում էր, անուանում էր նրանց «մուղալ» և զուարճանում էր վայրենի տեսարաններով. այսպէս, նա աւղանցի կանանց հաւաքել էր տալիս իր առջև ու նրանց ծոցը կրակախառն մոխիր էր ածել տալիս. ապա, տեսնելով նրանց տանջանքները, ասում էր. «մուղալը լաւ է խաղում» *):

*) Տէր-Յովհանեանց—«Պատմութիւն Նոր-Ջուղայում», հ. Ա., եր. 221:

Անհնարին էր որ մի ժողովուրդ կարողանար զիմանալ այդքան բռնութիւններին: Միր-Վէյսը ստիպված էր տանել Գուրգին-խանի նախատինքները լուսթեամբ: Նա ունէր Մահմուդ անուէով մի որդի, որ գեղեցիկ տղայ էր: Վրացի խանը հրամայում է հօրը որ օրգուն «բերէ իր մօտ»: Մահմուդը, սաստիկ վիրաւորվելով այդ զգուելի առաջարկութիւնից, հեռանում է Ղանդահարից: Կարող էր Գուրգին-խանը նախատեսել թէ մի օր այդ գեղեցիկ տղան ինչպէս պիտի տակն ու վրա անէ ամբողջ Պարսկաստանը... Միր-Վէյսն էլ, հպատակվելով Ղանդահարի ահարկու կառավարչի հրամանին, հեռացաւ, զնաց Սպահան: Գուրգին-խանը դրեց Հիւսէին-Շահին թէ պէտք է արգելել այդ մարդուն Սպահանում, որովհետև դա էր աւղանալան խոտովութիւնների հողին: Եւ Միր-Վէյսը մնաց Սպահանում, իրաւունք չունենալով հեռանալ այդ տեղից:

Բայց դա նրա համար մի շատ օգտակար գերութիւն էր: Սպահանում նա տեսաւ և համոզվեց թէ սրպիսի ոչնչութիւն է ներկայացնում Պարսկաստանը: Հիւսէին-Շահը, իր անթիւ մօլլաների խրատներին հպատակվելով, ինչ-որ շինութիւններ էր սկսել Սպահանի մօտ, անձամբ հսկում էր այդ տեղ տաճնակ տարիների ընթացքում: Ոչինչ կարգ, ոչինչ զինուորութիւն, պալատական հաւերի կուան էլ մի հարկ էր, որ պարտաւոր էին տալ Զուլայեցի հայերը: Պատմում են, որ Հիւսէինը մի

օր մի ազոաւ է սպանում. և այդ ահագին քաջութիւնը յաւերժացնելու համար նա հրամայում է ուղորմութիւն բաժանել աղքատներին: Միր-Վէյսը այդ ընդհանուր յիմարութեան մէջ շատ լաւ հասկացաւ թէ ինչ կարելի է անել կիսավայրենի, նետերով և սրերով զինված աւղանների օգնութեամբ: Պէտք էր միայն տապալել Գուրգին-խանին և Սպահանից դուրս գնալու յարմարութիւն գտնել:

Յարմար առիթը Օրբի դեսպանութիւնն էր: Միր-Վէյսը սկսեց եռանդով շահագործել այն երկիւղը, որ ազգել էր հայ դեսպանը պարսից ողորմելի Շահին և նրան շրջապատողներին: Օրբն, ինչպէս երևում է, մօտիկ յարաբերութիւններ էր սկսել Գուրգին-խանի հետ. նկատեմք այստեղ, որ Գուրգին-խանի հարազատ եղբայրն էր Արչիլ արքայորդին, որ ապրում էր Մօսկվայում և որին Օրբն ուզում էր տանել իր հետ և հաստատել Վրաստանում: Այդպիսով, ի հարկէ, Գուրգին-խանն էլ կը միանար այն ազատամբութեան, որ պատրաստվում էր Անդրկովկասում, քրիստոնեաների մէջ: Միր-Վէյսը շտապեց այս հանգամանքը պարզել պարսից կառավարութեան առաջ. մի հանգամանք, որ կասկածելի էր դարձնում իր անհաշտ թշնամի Գուրգին-խանի հաւատարմութիւնը: Նա ասում էր որ Օրբն դեսպան չէ, այլ Ռուսաստանի գաղանի գործակալ: Յայտնի են ոուսաց թագաւորի ծրագիրները և փառասիրական ձգտումները. նա ուզում է իր կրօնակից քրիստոնեաներին բարձրաց-

նել Պարսկաստանի դէմ. ապացոյց—նա զեսպան է ուղարկում մի հայի, թէև այդ պաշտօնի համար կարող էր ուրիշ մարդ գտնել իր պետութեան մէջ: Եթէ Ռուսաստանը զօրք ուղարկէ, վրացիներն ու հայերը այս զօրքի հետ կարող են առանց մի անգամ էլ հրացան արձակելու գրաւել բոլոր Անդրկովկասը մինչև Արաքս գետը: Ղանդահարի և Քիրմանի զօրքերը գտնվում են Գուրգին-խանի հրամանատարութեան տակ, իսկ խանը այդ զօրքերով ոչ միայն չի գնաց իր ազգակիցների և կրօնակիցների դէմ կռուելու, այլ կարող է մեծ խռովութիւններ յարուցանել Պարսկաստանի սրտի մէջ և վտանգել պետութիւնը:

Շահ-Հիւսէյինը հաւատում է ճարպիկ աւղանցուն. բայց չը կարողանալով Գուրգին-խանին պաշտօնանկ անել կամ յետ կանչել, ամենից լաւ է համարում Միր-Վէյսին ոչ միայն ազատութիւն տալ, այլ և հաստատել նախկին կոչման մէջ: Շահը կարծում էր թէ այդ երկու ախոյեանները, միմեանց հետ մրցելով, միմեանց անփնաս կը դարձնեն Պարսկաստանի համար:

Բայց դա մի աղէտալի սխալ էր: Միր-Վէյսը գնաց Ղանդահար ոչ իր թշնամուն իսկոյն մարտի հրաւիրելու համար: Նա աւելի խելօք էր քան Հիւսէյին-Շահը և նոյն իսկ Գուրգին-խանը: Ձեռնալով վերջինիս բարեկամ, նա հաշտութիւն խօսեց և նոյն իսկ համաձայնեց Գուրգին-խանին կնուծեան տալ իր աղջկանը, որ հռչակված էր իր գե-

ղեցկութեամբ: Անհեռատես վրացին երկու ոտով ընկաւ թակարդի մէջ. իբրև գեղեցիկ աղջկայ բախտաւոր նշանած՝ նա գնաց Միր-Վէյսի ինճոյքին և այնտեղ անչնչացաւ զայրացած աւղանների սրերի տակ: Նրա մարմինը քաջքշվում էր փողոցներում և անպատուութեան ենթարկվում: Կոտորվեց և վրաց ամբողջ զօրաբաժինը: Միր-Վէյսը իր ձեռքն առաւ իշխանութիւնը, հաւաքեց և կազմակերպեց մեծ զինուորական ոյժ. Ղանդահարը ոչ միայն անկախ էր, այլ և պատրաստվում էր անկղ հարուածներ տալ Պարսկաստանին:

Օրին իր վերադարձին գեռ Շամախումն էր, երբ տեղի ունեցան այս շատ նշանաւոր դէպքերը: Դրանք հետեանք էին իր զեսպանութեան *): Բայց գեռ ինչեր կային առջևում: Արդէն 1711 թւականի մարտ ամսին նա յայտնում էր ռուսաց կառավարութեան որ պարսից Շահը զօրք է ուղարկել Ղանդահարի դէմ, բայց այդ զօրքը սաստիկ ջարդ է կրել և փախուստ դարձել: Աւղանների այս աջողութիւնները կարծես ազգանշան էին Պարսկաստանը շրջապատող սիւննի մահմեդականների համար: Դարձեալ բորբոքվում էր արիւնա-

*) Մանրամասն կերպով այս անցքերի մասին խօսում է եզուխ Կրուսինսկի («Histoire de la révolution de la Perse, Paris, 1728»), որ 20 տարի ապրել է Սպահանում: Ձեռքի տակ մենք ունենք միայն փոքրիկ հատուածներ այդ աշխատութիւնից, որ, ինչպէս երևում է, շատ հետաքրքրական տեղեկութիւններ է պարունակում իր մէջ:

հեղ ընդհարումը իսլամի այդ երկու ճիւղերի մէջ: Նոյն 1711 թւականին, երբ Նսայի կաթողիկոսը վերադառնում էր Ասորախանից, լէզզիները ասպատակում էին պարսկական հողերը, կողոպտում և դերում էին ազգաբնակիւթիւնը... Միւս կողմերից էլ սիւննիների արշաւանքներն էին պատրաստվում: Արեւելքը հրդեհվելու վրա էր:

Այդ արծարծվող բոցերը Պետրոս Մեծի համար ահագին նշանակութիւն ունէին: 1711-ին, ինչպէս գիտենք, նա պատերազմում էր Թիւրքիայի դէմ: Պատերազմը դժբախտ էր նրա համար: Պրուտ գետի մօտ նա քիչ էր մնում որ գերի ընկնէ Թիւրքերի ձեռքը և նրա ամուսին Եկատերինան մեծամեծ ընծաներով կաշառեց Թիւրք հրամանատարին, գնեց հաշտութիւն, որ ազատում էր և Թագաւորին: Բայց այսպիսի անաջողութիւնները չէին կարող կտորել Պետրոսի պողուատէ եռանդը: Միաժամանակ շարունակում էր նա շվեդական պատերազմը և աշխատում էր որ Ռուսաստանը առևտրական միջնորդ դառնայ Եւրոպայի և Ասիայի մէջ: Ամբողջ Արեւելքը, սկսած Չինաստանից մինչև Միջերկրական ծովը, նրա մեծ ծրագիրների մէջ առանձին կարևոր տեղ էր բռնում: Եւ այդ ահագին տարածութեան վրա ամենից առաջնակարգ տեղը, որի համար Պետրոսը պատրաստ էր նոյն իսկ պատերազմ սկսել, սահմանակից Կովկասն էր իր Կասպիական ծովով: Հաստատվելով Բալտիկ ծովի ափերին, Պետրոսը սկսեց ջրանցք փորել

տալ՝ այդ ծովը Կասպից ծովի մէջ թափվող Վօլգայի հետ միացնելու համար: Զրային այդ յարմար ճանապարհով պիտի Պարսկաստանը իր անդրանդները փոխադրէր Եւրոպա: Կովկասը իբրև այդ ճանապարհի մի ծայրը, այնքան մեծ կարևորութիւն ունէր, որ Պետրոսի համար աւելի քան պարզ ու անխուսափելի մի անհրաժեշտութիւն էր Կասպից ծովի ափերին հաստատվելը:

Պէտք էր շտապել: Այդտեղ, այդ ծովի արևմտեան ափերին, Ռուսաստանը կարող էր իր դէմ ունենալ մի այնպիսի դեռ զօրեղ թշնամի, ինչպէս էր Թիւրքիան: Միւսնի մահմեդականութեան արշաւանքները Պարսկաստանի դէմ դէպի առաջ էին մղում և Թիւրքերին, որոնք անհրաժեշտ էին համարում կուլ տալ հոգեվարք Պարսկաստանը: Անշուշտ, Շահ-Հիւսէյնի ողորմելի կառավարութիւնը ոչինչ արգելք չէր կարող դառնալ որ օսմանցիները Կովկասի արևմտեան կողմից մի ոյժգին արշաւանքով հասնեն Կասպիականի ափերին, ուր նրանք արապեստոյներ էին մի ժամանակ: Եւ որովհետև Ռուսաստանը, շվեդական պատերազմի պատճառով, դեռ չէր կարող դէնքի ոյժով գործել Պարսկաստանում իր առևտրական շահերը պաշտպանելու համար, ուստի Պետրոսը առ ժամանակ դիմեց դիպլոմատիական միջոցներին:

1715 թւականին նա մի նոր դեսպանութիւն ուղարկեց Պարսկաստան: Դեսպան Արտեմի Վօլինսկի հրաման ունէր լաւ հետազօտելու պարսկա-

կան բոլոր գործերը, երկրի աշխարհագրական դիրքը, զինուորական ոյժերը, ռազմական ճանապարհները: Այսքանը, ի հարկէ, գաղտնի պիտի կատարվէր: Իսկ դեսպանութեան պաշտօնական, բացարձակ նպատակը առևտրական էր: Պէտք էր գաշնագիր կնքել, որով ոուս վաճառականներին ազատ առևտրի իրաւունք էր շնորհւում Պարսկաստանում: Շահը պիտի հրամայէր հայ վաճառականներին որ սրանք մետաքսը և այլ ապրանքները Եւրօպա ուղարկեն Աստրախանի և Պետերբուրգի վրայով:

Դեսպան Վօլինսկուն տուած հրահանգների մէջ կար և այս կէտը. «Տեղեկութիւններ հաւաքել հայ ժողովրդի մասին. շատ է նա և ինչ տեղերում է ապրում. հայերի մէջ կան նշանաւոր մարդիկ ազնուականներից կամ վաճառականներից և ինչպէս են նրանք վերաբերվում դէպի նորին թագաւորական մեծութիւնը. սիրով և քաղցրութեամբ վարվել նրանց հետ և բարեկամութիւն հաստատել» *): Հայկական հարցը, ուրեմն, կար ոուսաց կառավարութեան առաջ: Մինաս վարդապետը լինչեցնողի, խնդրողի դեր էր կատարում:

Օրիի մահը մեծ հոգսեր պատճառեց վարդապետին: Պէտք էր նրա իրերը և գոչքը ազատել յափշտակութիւնից, վերջացնել նրա հաշիւները,

*) С. Соловьевъ—„Исторія Россіи“ М., 1868. հատ. 18, էր. 28:

վճարել պարտքերը: Այդ գործերով էր զբաղված Մինաս վարդապետը ամբողջ երեք տարի և նրա զրազրութիւնների գլխաւոր առարկան այդ ժամանակամիջոցում Օրիի գործերն են կազմում: 1714 թւականի վերջերում միայն, այսինքն այն ժամանակ, երբ պատրաստվում էր Վօլինսկու դեսպանութիւնը, նա ներկայացնում է մի ծրագիր թէ ինչպէս կարելի է հայերին Ռուսաստանի հովանաւորութեան տակ առնել: Այստեղ այլ ևս չը կան Օրիի համարձակ արշաւանքները, մեծ նախագծերը. երևում է վարդապետ մարդը: Նա առաջարկում էր որ ոուսաց կառավարութիւնը պարսից Շահից իրաւունք ստանայ իր հաշուով կասպից ծովի ափին, Նիզովոյ նաւահանգստում, մի հայկական վանք կառուցանէ: Վանքում կարող էր հաստատվել ոուսաց մի զօրաբաժին, որի հովանու տակ կը հաւաքվէին հայերը: Վարդապետը խորհուրդ էր տալիս դիմել նաև կայսրի, կուրֆիւրստի օգնութեան, որ նրանք էլ խնդրեն Շահին վանք կառուցանելու մասին: Եւ որպէս զի Մինաս վարդապետը կարողանայ ցոյց տալ թէ ինքը միայն եկեղեցական գործերի պատճառով է մնում Ռուսաստանում, ինչորում էր թոյլ տալ իրան հայոց մի եկեղեցի կառուցանել Պետերբուրգում: Մինաս վարդապետը պատրաստ էր գնալ Եւրօպա, եթէ իր առաջարկած ծրագրի համար հարկաւոր լինի խընդրել կայսրին և միւս վեհապետներին:

Այդ առաջարկութիւնը ոչինչ հետեւանք չու-

հնցաւ և չէր կարող ունենալ, այնքան ակներև էր նրա խաղութիւնը: Ռուսաց կառավարութիւնը աւելի օգտակար համարեց որ վարդապետը զնայ Հայաստան և այնտեղ տեղեկութիւններ հաւաքէ: Այդ ճանապարհորդութիւնը տեղի ունեցաւ 1716 թւականին և կատարվում էր Իսրայէլ Օրիի գոյքերը որոնելու պատրուակով: Ռուսաց կառավարութիւնը յանձնարարեց դեսպան Վօլինսկուն, որ այդ ժամանակ գեռ Շամախումն էր գտնվում, աջակցել Մինաս վարդապետին, որի առաքելութեան իսկական նպատակն էլ յայտնվեց նրան: Բայց Վօլինսկին, յայտնի չէ թէ ինչու, ոչինչ աջակցութիւն ցոյց չը տուեց:

Նոյն տարվայ յուլիսին Մինաս վարդապետը հասաւ Էջմիածին. այդ ժամանակվայ կաթողիկոս Աստուածատուր Համադանցին աւելի լաւ համարեց հետեւել իր նախորդների օրինակին և հետումայ հայերի քաղաքական շարժումից, ուստի և վարդապետին հաստատ խոստում չը տուեց, պատճառ բունելով թէ վախում է պարսիկներէ. նա միայն մի նամակ գրեց, որի մէջ յայտնում էր թէ վարդապետը ներկայացել է իրան, պատմել է ամեն ինչ և ընդունվել է սիրով:

Ուրիշ կերպ էր վերաբերմունքը, ի հարկէ, Գանձասարի վանքում: Նսայի կաթողիկոսը գրկաբաց ընդունեց վարդապետին, արքեպիսկոպոսութեան աստիճան տուեց նրան և մի նամակ գրեց Պետրոս Մեծին, որի մէջ եռանդուն և ջերմ խօս-

քերով խնդրում էր նրա օգնութիւնը, հովանաւորութիւնը: Բայց իրանից Նսային Ռուսաստանում ապրող հայերի առաջնորդ նշանակեց Մինաս վարդապետին: Այդպիսով Գանձասարի վանքը իր համար մի նոր թեմ էր ստեղծում Ռուսաստանում, բայց աւելի կարևորը այն էր, որ այնուհետև Մինաս վարդապետը կարող էր շարունակել իր գործունէութիւնը իբրև ռուսահայերի առաջնորդ և իբրև Աղուանից կաթողիկոսութեան ներկայացուցիչ, այսինքն այն մարմին, որ իր վրա էր վերցրել հայերի քաղաքական վերածնութեան հոգսերը:

Գանձասարում գիտէին որ ռուսաց դեսպանը ապրում է Շամախում: Մինաս վարդապետը, նոյն ամառվայ վերջին ճանապարհվելով դէպի Ռուսաստան, տարաւ իր հետ կաթողիկոսի մարդկանցից մի քանիսին, որպէս զի նրանց ներկայացնէ դեսպան Վօլինսկուն: Թագաւորի ներկայացուցչի ընդունելութիւնը մի լաւ սպասցոյց կը լինէր հայերի համար, թէ Ռուսաստանը շարունակում է հայերի պաշտպանը հանդիսանալ և չէ մոռացել իր խոստումները: Բայց Շամախում Վօլինսկին, չընայած որ հրաման ունէր իր կառավարութիւնից, շատ ցուրտ ընդունելութիւն ցոյց տուեց վարդապետին և չուզեց խօսել նրա հետ: Դա մի գուռոզ և ինքնահաւան մարդ էր. և վարդապետը ստիպված էր իր հետ եկածներին յետ դարձնել, ասելով թէ ինքը թողթ կը ստանայ թագաւորից և կուղարկէ կաթողիկոսին: Վօլինսկին ոչինչ չարաւ և այն

ժամանակ, երբ Մինաս վարդապետը Նիզովոյ նա-
ւահանգստում կալանաւորվեց: Այգտեղ Օրիի
մարդկանցից մէկը նրանից պահանջեց իր ոտճիկը
և գանգատվեց տեղական թուրք իշխանութիւննե-
րին, որոնք բանտ նստեցրին նրան:

Հետեւեալ 1717 թուականի մարտին Մինաս
վարդապետը Մօսկվայումն էր և հաշիւ ներկայաց-
րեց իր ճանապարհորդութեան մասին: Ամենամեծ
յոյսը նա դրել էր Գանձասարի վրա, որի թեմը
բաղկացած էր 900 գիւղերից. դրանք մեծ գիւղեր
են, ունեն հարիւր, երկու հարիւր, երեք հարիւր,
չատերը և չորս հարիւր, նոյն իսկ դրանից էլ աւել
տներ: Թէ էջմիածնի և թէ Գանձասարի թեմե-
րում ապրող հայերի թիւը, վարդապետի կարծի-
քով, հասնում էր մօտ 200 հազարի—վաճառական
թէ գիւղացի. երևի այդ հաշւի մէջ նա նկատի
ունէր միայն տղամարդկանց, քանի որ ասում էր
թէ այդ քանակութիւնը պատերազմի ժամանակ
թագաւորի կողմը կը բռնէ:

Իսկ ինչ գեկուցում տուեց Վօլինսկին հայերի
մասին: Այդ մենք չը գիտենք: Նոյն մարտ ամսին
նա մուտք գործեց Սպահան: Պարսից կառավարու-
թիւնը պաշարուած էր նոյն երկիւղներով և կաս-
կածներով, որոնք առաջ եկան Օրիի ժամանակ:
Վօլինսկին իր բնաւորութեամբ այնքան զրգոնց
պարսիկներին, որ նրան նոյն իսկ բանտարկեցին
և ապա առաջարկեցին հեռանալ մայրաքաղաքից:
Ի զուր, դիմադրում էր ուսու գեսպանը, պատճառ

բերելով իր բերած առետրական առաջարկութիւն-
ները: Շահի կառավարութիւնը խոստացաւ կատա-
րել այդ բոլորը յետոյ, և Վօլինսկին ստիպված էր
սեպտեմբերին ճանապարհ ընկնել Սպահանից:
Բայց այդքան կարճ միջոցն էլ բաւական էր որ նա
ճանաչէր Պարսկաստանը և կրկնէր Օրիի կարծիք-
ները: Իր զեկուցումների մէջ նա յայտնում էր թէ
Պարսկաստանը բոլորովին փտած ու քայքայված
է, թէ Հիւսէին-Շահը մի ապուշ է, խաղալիք
տարձած իրան շրջապատող յիմարների ձեռքին:
Դեսպանը առաջարկում էր թողնել դիւանագի-
տական գործողութիւնները և ուղղակի դէնքի դի-
մել. չը պէտք է ձեռքից տալ ամենայարմար ժա-
մանակը. Պարսկաստանը հոգեվարքի վրա է, բայց
կարող է երևան դալ մի կարող և ուժեղ Շահ և
այնուհետև նուաճման գործը կը դժուարանայ:
Գուշակութիւնը միանգամայն ճիշտ էր. Վօլինսկին
դրանից յետոյ նշանակվեց Աստրախանի նահանգա-
պետ և շարունակ արծարծում էր պատերազմա-
կան գործողութիւններ սկսելու միտքը: Բայց
Պետրոսը չէր շտապում, սպասում էր հիւսիսային
պատերազմի վերջին:

Երբ Վօլինսկին վերադառնում էր Ռուսաս-
տան, Շամախում նրան ներկայացաւ Փարսադան-
բէկ անունով մէկը, որ ուղարկուած էր վրաց
Վախտանգ թագաւորի կողմից: Վախտանգը խընդ-
րում էր որ ուսմները անյապաղ սկսեն ազատա-
բար պատերազմը և յայտնում էր որ ինքը ամեն

ժամանակ պատրաստ է միանալ այդ արշաւանքին: Նա էլ հաւատացնում էր թէ Պարսկաստանը մի ոչնչութիւն է ներկայացնում: «Ժամանակ է որ քրիստոնեաները յաղթին մուսլիմաններին, ոչնչացնեն նրանց», ասաց Փարսազան-բէկը. նա խնդրում էր հրահանգներ տալ Վախտանգին թէ ինչպէս պէտք է պատրաստվել: Վօլինսկին, ի հարկէ, այդ պիտի լրագորութիւն չունէր, նա միայն կարող էր այդ խնդիրքը ներկայացնել իր թագաւորին:

Իրագործվում էր Օրիի ծրագրի այն մասն էլ, որ վերաբերում էր Վրաստանին: Նրա ժամանակ, XVII դարի վերջին, չէր կարելի մեծ յոյս ունենալ թէ Սնդրկովկասի երկու խոշոր քրիստոնեայ ժողովուրդները—հայերը և վրացիները կը միանան իւրամի Թիրապետութեան դէմ: Վրաստանում միմեանց յաջգրգում էին մահմեդականացած վրացի թագաւորներ, որոնք սգակալի դժբախտութիւն էին քրիստոնեայ երկրի համար: Պարսից Շահերի այդ մղկոտանդ սարուկները, որոնք ամեն ինչ պատրաստ էին զոհել իրանց փարսիստութեան, չէին կարող, ի հարկէ, թոյլ տալ որ և ինչ ապստամբութեան միտք անդամ: Եւ Օրին, ինչպէս տեսանք, կամենում էր նախ մի յեղափոխութիւն կատարել Վրաստանում, թագաւորեցնելով այնպեղ, պուսների օգնութեամբ, Արչիլ արքայորդուն և այդպիսով վերջ տալով մահմեդական թագաւորների գոյութեան, ապա միայն միացնել հայերի ու վրացիների պատերազմական ոյժերը: Բայց դա մի

շատ դժուար գործ էր, որ գլուխ չէր դայ առանց ահաւոր ցնցումների, ներքին կոիւնների: Այժմ այդ վտանգը չը կար. Վախտանգը պարսիկների հաճութեամբ էր թագաւոր դարձել և ինքնայոժար կերպով պատրաստ էր միանալ ապստամբութեան:

Վախտանգը XVIII դարի սկզբում մի լուսաւոր երևոյթ էր դժբախտ Վրաստանի համար: Նա թագաւորեց 1711-ին, բայց մահմեդականութիւն չընդունեց, մի բան, որ պարտաւորական էր վրացի թագաւորների համար: Այդ քաջագործութիւնը հեշտ չէր Վրաստանի այն անկարգ, խառնակ ժամանակներում: Վախտանգը միացնում էր իր մէջ հեռատես, քաղաքագէտ, հայրենասէր թագաւորի և լուսաւորութեան հովանաւորի յատկութիւնները: Նա էր, որ երկու տարի առաջ, երբ դեռ երկրի կառավարիչ էր, բաց արեց Թիֆլիսում առաջին վրացերէն տպարանը, հրատարակեց գրքեր, հաւաքեց ու մի տեղ ամփոփեց վրաց հին տարեգրութիւնները: Նա ջանք չէր խնայում բարեկարգութիւններ մտցնելու համար: Թշնամիներ, ի հարկէ, շատ ունէր. լարվեցան ինտրիգներ, դաւեր, որոնք հարկադրեցին նրան գնալ Պարսկաստան և Շահի արքունիքում ամրացնել իր դիրքը: Այդտեղ նա ստիպված եղաւ մահմեդականութիւն ընդունել և ստացաւ Հիւսէին-Վուլի-խան անունը: Բայց այդ հանգամանքը ազդեցութիւն չարաւ նրա սրտի և հոգու վրա. կրօնափոխութիւնը երեսանց էր և նա

չարունակում էր մնալ մի լաւ քրիստոնեայ: Հիւսէին-Շահը պահեց նրան Պարսկաստանում, իսկ Քարթալինիայի կառավարիչ նշանակեց նրա Բակար որդուն, որ նոյնպէս հարկադրված եղաւ մահմեդական դառնալ և ստացաւ Շահ-Նավազ անունը:

Վօլինսկու ղեսպանութեան ժամանակ Վախտանգը դեռ Պարսկաստանում էր, բայց շարունակ մտածում էր թէ ինչպէս կարող կը լինի ազատել իր հայրենիքը պարսկական լուծից: Այդ պատճառով էլ նա Փարսագան-բէկին ուղարկեց Շամախի: Ամբողջ յոյսը դնելով Ռուսաստանի վրա, Վախտանգը չէր կարող անտես անել հայերի մէջ սկսված շարժումը: Եւ նա միացաւ հայերի հետ:

Վերջապէս երկու քրիստոնեայ, բախտակից ազգերը հասկացան իրանց շահերը: Հայերի և վրացիների եղբայրակցութիւնը տանջված, արիւնոտ հայրենիքի համար—ահա ինչ խոչոր, հրաշալի նորութիւն էր բերում ազատական շարժումը Անդրկովկասում: Եւ այդ նորութիւնը ստեղծում էին երկու մարզիկ, ազատութեան ոգով սողորված երկու իշխանաւորներ. մէկը վրաց թագաւորն էր, միւսը—Եսայի կաթողիկոսը...

IV

Իսկ Պարսկաստանի գլխին խտանում էին աւելի և աւելի մռայլ, փոթորկալից ամպեր: 1717-

ին ապստամբութիւն ծագեց Հէրաթում. ապրատամբների դէմ ուղարկված պարսկական զօրքը սաստիկ պարտութիւն կրեց, էօզբէկները քարուքանդ արին Մէշէզի շրջակաները: 1718-ին քրդական մի մեծ արշաւանք հեղեղեց Արարատեան երկիրը, Սալմաստը, Համադանի և նոյն իսկ Սպահանի շրջակաները: Լէզգիների համար արդէն սովորական բան էր դարձել պարբերաբար իրանց սարերից իջնելը և ասպատակութիւններ փռելը դէպի ամեն կողմ: Բայց ամենից նշանաւորը Ղանդահարի շարժումն էր. այնտեղ երևան էր եկել մի նոր ուժեղ ու անդուժ նուաճող: Դա Միր-Վէյսի որդի Միր-Մահմուդն էր, այն գեղեցիկ տղան, որին Գուրգին-խանը կամենում էր յափշտակել իր հարեմի համար... Աւղանները նրա առաջնորդութեամբ անցան պարսից սահմանը:

Սիւննի մահմեդականութիւնը, կարծես խօսք մի արած, յարձակվում էր ամեն կողմից պարսկական դիակի վրա և կտոր-կտոր էր անում նրան: Հաղորդելով այս բոլորի մասին Մինաս վարդապետին՝ Այվազ անունով մի հայի միջոցով, Եսայի կաթողիկոսը շատ վտանգաւոր էր համարում հայերի դրութիւնը և յանձնարարում էր վարդապետին մեծ զգուշութիւն, որպէս զի միանգամայն ծածուկ պահվի հայերի գործը: Նշանաւոր է որ նա զգուշացնում էր Մինաս վարդապետին և էջմիածնեցիներին: Մի տխուր, անպատուաբեր փաստ է, որ էջմիածինը, ինչպէս շատ անգամ տեսանք,

ոչ միայն չէր միանում հայկական շարժման, այլ և հակառակորդի դեր էր կատարում: Պատճառը էջմիածնի և Գանձասարի մէջ տիրող հին հակառակութիւններն էին: Էջմիածինը պահանջում էր որ Աղուանից կաթողիկոսները հպատակվեն իրան, ճանաչեն իր գերիշխանութիւնը: Վէճերը այդ հողի վրա անսպասելի էին. դրանց վրա աւելանում էին և հողերականութեան համար այնքան ահազին նշանակութիւն ունեցող դրամական հաշիւները: Բանն այն է, որ Շամախի քաղաքը և նրա նահանգը (Շիրվան) վաղուց կռոււախնձոր էին դարձել երկու ակթոսների մէջ. իւրաքանչիւր կողմը իր թեմ էր համարում նրանց և չէր թող տալիս որ հակառակ կողմը ժողովարարութիւններ կատարէ այնտեղ:

Եսայի կաթողիկոսի ժամանակ այդ հակառակութիւնները աւելի սուր կերպարանք ստացան: Եւ սակայն այնպիսի ժամանակներ չէին, երբ կարելի կը լինէր ամեն ինչ մոռանալ՝ կղերական իրաւունքների և եկամուտների համար: Եսային շատ լաւ էր հասկանում այդ բանը. դառնալով հայկական շարժման պարագլուխ, նա չէր կարող չը տեսնել որ էջմիածնական փառամուլութիւնը այդ վերին աստիճանի խորհրդաւոր, փափուկ միջոցներում կարող էր աւելի վտանգաւոր լինել հայերի համար, քան նոյն իսկ պարսիկների կասկածոտութիւնը: Ուստի նա բռնեց զիջողութիւնների ու հաշտութեան ճանապարհը. մի քանի անգամ գնաց էջմիածին, իր հպատակութիւնը յայտ-

նեց, վէճերին վերջ դրեց: Բայց և այնպէս, Աստուածատուր կաթողիկոսի ժամանակ յարաբերութիւնները նորից լարվեցան և Շամախում նորից հաստատվեցան էջմիածնեցիները: Դա մի սաստիկ հարուած էր, որ ստանում էր ոչ միայն Գանձասարը, այլ և հայոց գործը: Մենք տեսանք թէ որքան կարևոր տեղ էր Շամախին՝ ուսաց կառավարութեան հետ յարաբերութիւններ պահպանելու համար: Ահա այս պատճառով էր որ Եսային զգուշացնում էր Մինաս վարդապետին էջմիածնական լրտեսներից *), որոնք վխտում էին Շամախում և պատրաստ էին, Գանձասարին վնասելու համար, նոյն իսկ մատնութիւնների դիմել:

Բայց նամակով զգուշացնելը բաւական չէր. հարկաւոր էին աւելի իրական միջոցներ՝ էջմիածինը այդ կարևոր ժամանակներում անլնաս դարձնելու համար: Եւ 1719 թւականին Եսային նորից գնաց էջմիածին **): Այդ քայլն անել ստիպում էր և դրամական միջոցների պակասութիւնը: Միայն հայկական շարժումը որքան փող էր պահանջում Գանձասարի աղքատ ու փոքրիկ թեմից: Իսկ գործը գնալով մեծանում էր: Արդէն հայկական զօրք կազմելու գաղափարն էր ծագել: Շամախու պէս մի հարուստ, մեծ, վաճառաշահ քա-

*) ԾՅՅՅՅ, եր. 327:

**) Սիմէօն կաթողիկոս—Շամախ, Վաղարշ., 1873, եր. 82.

դաքը օգնութեան նշանաւոր ազբիւր էր, բայց նրան յաիշտակել էին էջմիածնեցիները: Բարեբախտաբար, Աստուածատուր կաթողիկոսը չը յամառեց և Գանձասարը նորից յետ ստացաւ Շամախու թեմը:

Ուշագրաւ է որ Գանձասարի թեմը կազմող երկիրները թէ և այնպիսի մի մեծ գործի վրա էին, ինչպէս էր քաղաքական ազատութեան համար պատրաստվող ապստամբութիւնը, բայց գոտող և ինքնահաւան էջմիածնեցիների աչքում վայրենի, անպիտան մի ժողովրդի հայրենիք էին համարվում: Ահա թէ ինչպէս էր զարգացած հայերի մէջ ընդհանուր շահերի գաղափարը: Այստեղ էլ մինք կանգնած ենք հայկական հին, աղէտալի իրականութեան առաջ: Մի գաւառի գործը անհասկանալի էր միւս գաւառի համար—այսպէս էր միշտ և այս պատճառով էր որ հայերը երբէք չը կարողացան մի միապաղաղ ոյժ կազմել...

Մենք տխուր պարտականութիւն ունենք այստեղ յիշատակելու, որ նոյն իսկ Գանձասարի թեմում էլ ներքին միաբանութիւնը և համաձայնութիւնը կատարեալ չէր: Ուր որ երեսն է եկել մի անձնագոհ, ազգի գործին նուիրված մարդ, նրա քթի տակ իսկոյն բուսել է հայ դաւաճանը, մատնիչը: Այսպէս էր և Աղուանից երկրում:

Գանձասարի կաթողիկոսութիւնը երկար ժամանակից ի վեր Հասան-Չալալեան իշխանական տոհմի ժառանգական սեփականութիւնն էր դար-

ձել: Եսային էլ Խաչէնի այդ հին, նշանաւոր իշխաններից էր: XVII դարի վերջերում Զրաբերդի Մեծ-Շէն գիւղի Սարգիս քահանայի որդի Սիմէօն եպիսկոպոսը Մուս սարի մի լանջի վրա հիմնեց Երից Մանկանց վանքը և ապա, ինքնագլուխ կաթողիկոս դառնալով, սկիզբ դրեց հակաթու կաթողիկոսական տոհմին: Այդ ժամանակից Աղուանից երկրի ներքին խաղաղութիւնը վրդովվեց. հակառակ կաթողիկոսների մէջ հաստատուեց մի եղբայրասպան պայքար, որ շարունակվեց երկար և գնալով աղէտալի կերպարանք ընդունեց: Երից Մանկանց վանքը դարձաւ դաւաճանութեան, օտարամուլութեան, մատնութեան օջախ: Սիմէօնի կաթողիկոսական տոհմը այդ միջոցներով էր պահպանում իր գոյութիւնը... 1705 թւին Սիմէօնին յաջորդեց Ներսէսը, որ դարձաւ Եսայի կաթողիկոսի «խոջընդոտն ու հակառակորդը» *): Հասկանալի է թէ սրբան զօււարութիւններ էր յարուցանում այդ Ներսէսը իր փառասիրական կոիւններով: Երկիրը մի միութիւն էր կազմել օտարի լուծը թօթափելու համար, բայց անա այդ ընտանիքի մէջ երեսն եկաւ ազգային դաւաճանը: Ժողովուրդը գանգատվում էր, բողբոլում էր նրա դէմ: 1707 թւականին, երբ Օրին իբրև դեսպան գրտնվում էր Շամախում, երկու հակաթու կաթողիկոսները կանչվեցին էջմիածին, ուր Աղէքսանդր

*) «Ձամբոս», եր. 82:

կաթողիկոսը, քննելով բողոքները, նշուիկեց Ներսէսին և կաթողիկոս հրատարակեց Նսայուն: Վատնագաւոր երկպառակութիւնը առժամանակ վերացաւ: Բանադրված, «նեո» անուն ստացած Ներսէսը պատուից ընկած էր, երկրում մնալ չէր կարողանում, աստանդական կեանք էր վարում: Բայց Նսային այդ միջոցով չէր կարող ընդ միշտ ազատվել իր անհաշտ թշնամուց: Վերջ ի վերջոյ նա հասաւ այն եզրակացութեան, որ ամենից լաւը խաղաղութիւնն է: Նա հաշտվեց Ներսէսի հետ: Այդ զոհն էլ նրանից պահանջում էր հայկական գործը: Այնպիսի մի ժամանակ, երբ ամեն կողմից փոթորիկներ էին բարձրանում, չէր կարելի ընտանի թշնամի ունենալ:

Փոթորիկները շուտ վրա հասան: 1720 թւականին, Միր-Մահմուդը, 10 հազար աւղանցի զօրքերի զլուխ անցած, յարձակվեց պարսկական Բիրման քաղաքի վրա և գրաւեց նրան. բայց այդտեղ էլ Լուֆթ-Ալի-խանը, պարսից 20 հազար զօրքերով սաստիկ ջարդ տուեց նրան: Պարտութիւնը երկար չը կանգնեցրեց աւղաններին. պարսից արքունիքը մի ճակատագրական ըթութեամբ իր կորուստն էր պատրաստում. աւղաններին ջարդող խանը անմիջապէս զոհ դարձաւ Սպահանի կանանոցների և նրանց ներքինիների վրէժխնդրութեան և չլթայակապ բանտարկվեց: Միր-Մահմուդը, նորից կարգի բերելով իր ոյժերը, առաջ շարժվեց:

Լէզգիները իրանց ճիւնապատ լեռների կատարներից կարծես տեսան այդ հեռաւոր արշաւանքը և իրանք էլ, յաջորդ տարին, ահագին քանակութեամբ արշաւեցին դէպի Կուր գետի հովիտը: Նրանց առաջնորդների մէջ էր Գոյութբէկ անունով մէկը, որ անդադար բանակցութիւններ ունէր թիւրքաց սուլթանի հետ և կատարում էր Ստամբուլից եկած հրահանգները: Լէզգիները յարձակվեցան Շամախու վրա. գրաւեցին, կողոպտեցին նրան: Իսկ կողոպտելու շատ բան կար այնտեղ: Շամախին այդ ժամանակ ամենախարթամ և ամենագեղեցիկ քաղաքն էր արևելեան Անդրկովկասում*): Այնտեղ էր կենտրոնացած առևտուրը Հնդկաստանի, Թիւրքիայի, Պարսկաստանի և Ռուսաստանի մէջ: Վաճառականների անհուն հարստութիւնները լէզգիների աւարը դարձան: Շիա մահմեդականները կոտորվեցան. Շամախու խանը սպանվեց: Միայն ուռւ վաճառականների վեաօր հասնում էր 500 հազար բուբուլ:

Անդրկովկասի պարսիկ խաները միացան զիշատիչ լեռնականների դէմ և Բարդայի մօտ մեծ քանակութեամբ զօրք հաւաքեցին: Բայց ծոյլ, թուլամորթ մարդկանց այդ ահագին բազմութիւնը չը դիմացաւ լէզգիների առաջին իսկ բազխումին, փախուստ դարձաւ և ցիր ու ցան եղաւ: Երկիրը մատնվեց լեռնականների անսանձ վայրենութիւն-

*) Նսայի կաթ., եր. 33.

ներին: Հայերը թէ Շամախում և թէ գաւառնե-
րում համեմատաբար շատ քիչ վնասվեցան: Բայց
գա չէր նշանակում թէ լեզգիները առհասարակ
պիտի խնայեն հայերին: Հարուստ աւարը բաժա-
նել, տեղաւորել էր հարկաւոր. այդ պատճառով
նրանք վերագարձան իրանց լեռները:

Յաջորդ գարնան այդ աւերիչ լաւան նորից
իջաւ լեռներից, անցաւ Մուղանի գաշտը և Արաք-
սի հովիտով արշաւեց դէպի Ղարաբաղի լեռնաս-
տանը: Նրա առջևից փախչում էր պարսկական
զօրքը: Լեզգիները կողոպտեցին Դիզակ և Վա-
րանդա գաւառները և ապա անցան Խաչէն գա-
ւառը: Այդտեղ մանաւանդ սարսափելի էր կոտո-
րածն ու աւարառութիւնը: Ազգաբնակիւթիւնը
փախաւ լեռները, մտաւ քարերի ձերպերը, թաղն-
վեց կուսական անտառների խորքում: Բայց ի-
զուր: Ամեն տեղ հասնում էին թշնամու ձեռքերը,
ամեն տեղից դուրս էին քաշում թագնվածներին:
Եսայի կաթողիկոսը, թողնելով Գանձասարը, հե-
ռացաւ նրա մօտ բարձրացած անմատչելի սարի
գագաթը և այդտեղից տեսնում էր թէ ինչպէս
էին գերում, կոտորում, թալանում լեզգիները:
Երբ այլ ևս տանելու բան չը մնաց, լեռնակառնները
սկսեցին յետ դառնալ դէպի Կուր գետը: «Մարդիկն
ամենն սրախողխող առնէին, կանայքն, երեխայքն,
աղջկունքն ամենն քշելով տանէին դէպի Դաղս-
տան, — գրում են ականատեսները *): — Ետուստ

*) ЭЗОВЪ, стр. 340:

սուր, առաջուստ Կուր գետն, որն գեամին (նաւ.)
մտանէր, որն ձիոց ազի բռնելով, որն թափուէր
երեսս ջրոյն. ջուրն արիւնախառն, երախայքն
ամենն թափելով գետն տանէր որպէս խօբ. գար-
նանային: Եւս յորժամ անցուցանէին այն կողմն
եսիքքն ամենն յորժամ բաժին-բաժին առնէին
լազգիքն այս խղճուկ քրիստոնեայքս. կանայք,
երեխայք, աղջկունքն, մայրն մէկ լազգոյ բաժին
անկանէր, տղան մէկ ուրիշ լազգոյ բաժին անկա-
նէր, աղջիկն մէկին անկանէր. յորժամ միմեանց
բաժանէին, մայրն որդուց բաժանէին, աղջիկն ի
մօրէն, միմեանց զիրկս անկանելով, սուգ աղա-
ղակ բառնալով կոչեցուցանէին, ոչ տեսանէ աչս
մարդոյ և ականջս ոչ լսէ ձայն արտասուալից
սպոյն»:

Բայց և այնպէս, Հայաստանի համար այնքան
սովորական այս հարուածը այս անգամ շատ էլ
ցաւալի ու սարսափելի չէր: Նա առաջացրեց հա-
կահարուած: Իզուր չէր հայ ժողովուրդը քսան
տարիների ընթացքում սովորել զէնքի ուժով ազա-
տութիւն ձեռք բերելու մօքին. իզուր չէին Եսայի
կաթողիկոսի ջանքերն ու պատրաստութիւնները:
Վախտանգ թագաւորը 1719-ին վերագարձել էր
Վրաստան և զինուորական ոյժ էր պատրաստում:
Եսային էլ, որ բարեկամական յարաբերութիւններ
ուներ նրա հետ, սկսեց նոյն գործը իր երկրում:
Այժմ լեզգիների արշաւանքը միանգամայն անպատ-

րատ և անպաշտպան չը գտաւ երկիրը. լեռների վրա ամրացած էին զինուած հայերի խմբերը, որոնց առաջնորդում էին տեղական մէլիքները և իւզբաչիները: Վտանգը միացրեց այդ խմբերը և Ղարաբաղը մի կարճ միջոցում 12 հազար սեփական հայ զօրք ունէր: Բայց այդ բազմութիւնը զեռ վարժ ու պատրաստ չէր, չունէր առաջնորդնա սպասում էր ուսուց թագաւորին, պիտի պահպանէր իր ոյժերը աւելի մեծ գործի համար: Այդ պատճառով էլ մանր, յանկարծակի արշաւանքներով էր բաւականանում և մի քանի անգամ ջարդեց լէզզիների և թուրքերի խմբերը *):

Այսպէս է սկսվում Ղարաբաղի հայ զինուորութիւնը, որ գործեց XVIII դարի համարեա մինչև վերջը և հայութեան մէջ մի նոր, չը տեսնված երևոյթ էր կազմում ստրկութեան և տանջանքների երկար դարերից յետոյ: Լէզզիների արշաւանքն էր, որ նրան առաջին անգամ լոյս հանեց. նոյն արշաւանքն էլ հանդէս բերեց մի հանգամանք, որի նմանը չէր տեսել Անդրկովկասի քրիստոնէութիւնը:

Ղարաբաղի վիճակին ենթարկվեց և Գանձակ քաղաքը. լէզզիները պաշարեցին նրան և ասպատակութիւններ տարածեցին մինչև Սեանի լիճը: Գանձակը զիմադրում էր պաշարողներին և այդ միջոցին նրան օգնութեան հասաւ Վախտանգ թա-

*) ՅՅՅՅՅ, էր. 341:

գաւորը, որ ունէր մի մեծ բանակ: Գիշատիչ լեռնականները աւելի լաւ համարեցին, առանց կուխ բռնուելու, հեռանալ այդ կողմերից: Վախտանգը բանակ դրեց Գանձակի մօտ. Եսայի կաթողիկոսն էլ այդ բանակում էր: Կամենալով պատժել սիւննի մահմեդականներին, որոնք միանում էին լէզզիների հետ և կողոպտում իրանց հարեաններին, Վախտանգը թոյլ տուեց իր զօրքին կողոպտել մահմեդական ազգաբնակչութիւնը, մանաւանդ որ գանձակեցիները, հակառակ իրանց խոստման, պաշար չը տուեցին վրաց զօրքին: Հրամայված էր ձեռք չը տալ քրիստոնեաներին. բայց վրացիները չը բաւականացան թուրք զիւղերի աւարով և լաւ քարուքանդ արին նաև շատ հայ գիւղեր *): Այդ թշնամական վարմունքը, սակայն, սառնութիւն չը գցեց երկու ազգերի մէջ: Վախտանգը սէր և համակրութիւն էր ցոյց տալիս դէպի հայերը, իր ձեռքն առաւ հայ զօրքին կանոնաւոր կազմակերպութիւն տալու և դասաւորելու, ինչպէս նաև զօրակուխներ նշանակելու գործը **): Մայիսի վերջերին վրաց բանակը վերադարձաւ տուն: Վախտանգի հետ Եսայի կաթողիկոսն էլ գնաց Թիֆլիս, ուր մնաց չորս ամիս:

Մինչդեռ Անդրկովկասում այդ դէպքերն էին կատարվում, Պարսկաստանի մայրաքաղաքը օր-

*) Եսայի կաթողիկ., էր. 43.

***) ՅՅՅՅՅ, էր. 336:

հասկան տազնապի մէջ էր գտնուում: Միր-Մահ-մուղը, գրաւելով պարսկական քաղաքները, առաջացել էր մինչև Սպահան: Հիւսէին-Շահը փորձեց զիմադրել այդ յաղթական արշաւանքին. նոր միայն գիւղացիներ հաւաքել տուեց, զինեց և ուղարկեց աւղանների դէմ: Գիւլնաբաթի մօտ, 1722ի փետրվարի 25-ին, սկսվեց ճակատամարտը: Պարսիկները 50 հազար հոգի էին, թուով երեք անգամ գերազանցում էին աւղաններից. բացի զրանից, նրանք ունէին 24 թնդանօթ, մինչդեռ Միր-Մահմուղի զօրքը ձիաւոր էր, զինված սրերով, նիզակներով և վահաններով: Այդ վայրենի խուժանը, այնու ամենայնիւ, յաղթութիւն տարաւ. նա խլեց պարսից թնդանօթները, կրակ սկսեց պարսկական բանակի դէմ և սա փախուստ դարձաւ: Այնուհետև Պարսկաստանի մայրաքաղաքը և Շահը Միր-Մահմուղի ձեռքումն էին: Հիւսէին-Շահին մնում էր փակվել Սպահանում, յայտնի չէ թէ ինչի վրա յոյս դնելով: Աւղանները պաշարեցին Սպահանը. քաղաքում սկսվեց սոսկալի սուլ: Ամեն ինչ մատնված էր անխուսափելի կորստի: Միայն Շահի որդի Թահմազը կարողացաւ փախչել Սպահանից և դնաց Ղազուին, յոյս ունենալով այդ կողմերում զօրք հաւաքել և զոնէ Պարսկաստանի հիւսիսային մասերում պահպանել Սէֆէվիների թագաւորութիւնը: Բայց նա կարողացաւ միայն

400 մարդ խմբել իր շուրջը...

Այս սոսկալի պարտութիւնները, այս արագ

քայքայումը ցոյց են տալիս թէ Իսրայէլ Օրին որքան լաւ էր հասկացել Պարսկաստանի ոյժերը խորտակելու միջոցը: Այժմ կատարվում էին նրա մշտական պնդումները թէ Պարսկաստանը նուաճելու համար ոչ մեծ զօրք է հարկաւոր, ոչ երկարատև պատերազմ: Պետրոս Մեծը այժմ միայն աւելորդ համարեց անգործութեան մէջ մնալ: Շվեդական պատերազմը վերջացել էր 1721 թւականին, բերելով Ռուսաստանին անազին օգուտներ, իսկ նրա թագաւորին—կայսրի տիտղոս: Շամախում ոռոս վաճառականների կողոպուտիւր մի գեղեցիկ առիթ էր, որին նա սպասում էր անհամբերութեամբ: Տարվաջ վերջին նա հրամայեց արշաւանքի պատրաստութիւններ տեսնել Աստրախանում, իսկ երբ լուր ստացաւ որ Միր-Մահմուղը նուաճում է Պարսկաստանը, ինքն էլ ուղեւորվեց Աստրախան զօրքերի գլուխն անցնելու համար:

Հաւաքվել էր մի շատ պատկառելի բանակ. 30 հազար կանոնաւոր և մօտ 70 հազար անկանոն զօրքեր: Ձիաւոր զօրքը ցամաքային ճանապարհով դնաց դէպի կովկասեան լեռները, մնացածները նաւատեցին 1722 թ. յուլիսի 18-ին: Ինն օրից յետոյ նաւերը մօտեցան ափին. հասաւ և ձիաւոր զօրքը ու ամբողջ բանակը սկսեց առաջ խաղալ: Մինաս վարդապետն էլ ոռոսաց բանակի մէջ էր: Տեղացի իշխանները միմեանց ետևից հնազանդութիւն յայտնեցին ոռոսներին. } մէկը միայն չնչին դիմադրութիւն ցոյց տուեց և դրա համար էլ սաստիկ

պատժվեց.— ուսմանը մոխրի կոյտ դարձրին նրա գիւղաքաղաքը: Օգոստոսի 23-ին Գերբենտը, առանց մի հրացան արձակելու, անձնատուր եղաւ կայսրին. նախը ծունկ չոքած՝ քաղաքի բանալիները յանձնեց Պետրոսին: Բագուի խանն էլ յայտնեց որ պատրաստ է հպատակվել: Մնում էր որ այդ զինուորական զբօսանքը դիմէ դէպի Շամախի:

Հասկանալի է թէ Պետրոսի այդ արշաւանքը ինչ ահագին տպաւորութիւն պիտի գործէր մանմեղական արեւելքում: Թիւրքիան նոյնպէս սկսեց պատերազմական պատրաստութիւններ տեսնել: Այժմ այլ ևս ծածուկ բան չէր որ ուսաց զօրքը գնում է Պարսկաստանը նուաճելու: Օսմանեան պետութիւնը անտարբեր մնալ չէր կարող: Երբ Հիւսէին-Շահը, Միր-Մահմուդի արշաւանքը կանգնեցնելու համար, դիմեց սուլթանի կառավարութեան և օգնութիւն խնդրեց, Ստամբուլում նրա դեսպանին յայտնեցին թէ չէ կարելի օգնել մի չիայի՝ սիւննու դէմ: Այժմ այլ ևս այդ հանդամանքը չը կար Թիւրքիայի առաջ. ուսաց թագաւորը քրիստոնեայ էր և օսմանեան կառավարութիւնը շատ լու հասկանում էր, որ եթէ նա հաստատովի Անդրկովկասում, այն ժամանակ թիւրքահպատակ հայերն ու վրացիները նոյնպէս գլուխ կը բարձրացնեն և կը միանան ուսմանրի հետ: Էրզրումի փաշան պատերազմական գործողութիւններ սկսելու հրաման ստացաւ:

Հասկանալի է նոյնպէս և այն զգացմունքը,

որ այդ ժամանակ յուզում էր հայերին: Քսան տարի էր, ինչ նրանք խնդրում էին, աղաչում էին և սպասում այս արշաւանքին: Այժմ նա իրագործվում էր. և կասկած չէր կարող լինել որ եկել հասել է աղատութեան օրը: Օգոստոսի 18-ին Եսայի կաթողիկոսը Թիֆլիսից գրում էր Մինաս վարդապետին թէ ամեն ինչ պատրաստ է, հայերն ու վրացիները միացել են և շուտով կը ճանապարհվեն կայսրին հանդիպելու: «Պարսկաստանի այժմեան խառնակ դրութեան մէջ աւելի լաւ և յարմար ժամանակ որոնել չէ էլ կարող նորին կայսերական մեծութիւնը՝ պարսկական հողերը գրաւելու համար»—աւելացնում էր կաթողիկոսը և խնդրում էր շուտով հրահանգներ հասցնել թէ ինչ պէտք է անել:

Վախտանգը Պետրոսից հրաւէր էր ստացել զօրքերով դիմաւորելու իրան Շամախում և սեպտեմբեր ամսին ահագին բազմութեան գլուխ անցած, դուրս եկաւ Թիֆլիսից և ուղևորվեց դէպի Գանձակ: Հասնելով Կոտրած կամուրջին (Խրամ գետի վրա, Սընրդ-քօրիի), Վախտանգը առաջարկեց Եսայի կաթողիկոսին առաջ գնալ և հայ զօրքը հանել Ղարաբաղից, տանել դարձեալ Գանձակ: Աղուանից կաթողիկոսը, ինչպէս վայել էր Հասան-Ջալալեան մի իշխանին, լաւ հասկանում էր և զինուորական գործը: Մի տեղ հաւաքեց հայոց զօրքերը, փոքր ինչ վարժեցրեց, կարգ ու կանոն

սովորեցրեց: Տասն հազար ընտիր տղամարդիկ, երկրի երիտասարդութեան ծաղիկները, գէնքի տակ էին: Նրանց առաջնորդողներն էին Նսային՝ Գիւլստանից, Շրուանն ու Սարգիսը՝ Զրաբերդից և Մէլիք-Յովսէփը՝ Գանձակից *): Մեծ ուրախութիւններով, «համարելով նոր նորոգեալ զիշխանութիւն հայոց», ինչպէս ասում է Նսային, զօրքը ձանապարհ ընկաւ: Նրա հետ էին Նսային, Ներսէսը, Կախիտպոստներ, քահանաներ:

Գանձակի մօտ, Զօլակ անունով տեղում, հայերը բանակ դրին: Քաղաքի միւս կողմում իջեւ էր վախտանգի բանակը: Երեք օրից յետոյ կայացաւ երկու զօրքերի հանդիսաւոր միացումը: Հայերը գնացին վրաց բանակը. դեռ տեղ չը հասած, վրաց զօրքը զինուորական պատիւներով դիմաւորեց հայերին և սկսվեցին մի շարք զինուորական հանդէսներ. ձիարշաւ, հրացանածգութիւն: Որքան ժամանակներից ի վեր չէր տեսնված մի այդպիսի հանդիսարան. երկու քրիստոնեայ ազգեր, երկուսն էլ բախտակից, երկուսն էլ մի կաթսայի մէջ տապակվելիս, բայց հեռացած միմեանցից կրօնական նախապաշարմունքների շնորհիւ, համարեա թշնամի միմեանց. — այժմ եղբայրանում էին մի սուրբ ուխտով: Եղբայրացնողը ազատու-

*) Այսպէս են անտանված այդ զխաւորները պ. Եղեանցի զրքում (եր. 341): Իսկ Նսայի կաթողիկոսը անտանում է զրանց Սան, Շրուան, Շահնի և Սարուխան:

թեան համար բարձրացրած դէնքն էր. երկու կողմից էլ ներկայ էին բաղամթիւ հողևորականներ. նրանք էլ հաշտ ու բարեկամ էին միմեանց հետ: Վախտանգը խորին բաւականութեամբ էր դիտում լեռնցի հայ կտրիճների շարքերը և իր մօտ կանչելով մէլիքներին, ասաց նրանց. «Այսուհետև զօրացէք և քաջ եղէք. ոչ մի տեղից և ոչ ոքից մի վախենաք, սրովհետև ահա հասել է քրիստոնեաների փրկութեան ժամանակը» *): Զինակից ազգերի եղբայրութեան ականատես ժողովուրդը հրճուում էր: «Խրախոյս բարձրացրած, — ասում է ականատեսը **)— ձայն արձակեցինք միմեանց հետ միասին, թէ գալու է քրիստոնեաների փրկիչը, ինչպէս մեր ճշմարիտ Փրկիչ Քրիստոսը Մաղկաղաբղի օրը եկաւ Երուսաղէմ. և մեր երեխաները «Ո՛վսաննա ի բարձունս» էին գոչում և մենք ամեն մէկս շորեր ունէինք պատրաստ գցելու թագաւորի ոտների տակ, ասելով. «Օրհնա՛լ եկեալ յանուն Տեառն»:

Բայց այդպէս չեղաւ: Վաղաժամ, անհիմն էին հայ-վրացական բանակի հրճուանքները: Գանձակի մօտ ոչ ոք չը գիտէր, թէ այդ ժամանակ ինչ է կատարվում Կասպից ծովի ափին: Դեռ օգոստոսի 29-ին Պետրոսը զինուորական խորհուրդ կազմեց և յայտնեց, որ պէտք է զօրքերի մեծ մա-

*) Նսայի կաթ., եր. 49:

**) ՁՅՅՅՅ, եր. 336:

որ վերադարձնել Աստրախան: Կայսրը հրաժար-
վում էր արչաւանքը անձամբ առաջ տանելուց:
Ի՞նչ էր պատճառը: Աստրախանից 12 նաւերով
ալիւր էր ուղարկված զօրքի համար. նաւերը փո-
թորիկի բռնվեցին և ափ նետվեցին, ալիւրը մեծ
մասամբ փչացաւ: Կարգադրված էր նոր պաշար
ուղարկել Աստրախանից, բայց յոյս չը կար թէ այդ
պաշարն էլ շուտ և անվտանգ կը ստացվի: Բացի
զրանից, երկրի անսովոր կլիմայական պայմաննե-
րը, մանաւանդ տիրող սաստիկ շոգերը վնասակար
ազդեցութիւն էին անում զօրքի վրա, հեծելա-
զօրքի ձիաների մի նշանաւոր մասը կոտորվել էր:
Ուստի Պետրոսը, թողնելով Դերբենտում բերդա-
պահ զօրք և տալով իր զօրավարներին ապագայ
գործողութիւնների հրահանգներ, ինքը վերադար-
ձաւ Աստրախան, ուր հասաւ հոկտեմբերի սկզբ-
բում. իսկ դեկտեմբերին նա արդէն Մօսկվայումն
էր:

Չափազանցութիւն կը լինէր Պետրոսի նա-
հանջման մի միակ պատճառը պաշարների պակա-
սութիւնը համարել: Մի երկրում, ուր ազգաբնա-
կութիւնը ոչինչ դիմադրութիւն չէր ցոյց տալիս,
զեռ չէր կարելի անյուսալի համարել արչաւող
բանակի դրութիւնը, մանաւանդ որ հեռու չէր Աս-
տրախանը, հեռու չէին և այն երկիրները, ուր ազ-
գաբնակութիւնը այդպիսի հրճումներով սպասում
էր իր ազատարարներին: Պաշարների պակասու-
թիւնը պատճառներից մէկն էր միայն. կային ա-

ւելի հիմնաւոր, աւելի լուրջ պատճառներ: Բանն
այն էր, որ Պետրոսը Կովկասում լոկ առևտրական
շահեր էր որոնում: Նրան հարկաւոր էր միայն
Կասպից ծովը՝ Բալտիկ ծովի համար: Անդրկովկա-
սեան քրիստոնեաների պատճառով պէտք էր ընդ-
հարվել Թիւրքիայի և Պարսկաստանի հետ. այդ-
պիսի մեծ պատերազմ չը կար Պետրոսի ծրագրի
մէջ: Իսկ Կասպից ծովը գրաւելը, ինչպէս ցոյց էր
տալիս փորձը, այնքան էլ դժուար չէր. այդ գործի
համար բաւական էին և փոքրիկ զօրաբաժիններ,
բայց գրանցից էլ աւելի կտրուկ միջոցը դիպլոմա-
տիական ճանապարհն էր:

Դեռ նախ քան Աստրախանից դէպի Կովկաս
ճանապարհվելը, յունիսի 25-ին, Պետրոսը հրա-
ժայեց գրել Պարսկաստանի ուսուսաց հիւպատոս Ավ-
րամօվին հետեւեալը. «Առաջարկիր հին կամ նոր
Շահին կամ ում կը գտնես լիազօրութիւն ունե-
ցող, որ մենք գնում ենք դէպի Շամախի ոչ թէ
Պարսկաստանի դէմ պատերազմելու, այլ ապըս-
տամբներին (չէզզիներին) ոչնչացնելու համար, ո-
րոնք մեզ վնասներ պատճառեցին. և եթէ պարսից
կառավարութեանը ներկայ ծայրայեղ քայքայված
դրութեան մէջ հարկաւոր է օգնութիւն, մենք
պատրաստ ենք օգնել և մաքրել երկիրը բոլոր թըշ-
նամիներից, նորից հաստատել պարսից մշտական
տիրապետութիւնը, եթէ դրա փոխարէն նա կը
գիջէ մեզ Կասպից ծովի ափերում գտնող մի քանի
նահանգները, որովհետև գիտենք որ եթէ պարսիկ-

ները այժմեան թուլութեան մէջ մեան և մեր այս առաջարկութիւնը չընդունեն, այն ժամանակ թիւրքերը կը տիրեն ամբողջ Պարսկաստանին, մի բան, որին մենք հակառակ ենք. մենք չենք ուզում որ թիւրքերը տիրեն Պարսկաստանին, ոչ էլ ինքներս ենք ուզում տիրել» *): Հիւսէին-Շահի որդի Թահմազը, որ նոյնպէս մի խեղճ ու թոյլ արարած էր և թափառում էր հիւսիսային Պարսկաստանում, համաձայնութիւն տուեց այդ առաջարկութեան և մի դեսպանութիւն ուղարկեց Պետրոսի մօտ այդ մտքով զաչնագիր կնքելու համար: Դեսպան Իսմայիլ-բէկը արտասովորով ասում էր ուստաց հիւպատոսին. «Մեր հաւատը և օրէնքը բոլորովին ոչնչանում են, իսկ մեր տէրերի ստութիւնն ու գոռութիւնը չէ պակասում»:

Պետրոսի անակնկալ վերադարձը մեծ վհատութիւն և անասելի կսկիծ պատճառեց հայերին և վրացիներին: Կայսրը գիտէր որ այդպէս պիտի լինի. ուստի ճանապարհից, Աստրախան վերադառնալիս, Թիֆլիս ուղարկեց Իվան Տօլստոյ անունով օֆիցերին, յանձնարարելով նրան հաւատացնել Վախտանգին որ արշաւանքը շարունակել չէր կարելի: Ապագայի մասին Պետրոսը ոչինչ խոստումներ չէր անում. ընդհակառակն, առաջարկում էր Վախտանգին, որ նա էլ իր կողմից միջնորդէ պարսից կառավարութեան յառաջ որ Ռուսաստանին

*) Соловьевъ, Т. 18, кр. 47.

տրվեն ծովեզերեայ նահանգները: Տօլստոյի հետ Մինաս վարդապետը երկու հայ ուղարկեց, որոնք թէ պիտի խօսէին հայերի հետ և թէ տեղեկութիւններ հաղորդէին:

Վախտանգը դեռ Թիֆլիս չէր վերադարձել երբ այնտեղ հասաւ Տօլստոյ: Վախտանգի որդի Վախուշտը, որ Թիֆլիսի կառավարիչն էր, սարսափով լսեց Պետրոսի վերադարձի լուրը: Տպաւորութիւնն այքան սաստիկ էր, որ Վախտանգը ինդրեց Տօլստոյին ծածուկ պահել իր բերած լուրը, որպէս զի ժողովուրդը չը յուսահատուի: Բանն այն էր, որ էրդրումի փաշան, սուլթանի հրամանի վրա հիմնվելով, ստիպողաբար պահանջում էր վրացիներից հպատակութիւն. թիւրք կառավարութիւնը արդէն պայքար էր սկսել Կ. Պօլսում ուստաց դեսպանի հետ և ասում էր թէ Պարսկաստանը միմիայն Թիւրքիային կարող է պատկանել, քանի որ քրիստոնեաները երբէք Պարսկաստանի տիրապետողները չեն եղել: Իր այդ իրաւունքները Թիւրքիան պատրաստ էր հաստատել պատերազմով. բայց մինչև Ռուսաստանի դէմ պատերազմ յայտարարելը, հրամայվեց էրդրումի փաշային գրաւել Վրաստանը, Երևանը, Գանձակը: Վրացիները, յոյս ունենալով ուսնների վրա, մերժեցին թիւրքերի առաջարկութիւնը: Այժմ, երբ չքանում էր ուսնների վրա դրած յոյսը, ծագում էր օրհասական հարց—ինչ անել: Ժողովուրդը դեռ սպասում էր ուսններին և Տօլստոյ, իբրև ուս օֆիցեր,

սրտառուչ ցոյցերի առարկայ էր դառնում թիֆլիսի փողոցներում:

Ստանալով տխուր լուրը, Վախտանգը կորագլուխ վերադարձաւ թիֆլիս: Գուցէ նրան աջողվէր պատուով դուրս գալ դժուար դրութիւնից, եթէ այդ միջոցին վրաստանի դժբախտ ճակատագիրը մի նոր թշուառութիւն չը յարուցանէր: 1722-ին մեռել էր Կախէթի Իմամ-Կուլի-խանը, մահմեդականացած վրացի թագաւորը: Նրան յաջորդեց եղբայրը, որի քրիստոնէական անունն էր Կոստանդին: Դա մի վերին աստիճանի կատաղի մահմեդական էր, Մահամմէդ-Կուլի-խան անունով, արինարբու, դուռոց, քինախնդիր: Պարսից Շահից (թահմազից) նա ստացաւ և Երևանի նահանգի կառավարութիւնը: Կախէթ համեղուն պէս նա թըշնամական գործողութիւններ սկսեց Վախտանգի դէմ: Դրդողը Վախտանգի եղբայր Եսսէն էր, որ գաղանի կերպով խնայ տուեց Մահամմէդ-Կուլի խանին թէ Վախտանգը ուստայ թագաւորին հպատակվել է ուղում*): Դաւաճան եղբոր զգվելի արարքը ներքին սարսափելի խռովութիւնների պատճառ դարձաւ: Կախէթի խանը մտաւ Քարթալինիա, քարոքանդ արեց: Դժբախտութիւններ էին թափվում Վախտանգի զլխին. վրաստանի սահմանի վրա երևաց թիւրքաց զօրքը և նորից հպատակու-

*) П. Иоселиани—„Грузія подъ властью царей-магометанъ“, Тиф. 1849, стр. 123.

թիւն պահանջեց: Եւ Վախտանգը ստիպված էր կատարել այդ պահանջը, յոյս ունենալով որ Պետրոս Մեծը չի թնդնի իրան: Բայց թիւրքաց հպատակութիւնն էլ չազատեց նրան դժուարութիւններից: 1723-ին Մահամմէդ-Կուլի-խանը գրաւեց թիֆլիսը, աւերեց ու քանդեց նրան, բայց չը կարողացաւ վայելել այդ բարբարոսութեան պետուղները. թիւրքերը գրաւեցին Քարթալինիան և Մահամմէդ-Կուլի-խանը ստիպված էր նրանց յանձնել թիֆլիսի բանալիները: Վախտանգը, գրկվելով մայրաքաղաքից և գահից, թափառում էր վրաստանի լեռներում և անգագար օդնութիւն էր խնդրում Պետրոսից: Բայց իլուր. Տօլստօյը, որ գետպանի նման մի պաշտօնեայի դեր էր կատարում նրա մօտ, հեռալու: Հանդամանքներից օդուաքաղեց միայն Վախտանգի գաւաճան եղբայրը. նա քրիստոնեայ էր, ընդունել էր չիա մահմեդականութիւն, նորից քրիստոնեայ էր դարձել, այս անգամ էլ սրունի մահմեդական դարձաւ և Մուստաֆա-փաշա անունով սկսեց կառավարել թիֆլիսը, իբրև օսմանեան վալի: Վախտանգը վերջ ի վերջոյ բուրբովին ձեռք վերցրեց իր հայրենիքից և գնաց Ռուսաստան:

Համեմատաբար լաւ էր հայերի դրութիւնը: Գանձակի մօտից վերագառնալուց յետոյ, հայ զօրքերը ցած չը գրին իրանց ղէնքը և չը սրվեցին, այլ ամրացան լեռներում և երկու մշտական բանակ կազմեցին, որոնք կոչվում էին Սղնախ: Մեծ Սղնա-

խը, դատելով այն մի քանի անորոշ ցուցմունքներին, որոնք մնացել են ժամանակակից գրութիւններին մէջ, գտնվում էր Մուսի լեռներում (Ջրաբերդ գաւառ), Թարթառ գետի վրա *)։ Իսկ փոքր Սգնախը այդտեղից դէպի հարաւ սլիաի լինէր, երևի Վարանդայի Գիրս լեռներում **): Գլխաւոր հրամանատարն էր Մէլիք-Աւանը ***):

Բացի այդ երկու ամրացրած բանակներին, հայ զօրքեր կային և Սիւնիաց երկրի Ղափան գաւառում։ Սիւնիքում էր սկիզբ առել Իսրայէլ Օրբի գործունէութիւնը և Ղափանը, չնորհիւ իր լեռնային ամուր դիրքի և խիտ հայ ազգաբնակչութեան, Երա ծրագրի մէջ նկատված էր իրրև մի շատ կարևոր կենտրոն ապստամբական գործողութիւնների համար։ Երբ լէզզիների արշաւանքը ստքի կանգնեցրեց հայերին, իսկ Պետրոսի մտաւրում գալուստը ոգևորեց բոլոր քրիստոնեականներին, Ղափանում էլ վառվեց ապստամբութեան բողբոջը։

*) Վառլիթ-բէկ, Վաղարշապատ, 1871, եր. 2:

**) Այս ենթագրութեան ոյժ և տալիս այն վաստը, որ 1723 թին սլաւոնաց զօրքերի առաջադրան մասերը ընդհարվեցան հայ զօրքերի առաջադրան մասերի հետ Հազրութ գիւղի մօտ (ՅՅՅՅՅ, եր. 362), որ գտնվում է Գիլգիլ գաւառում և որը, ինչպէս բացատրում էր ակոնատես պատմադրը, Եփեսոս էր հայոց զօրքին։ Եուշու մօտ այժմ էլ կայ Սղնախ անունով հայ գիւղը։

***) Ղափ-բէկի սրտամութեան մէջ Մէլիք-Աւանը կոչված է Եփեսոսի և սրտ Գուգարացոյց (եր. 10)։

Վախտանգը, ինչպէս տեսանք, առանձին հոգատարութեամբ կարգաւորում էր հայ վիճակագրութիւնը։ Նոյն բարեացակամութեամբ վերաբերվում էր հայերին և նրա որդի Բակարը (Շահ-Նաւազ)։ Սա Վրաստանում գտնվող այն հայերին, որոնք ծանօթ էին պատերազմական գործին, ուղարկեց Ղարաբաղ և Սիւնիք՝ հայ գնդերը առաջնորդելու համար։ Այդ զօրավարների թիւը հասնում էր 30-ի և դրանց մէջ էր հայազգի Դաւիթ-բէկը, որ Սիւնիքում հանդիսացաւ մի քաջ և տաղանդաւոր հրամանատար, սկսեց գործել անկախ և ինքնազուխ։ Նրա մասին յետոյ կը խօսենք։ Առ այժմ տեսնենք թէ ինչ էին անում Ղարաբաղի երկու Սղնախները։

V

Պետրոս Մեծի վերադարձը հայերի համար դեռ չէր նշանակում թէ ամեն ինչ վերջացել է և այլ ևս աւելորդ են ջանքերը։ Նրանք դարձեալ սկսեցին խնդրել, աղաչել կայսրին։ Մինաս վարդապետը ստանում էր բազմաթիւ նամակներ, որոնց մէջ նրան խնդրում էին ճար գտնել։ Նա էր ամենքի յոյսը, նա սլիաի համոզէր ուսուց կառավարութիւնը շարունակել սկսած գործը։ Վրաստանի հայոց առաջնորդ Մինաս եպիսկոպոս Փարվեղեան գրում էր որ եթէ ուսները միւս տարին, այսինքն 1723-ին, նորից չերևան Շամախում, հայերը ընաջինջ կը դառնան։ Նոյն աղաչանքն էին

անում և Ղարաբաղի մէլիքները. նամակ գրեց նոյն
խակ Ներսէս կաթողիկոսը:

Եւ իրաւ, հայերի գրութիւնը շատ վտանգա-
ւոր էր: Մահմեդական աշխարհում միայն այդ
ազգն էր, որ ըստ երևոյթին, միանգամայն հաշտ-
վել էր իր ճակատագրի հետ և երկար ժամանակ-
ներից ի վեր ցոյց էր տուել թէ ամենաանվաս և
հլու հպատակը ինքը պիտի լինի: Սովորել էին
նրան կեղեքել, իսկ նա սովորել էր համբերել: Այժմ,
յանկարծ, այդ խեղճ ժողովուրդը զինված բանակ
էր դարձել և սպառնական զիրք էր գրաւել իր
լեռներում: Ամեն կողմից այդ բանակի դէմ էր
ուղղվում մահմեդական զէնքը. արեմուտքից առա-
ջանում էին օսմանցիները. պարսիկները, մանա-
ւանդ տեղական թուրք ազգաբնակիւթիւնը ան-
տարբեր չէին, իսկ հիւսիսից սպառնում էին թիւր-
քիայի գործիք դարձած լեզգիները: Եւ հայերը, ի
հարկէ, այլ ևս չէին ծածկում իրանց ապստամբա-
կան դիրքը. բորբոքվեց լեռնային պատերազմը
նայս և առաջ տեղային թուրքերի դէմ. ազատա-
բար հրացանը գրկած հայը ամենից առաջ տես-
նում էր իր ամենամօտիկ թշնամուն, որ շարունակ
կեղեքել ու տանջել էր նրան: Արշաւանքներ էին
գործվում զանազան ցեղերի դէմ. յաղթում, կտո-
րում էին հայերը: Այդ կոտորածները այնքան մեծ
չափեր ընդունեցին, որ կախէթի Մահամէդ-կու-
լի-խանը, իբրև Երևանի կառավարիչ, 700 թուման
առուգանքի ենթարկեց էջմիածնի Աստուածատուր

կաթողիկոսին և ստիպում էր նրան որ պահանջէ
հայ զօրքերից վերջ դնել այդ արիւնհանեղութիւն-
ներին: Կաթողիկոսը չուզեց խառնվել այդ գործի
մէջ և չէր էր կարող խառնվել, քանի որ ինքն էլ
այժմ սկսել էր համակրել ապստամբութեան, թէև
ամեն կերպ ցոյց էր տալիս իր չէզոքութիւնը:

Չը նայած այս աջողութիւններին, հայերի
առջև կանգնած էր ապագայի հարցը: Այդ անկա-
նոն, դեռ անփորձ զինուորութիւնը չէր կարող
դիմադրել մի մեծ կանոնաւոր բանակի, մանաւանդ
որ զէնքեր քիչ ունէր և զուրկ էր մի ընդհանուր,
փորձված առաջնորդից: Յոյսը դարձեալ ոռուաց
կայսրն էր: Եւ անզաղար դիմումներ էին անում
նրան: Մինչև այժմ այդ դիմումները առանձին
մարդկանց, մեծ մասամբ հոգևորական պետերի
կողմից էին լինում. այժմ բանակցութիւններ վա-
րողը հայ զօրքն էր: Նրա գլխաւորների ժողովը
էր վճռում թէ ինչ պէտք է անել և լիազօրներ էր
ուղարկում, առաջարկութիւններ, խնդիրքներ էր
ներկայացնում:

Պետրոսը այդ միջոցին զբաղվածէր իր կաս-
պիական ծրագիրներով: Դերբենտում նա մանրա-
մասն հրահանգներ էր տուել ապագայ գործողու-
թիւնների մասին և այժմ հետևում էր թէ ինչպէս
են կատարւում այդ հրահանգները: Գնդապետ Շի-
պով գրաւեց Ռէշաք, սկսեց ամբուլթիւններ կառու-
ցանել այդ քաղաքի մօտ և Ղազվինի ճանապարհի
վրա: Աւելի դժուար եղաւ այն գործը, որ յանձ-

նարարված էր զօրքերի գլխաւոր հրամանատար գեներալ Մատիւշկինին. Բագուն չը համաձայնեց իր կամքով անձնատուր լինել. ուստայ նաւերը մօտեցան ափին և մի թեթև կուլից յետոյ փախցրին պարսիկ բերդապահ զօրքը: Այդ կարևոր նաւահանգիստը ձեռք գցելուց յետոյ, Պետրոսը իրաւունք ունէր իրանը համարել Կասպից ծովի արևմտեան ափը. դժուար չէր և նրա հարաւային ափին տիրանալը: Պարսկաստանը որ և է գիմադրութիւն ցոյց տալու ընդունակութիւնից միանգամայն գուրկ էր: Այնտեղ տիրում էր կատարեալ խառնաչփութիւն:

1722-ի հոկտեմբերի վերջերում սովը պաշարված Սպահանում այն աստիճանի կատաղութեան հասաւ, որ սկսեցին նոյն իսկ մարդկային միս էլ ուտել: Հիւսէյին-Շահը ճարահատեալ գնաց Միր-Մահմուդի բանակը, իր ձեռքով Սէֆէվիների թագը դրեց նրա գլխին, իսկ ինքը բանտարկվածի պէս մնաց, գոհ մնալով և նրանով, որ յաղթողը կեանք չնորհեց իրան: Այսպէս Սպահանում գահ բարձրացաւ աւղանների հարստութիւնը: Իմանալով այդ բանը, Թահմազն էլ իրան Շահ հրատարակեց հիւսիսային Պարսկաստանում. բայց շահութիւնն էլ նրան օգուտ չը բերեց. նա մնաց նոյն թոյլ ու ուղորմելի մարդը, որ թափառում էր քաղաքից քաղաք, բայց ոչ մի տեղ չէր գտնում ոյժ և օգնութիւն՝ իր ժառանգական իրաւունքները պահպանելու համար:

Թահմազը չէր վտանգաւոր Պետրոսի համար Վտանգը Թիւրքիայի կողմից էր, որ աւելի և աւելի խստապահանջ էր դառնում և չէր ուզում որ Պարսկաստանում քրիստոնեայ տիրապետութիւն հաստատուի: Ռուսաց դիպլոմատիան ամեն ջանք գործ էր դնում վէճը խաղաղութեամբ վերջացնելու համար: Պետրոսը առաջարկում էր խաղաղ կերպով բաժանել Պարսկաստանը: Նա բաւականանում էր իր կասպիական նուաճումներով և թոյլ էր տալիս որ Թիւրքիան էլ վերցնէ իր ուզած կտորները: Թիւրքիան չէր ուզում լսել անգամ այդ առաջարկութեան մի կէտը մանաւանդ: Անդրկովկասեան քրիստոնեաների աղաչանքները չէր արհամարհում Պետրոսը, նա անկեղծ կերպով կամենում էր մի բան անել նրանց համար, որքան ներում են քաղաքական միջոյնները: 1723 թւականի ապրիլին ուստայ կառավարութեան կողմից մի նամակ ուղարկվեց Թիֆլիսի հայոց առաջնորդ Մինաս եպիսկոպոս Փարվէզեանին, իբրև պատասխան նրա մի աղերսական գրութեան: Այդ նամակի մէջ յայտնված էր, որ կայսրը չէ մոռացել հայերին և անպաշտպան չի թողնի նրանց: Թիւրք կառավարութիւնը պահանջում էր որ ուստները այլ ևս արչաւանք չը գործեն լէզզիների դէմ: Պետրոսը համաձայն էր այդ բանին, բայց իր կողմից պահանջում էր որ Թիւրքաց զօրքերն էլ Հայաստան և Վրաստան մտնելու իրաւունքը չունենան: Եւ որովհետև Բ. Դուռը ուշադրութեան չէ առել

ուսաս այդ պահանջը, ուստի յայտնվում էր հայերին և մանրամասն գրված էր Վախտանգին որ կայսրը չի թողնի որ թիւրքերը վնասեն քրիստոնեաներին:

Իրաւ է, Պետրոսը Կ. Պօլսում դրեց Հայաստանը և Վրաստանը չէզոք երկիրներ ճանաչելու առաջարկը, բայց թիւրք կառավարութիւնը սաստիկ հակառակվեց. թէ այս և թէ ուրիշ պատճառներով անխուսափելի էր թւում պատերազմը: Պետրոսը հրամայեց պատրաստութիւններ տեսնել: Բայց Կ. Պօլսի ֆրանսիական դեսպան Բօննա խաղաղ միջնորդի դեր ընդունեց և սկսվեցին երկարատև խորհրդակցութիւններ՝ վէճը առանց զէնքի վճռելու համար:

Այսպէս ահա հայերը դեռ վերջնականապէս յուսահատվելու պատճառ չունէին: Նրանց առաջարկվում էր պինդ պահվել, միաբան լինել վրացիների հետ և սպասել յարմար ժամանակի: Պետրոսը ընդունում էր իր մայրաքաղաքում եղած հայերին, յուսադրում էր նրանց: Իսկ 1723-ի յունիսին նա գրեց իր երկրորդ հրովարտակը հայերին և ուղարկեց նրան Դարաբաղ՝ Իվան Կարապետ անունով հայի ձեռքով: Այս երկրորդ հրովարտակն էլ գրված էր, առաջինի նման, անորոշ, մութ ոճով: Իրա մէջ Պետրոսը թոյլ էր տալիս որ հայերը վաճառականութիւն անեն Կասպից ծովի վրա իր ձեռք բերած քաղաքներում և խոստանում էր զանազան արտօնութիւններ շնորհել: Բայց Կարապետ

տի առաքելութիւնը այդ նպատակը չունէր. հրովարտակը գրված էր այդ ձևով, որպէս զի եթէ թէնամիսների ձեռքն ընկնելու լինի՝ չը վնասէ հայերին: Իվան Կարապետը մեծամեծ զգուշութիւններով տանում էր իր հետ և մի այլ թուղթ, որի բովանդակութիւնը շատ կարևոր էր: Պետրոսը ամենազրական, պարզ խոստումներով յուսադրում էր հայերին և հաւատացնում էր թէ ինքը անպատճառ գլուխ կը բերէ նրանց ազատութիւնը: «Մենք—ասված էր այդ թղթի մէջ—շատ արամադիր ենք և պատրաստ ազատել նրանց (հայերին) անհաւատների լուծից: Բայց նրանք էլ կարող են հասկանալ, որ այդ բանի համար չափազանց անհրաժեշտ էր, որ մենք նախ Կասպից ծովի վրա հաստատվենք և այդ ծովի վրա եղած տեղերին տիրենք, որպէս զի այնտեղից դէպի հայերը արշաւելու և նրանց հետ միանալու բոլոր պատրաստութիւնները տեսնենք»: Կասպից ծովի վրա հաստատվելու գործը աջողութեամբ առաջ է գնում, ուրեմն հայերը պիտի ապահով լինեն, որ նրանց օգնութեան համելու և գերութիւնից թափելու ժամանակն էլ կը գայ: Պետրոսը խորհուրդ էր տալիս պինդ պահվել, ամեն կերպ աշխատել դիմանալու, մինչև որ կը գան ուռաները: Իսկ եթէ զօրքի գլխաւորները և առհասարակ ժողովրդի երևելիները չեն կարողանում դիմանալ և սաստիկ նեղված են մահմեդականներից, այդ դէպքում թող

նրանք հեռանան երկրից, ապաստան գտնեն ուս-
ների գրաւած քաղաքներում, պատուիրելով ժողո-
վրդին առժամանակ հանգարտ մնալ:

Իվան Կարապետը այս վերին աստիճանի
կարևոր թուղթը մեծ դժուարութիւններով կարո-
ղացաւ տեղ հասցնել: Ուղևորվելով Բագուից, նա
մէկ էլ յետ դարձաւ, մնաց մի քանի օր և նորից
ճանապարհվեց: Շամախի նա չը մտաւ, այլ գնաց
Մէլլաքի վանքը, ուր մնաց 18 օր: Լէզզիները
սաստիկ հսկողութիւն ունէին ճանապարհների
վրա. Իվանը ծածուկ մարդ ուղարկեց Շամախի,
կանչեց Ալէքսանդր անունով քահանային և երկու
գլխաւորների, ցոյց տուեց իր բերած թղթերը:
Դրանց օգնութեամբ նա անցաւ Սաղխանի վանքը,
ուր մնալով երկու օր, փոխեց իր շորերը և գեկ-
տեմբերի ցրտերին մուրացկանի կերպարանքով
ինն օր ճանապարհ կտրելով, հասաւ Փոքր Սղնախ,
իսկ այգտեղից էլ գնաց Մեծ Սղնախ: Կայսրի
հրովարտակները, ի հարկէ, մեծ ուրախութիւն
պատճառեցին և նորից ոգևորեցին հայ զինուոր-
ներին:

Երկու Սղնախների ներքին հանգամանքների
մասին ոչ մի մանրամասն տեղեկութիւն չը կայ:
Այդ պատճառով շատ հետաքրքրական են այն մի
քանի խօսքերը, որ նուիրում է Իվան Կարապետը
հայ զինուորութեան: Այգտեղից մեկը նախ և
առաջ իմանում ենք որ հայկական ազատութեան
գործը զեռ մանկական թոյլ քայլեր էր անում,

բայց դաւաճանութիւնը արդէն իր բոյնն էր դրել
նրա սրտում: Ներսէս կաթողիկոսի հաշտութիւնը
Եսայու հետ շատ կարճատև եղաւ. նա խզվեց
հէնց այս փափուկ ժամանակներում. Ներսէսը
քաշվել էր Երից Մանկանց վանքը և իր եղբայր
Սարգսի ու մի քանի իւզբաշխների հետ հակա-
ռակորդի դիրք էր բռնել, դառնալով թուրքերի
կողմնակից: Այս դաւաճանները բանը այն տեղն
էին հասցրել, որ նոյն իսկ յարձակվում էին հայ
զիւղերի վրա և կողոպտում նրանց: Բայց կար
աւելի վտանգաւոր դաւաճան: Դրա անունն էր
Մէլլեք-Բաղըր. հիմնելով իր համար առանձին
բերդ, նա մեծ չփոթութիւն էր մտցնում հայերի
մէջ և նրանց ամեն մի գործը հասցնում էր Շահ-
Թահմազի ականջին: Ինչպէս յատուկ է ստոր
դաւաճաններին, Մէլլեք-Բաղըրը, ճաշի հրաւիրելով
իր մօտ 55 նշանաւոր մարդիկ հայոց զօրքերից,
բոլորի գլուխները կտրել տուեց և ուղարկեց Շա-
հին: Քանի կենդանի էր այդ մարդը, հայերի միա-
բանութիւնը միշտ վտանգված պիտի լինէր. ուս-
տի Սղնախում վճռված էր քարուքանդ անել նրա
բերդը, վերայնել մէջ տեղից այդ անխիղճ մատ-
նիչին:

Հայ զինուորութեան համար այս դաւաճա-
նութիւնները մոայլ հանգամանքներ էին: Բայց
նրանք վհատութիւն, կազմալուծութիւն պատճա-
ռել չը կարողացան: Սղնախները արդէն անուն
էին հանել իրանց գործողութիւններով: 1723-ի

աշնանը թիւրքաց մի ահագին բանակ յարձակվեց Գանձակի վրա և աւերեց նրա մի մասը: Շատ հայեր գերի ընկան, իսկ վեասփածների մեծ մասը, մերկ ու բոբիկ, փախաւ Մեծ Սղնախը, հայ զօրքերի պաշտպանութեան տակ մտաւ: Հայերը ոչ միայն պատսպարեցին իրանց դժբախտ եղբայրակիցներին, այլ և մի պատգամաւորութիւն ուղարկեցին Իբրահիմ փաշայի մօտ և պահանջեցին որ նա արձակէ գերի հայերին: «Դու ուղարկված ես Գանձակը գրաւելու և ոչ թէ խաղաղ մարդկանց գերելու համար», — ասում էր հայոց զօրքը: Եւ Իբրահիմը կատարեց այդ պահանջը, ի հարկէ աւելի սիրտ շահելու համար, քան երկիրդից զրզված: Սիրտ շահելը ունէր առանձին նպատակ. թիւրք կառավարութիւնը աշխատում էր իր կողմը գցել հայոց զօրքը: Իբրահիմը մարդ ուղարկեց հայերի հրամանատար Մէլիք-Աւանի մօտ և առաջարկեց նրան միանալ թիւրք բանակի հետ: Հայերը մերժեցին այդ առաջարկութիւնը: Թէև այդ ժամանակ նրանք դեռ չէին ստացել Պետրոսի յուսադրական հրովարտակը, բայց և այդպէս, հաւատում էին որ առանց օգնութեան չեն մնայ և առաջ կը տանեն իրանց գործը:

Բայց որքան դրական նշանակութիւն ունէին Իվան Կարապետի բերած կայսերական թղթերը: Որ Պետրոս Մեծը քրիստոնեաներին ազատելու անկեղծ ցանկութիւն ունէր, դրա մասին կասկած լինել չէ կարող: Բայց քաղաքական հանգամանք-

ները կայսրի անձնական կամեցողութիւնից զօրաւոր էին: Թիւրքիայի դիմադրութիւնը անխորտակելի էր. այդպիսի հանգամանքներում պահանջը առաջ տանել կարելի էր միայն պատերազմի միջոցով: Ռուսաստանը չէր կարող պատերազմի աւերանքներին ենթարկուել Անդրկովկասի մի քանի երկրների համար: Եւ նրա կառավարութիւնը, կասպիական նուաճումներին օրինական ձև տալու համար, ստիպած եղաւ պաշտպանողական դաշնակցութիւն կապել Պարսկաստանի հետ: Հայերին ուղղված հրովարտակները գրվեցան յունիսին. իսկ նոյն 1723-ի սեպտեմբերի 12-ին Պետերբուրգում ռուս լիազօրները և Թահմազի ղեսպան Իսմայիլբէկը ստորագրեցին ռուս-պարսկական դաշնագիրը: Երկու պետութիւնների մէջ համաձայնութիւն էր կայանում այսպիսի պայմաններով. Ռուսաստանը ստանում էր Դերբենտը, Բագուն իրանց շրջականերով, Գիլան, Մազանդարան և Աստրաբադի նահանգները և դրա փոխարէն պարտաւորվում էր իր զօրքերով պահպանել Շահի զահը, կուել նրա թշնամիների դէմ և ճնշել ամեն մի ապստամբութիւն, որ բարձրանում էր Շահի իշխանութիւնը խախտելու համար: Դաշնագրի հինգերորդ յօդուածը ասում էր. «Նորին կայսերական մեծութիւնը խոստանում է որ ամեն ժամանակ բարեկամ կը համարէ նրանց, որոնք բարեկամ են Շահին ու պարսից կառավարութեան և թշնամի նրանց, որոնք Շահի ու պարսից կառավարութեան թշնա-

միններ են. ամբողջ պարսկական պետութեան մէջ էթէ որեւիցէ մէկ կողմից թշնամական գործողութիւն լինի, կայսրը պիտի օգնէ այդ թշնամութիւնները զսպելու համար *)»:

Այս դաշնագրութեան ուղիղ հետևանքն այն էր, որ քրիստոնէայ հայերի և վրացիների ազատութեան միտքը դառնում էր մի բան, որին այժմ պիտի հակառակվէր Ռուսաստանը, քանի որ իր վրա էր վերցրել այսպիսի պարտաւորութիւններ: Թէև Թահմազ-Շահը չընդունեց այդ պայմանները, թէև օսմանեան կառավարութիւնը պնդում էր թէ Թահմազը այդպիսի դաշնակցութիւններ կնքելու իրաւունք էլ չունի, քանի որ դեռ կենդանի է նրա հայրը, բայց ռուսաց կառավարութիւնը միայն այդ թղթի վրա կարող էր հաստատել իր տիրապետական իրաւունքները Կասպից ծովում. ուստի և ամուր հաստատվելով դաշնագրի մէջ յիշված տեղերում, յայտարարեց որ թոյլ չի տայ որ և է մէկին խանգարել այդ տիրապետութիւնը: Պէտք էր սպասել, որ դաշնագրի մի կողմը կատարելուց յետոյ, ռուսները կը սկսեն կատարել և միւս կողմը: Սպահանում նստած էր Մահմուդ-Շահը և մի բարբարոս ինքնակալի նման անգթութիւններ էր անում: Բայց ռուսաց զօրքը չը գնաց նրա դէմ, որպէս զի, դաշնագրի զօրութեամբ, զէնքի ոյժով վերա-

*) Юзефовичъ—„Договоры Россіи съ Востокомъ“, СПб. 1869, стр. 188:

հաստատէ Սէֆէվիների թագաւորական իրաւունքները:

Այնուհետև Պետրոսը, ի հարկէ, այլ ևս չէր կարող յոյսեր տալ հայերին: Յարաբերութիւնները ընդունում են այլ կերպարանք: Նոր գրաւած երկրների մէջ պէտք էր վստահելի տարբ բնակեցնել. այդ նպատակով Պետրոսը կարգադրութիւններ է անում որ հայերին և վրացիներին գրաւեն դէպի Կասպեան ափերը, իսկ մահմեդական, մանաւանդ սիւննի մահմեդական տեղացիներին, որքան հնար է, դուրս մղեն:

Հայերը տեղեակ չէին այս դիպլոմատիական անց ու դարձին և շարունակում էին առաջվայ նման խնդրել Պետրոսին, որ շտապեցնէ իր արշաւանքը: Մինաս վարդապետը անչէջ եռանդով տեղեկութիւններ էր հաղորդում այն բոլոր զէպքերի մասին, որոնք տեղի էին ունենում Արևելքում: Թէ որքան լաւ էր նա, կազմակերպել տեղեկութիւններ ժողովելու գործը, ցոյց է տալիս մի ընդարձակ և շատ մանրամասն յիշատակագիր, որ գրված է Ռէշտում 1723 թւականի օգոստոսին *): Զուղայեցի մի հայ վաճառական, Պետրոս դիւՍարգիս Գիլանեաց, թողնելով իր առևտրական գործերը, ծախսում է իր միջոցները հայրենիքի փրկութեան գործի համար: Նստած Ռէշտում, ուր ամեն կողմից հայեր էին զալիս առևտրական և այլ

*) «Կառուկ» ամսագիր, 1863, № 2—3:

գործերով, նա մանրամասն տեղեկութիւններ է հաւաքում այդ հայերից Մինաս վարդապետի համար: Կովկասում, Թիւրքիայում, Պարսկաստանում փոքր ի շատէ աչքի ընկնող դէպք չէր լինում, որի մասին տեղեկութիւն չունենար Գիլանենցը: Մի զարմանալի ընդունակութեամբ, որ պատիւ կարող էր բերել նոյն իսկ հեղինակ մարդկանց, նա դասաւորել է այդ կցկտուր տեղեկութիւնները, դուրս է գցել հակասութիւնները, և ստացվել է մի պատմական յիշատակարան, որի մէջ շատ մանրամասն են մանաւանդ Հիւսէյն-Շահի և Մահմուդի գործերը, աւղանցիների արշաւանքը, Սպահանի պաշարումը, օսմանցիների պատրաստութիւնները: Իր այդ նշանաւոր յիշատակարանը Պետրոսը ուղարկեց Մինաս վարդապետին և վերջում խնդրում էր նրան օգնութիւն հասցնել խեղճ հայոց ազգին, որին մեծ վտանգ էր սպառնում:

Այդ մի և նոյն վտանգի մասին էին անդադար գրում և մէլիքները: Եւ իրաւ, օսմանեան զօրքերը առաջ էին արշաւում մեծ եռանդով: Նրանք շտապում էին ոչ միայն պարսկական ժառանգութիւնից չաղ-չաղ պատառներ խլել, այլ և ոչնչացնել Պետրոսի ձեռնարկութիւնները Կովկասում: Նրանց գլխաւոր նպատակներից մէկն էր վաղօրօք գրաւել Բագուն, որպէս զի դրանով պատռեն Կասպից ծովեզերքը բռնած ոռւս զօրքերի գիծը, երկու կտրված մասերի բաժանեն նրանց ու հարկադրեն հեռանալ այդ կողմերից: Թիւրք

պետութեան համար սաստիկ վտանգաւոր էր մանաւանդ քրիստոնեաների միաբան ապստամբութիւնը և էրզրումի փաշայի պատգամաւորը էջմիածնում բացարձակ ասում էր կաթողիկոսին, թէ հայերն են ոււսներին բերել տուել, ուղում են գրաւել նոյն իսկ օսմանեան երկիրները և դրա համար էլ 60 հազար զինված մարդ են պատրաստել. պատգամաւորը իմաց էր տալիս, որ այդ բանը հայերին էժան չի նստի*): 1724-ին օսմանցիները նշանաւոր աջողութիւն ունեցան. նրանք գրաւեցին Խոյը, Համազանը, Երևանը, վերջապէս հաստատվեցան Վրաստանում. Վախտանգը, ինչպէս տեսանք, յաղթվեց և փախաւ Իմերեթիա: Միայն Ղարաբաղն ու Ղախանն էին կանգնած օսմանեան արշաւանքի առաջ: Պարզ էր, որ օսմանցիները իրանց ամբողջ ծանրութեամբ պիտի ընկնեն այդ երկրների վրա և ոտնակոխ անեն, որովհետև չէին կարող իրանց ետևում թողնել մի քանի տասնեակ հազար զինված թշնամիներ և այդպէս առաջանալ դէպի Կասպից ծովը:

Ահա այս նեղ դրութիւնը հարկադրեց հայերին մի պատգամաւորութիւն ուղարկել Պետերբուրգ: Երեք հոգի էին պատգամաւորները—երկուսը քահանայ, Անտօն և Պետրոս անուններով, իսկ երրորդը աշխարհական, որին կոչում էին Քեօխվա-Չէլէրի: Պետրոս քահանան Շամախու

*) Պետրոս Գիլանենց, „Կտունկ“, 1863, № 3, էր. 196.

Ղարալա գիւղից էր, բայց երևում է որ Անատոնն էլ շամախեցի էր: Քեօխվա-Չէլէբիի մասին յայտնված էր, որ նշանաւոր մարդ է, թէպէտ և մի դրժբախտ հայր. 19 հոգուց բաղկացած նրա ընտանիքը գերի էր Դաղստանում: Այդ երեք մարդկանց յանձնարարված էր յայտնել Պետրոսին հայերի դժուար դրութիւնը, օսմանցիների արշաւանքը և խնդրել օգնական զօրք: Ամբողջ վեց ամիս պատգամաւորութիւնը Աստրախանում սպասում էր թոյլտւութեան՝ Պետերբուրգ գնալու: Եւ երբ տեղ հասաւ, տեսաւ որ քաղաքական հանգամանքները բոլորովին փոխված են:

Պետրոս Մեծը այլ ևս իրաւունք չունէր բողոքել օսմանցիների արշաւանքի դէմ: 1724 թւականի յունիսի 24-ին նա ինքը Բ. Դրան հետ դաշնագիր ստորագրեց, որով վերջ էր տրվում ռուս-թիւրքական վէճերին: Համաձայնութիւնը կայացել էր այն մտքով, որ ռուսները իրանց ձեռքում պահեն Կասպիական արեւմտեան ծովեզերքը, իսկ թիւրքիան վերցնէ Անդրկովկասի մնացած տեղերը և Ատրպատականը. Շամախին տրվեց դաղստանցի Դօութ-բէղին, սուլթանի վասսալին: Այսպէս, ուրեմն, Ղարաբաղն ու Ղափանն էլ օսմանեան սեփականութիւն էին: Այդ համաձայնութիւնը դեռ հայերին յայտնի չէր և նրանք չը գիտէին թէ ինչու ռուսաց կառավարութիւնը այլ ևս չէ պատասխանում իրանց թղթերին:

Ղարաբաղն ու Ղափանը չարունակում էին

կուել և սպասել օգնութեան: Էջմիածնի Աստուածատուր կաթողիկոսը մի նամակով յորդորում էր Եսայի կաթողիկոսին հնազանդվել օսմանցիներին, հաւատացնում էր որ օսմանցիներն էլ լաւ տիրողներ են: Ներսէս կաթողիկոսն էլ նոյն խորհուրդն էր տալիս. նա հօ առանց այդ էլ մահմեդականներին կողմնակից էր, այժմ հաւատացնում էր իր հակառակորդին թէ իզուր է այլ ևս օգնութեան սպասում, քանի որ օսմանցիները մօտենում են Գանձակին և այնտեղից պիտի արշաւեն դէպի Ղարաբաղ: Բացի երկու կաթողիկոսների նամակներից, տեղի ունեցաւ մի վհատեցուցիչ եզելութիւն էլ, որ եկաւ հաստատելու թէ ամբողջ մահմեդական աշխարհում Ղարաբաղն ու Ղափանն են մնում այն քրիստոնեայ երկիրները, ուր բարձրացած է ազատութեան դէնքը: 1724-ին, Վախտանգը, կորցնելով ամեն մի յոյս, ընդ միշտ թողեց իր հայրենիքը և վերցնելով իր ամբողջ ընտանիքը, ուղևորվեց Աստրախան՝ Ռուսաստանում բնակութիւն հաստատելու համար: Դա մի ամբողջ գաղթականութիւն էր, որին մասնակցում էին վրաց ազգի բոլոր դասակարգերը, սկսած եպիսկոպոսներից և իշխաններից: Ընդամենը մօտ 1400 հոգի էին Վախտանգի հետ գնացողները. ով չէր կարողացել հաշտվել օսմանեան տիրապետութեան հետ, անդառնալի կերպով հեռանում էր իր երկրից: Եւ սակայն Եսայի կաթողիկոսն ու նրա հետ միաբանված մէլիքները անդրդվելի մնացին: Ոչինչ չէր կարողանում յու-

սահատեցնել այդ ոգևորված զինուորներին: Ղափանի և Ղարաբաղի մէջ հաստատված կապը, երկու երկիրներում էլ տեղի ունեցող պատերազմական աջողութիւնները հայ զօրքերին մոռացնել էին տալիս թէ կայ օսմանեան բանակ...

Հայ պատգամաւորութեան Պետրոս Մեծը կարող էր մի խորհուրդ միայն տալ—գաղթել Կասպից ծովի ափերը: 1724 թւի նոյեմբերի 10-ին նա մի հրովարտակ ուղղեց հայոց ազգին, որի մէջ ասված էր թէ հայերը Ղարաբաղից և Ղափանից կամենում են դաղթել ուստայ նոր գրաւած երկիրները, ուստի ինքը, որ միշտ մի առանձին բարեհաճութիւն է ունեցել դէպի հայոց ազգը, ընդունում է այդ ցանկութիւնը և հրաւիրում է ամեքին, մեծին թէ փոքրին, անյապաղ դնալ բնակութիւն հաստատել այնտեղ: Խօսք կար որ ուստայ զօրքերը առաջանան մինչև Շամախի, որպէս զի հայերը նրանց պաշտպանութեան տակ դաղթեն, բայց Պետրոսը մերժեց զօրք տալը, ի նկատի ունենալով թիւրքիայի հետ կնքած դաշնագրութիւնը: Նա հրամաններ գրել տուեց Դերբենտի, Բագուի, Գիլանի, Մազանդարանի կառավարիչներին, որ հայ գաղթականներին բնակութեան տեղեր յատկացնեն: Իվան Կարապետը մնացել էր Ղարաբաղում. մի թուղթ էլ նրան գրվեց որ համոզէ հայերին գաղթել:

Կայսերական հրովարտալը և ուրիշ թղթեր հայերին ուղարկվեցին Քեօխվա-Չէլէբիի և երկու

քահանաների հետ: Սրանք ճանապարհ ընկան Պետերբուրգից նոյեմբերին և ճանապարհին ձմերեցին: Գարունը բացվելուն պէս էլ չը կարողացան շարունակել ճանապարհը, որովհետև Շամախուն տիրած լեզգիները սաստիկ հսկում էին ճանապարհներին և պատգամաւորներից մէկը ընկաւ նըրանց ձեռքը, սպանվեց: Մնացածները տեղ հասան միայն 1725-ի մայիսին:

Մինչև այդ Ղարաբաղում արդէն սկսվել էր կռիւ օսմանցիների դէմ: Կանոնաւոր պատերազմ, ի հարկէ, չէր կարող լինել. հայերը փոքր զօրաբաժիններով լեռներից յարձակումներ էին գործում: Որքան էլ աջող լինէին այդ յարձակումները հայերի համար, բայց նրանք չէին կարող կանգնեցնել մի կանոնաւոր բանակի արշաւանքը: Եւ օսմանեան մի զօրաբաժին, բաղկացած մօտ վեց հազար մարդուց, երեք փաշաների հրամանատարութեամբ, մտաւ Ղարաբաղ: Հայերը ստիպված էին հնազանդութիւն ցոյց տալ, բայց դիմեցին խորամանկութեան. զօրքը մանր խմբերով—երկու հարիւրով, երեք հարիւրով—բաժանեցին զիւղերի վրայ և ապա այդ խմբերը կօտորեցին *): Ամբողջ բանակից

*) Այս ձևի կռիւը, ինչպէս երևում է, շատ էր գործադրվում Ղարաբաղում: Պետրոս Գիլանենցը պատմում է որ Ղանլու-Շաբան անունով իւղբաշու երեք հարիւր մարդիկը կօտորվեցան Աւետարանոց գիւղում այսպէս. այդ մարդիկ բաժանվեցին տների վրա, և երբ մէլիքի տանից հրացանի ձայն լսվեց, ամեն մէկը վեր կացաւ և

միայն 150 մարդ ազատվեց կոտորածից: Երեք փաշաներից երկուսը սպանվեցան, երրորդը, Սալան-փաշան, ընկաւ հայերի ձեռքը և յայտնեց որ օսմանցիները վճուել են ոչնչացնել հայերին, որպէս զի բայ ճանապարհ ունենան դէպի Կասպից ծովը: Հայերը ազատեցին և մօտ 200 քրիստոնեայ զերիներ, որոնք գտնվում էին օսմանեան բանակում:

Այս դէպքը տեղի ունեցաւ 1725 թւի մարտի 1-ին: Եսայի կաթողիկոսը մէլիքների հետ շտապեց թուղթ հասցնել ուսաց կառավարութեան և յայտնել նրան թէ ահա օսմանցիներն էլ եկան, բայց կայսրի խոստացած զօրքը չը կայ: Օսմանեան բանակը բնաջինջ անելու մասին նրանք գրում էին. «Ահա այս արաքը և գործ մեր ոչ թէ մերով կարողութեամբ է, այլ զքո ամենայաղթ զօրութիւնդ և օգնութիւն յուսալով, ապաւինեմք և համբերեմք սպասելով»: Օսմանցիները հիմա, ի հարկէ, աւելի մեծ զօրքով կը գան Ղարաբաղի վրա. և հայերը Գրիստոսի անուենով ազաչում էին շտապեցնել օգնութիւնը: Այդ թղթի վերջում մի ընորոշ հանգամանք է չօչափված: Դիմելով Դերբենտի և Բագուի ուս հրամանատարներին, հայերը զարմանում էին թէ ինչպէս է որ կայսրից ոչինչ պատասխան չեն ստանում:

սպանեց իր հիւրին: Երկի, օսմանեան բանակի այս կոտորածն է, որ աւանդութիւնը լիշում է կատարված 1732 թաւահանին: Այդ աւանդութեան վրա է հիմնված իմ «Մէլիքի Աղջիկը» վէպը:

արգեօք դրա պատճառն այն է, որ հայերի գրած թղթերը չեն ուղարկվում Ռուսաստան, թէ ուղարկվում են, բայց այնտեղից չէ ստացվում պատասխան:

Ահա այսպիսի անհամբեր սպասողութեան, յուզմունքների մէջ էր Ղարաբաղը, երբ Քեօխավա-Չէլէրին և Անտօն քահանան ներկայացան Մէլիք-Աւանին Շօշու գիւղի *) մօտ եղած բանակում և յայտնեցին որ թղթեր են բերել Պետերբուրգից: Իսկոյն մարդիկ ուղարկվեցին Եսայի կաթողիկոսի և մէլիքների ետեից: Նրանք հաւաքվեցան. կարգացվեց Պետրոսի հրովարտակի հայերէն թարգմանութիւնը: Ընդհանուր զարմանք, ամենքը ապշած են: Ոչ զքի մտքովն անգամ չէր անցել գաղթել Կասպից ծովեզերքը, իսկ հրովարտակի մէջ ասված էր թէ հայ պատգամաւորութիւնն է ասել թէ Ղարաբաղն ու Ղափանը պատրաստ են գաղթելու: Բոլորված են լեռնցի առաջնորդները մի չըջանի մէջ և ասում են.

—Այ տէր-Անտօն, մենք քեզ ուղարկեցինք, գնա, իմացիր, տես զօշուն կը գայ մեզ, մին քօմակ և ճար կը լինի թէ ոչ. երբ ասացինք մեզ համար տեղ ուղիւր Դարբանդ, Բագու, Գիլան և կամ այլ տեղ որ մենք գնանք տեղն կենանք. մեր

*) Շօշու գիւղը գտնվում է Շուշի քաղաքի մօտ: Վերջինս իր անունը հէնց այդ գիւղից է ստացել.—Ահա՛ մի վկայութիւն էլ, որ Փոքր Աղնախը գտնվում էր Քիրսի լեռներում, այժմեան Շուշու շրջականերում:

գիրն որ դու տարար, ուստ էր գրած թէ մեզ տեղ տուր, որ գնանք տեղդ կենանք...

Անտոն քահանան չը կարողացաւ պատասխան տալ. նա խաբել էր, նա իրանից էր յայտնել ուստ կառավարութեան թէ Ղարաբաղի ամբողջ ազգաբնակիւթիւնը, որ հարիւր հազար տներից աւել է, ինչպէս նաև Ղափանը, ուր աւելի մեծ քանակութեամբ հայեր են ապրում, ինքնայօժտար կամենում են գաղթել: Խաբեբայ քահանան թողեց իր բերած թղթերը և երկու օրում անյայտացաւ, փախաւ Ղարաբաղից: Մնացածը բացատրեց Քեօվխա-Չէլէբին:

— Դուք մեր տուն քանդեցիք, ասացին մէլիքները:

— Ախրէր, ես ինչ անեմ, իմ անունս գրած չէր գրումն, ինքն (այսինքն քահանան) միայն գրել երես ինչ որ իւրեան մատըն էր:

— Մեր գրերն թամամի տարանք:

— Իւղբաչոց գիրն, Իվան Կարապետի գիրն տարանք, ամա Եսայի կաթողիկոսի գիրն դամբախ ջղոտեց, ինքն մէկ գիր գրեց, տարաւ առ թագաւոր *):

Գործված էր ահագին սխալ: Եսայի կաթողիկոսը փորձեց դրստել այդ սխալը յուլիսի 25-ին գրած իր նամակով. նա յայտնեց որ իրանք գաղթելու մասին չեն խնդիրք ներկայացրել, որ գաղ-

*) ЭЗОВЪ, стр. 424.

թելը անհնարին է այդքան ահագին բազմութեամբ, եթէ ուսաց զօրքերը չը մօտենան Ղարաբաղի սահմաններին: Թէև կաթողիկոսը յայտնում էր որ հայերը չեն ընդդիմանայ գաղթելու հրամանին, բայց դա ճիշտ չէր ընդհանուր տրամադրութեան տեսակէտից: Հայերը լսել անգամ չէին ուզում գաղթելու մասին: «Եւ իրաւ, մեծ իրաւունք ունին, — գրում էր իշխան Դօլգօրուկովը. — առաջինը, որ պիտի թողնեն իրանց վաճառականութիւնը, երկրորդ՝ այնպիսի ընտիր և հաճելի տեղեր թողնելով, պիտի գնան այնպիսի անպտղատու տեղեր, ուր իրանց ապրուստի համար ոչինչ չեն կարող գտնել *):

Գրելով իր թուղթը, Եսայի կաթողիկոսը չը գիտէր որ Պետրոսը այլ ևս չը կայ: Մեծագործ կայսրը վախճանվել էր 1725 թւի յունվարի 28-ին:

VI

Ղարաբաղի հայերի հետ, միաժամանակ, նոյն 1722 անմոռանալի թւականին, ինչպէս տեսանք, ոտքի կանգնեց և Սիւնեաց աշխարհը: Այստեղ ապստամբական շարժումը աւելի ուժեղ էր, իր հետևանքներով աւելի փառաւոր, բայց, դժբախտաբար, և աւելի կարճատև, քան Ղարաբաղում: Մօտ տասը տարվայ ընթացքում սիւնեցի հայը

*) Ibid, стр. 435.

անընդհատ պատերազմներով իրագործեց ստրուկ հայութեան կատարեալ ազատագրութիւնը և երկար դարերի մեր անպատիւ, ողբալի պատմութեան մէջ բաց արեց մի հերոսական պանծալի շրջան, որին պէտք է յատկայենել Ղափանցիների օրջան անունը: Որովհետև Ղափանն էր պատերազմի դաշտը, նա էր կուսղը, յաղթողը. Սիւնիքի շատ գաւառներն էին մասնակցում ազատարար ապստամբութեան. բայց նրանցից ոչ մէկը Ղափան չէր:

Լեոնտ ու դժուար մատչելի է Սիւնիքը առհասարակ. բայց Ղափանի գաւառը Սիւնեաց լեռնաշխարհում էլ մի առանձին տեղ է գրաւում իր ամուր դիրքով: Մեր հին աշխարհագրութիւնների մէջ չը կայ Ղափան անունը: Միջին դարերում Բաղք և Չորք գաւառները միանում են և այնտեղ յիշվում է Կապան անունով մայրաքաղաքը: Ահա այդ քաղաքը տալիս է իր անունը ամբողջ գաւառին. Կապանը դառնում է Ղափան: Այդ անուններն էլ—Չորք, Կապան—բնորոշում են երկրի աշխարհագրական կերպարանքը: Խոր ձորերի, լեռնային կապերի, վիթխարի գագաթների մի անտառոտ աշխարհ է դա:

Տոկուն, քաջ մի ժողովուրդ էր ապրում այդ աշխարհում: Յայտնի է թէ Սիւնիքը նրբան կարևոր, առաջնակարգ մի իշխանութիւն էր մեր պատմութեան մէջ ամենահին ժամանակներից: IX դարի վերջերից, հայերը, օգուտ քաղելով արաբա-

կան տիրապետութեան աստիճանաբար թուլացումից, սկսում են իրանց համար եթէ ոչ մի ընդհանուր, համազգային անկախութիւն, գոնէ փոքրիկ, տեղական ինքնավարութիւններ ստեղծել. թագաւորական զաներ են հիմնվում Անիում, Վասպուրականում, Կարսում: X դարի վերջին քառորդում մի փոքրիկ, նահանգական թագաւորութիւն էլ Բաղաց աշխարհում է կենդանութիւն ստանում. նրա օրինակին հետևում է Գուգարքի Տաշիրը գաւառը (Լօոփ): Միաժամանակ հինգ թագաւորութիւններ. բայց դրանցից ոչ մէկը երկարատև չէ: Ամենից շատ ապրում է Բաղաց թագաւորութիւնը: Այնտեղ էր իր անառիկ դիրքով հին ժամանակներից հռչակված Բաղաբերդը, մի ամրութիւն, որի նմանը չունի Սիւնեաց ամբողջ լեռնաշխարհը: Ժողովուրդը սիրում է իր հարազատ անկախութիւնը. Բաղաց թագաւորութեան Կապան մայրաքաղաքը իր անունն է տալիս ոչ միայն իր գաւառին, այլ և հարեան գաւառներին: Նոյն իսկ Սիւնիք անունը կորցնում է իր ընդհանուր աշխարհագրական անունը, յաճախ տեղի է տալիս այդ մայրաքաղաքից կազմված անուան և կոչվում է Ղափան:

Բայց Ղափանի թագաւորութիւնն էլ երկարատև չէր. մօտ երկու դար ապրելուց յետոյ նա գլուխ է իջեցնում սելջուկեան թուրքերի սրերի տակ: Բաղաբերդն ու Կապանը, անպաշտպան մնալով, քանդվում են. Ղափանի լեռնաստանում

հաստատվում են նուաճողները: Եւ այնուհետև միանման դարեր են անցնում այդ երկրի վրայով-տեղական մանր թուրք իշխանութիւններ են կազմվում, հայ ժողովուրդը ստորագրված է դրանց, բայց կառավարվում է մէլիքների ձեռքով:

Միայն XVII դարից սկսած մենք տեսնում ենք որ Ղափանից շատերն են դուրս գալիս՝ աշխարհ տեսնելու և շահ վաստակելու համար: Դրանք վաճառականներ են: Սահմանակից լինելով Արաքսի հովիտի այն մասի հետ, ուր հայ վաճառականութիւնը ծագելէր էր Զուղայի, Ազուլիսի, Մեղրիի նման գիւղաքաղաքներ, Ղափանն էլ իր առևտրական կարտաններն է սկսում շրջնայնել աշխարհի զանազան կողմերում. զափանցիներին մենք հանդիպում ենք թէ Զմիւռնիայում, թէ Կ. Պօլսում և թէ Եւրոպական ուրիշ վաճառանոցներում:

Բայց վաճառականութիւնը Ղափանի համար մի մասնաւոր կրեոյթ էր և, ի հարկէ, չէր կարող այնքան սաստիկ ազդեցութիւն ունենալ լեռնցի ժողովրդի վրա, ինչպէս ունէր, օրինակ, Զուղայում և Ազուլիսում: Վաճառականութիւնը ոչ միայն չէ արգելում որ Ղափանը միանայ հայերի ապստամբական շարժման, այլ, ընդհակառակն, կապվում էլ է այդ ապստամբութեան հետ: Բուն Ղափանի և Մեղրիի սահմանադրի վրա գտնվող Վանք գիւղից դուրս եկած մի մարդ, Ոսկան Շահումեան անունով, XVII դարի կէսից բաց է ա-

նում Վենետիկի մէջ մի առևտրական տուն, որ վաճառահանում էր Դամասկոսի կերպաններ, հայելիներ, ապակեայ ճրագարաններ և այլ արեւելեան ապրանքներ: Հարիւր տարի և գուցէ էլ աւել գոյութիւն պահպանեց Շահումեան առևտրական տունը և շատ նշանաւոր հանդիսացաւ Վենետիկի վաճառականական աշխարհում: Յայտնի է, օրինակ, որ երեք տարվայ միջոցում (1740—1743) Շահումեան տունը վաճառքի հանեց մի միլիօն Ֆրանկից աւել արժողութեամբ միայն Դամասկոսի կերպաններ և «ոսկեայ թիթեղներ» *):

Սակայն այդ ընդարձակ առևտրական շրջանառութիւնը չէ Շահումեան տան հոշակը: Մեր պատմութեան մէջ միշտ կը յիշատակվի այդ տունը ոչ որպէս մի խոշոր առևտրական ձեռնարկութիւն, — այդ կողմից Շահումեանները մի անօրինակ կրեոյթ չեն կազմում. գոյութիւն ունէին աւելի նշանաւոր հայ առևտրական տներ: Շահումեան տան անջնջելի յիշատակը այն է, որ նա անմահացրեց Ղափանում ազատութեան համար զէնք բարձրացրած քաջերին: Հիմնադիր Ոսկանի եղբայրն էր Վրթանէսը, որ ունէր Ստեփանոս անունով մի որդի: Ահա այս Ստեփանոսի չնորհիւ է, որ մենք այսօր մեր ձեռքում ունենք սիւննցի հայ ժողովրդի պատերազմների պատմութիւնը, մօտ ութ տարվայ մի պատմութիւն, որ մեր մատենա-

*) Հ. Ալիշան—«Սիւնիք», կր. 445.

գրութեան մէջ մի թանկագին գոհար է *):

Ինքը, Ստեփանոսը չէ գրել այդ պատմութիւնը. բայց նա ակնատես է եղել պատերազմներին, անձամբ մասնակցել է նրանց և բաւական աչքի ընկնող դեր է կատարել: Պատերազմներից յետոյ ստիպված լինելով ցած դնել ազատութեան զինուորի սուրբը, Ստեփանոս Շահումեանը գնաց Վենետիկ՝ իր կեանքի մնացած մասը առևտրական գործերին նուիրելու: Բայց այդտեղ չը մոռացաւ իր հերոս ընկերներին, որոնք գլուխ էին դրել հայրենիքի անկախութեան համար: Մօտենալով Մխիթարի միաբանութեան, տեսնելով հայ վարդապետների այդ խումբը, որ գրքեր է քրքրում, գրում է, նա մտածեց անմահացնել Ղափանի հերոսութիւնները և իր տեսածն ու լսածը թելադրեց Մխիթարի աշակերտներից մէկին, Հ. Ղուկաս Ստեփանեան Սերաստացուն, որ և այդ պատմութիւններից հիւսեց մի սիրուն պատմութիւն **):

Մի շատ կարևոր գործ.— ուրիշ մանրամասն յիշատակարաններ այդ հերոսական շրջանի մասին մենք չունենք: Որքան դժբախտ էր Արևելեան Հայաստանը մտաւոր զարգացման կողմից: Այնտեղ

*) Հ. Չամչեանը համարեա ամբողջովին արտագրել է այդ պատմութիւնը իր «Հայոց Պատմութեան» մէջ (Հատ. Գ., գլ. Խը—Խթ): Առաջին անգամ այդ գիրքը առանձին տպագրվեց Վաղարշապատում 1871 թականին, «Դաւիթ-բէկ» վերնագրով:

**) «Միւնիք» եր. 301.

սկսվում է մի այդքան մեծ շարժում, կատարվում են այնքան փառաւոր գործեր, բայց չէ գտնվում մի վարդապետ, մի գրագէտ հայ, որ կազմէ այդ անմոռանալի ժամանակների մանրամասն տարեգրութիւնը: Իսրայէլ Օրբին, Ղարաբաղի մէլիքները կրթած պիտի մնային անյայտութեան մէջ, եթէ ուսուցիչ և բաղարական պետական արխիվներում պահված չը մնային նրանց գրագրութիւնները: Ոչինչ յիշատակ չը պիտի մնար Դաւիթ-բէկի և նրա քաջերի մասին, եթէ այդ քաջերից մէկը, Շահումեանը, կենդանի մնացած չը լինէր, եթէ նա գնացած չը լինէր Վենետիկ, եթէ Վենետիկում չը լինէին ժրաջան հայ վարդապետներ: Միւնիքի և Արցախի բազմաթիւ վանքերը, հայ դօրքերի կատարած գործերի ակնատեսները, լեզու ու կարողութիւն չունեցան պատմելու իրանց տեսածները, եթէ հաշի չառնենք Եսայի կաթողիկոսի կիսատ մնացած պատմագրութիւնը:

Ժամանակակիցների այդ մտաւոր աղքատութիւնն է պատճառ, որ հայերի քաղաքական վերածնութեան ժամանակի պատմագիրը լիակատար տեղեկութիւնների պակասութիւն է զգում: Արխիվներից հանած գրագրութիւնները, ճիշտ է, առատ են, բայց նրանցից կարելի է կազմել ազատական շարժման արտաքին, զիպլոմատիական պատմութիւնը, որ չէ կարող չոր ու ցամաք չը լինել, քանի որ նրա աղբիւրները պաշտօնական թղթերն են, իսկ այդպիսի թղթերի մէջ իրակա-

նութիւնը կամ գունաւորված է լինում կամ չափազանց նեղ շրջաններում ներկայացրած: Ոչ մի պատմութիւն չէ կարող կատարեալ լինել, եթէ նրա մէջ բացակայում են ներքին հանգամանքները, եթէ պատմութիւն ստեղծող ժողովուրդը չը կայ մէջ տեղ: Ուստի հասկանալի է թէ նրան թանկագին, եզակի մի աղբիւր է Ստեփանոս Շահումեանի գրել տուած պատմութիւնը, որ թէև շատ համառօտ է, բայց պահած ունի իր մէջ այնպիսի մանրամասնութիւններ, որոնց չէինք հանդիպի պաշտօնական գրագրութիւնների մէջ: Դա հայ գինուորներից մէկի վկայութիւնն է, մի գինուորի, որ չէ մոռացել հարազատ գոյներով նկարել իրականութիւնը, պատմել մեզ հայի առաքինութիւններն ու արատները, հերոսական գործողութիւնների փայլուն և մութ կողմերը:

Սրանք այդ պատմութեան գեղեցիկ զարդերն են: Բայց չէ կարելի չը խոստովանել և այն, որ նա միանգամայն գոհացնել քննողին չէ կարող: Գործի գրական արժանաւորութիւնները անուրանալի են. ոչ ոք հայ վարդապետներից չէր կարող այնպէս գրել այդ պատմութիւնը, ինչպէս գրեց Մխիթարի դպրոցին պատկանող վարդապետը: Բայց նրա գործի մէջ նկատվում է միակողմանիութիւն. դա հեռու աշխարհում, ուրիշ թելադրութեամբ գրված մի յիշատակարան է: Թելադրողը զարգացած, ամեն ինչին լաւ տեղեակ մարդ չէր, իսկ գրողը, ի հարկէ, չէր կարող վերաստու-

գել նրա ասածները, պիտի մեքենայի դեր կատարէր: Եւ այդ պատճառով Սիւնեաց աշխարհի ապստամբութիւնը չէ ներկայանում այն զրութեան մէջ, ինչպէս էր իրապէս: Նա երևում է իբրև յանկարծ բռնկված, արհեստական մի հրդեհ, որ չէ ունեցել իր նախընթաց պատմութիւնը, առաջուց պատրաստվող այրեցիկ նիւթերը: Ստեփանոս Շահումեանը, իբրև մէկը գլխաւոր գործիչներից, կամեցել է չափազանց մեծացնել իր կատարած դերը: Ուստի այսպէս է պատմում գործի սկզբնաւորութիւնը:

Լէզգիների արշաւանքները, ասում է նա, տակն ու վրա արեցին Ղարաբաղի և Սիւնեաց երկրի ազգաբնակչութիւնը: Ղափանում տիրեց կատարեալ սարսափ. երթևեկութիւնը դադարեց, մարդիկ կասկածով էին վերաբերվում միմեանց, քաղաքը քաղաքի, գիւղը գիւղի չէր հաւատում: մէկը միւսին թշնամի էր համարում: Ահա այդ աղէտալի զրութեան ժամանակ ինքը, Ստեփանոս Շահումեանը, գնում է վրաց իշխան Շահ-Նաւազի մօտ և խնդրում է նրան որ մի զօրապետ տայ հայերին՝ թշնամիների դէմ կռելու համար: Այդ միտքը ընդունել տալու համար Շահումեանը, իբր թէ, դիմել էր և կեղծիքի. իր հետ տարել էր Ղափանի յիսուն տանուտէրերի անուններից գրված մի հանրագիր, որի մէջ նրանք խնդրում էին տալ իրանց մի փորձված զօրապետ, իսկ իրանք պարտաւորվում էին զօրք հաւաքել, պատերազմակա-

պատրաստութիւններ տեսնել և իրանց գաւառը պաշտպանել թշնամիներէց: Թուղթը յօրինել ու գրել էր Ստեփանոսը, իսկ նրա վրա դրած կնիքները կեղծ էին. Ստեփանոսն էր շինել տուել այդ կնիքները: Շահ-Նաւազը, իբր թէ, հաւատացել է այդ կեղծած թղթին և Սիւնիք է ուղարկել Դաւիթ-բէկին, որ իր մօտ էր գտնվում:

Այսպէս է բացատրում Շահումեանը Ղափա-նի պատերազմների սկզբնապատճառը: Բայց այդպէս է: Մենք, որ քայլ առ քայլ ծանօթացանք ժամանակի գէպքերի հետ, կարող ենք ամենայն վստահութեամբ ասել որ այդպէս չէ: Պատահական հանգամանքի ծնունդ չէր Դաւիթ-բէկի գործու-նէութիւնը Սիւնիքում: Նրան վրաստանից Սիւ-նեաց աշխարհը տանողը Ստեփանոս Շահումեանի կեղծած թուղթը չէր, այլ այն մարդը, որ այդ միջոցին պառկած էր իր գերեզմանի մէջ, Ասորա-խանի հայոց եկեղեցու բակում—Իսրայէլ Օրին: 1698 թւականից էր պատրաստվում այն գաղա-փարը, որ այժմ աճման վերջին աստիճանին էր հասել, հասունացել էր, դարձել սուր և վառօդ, բոջն էր դրել հայոց լեռներում՝ ազատութիւն ձեռք բերելու համար: Նշանաւոր հայ հայրենասէրը դրել էր հիմքը, ամրացրել. նրան վիճակված չէր Ասորախանում հայկական զուռը կազմել և ան-ձամբ մասնակցել Պետրոս Մեծի արշաւանքին գէպի Պարսկաստան, մի արշաւանք, որին նա ինքը սպասում էր այնքան անհամբեր կերպով

և որին սպասելը սովորեցրել էր և հայերին:

1722 թւականից առաջ չէր կարող երևան գալ Դաւիթ-բէկ, թէ՛ իր Շահումեանը մի քանի կեղծած հանրագրեր ունենար իր ձեռքում. որովհետև միայն այդ թւականին Պետրոսը շարժեց իր զօրքերը գէպի Հայաստանի կողմը, միայն այդ ժամանակ առաջ եկաւ հայ զինուորութիւնը, կա-յացաւ հայերի և վրացիների զինուորական եղ-բայրակցութիւնը՝ վախտանգի պէս մի իրէջալիստ թագաւորի հրամանատարութեան տակ: Շահ-Նա-ւազը, Դաւիթ-բէկին Սիւնիք ուղարկողը, վախ-տանգի որդի Բակարն էր, որ այդ ժամանակ կա-ռավարում էր վրաստանը իր հօր բացակայութեան պատճառով: Մենք տեսանք որ վախտանգը այդ ժամանակ հայ-վրացական բանակը հաւաքել էր Գանձակի մօտ՝ Պետրոսի առաջը գնալու համար: Նա էր, որ կազմակերպում, ղեկավարում էր հայկա-կան զօրքը, հրահանգներ էր տալիս հայերին. նրա կարգադրութեամբ էր որ Շահ-Նաւազը պատերազ-մական գործերին տեղեակ հայերին ուղարկեց՝ հայոց բանակը առաջնորդելու: Մեզ ծանօթ Իվան Կարապետը, ղեկավարութեան պաշտօնով Գանձա-սար հասնելուն պէս, հաղորդում էր ռուսաց կառավարութեան, ի միջի այլոց, և այն, թէ վախ-տանգի որդին իր մարդկանցից 30 հոգի է ու-ղարկել հայերի մօտ *): Եթէ սա Դաւիթ-բէկի

*) ЭЗОВЪ, кр. 366:

խումբը չէ, պէտք է, ուրեմն, լինի մի այլ փաստ, որ ցոյց է տալիս թէ Շահ-Նաւազը, Վրաստանի այն տարտամ ու վտանգաւոր ժամանակներում, իր մարդկանցից ուղարկում էր հայերին ոչ թէ իբրև ողորմութիւն, ոչ թէ կեղծած թղթերի ազդեցութեան տակ, այլ իբրև մի անհրաժեշտութիւն, որ պահանջում էր ընդհանուր գործը Դա երկու ազգերը միացնող ծրագրի մի մասն էր։

Եւ Ղափանը բոլորովին անպատրաստ ու անտեղեակ չէր, ինչպէս ներկայացնում է Շահումեանը։ Նա պատրաստվում էր վաղուց, Ղարաբաղի հետ միասին և Ղարաբաղի նման, այսինքն նախ իւրացնում էր զէնքի ոյժով ազատութիւն նուաճելու գաղափարը և ապա, երբ հասաւ պայմանաւորված ժամանակը—Պետրոսի արշաւանքը, երբ այլ ևս կասկած չը կար որ պէտք է վառել ապստամբութեան հրդեհը, նա էլ զէնք վերցրեց։ Ղափանը մի անջատ ու առանձին գործ չէր սկըսում, այլ հայ զինուորութեան մի մասն էր, նրա մի թեր։ Մի եր' իր, որի տէրերը չէին էլ ուղեցել ստորագրել Շահումեանի կազմած թուղթը, չէր կարող յանկարծ, միանգամից բռնկվել և տարիների ընթացքում նահատակվել մի գաղափարի համար, որ մինչև այդ անյայտ էր։ Շահումեանի ասելով, բռնկեցնողը Դաւիթ-բէկն էր իր փոքրիկ խմբի հետ։ Բայց անկարելի է ծուխ ստանալ այնտեղ, ուր չը կան այրեցիկ նիւթեր. գաղափարը ոչ մի ազգի մէջ չէ ծնվում ու զարգանում կա-

խարդական գաւազանի մի շարժումով, օրերի, նոյն իսկ մի քանի ամիսների ընթացքում *)։

Ո՛չ, պատրաստի նիւթեր կային երկրում, երբ 1722 թուականին այնտեղ գնաց Դաւիթ-բէկը։ Եւ բոլորովին հարկաւոր էլ չէ որ այս նշանաւոր մարդը հայերի ազատագրութեան գաղափարի սկզբնապատճառ համարվի։ Առանց այդ էլ նրա կատարած դործը շատ բաւական է, որ մեր առջև նկարվի նրա վիթխարի պատկերը։

Ո՞վ էր Դաւիթ-բէկը։—Մէկը մեր պատմութեան ամենանշանաւոր դէմքերից։ Մեր ոչ մի նշանաւոր պատմական գործիչ չունի իր մանրա-

*) Մեր անմոռանալի վիպագրող Բաֆֆին էլ իր «Դաւիթ-բէկ» վէպի մէջ Շահումեանի ցուցմունքներին է հետևում և զարգացնում է Սիւնիքի ապստամբութեան պատմութիւնը իբրև պատահական կերպով սկսած, մի խեղճ թղթից առաջ եկած և զարմանալի հեշտութեամբ դուրս բերած գործ։ Սա դեռ վէպ է։ «Թամասի Մէլիքութիւններ» աշխատութեան մէջ էլ, որ մի պատմական ուսումնասիրութիւն է, դէպքերը նա պատմել է վաչք ի վերջոյ Բաֆֆին իր ձեռքի տակ չունէր այն նոր նիւթերը, որոնք բոլորովին ուրիշ կերպարանքի մէջ են ներկայացնում հայերի ազատական շարժումը X VIII դարի սկզբում։ Բայց նրա ժամանակ էլ ոտուց զրականութեան մէջ կային բաւականաչափ նիւթեր՝ իրերի իսկական դրութիւնը ըմբռնելու համար։ Առհասարակ մեր առաջնակարգ, տաղանդաւոր վիպագրողը բազմակողմանի և խոր ուսումնասիրութիւն չէ կատարել Ղարաբաղի և Սիւնիքի այս գործերի վերաբերմամբ, որոնք տեղի ունեցան X VIII դարի սկզբում։

մասն կենսագրութիւնը.— այսպէս է և Դաւիթ-բէկը Շահումեանը մեզ միայն մի քանի բառեր է տալիս Սիւնեաց երկրից էր Դաւիթ-բէկը, «հայկազեան տոհմից», «ազնուական, բարերապաշտ, արդարակորով, ծանօթ զրոյց, արեասիրտ, երկայնամիտ խորհրդով, զօրաւոր բանիւք և գործովք, վրէժխնդիր թշնամեաց ազգին մերոյ»։ Եւ ուրիշ սչի՛նչ, ոչ ծննդեան տեղ ու թւական, սչ անցկացրած կեանքի պատկեր։ Մենք միայն տեսնում ենք մի պատրաստ անուն, պատրաստ գործող։ Այդպէս են և հայկական գինուորութեան բոլոր պարագլուխները։ Բայց Դաւիթ-բէկը սովորական գործիչներից չէր. բնութիւնը պարզեւել էր նրան արտասովոր ընդունա ութիւններ, այլապէս նա չէր կարող կատարել այնքան գործեր, որոնք մեր հայկական իրականութեան մէջ հրաշքների կերպարանք են ընդունում։

Սիւնիքում նա գտաւ միայն հում նիւթեր, ցիր ու ցան ոյժեր, որոնք մշակված չէին՝ գործը առաջ տանելու համար. կարելի է ասել որ իսկապէս պատրաստ, առձեռն և միանգամայն հաստատուն մի ոյժ միայն կար— ժողովրդի ապստամբական տրամադրութիւնը։ Մնացածը պէտք էր ստեղծել, միացնել, մարմին և արիւն դարձնել, կեանքի հրաւիրել։ Եւ Դաւիթ-բէկը այդպէս էլ արաւ մի եռանդով, մի այնպիսի ընդունակութեամբ, որ միանգամայն ապահովում էր ձեռնարկութեան աջողութիւնը։

Յայտնվելով երկրի մէջ իբրև յեղափոխական մի առաջնորդ, նա արդէն չափած-կշռած ունէր հանդամանքները, միջոյցները։ Ամենից պարզը, հիմնականը, նա, որ գործի հողին էր կազմում, պատերազմելու եղանակն էր։ Մի լաւ կազմակերպած ժողովրդական, սլարտիզանական պատերազմ — հաւ ամենագլխաւորը։ Պատերազմ մանր խմբերով, Օրբի փայտայած եղանակով, այսինքն յանկարծակի վրա տալով, քամու պէս յարձակուելով. այս դէպքում յարձակուողը թեթև է, դիւրաչարժ և սարսափ է ազդում, — մի հանգամանք, որ ամենամեծ յաղթութիւնների չափ զօրաւոր է։

Իբրև սկզբնական փորձ, իբրև ամենառաջին քայլ, որ տանում էր Սիւնիքը դէպի ապստամբական ծուխը, Դաւիթ-բէկը անձամբ մի արշաւանք է կատարում։ Շտապով գումարելով ձեռքի տակ ընկած առաջին պատրաստ ռազմիկ ոյժերը, թւով մօտ 400 մարդ, նա Իւչ-Թափալարի ընդարձակ դաշտավայրում կայծակի պէս ընկնում է Ղարաչօլու անունով թուրք ցեղի վրա և ոչնչանում նրան։ Դա ընդհանուր ապստամբութեան ազդանշանն էր, և երկրի զանազան կողմերից սկսում են հաւաքվել հայ մէլիքներ ու տանուէրեր իրանց փոքրիկ զօրախմբերի հետ։ Շարժումը այնքան արդէն հասունացած էր, որ ազդանշանը արձագանք է տալիս ոչ միայն Ղափանի լեռներում, այլ և անցնում է Գողթանի վրայով, հասնում է մինչև իսկ Արաքսի ափին. Հին-Ջուղան էլ, Շահ-Արասի

կուտած աւերակների վրա նորից կեանք սկսած այս փոքրիկ գիւղը, ապստամբութեան հետ է:

Սիւնիքում էլ, ինչպէս և Ղարաբաղի Սղնախներում, հայ զինուորութիւնը իր առջև ունի մի և նոյն անհրաժեշտութիւնը—կռիւ տեղական մուսիլման ազգաբնակութեան դէմ: Մի անհրաժեշտութիւն էր դա, որ ունէր իր պատմական և ռազմագիտական խոր պատճառները: Հայերը հպատակ էին երկու իշխանութիւնների. մէկը տեղական խանն էր կամ բէկը, երկրի անմիջական տէրը և կառավարիչը, իսկ միւսը—պարսից կենտրոնական իշխանութիւնն էր, Շահերի կառավարութիւնը: Ապստամբութեան հետ անմիջապէս և ամենից առաջ ընդհարուողը տեղական իշխանութիւնն էր, որի ոյժը տեղական մուսիլման ազգաբնակութիւնն էր: Ուրեմն կուեկ ազգաբնակութեան դէմ, նախ և առաջ նշանակում էր մաքրել երկիրը անհաշտ թշնամի մի տարրից, որ իր կրօնական հասկացողութիւններով, դարերի նուիրագործած իրաւունքով տիրապետող էր հանդիսանում, իսկ հայը—նրա ստրուկը. միայն մաքրված երկրում կարող էր ապստամբութիւնը ազատ գործել, կենտրոնանալ, ոյժեր համալ. մբել: Տեղական խաներին և բէկերին բոլորովին թուլացնել—տա ամենակարևորն էր գործի աջողութեան համար:

Եւ Դաւիթ-բէկը ամենայն եռանդով այդ իսկ ծրագիրն էր առաջ տանում: Նա լաւ զիտէր որ պարսից կենտրոնական իշխանութիւնը ոչ միայն

հետու է, այլ և թոյլ, քայքայված, հոգեվարքի մէջ. նրա հետ գործ ունենալու հարկաւորութիւն չի լինի: Ուստի հայ զօրապետը իր բոլոր ոյժերը լաւում էր տեղական թշնամի ազգաբնակութեան դէմ. նա մաքրում էր երկիրը մի դարմանալի յամասութեամբ: Եւ սկսվեց ներքին պատերազմը, անխնայ, երկարատև, կատաղի պատերազմ: Դաւիթ-բէկը կարողացաւ արծարծել այդ կրակը, մի անազկն հրդեհ գոյացնել: Նրան շատ լաւ աջողվեց հանել միմեանց դէմ հարեաններին, ատամներով կուեկու եռանդով ոգետել նրանց: Երկու ժողովուրդ գուրս էին եկել իրար դէմ. դա ցեղերի, կրօնների ընդհարում էր: Մէկը եկուորն էր, որ երկար ժամանակ աիրել էր թաթարական իսլամի բոլոր անդթութիւններով. իսկ միւսը բնիկ, քրիստոնեայ ժողովուրդն էր, որի մարտիրոսական համբերութիւնը այժմ սպառվել էր: Դարերը այդ երկու թշնամիների մէջ շատ դառնութիւն, շատ թոյն էին կուտել: Այժմ եկել էր հաշի, վրէժի ժամը: Եւ միշտ ճնշված քրիստոնէութիւնը, ազատութեան հովերով արբեցած, ղէնքը ձեռքին, կատաղի էր, խնայել չը գիտէր, անդթութեան էր հասցնում իր գործողութիւնները:

Լեռներում բոլորված պատերազմի տապաբէզը հետզհետէ լայնանում էր, ընդարձակվում: Տեղացի թուրք ազգաբնակութեան ձեռք ևն տալիս հարեան խաները, Բարգուշատը, Օրգուբատը,

Նախիջևանը, մինչև իսկ Արաքսով բաժանված
 Ղարադաղը ջարդվող իսլամի օգնութեան են վա-
 դում. ոչնչացնող արշաւանքները կրկնվում են
 յաճախակի՝ ահագին քանակութեամբ զինված զի-
 շատիչներ թափելով երկրի ներսը: Դաւիթ-բէկը,
 զինված անխուով հրամանատարի սառնասրտու-
 թեամբ, կարգադրութիւններ է անում, հարուած-
 ներ է ուղղում դէպի այն կողմերը, որտեղից
 վտանգ է տեսնում: Դրսից նա օգնութիւն չունի.
 Ղարաբաղի Սղնախները կապված էին նրա հետ
 սերտ յարաբերութիւններով, բայց օգնական զօ-
 րագնդեր չէին ուղարկում.—այնտեղ էլ հարկաւոր
 էին զօրքերը, այնտեղ էլ գործ չատ կար: Շատ
 խիստ պահպանվող մի սիստեմ ենք նկատում հայ-
 կական ամբողջ ապստամբութեան մէջ.—նա տե-
 ղական բնաւորութիւն ունի, ամբացած յայտնի
 տեղերում ճանաչում է գործողութիւնների յայտ-
 նի սահմաններ, չէ ոգևորում զինուորական ար-
 կածախնդրութիւններով, մեծ-մեծ նպատակներ
 չունի: Միայն մի անգամ ենք տեսնում Մէլիք-
 Աւանին Սիւնիքում. նա իր զօրքով պաշարում է
 Որսանայ բերդը, բայց աջողութիւն չէ ունենում:
 Եւ Դաւիթ-բէկը կարօտ էլ չէ դրսի օգնու-
 թեան. նա զարգացնում է տեղային պատերազ-
 մական միջոցները, և որքան աւելանում է թշնա-
 միների թիւը, այնքան աւելի շատ է նա գոր-
 ծի մէջ մտայնում ռազմիկ ոյժեր: Իբրև կազմա-
 կերպող, իբրև ժողովրդից զինուորական բա-

նակներ ստեղծող, նա մի կատարեալ տաղանդ է.
 գործում է կրակոտ եռանդով, նոյն իսկ անողոր
 խստութեամբ, պահանջող, պատժող ու վարձատ-
 րող է, անաջողութիւններից չէ ընկճվում: Այս-
 պէս, Հալիձորի Մէլիք-Փարսաղանն ու նրա վե-
 սայ Տէր-Աւետիքը սկզբում չը կամեցան միանալ
 ապստամբութեան և անտես արին Դաւիթ-բէկի
 հրաւերը: Եւ ահա առաջին յարմար միջոցին Դա-
 ւիթ-բէկը ձերբակալում է երկուսին, բանտար-
 կում Շնհէրի բերդում: Մէլիք-Աւանի կարգա-
 դրութեամբ ազատվելով բանտից, մէլիքն ու քա-
 հանան այլ ևս անհնազանդ ու անմիաբան չեն.
 նրանք մտնում են գործի մէջ և հանդիսանում
 են, ժանաւանդ քահանան, հերոսներ բազմաթիւ
 կռիւների մէջ: Շատ բնորոշ է այս եղելութիւնը
 և ցոյց է տալիս թէ որքան լու էր ըմբռնել Դա-
 ւիթ-բէկը իր ազգի հոգեբանութիւնը: Տաղան-
 դաւոր զօրապետը գիտէր ժամանակին և փրկա-
 բար երկիւղի միջոցով գործել:

Նոյն տաղանդն է երևում և Սիւնիքում եղած
 զօրքերի դասաւորութեան մէջ: Դա մի տեղ հա-
 մախմբված մի բանակ չէր: Իւրաքանչիւր գաւառ
 ունէր իր տեղական զօրքը, որ դասվում էր
 տեղական մէլիքի կամ տանուտէրի հրամանա-
 տարութեան տակ: Այդ զօրաբաժինները, առան-
 ձին առանձին վերցրած, փոքրիկ բաներ էին,
 յաճախ չէին էլ հասնում հազարի: Ամեն մէկը
 պիտի պաշտպանէր իր գաւառը, բայց և միշտ

պատրաստ պիտի լինէր օգնութեան հասնելու հարևան գաւառին, երբ մեծ վտանգ էր սպառնում: Ընդհանուր արշաւանքների ժամանակ տեղային զօրաբաժինները միանում էին: Ինքը, Դաւիթ-բէկը, իրեն զլիսաւոր հրամանատար, ապրում էր մի յայտնի տեղ, շրջապատված իր օգնականներով, կիթէ ներկի է այս նամանութիւնը—իր զլիսաւոր շտաբով. այդտեղից էլ նա հրամաններ էր արձակում, ղեկավարում էր գործերը: Սկզբում նրա ընտելութեան տեղը Ծնհէր բերդն էր, Տաթևի ձորում. բայց երբ այդ կողմերում այլ ևս կուրի գործ չը մնաց, երբ պատերազմի ամբողջ կատաղութիւնը ծանրացաւ Սիւնիքի հարաւային կողմերում, նա տեղափոխուեց Դափան և այդտեղ իր գործողութիւնների յենարան դարձրեց Հալի-ձորը, մի ամբացրած բերդ կառուցեց այնտեղ:

Տեղական, սնջատ զօրաբաժիններով գործ առաջ տանելու սխտեմը կարող էր կատարելալ աջողութիւն ունենալ միայն այն դէպքում, երբ այդ սնջատ ոյժերը միացնող, մի ընդհանուր ծրագրի ենթարկող հեղինակաւոր ձեռք կար: Դաւիթ-բէկը հէնց այդպիսի ձեռք ունէր. նրա հեղինակութիւնը ահագին էր, ուստի և նրա յարած մեքենան սնասխալ գործում էր ցոյց տուած ուղղութեամբ: Մեծ շիտթութիւններ, անկարգութիւններ չէին խանգարում գաւառների կապող միութիւնը: Տեղային ինքնօգնութեան գաղափարը այնքան զարգացած էր, որ երբ թշնամին յար-

ձակվում էր մի թոյլ կէտի վրա, հարևան զօրախմբերը, տեղեկութիւն ստանալով այդ մասին, իսկոյն միանում էին յարձակվողների դէմ:

Կարգապահութիւնը խիստ էր, և Դաւիթ-բէկը նրան հաստատ պահելու համար երբեմն նոյն իսկ անգթութեան էլ էր դիմում: Մեր պատմութեան մէջ շատ յաճախ չեն այնպիսի դէպքեր, երբ ընդհանուր գաղափարը մոռացնել տար տեղային, գաւառական առանձնութիւնը: Դաւիթ-բէկի երկամիտ ձեռքը, որ իր ծանրութեամբ խրատել ու խելքի էր բերել Մէլիք-Փարսաբանին և Տէր-Աւետիքին, մի դէպքում էլ ցոյց տուեց որ գողալ, թուլանալ չը դիտէ, երբ պէտք է կարգապահութեան, անձնուէր ծառայութեան դասեր տալ: Օրգութաւի կողմից մեծ քանակութեամբ թուրքեր յարձակվում են Դաշտուն աւանի վրա: Նրանց դէմ իր զօրքով դուրս է դալիս Կալերի Պապ զօրավարը. բայց վախկոտի մէկն է դառնում և, տեսնելով թշնամու բազմութիւնը, վատարար փախչում է: Դաւիթ-բէկը, լսելով այս բանը, անձամբ մի զօրաբաժին է տանում թուրքերի դէմ, որոնք կարողացել էին, օգտուելով Պապի վախկոտութիւնից, աւերել շրջակայ հայ գիւղերը. յարձակվողները փախչում են Դաւիթ-բէկի առաջից, բայց հայ զօրավարը զբանով չէ բաւականանում. Պապը հարց ու փորձի է կանչվում և իր երկչոտութեան համար զլիսատվում է Դաւիթ-բէկի հրամանով: Եւ դեռ պէտք է աչքի առաջ ունենալ.

որ Պապը գրանից առաջ ղօրքերի մի լաւ առաջ-
նորդ էր հանդիսացել:

Այսպիսի եռանդուն, խիստ միջոցներով, խե-
լացի կազմակերպութեամբ, հզօր կամքով ղեկա-
վարվող հայկական ազատամբռութիւնը մի կարճ
միջոցում փայլուն հետևանքների է հասնում: Կա-
րիք չը կայ այստեղ յիշատակելու այն բոլոր պա-
տերազմները, որոնք տեղի էին ունենում Ղափանի
և սահմանակից գաւառներում: Դրանք բազմաթիւ
են, կրում են յանկարծակի յարձակումների, կայ-
ծակի արագութեամբ իջնող հարուածների բնա-
ւորութիւն: Եւ աջողութիւնը միշտ հայերի կողմը
չէ, նրանք էլ ենթարկվում են դառն հարուած-
ների. եղան գէպքեր, երբ Դաւիթ-բէկը հարկա-
գրված էր նահանջել թշնամու առջևից:

Բայց անաջողութիւնները չէին վհատե-
ցնում, այլ, ընդհակառակն, աւելի ևս բորբոքում
էին կատաղութիւնը երկու, միմեանց գէմ վեր
կայած, ազգերի մէջ: Դաւիթ-բէկը թշնամու գէմ
գործ է ածում նրա ղէնքը. «ախն ընդ ախան»
սկզբունքը, որ մահմեդական Արևելքում շարու-
նակում էր մնալ իբրև ամենից պարզ հասկանալի
օրէնք, ղեկավարում էր և Դաւիթ-բէկին: Եւ
պէտք է գրա համար մեղադրել սիւնեցի սաղան-
դաւոր հրամանատարին: Թաղամեր աւանում մը-
նացել էին 60 տուն թուրքեր. չը կամենալով
զաղթել, նրանք խնդրել աղաչել էին հայերին
չնորհել իրանց այդտեղ ապրելու իրաւունք և փո-

խարէնը խոստացել էին հպատակվել հայերին:
Բայց երբ Օրդուբասի թուրքերը մի արշաւանք
են գործում գէպի խաղաղ հայ գիւղերը, քանդում
են նրանցից երկուսը, կոտորում են տղամարդ-
կանց և գերի տանում կանանց ու երեխաներին,
Դաւիթ-բէկը հրամայում է, իբրև վրէժ, կոտորել
Թաղամերի այդ հպատակ թուրքերին: Հայ ղօրքե-
րը կատարում են այդ հրամանը և ապա սկսում
են որոնել ուրիշ թուրքերի, որպէս զի հատու-
ցումը լրակատար լինի: Կոտորում էին և այն
հայերին, որոնք մահմեդականացած էին: Թաղա-
մերի կոտորածը, անշուշտ, մի անգթութիւն էր,
որը չէ կարելի արդարացնել մարդկայնութեան
տեսակէտից: Սակայն պէտք է նկատի առնել շատ
հանգամանքներ. ազատամբական կռիւ մղելու մի-
ջոցները և այդ միջոցների զարգացրած կատաղու-
թիւնը, ժամանակի հասկացողութիւնները, չափից
զուրս լարված այն տենդային դրութիւնը, որ ան-
գութ ու անխնայ էր դարձնում հայերին ու թուր-
քերին՝ փոխադարձ թշնամութեան մէջ:

Հերոսական, բուն ժողովրդային կռիւը ծնում
է հերոսներ. Եւ Սիւնիքի պատերազմները շատ
հարուստ են հերոսներով: Դրանց մէջ առաջնու-
թիւնը, ի հարկէ, պատկանում է Դաւիթ-բէկին:
Բայց նրա ձեռքի տակ անուն ու հռչակ հանցիին
քաջեր, որոնք նոյնքան անմոռանալի են, որքան
ինքը, ազատարար պատերազմը: Պատմութիւնը
մեր առջև բաց է անում մի շարք զեղեցիկ անուն-

ներ: Ահա Մխիթար սպարապետը, Թորոս իշխանը, ահա Մէլիք-Փարսազանը իր հուժկու փեսայ Տէր-Աւետիքի հետ, ահա Բայինդուրը, Բալին, ահա, վերջապէս, ինքը, պատմիչ Ստեփանոս Շահումեանը: Պէտք է ասել որ այդ անվեհեր զինուորներն էին հայ զօրավարի թէն ու թիկունքը, լրացնում էին այն նպատաւոր հանգամանքները, որոնք ազատութեան գործի կատարել յազմանակն էին ապահովում: Դրանց չնորհիւ էր, որ Դաւիթ-բէկը ստիպված չէր ամեն մի արշաւանք անձամբ վարել, այլ կարողանում էր ընդհանուր կարգադրողի դերը կատարել, կազմել մի կենտրոն, որտեղից արձակվում էին պատերազմի այս կամ այն մասը գլուխ բերելու հրամաններ:

Եւ նրա ստորագրեալները կատարում էին այդ կարգադրութիւնները բարեխղճութեամբ, և ուսնողով: Ոչ միայն փոքրիկ արշաւանքների մէջ, այլ և աւելի բարդ ու դժուար գործերում նրանք ցոյց էին տալիս հրամանատարի ընդունակութիւն, հերոսական քաջագործութիւններ: Այսպէս, Մխիթար սպարապետն ու Տէր-Աւետիքը իրանց բազմաթիւ յաղթութիւնները պատկեցին Չելու անուսով խիստ ամուր բերդի նուաճումով: Իսկ Բայինդուրը հռչակեց իր անունը այն խոչոր յաղթութեամբ, որ տարաւ Մեղրիի պատերազմի մէջ: Թուրքերը ահագին բազմութեամբ պաշարել էին Մեղրին, պաշարուածները աջողութեամբ դիմադրում էին յարձակումներին, բայց սակաւաթիւ-

էին: Օգնութեան է հասնում Բայինդուրը, որին աջողում է իր զօրաբաժնով մտնել պաշարված դիւղաքաղաքը: Բնակիչները ուրախութիւնից հիւրասիրութիւն ևն պատրաստում զօրքի համար: Բայց Բայինդուրը սըղելում է մի բան ուտելը և երգվում է բերանին պատառ չը դիպցնել, քանի որ թշնամին դեռ չէ վանդվել: Նա տեղեկութիւն էր ստացել որ պաշարողները մեծ օգնութիւն ևն սպասում Արաքսի միւս ափից, ուստի շտապեց իր հարուածը իջեցնել, քանի դեռ թշնամին շատ չէ ուժեղացել: Նա կազմում է ճակատամարտի ծրագիրը և յարձակվում է թշնամու վրա: Յաղթութիւնը փառաւոր էր: Թուրքերը, ահաւոր ջարդ ուտելով, փախուստ գարձան, բազմաթիւ զերիներ և իրանց ամբողջ բանակը թողնելով հայերի ձեռքին: Ամբողջ Ղափանը տօնեց այդ նշանաւոր յաղթութիւնը:

Իր զարաւոր ստրկութեան կեղտերը արիւնով լուացող երկիրը կարող էր պարծենալ Դաւիթ-բէկով և նրա օգնականներով: Բայց նոյն այդ օգնականների համար պակաս պարծանք չէր երկաթէ կամքով զինված մի հրամանատար ունենալը: Նրա երկաթէ ձեռքն էր կարգ ու կանոն պահպանում: Առանց նրան հերոսների այդ խմբի մէջ չէր լինի միութիւն, կարգապահութիւն: Մենք տեսնք որ գործի համար Դաւիթ-բէկը գլխատել տուեց Պապին: Բայց պատմութիւնը դրանից աւելի մի նշանաւոր փաստ էլ է հաղորդում: Դա-

ւիթ-բէկը մահւման վճիռ արձակեց և իր ամենա-
 նշանաւոր օգնականներէից մէկի, Մխիթար սպա-
 րապետի դէմ: Սպարապետ անունը, որ Շա-
 հումեանի գրել տուած պատմութեան մէջ միշտ
 կ'ազած է Մխիթարին, ցոյց է տալիս որ այս մարդը
 Դաւիթ-բէկից յետոյ երկրորդն էր զօրքերի
 հրամանատարութեան մէջ: Մենք չը գիտենք,
 իսկապէս գոյութիւն ունէր այդ հին տիտղոսը
 Սիւնիքում, թէ նրան ստեղծել է պատմութիւն
 գրող վարդապետը: Բայց բոլոր հանգամանքները
 ցոյց են տալիս որ Մխիթարը կարևոր գիրք ու-
 նէր զօրքի մէջ: Եւ անա Դաւիթ-բէկը ցոյց տուեց
 որ հարկաւոր դէպքում նա չի խնայի նոյն իսկ
 այդ քաջ և նշանաւոր մարդուն: Հանգամանքները
 դարձեալ խիստ բնորոշ են: Մխիթարի և Դաւիթ-
 բէկի մէջ ինչ-որ խռովութիւն է ընկնում: Մի կուի
 ժամանակ Մխիթարը փորձում է վրէժ հանել
 բէկից. բայց ինչպէս և զել է և լինում է հայերի
 մէջ, մի այնպիսի միջոցով, որ վնասում էր ոչ թէ
 հակառակորդին, այլ ընդհանուր գործին: Կուի
 տաք ժամին Մխիթարը յանկարծ յետ է քաշում
 իր զօրաբաժինը. թուրքերը օգուտ են քաղում
 այդ շփոթութիւնից, յարձակուում են, ջարդում
 հայերին, վերջնում են շատ գերիներ: Դաւիթ-
 բէկը, սուսնայ այլ և այլութեան, հրամայում է
 սպանել Մխիթարին: Բայց նրան չըջարատող մե-
 ծաւորները աւելի սասնաւիրտ են դանդում:
 Մխիթարի արածը վատութիւն էր. բայց եթէ այդ

քաջի ցոյց տուած ծառայութիւնները կշռի դնովին,
 այս դէպքը ներողամտութեան արժանի մի թեթե
 յանցանք կը լինէր: Եւ նրանք միջնորդում են,
 մահւման վճիռը ոչնչացնում: Դա մի մեծ խելօքու-
 թիւն էր. Մխիթարը հայոց գործին շատ հարկա-
 ւոր էր: Բայց և այնպէս, նա ձեռնվեց բէկի հրա-
 մանով:

Ընտանեկան այս անհամաձայնութիւնները,
 բարերախտարար, շատ չէին և Դաւիթ-բէկը կա-
 րողանում էր ժամանակին արմատախիլ անել
 նրանց: Աւելի ծանր ու դժուար էր ներքին մի ու-
 բիշ կեղտոտութեան դէմ կուելը: Դաւիթ-բէկի և
 նրա քաջերի ճանապարհը վարդերով չէր ծածկված:
 Երկրի բոլոր աէրերը չէին ոգևորված ազատ հայ-
 բնիք ունենալու դադափարով: Կային ճանապար-
 հի վրա դարան մտած օձեր էլ. կային դաւաճան-
 ներ, ուրացողներ: Վրաստանից Սիւնիք հասնելուն
 պէս Դաւիթ-բէկը ստիպված և զաւ ամենից առաջ
 մի դաւաճանի դէմ դարձնել իր պատժող ձեռքը:
 Տաթևի Մէլիք-Դաւիթը, մահմեդականութիւն ըն-
 դունած մի ստոր մարդ, որ կոչվում էր Բաղըր *),

*) Սա, ևրևի, աչն Մէլիք-Բաղըրն է, որի մասին Ե-
 վան Կարապետը գրում էր (տ. վերևում, էր. 325) թէ նա
 55 նշանաւոր հայերի զլուխները դաւաճանութեամբ կըա-
 բել էր տուել և ուղարկել Շահին: Եվան Կարապետը բայտ-
 նում էր ռուսներին թէ մէլիքները վճուել են քարուքանդ
 անել Բաղըրի բերդը: Գուցէ Որտանայ բերդն էր Բաղըրի
 բերդը. դա գանուում է Տաթևի մօտ և մահմեդականներէ

գորք հաննեց Դաւիթ-բէկի դէմ: Կուր մէջ յաղթ-վելով, ուրացող մէլիքը ընկաւ հայերի ձեռքը: Դաւիթ-բէկը ուղարկեց նրան Շնհէր, ուր նա եկեղեցու մամբողջ տասն երկու օր պիտի կրկնէր բաղմութեան առաջ ժողովրդական մի առած. «Այսը Լուսաւորչի հաւատին, վնչ ուրացող մարդուն»: Դրանից յետոյ դաւաճանը գլխատվեց և սպառնալով ազգային գործը ազատվեց մի չար թշնամուց:

Աւելի վտանգաւոր և շարագործ հանդիսացաւ Բարգուշատի Երեցվանիկ աւանի մէլիքը, Ֆոսանգիւլ անուհով: Սա, կարծելով թէ Դաւիթ-բէկի ձեռքով պիտի զրկվի իր իշխանութիւնից, հողով և մարմնով նուիրվեց թուրքերին: Նրա սարքած մի թակարդի մէջ ընկաւ հայ նշանաւոր դորագլուխներից մէկը, Չամլեղուրի Թորոս իշխանը: Բարգուշատի Ֆաթալի-խանը շատ էր ընդհարվել հայերի հետ, բայց միշտ ջարդ էր կերել. դաւաճան հայ մէլիքը խօսք կապեց նրա հետ, բայց արտաքուստ հաւատարմութիւն ցոյց տուեց Թորոս իշխանին և սրա հետ պատերազմի դուրս եկաւ Ֆաթալի-խանի դէմ: Կօրու աջող էր հայերի համար. սգևորվելով իրանց յաղթութեամբ, նը-

համար մի կարևոր ամբողջութիւն էր Դաւիթ-բէկի ժամանակ: Այսպէս ենթադրել է տալիս այն հանդամանքը, որ Մէլիք-Սաանը, ինչպէս պատմում է Շահումեանը, պաշարեց Որոտնայ բերդը, բայց չը կարողացաւ վերցնել: Վերջը Դաւիթ-բէկը քանդեց մահմեդականութեան այդ ուժեղ պատուարը:

րանք սկսեցին հարածել թուրքերին. բայց թուրքերի փախուստը մի թակարդ էր. նրանք յանկարծ յետ դարձան և յարձակվեցան հայերի վրա. այդ ժամանակ Ֆոսանգիւլն էլ ետեից յարձակվեց իր գորքով: Հայերը ընկան երկու կրակի մէջ, ջարդվեցան, գերիներ տուին: Ինքը, Թորոսը, հերոսաբար ընկաւ պատերազմի մէջ և Չամլեղուրի ոյժը ոչընչացաւ: Իսկ Ֆոսանգիւլը, խանին աւելի ևս հաճոյանալու համար, մահմեդականութիւն ընդունեց:

Թորոս իշխանի մահվան չափ ցաւալի էր և միւս աչքի ընկնող զօրապետ Մէլիք-Փարսագանի մահը: Սա էլ ընկաւ դաւաճան հայի գնդակից: Այդ դաւաճանը Ագուլիսի Մէլիք-Մուսին էր *), որ թշնամական դիրք բռնեց հայ զինուորութեան դէմ և դարձաւ նրա հակառակորդների թիկունքը:

Այսքան անողորմ էր ընտանի թշնամին: Դաւիթ-բէկի օգնականների փախուցն խումբը բազմաթիւ յամառ կռիւներ մղեց մահմեդականների դէմ, բայց ոչ ոք չընկաւ այդ պատերազմների մէջ. անվեհեր քաջութիւնը, լեռնցու յանդգնութիւնը հրաշքներ էին գործում: Միայն հայ զգուցիկ դաւաճանութիւնն էր, որ երկու նշանաւոր մարտնչողներ խլեց այդ փախուցն խմբից՝ ստոր խաբեբայութիւնների միջոցով: Մէլիք-Մուսին պիտի սպանվէր

*) Ագուլեցի Մուսարէկեան ընտանիքը երկար ժամանակ Ագուլիսի և շրջակայ գիւղերի կառավարիչն էր: Այդ ընտանիքից էր Շամախու Հասան-խանը, որ սպանվեց լեզգիների արշաւանքի ժամանակ:

Դաւիթ-բէկի հրամանով, եթէ չը լինէր Մէլիք-Փարսադանը: Հայի մէջ նոյն խակ հասարակ երախտագիտութեան զգացմունք չէ գոյանում զէպի իր ազգակիցը և այն ժամանակ, երբ այսպիսի խոշոր բարերարութիւն է ստանում նրանից: Մէլիք-Մուսին իր մարդկանց տանում է Թովմա առաքեալի վանքի գէմ, ուր ամրացած էր Դաւիթ-բէկի մի զօրաբաժինը: Բայց վերջինս մեղք է համարում իր ազգակից հայերի գէմ կուր դուրս գալ և Մէլիք-Փարսադանը առաջ է գալիս հասկացնելու ազուլեցիներին թէ այսպիսի ժամանակ հայը հայի վրա զէնք չը պիտի բարձրացնէ: Այդ ժամանակ ահա Մէլիք-Մուսու հրամանով արձակված հրայանը գեաին է գլորում Հալիձորի տիրոջը...

Ի դուր չէր Դաւիթ-բէկը այնքան անողոր խտութեամբ վարվում Մէլիք-Փոսանգիւլի և Մէլիք-Մուսու հողին ունեցող հայերի հետ: Չը նաչած այդ խտութիւններին, վատութիւնը գնալով մեծ ծաւալ էր ստանում հայերի մէջ. և հերոս հրամանատարը ստիպված էր միաժամանակ երկու տեսակ կռիւ մղել. մէկը դարաւոր թշնամու—մահմեդականութեան գէմ, միւսը—ներքին ապականութեան գէմ, որ աւելի հին, աւելի վտանգաւոր և անգութ թշնամի էր:

Պատմութիւնը, ճիշտ է, ժողովուրդներն ին ստեղծում. Սիւնիքի շարժումը, ճիշտ է, տարիներից ի վեր պատրաստվող անհրաժեշտութիւն էր և Դաւիթ-բէկը, ճիշտ է, գտաւ երկրում հասու-

նացած գաղափար. բայց չը պէտք է մոռանալ որ ժողովուրդների մէջ առաջնորդ հանդիսացող ուժեղ ու տաղանդաւոր անհատներն են այս կամ այն ընթացքը տալիս պատմութեան, հաղորդում են իրանց ժամանակին մի յայտնի հողի, գոյն: Դաւիթ-բէկը, անկասկած մի շատ ուժեղ, շատ տաղանդաւոր գործիչ, Հայաստանի բազմաթիւ դժբախտ, գերի նահանգներից մէկում իր անխոնջ աշխատութեամբ, իր անվեհեր քաջութեամբ և—գլխաւորը—հերոսական հայրենասիրութեամբ, մի այնպիսի մեծագործութիւն կատարեց, որի հետաւոր նմանութիւնն անգամ անյայտ է հայոց պատմութեան այն արիւնաներկ էջերին, որոնք գալիս են Ռուբինեան իշխանութեան ոչնչացումից յետոյ: Չորս տարվայ ընթացքում նա մաքրեց Սիւնիքը, դուտ հայկական իշխանութիւն հիմնեց այնտեղ այժի իրաւունքով,—մի իրաւունք, որ Արևելքում միակ հասկանալի, միակ արդար սկզբունքն էր այն խառն ու դժբախտ ժամանակներում: Սա հայերի համար մի այնպիսի հրաշք էր, որ, կարծես, պիտի վառէր, բորբոքէր ամբողջ ազգը, անսահման ոգևորութիւն պիտի հաղորդէր նրան. և այդ թըշուառ ժողովուրդը, որին չէր վիճակված սարկութեան շղթաները հանդիստ կերպով կրելու բախտն անգամ, ամեն կողմից պիտի դիմէր զէպի այդ լեռնային հայ իշխանութիւնը, ինչպէս խաւարի մէջ երկար խարխալի ող մարդը զիմում է զէպի հետուից

երևացող փոքրիկ լոյսը, որ զիշերային արհաւիրք-
ներից ազատվելու յոյսն է ներշնչում:

Բայց այդպէս էր հայ ժողովուրդը:—Ո՛չ,
դժբախտաբար: Այդ ազգի գերութիւնը անդառնա-
լի էր. ո՛չ մի հրաշք, ըստ երևոյթին, այլ ևս չէր
կարող համարմբել նրան հայրենի ազատութեան
օջախի շուրջը, տաքացնել նրան, վերանորոգել
նրա արիւնը, նոր առաւօտ բաց անել նրա տխուր
կեանքի մէջ: Սիւնիքը իր ձեռք բերած ազատու-
թեամբ էլ կղղիացած մնաց: Եւ այդ կղզին էլ
հեռզհեռէ փոքրանում էր, հեռզհեռէ նուազեցնում
էր ազատութեան զինուորների թիւը...

Ի՞նչ է սրա պատճառը: Մենք ներկայ աշխա-
տութեան մէջ, գեռ այն ժամանակից, երբ սկսում
էինք բացատրել արեւելեան քրիստոնեաների ազա-
տագրութեան հանդամանքները, շարունակ շեշտում
էինք հայրենիքի գաղափարի բացակայութիւնը
հայերի մէջ, շեշտում էինք այն իրողութիւնը, որ
ո՛չ ժողովրդի բանաստեղծութիւնը, ո՛չ գրականու-
թիւնը չէին տաքացնում հայերի սրտերը, չէին
վառում նրանց մէջ ազատ ապրելու մի տենչանք:
Մենք չափազանց կարճ յիշողութեան տէր ժողո-
վուրդ էինք. մեղանում գրագէտ դասը ճգնաւոր
էր, վաճառական դասը խոր խրված էր իր հաշիւ-
ների մէջ և իր ձգտումներով չէր էլ կարող թոյլ
տալ պատերազմական դրութիւն այն տեղերում,
ուր պիտի երթեկէին նրա կարաւանները, իսկ

արհեստաւոր և հողագործ դասը տոգէտ էր, ստրկու-
թեան մէջ գլուխ ճկած:

Երբ կարգում ենք մանրամասնութիւններ
այն անվերջ կրօնական վէճերի մասին, որոնք բոր-
բորված էին Կ. Պօլսում և ուրիշ տեղերում՝ լու-
սաւորչականների և կաթօլիկների մէջ, և ապա
հանդիպում ենք Դաւիթ-բէկի պէս մի բացառիկ,
լուսատու երևոյթին, ակամայ մեր մէջ հարց է
ծագում. եթէ հայերը այդ կրօնական անպաուղ
վէճերի մէջ իրանց վատնած եռանդի և հարստու-
թիւնների գոնէ մի չնչին մասը դնէին մի Դաւիթ-
բէկի տրամադրութեան տակ,—ինչք չէին կարող
պատահել հայոց աշխարհում: Եթէ պատարագի
բաժակի մէջ ջուր խառնելու կամ չը խառնելու
պատճառով այնպիսի յօժարութեամբ կախաղան
բարձրացողները, թիւքբաց բանտերում ու թիա-
րաններում տանջվողները, մի օրվայ մէջ հարս-
տութեան բարձրութիւնից աղքատութեան ան-
դունդը զլորվողները յօժար լինէին նոյն զրկանք-
ներն ու չարչարանքները կրել և այն գործի հա-
մար, որի ներկայացուցիչը Դաւիթ-բէկն էր, այն
ժամանակ, ի հարկէ, մենք ուրիշ բան կը տես-
նէինք:

Ահա ինչն էր պակասում—գաղափար, զի-
տութիւն: Չը կային այդ բաները, և ազատութեան
համար կռուողները մենակ էին, ոչ ոքին չէին կա-
րողանում ոգևորել: Այն, ինչ որ պիտի պատմենք

այսուհետեւ, աւելի ևս հաստատում է այդ տխուր իրողութիւնը:

Մի ահաւոր անուն բարձրացնելով Սիւնեաց լեռներում, Դաւիթ-բէկը գրանով արդէն վերջացրել էր գործի ամենագոյնը մասը: Տեղային մահմեդականութիւնը ընկճված էր. հարեան թուրք իշխանութիւնների արշաւանքները այլ ևս վտանգաւոր չէին հայերի համար, որոնք սովորել էին կռել և յաղթել: Մնում էր պարսից կենտրոնական կառավարութիւնը. բայց Շահ-Թահմազից առանձին երկիրը չը կար. և Դաւիթ-բէկին կը մնար հանդարտ կերպով կարգադրել գործերը իր երկրում, եթէ երևան չը դար մի նոր, աւելի զօրեղ թըշնամի:

Դա թիւրքիւն էր: Ինչպէս տեսանք, օսմանեան արշաւանքի մի ծայրը արդէն հիւսիսից հասել էր Ղարաբաղին: 1726 թւականին նրա միւս ծայրն էլ հարաւից սկսեց գործել հայ զինուորութեան դէմ, մօտենալով Ղափանին: Մեծ փորձութիւն էր գայիս հայկական զօրքերի համար: Այժմ այլ ևս թոյլ, անչնչացող Պարսկաստանը չէր կանգնած առջևում. օսմանեան բանակը արշաւում էր զանազան սղղութիւններով, աւերմունք և սարսափ տարածելով ամեն կողմ: Պարսկական երկիրներից հաւաքած աւարը ահագին էր. բայց աւելի մեծ էր գերիների թիւը. հայերը և թուրքերը մեծ խմբերով քշվում էին դէպի օսմանեան երկիրը և այնտեղ վաճառվում էին:

Սարսափը իր ազդեցութիւնը գործեց և Սիւնիքում: Հասաւ մի ժամանակ, երբ Դաւիթ-բէկը իրան համարեա մենակ տեսաւ: Արշաւող թշնամու ահը վերանորոգեց հայերի մէջ հին ստրուկի հոգին: Զօրքը փախաւ այս ու այն կողմը, շատ տեղեր, որոնք մինչև այդ միացած պատերազմում էին մահմեդականների դէմ, շտապեցին հպատակվել օսմանցիներին: Մի կարճ միջոցում Ղափանը չըջապատված էր թշնամիներով: Ինքն ըստ ինքեան օսմանեան բանակը շատ մեծ չէր. բայց հայերի դէմ կռելու համար այդ բանակում հաւաքվեցան տեղացիների մեծամեծ խմբեր. այդտեղ էին Օրգուբատի, Բարգուշատի խաները. այդտեղ էին և շատ հայեր: Գողթան գաւառը ծածուկ միացաւ օսմանցիների հետ: Չամլուղուրը, Թորոս իշխանի երկիրը, որ այնքան կարեւոր դեր էր կատարել հայոց պատերազմների մէջ, այժմ տատանվում էր և պատրաստ էր առաջին իսկ յարմար դէպքում անցնել օսմանցիների կողմը: Դրսից եկած ահաւոր ոյժը ներքին կատարեալ քայքայման, դարաւոր անբարոյականութեան յուսահատեցնող պատկերն էր փռել ամեն տեղ: Այդ ընդհանուր կործանման մէջ կանգնած էր Դաւիթ-բէկը իր ամուր Հալիձորում: Ամեն ինչ քանդվում էր նրա շորս կողմը. միայն 17 մարդ էին մնացել նրա հետ...

Բայց նա վայր չը գրեց իր սուրբ: Ընտանեկան վատութիւնը, թշնամու ահագին բազմութիւնը չը վախեցրին հերոսին: Նա դարձեալ գործ գրեց

իր կրակոտ եռանդը, նորից սկսեց ստեղծել պատերազմի նիւթեր. կարողացաւ հաւատ ներշնչել իրան շրջապատողներին, հաւաքեց ու կազմակերպեց մի փոքրաթիւ զօրք, թւով մի քանի հարիւր հոգի, և այդ մի բուռն մարդկանցով պատերազմ յայտարարեց օսմանեան հզօր բանակների դէմ: Մի յանդգնութիւն էր դա, որ ծիծաղելի չէր թուում այնպիսի կուռղների աչքում, ինչպէս էին Դաւիթբէկը, Մխիթար սպարապետը, Տէր-Աւետիքը: Ու նորից բորբոքվեց կատաղի կռիւը, այս անգամ անհաւասար ոյժերով, այս անգամ մի զօրեղ թշնամու դէմ: Տեսնելով այդ պատրաստութիւնները, թուրքաց զօրքերը 1727-ին ներս խուժեցին Դաւիան:

Կուսածաղիկը Հալիձորն էր: Դաւիթբէկը դուրս եկաւ իր բերդից, որպէս զի բռնէ գետի անցքերը և թոյլ չը տայ թշնամուն այս կողմն անցնել: Այդ միջոցին էլ նա տեսնում էր իւր թոյլ ոյժերի քայքայումը: Թշնամու բանակի տեսքը բաւական էր որ նրա զինուորների մէջ եղած վախկոտները թողնեն ու փախչեն օսմանցիների մօտ: Բայց ամենքը չէին վախկոտ. մնացին մի բուռն քաջեր և դրանց էլ տարաւ Դաւիթբէկը, զբաւեց գետի անցքը: Դա էլ չօգնեց, երկու օրից յետոյ նա տեսաւ որ օսմանեան բանակում գտնվող հայ հրացանաւորները անցան գետի ուրիշ կողմով: Մնում էր յետ դառնալ և փակվել բերդում: Հայերն էին առաջնորդում թշնամուն դէպի այն ամրու-

թիւնը, ուր ամրութիւն էր ազատված հայութեան վերջին յոյսը: Բայց դա մի անօրինակ դէպք էլ չէր: Նոյն այդ Ղափանում, վեց դար առաջ, սելջուկեան թուրքերը աշխատում էին ոչնչացնել Բաղայ թագաւորութիւնը, բայց նրա անանիկ բերդերը ապարդիւն էին դարձնում այդ ջանքերը: Կորչնելով ամեն մի յոյս, նրանք առաջ քաշեցին իրանց հետ եղած հայերին. և Շիրակի իշխան Գրիգոր Ապիրատեանը խարէութեամբ ներս մտաւ Կապան բերդը, յանձնեց նրան թուրքերին, որոնք սպանեցին Սենեքերիմ թագաւորին և տիրեցին երկրին: Եւ քանիսն են այսպիսի դէպքեր, երբ հայը իր ձեռքով թշնամուն մոյցնում էր իր տունը, հաստատում էր նրան այնտեղ ու ինքը նրա ստրուկը դառնում:

Հալիձորի պաշարումը Դաւիթբէկի հերոսական գործերի պսակն է կազմում: Վեց օր շարունակ օսմանցիները յարձակումներ էին գործում այդ բերդի վրա, բայց յետ էին մղվում այն մի բուռն քաջերից, որոնք կուռում էին պարիսպների վրայից: Եօթներորդ օրը ամենասաստիկն էր. պաշարողները, երեք մասի բաժանելով իրանց ոյժերը, կատաղի կերպով դրո՛հ տուին բերդի վրա: Փոքրիկ, բայց ամուր բերդի վրա զնացողների ահազին բազմութիւնը կարող էր շիտթեցնել ամեն մէկին: Հարիւրաւոր և հազարաւոր դրօշակակիրներին հետևում էր մարդկային մի ծով, որ ալիքներ տալով ընդհարվում էր պատերին. այդ ալիքները

յետ ու յետ էին դառնում, բայց ետևից եկողները անցնում էին առաջինների վրայով, կատաղի յորձանքներ էին տալիս, սանդուխքներ էին գնում՝ պատերի վրա բարձրանալու համար։ Կռիւր շարունակվեց ամբողջ ութ ժամ։ Գնդակների շառաչիւնը, թմբուկների ձայները, դինուորների գոտիւնգոչիւնները ամբողջ օրը թնդում էին բերդի շուրջը։ Հալիձորը օրհասին մատնված մի նաւի էր նման, որին ամեն կողմից ծեծում էին գոռ ալիքները։

Օրը վերջանալու վրա էր և պաշարվածները տեսնում էին որ դիմադրութեան յոյսը չքանում է։ Երեք եպիսկոպոսներ կային բերդում. նրանք, քահանաները, Շնհէրի կուսանոցից փախած կոյսերը սկսեցին աղաչել, պաղատել երկինքը, որ օգնէ հայերին. նրանք զանգակներ էին հնչեցնում, սուրբ Մինասի մասուհները հանեցին եկեղեցու սեղանի վրա և երեսի վրա ընկած՝ Աստուած էին կանչում։ Այդ միջոցին վճռվեց մի վերջին, յուսահատական փորձ կատարել։ Մխիթար սպարապետը և Տէր-Աւետիքը հաւաքեցին երեք հարիւր զինուորներ և սկսեցին պատրաստել նրանց մի յորձակում գործելու։ Պարխպների վրա կուռղները շարունակում էին իրանց գործը, իսկ Դաւիթ-բէկի երկու հերոս օգնականները սիրտ էին տալիս այդ երեք հարիւրին, հասկացնում էին թէ նրբան լաւ է պատուով և քաջութեամբ մեռնել պարխպներից դուրս, քան մնալ բերդում և բաց աչքով տեսնել

թէ ինչպէս թչնամին պիտի կոտորէ իրանց ընտանիքները և ուրիշ գազանութիւններ կատարէ։ Պատրաստելով ամենքին, Մխիթարն ու Տէր-Աւետիքը դուրս տարան այդ խումբը բերդի գաղտնի դռնով. ամենքից առաջ իրանք էին գնում։

Տեղի է ունենում մի խիստ, ջղուտ յարձակում. հայերը կայծակի պէս են վրա ընկնում և սկսում անակնկալ կոտորածը։ Օսմանեան ահագին բանակը, բաղկացած մեծ մասամբ տեղացի կամաւորներից, չփոթութեան մէջ է ընկնում. շարքերը խառնվում են։ Շատ խմբեր փորձով դիտէին թէ ինչ ցնցող թափով և կատաղութեամբ են ընդհարվում Դաւիթ-բէկի զօրքերը և այժմ էլ, դպալով նոյնը, սկսում են գլուխ կորցնել ու փախչել։ Բերդի վրայից կուռղներն էլ միանում են իրանց ընկերներին, խառնիճազանձի սարսափը աւելի ևս սաստկանում է և ամբողջ բանակը, վրա հասած մթութեան մէջ, ցրիւ է գալիս. հաւաքելով իր մնացորդները, նա շտապով նահանջում է, հեռանում, թողնելով Հալիձորի պատերի տակ իր ծանրոցքի մեծ մասը և ահագին քանակութեամբ սպանվածներ։

Այդ հերոսական գործը դառնում է մի նոր դարազուլի Սիւնիքի պատերազմների մէջ։ Օսմանցիներին էլ կարելի է յաղթել, ահա ինչ էր հարկաւոր ցոյց տալ։ Դաւիթ-բէկը թողեց պաշտպանողական պատերազմի միտքը. այժմ կարելի է դուրս մղել օսմանցիներին ամբողջ Ղափանից։

Մօտակայ կէտը, որ ընտրեց նա արշաւանքի համար, Մեղրին էր, ուր բանակ էր դրել մի փաշա: Բայց յարձակողական պատերազմը պահանջում է զգուշութիւն, հիմնաւոր պատրաստութիւն: Եւ Դաւիթ-բէկը նախ շտապում է օգուտ քաղել այն սպաւորութիւնից, որ դորձել էր օսմանցիների պարտութիւնը Հալիձորի մօտ: Նա որոնում է դաշնակից: Բայց ով կարող էր միանալ նրա հետ օսմանցիների դէմ: Շրջապատող թուրք խանութիւնները արդէն օսմանեան բանակումն էին: Բայց կար պարսից կառավարութիւնը: Նա մեծ շահ ունէր որ օսմանցիները յաղթվեն, դուրս մղվեն երկրից. նա ինքն էլ պատերազմում էր օսմանցիների դէմ: Արաքսի միւս ափում, Օրդուբատի գիւմաց, կանգնած էր Շահ-Թահմազի մի զօրաբաժինը, որ ուղարկված էր այգտեղ՝ Արտպատականի սահմանագլուխը օսմանեան արշաւանքներից պաշտպանելու համար: Դաւիթ-բէկը Մխիթար սպարապետին և Տէր-Աւետիքին 66 ձիաւորների հետ ուղարկեց այդ զօրաբաժնի հրամանատար խանի մօտ և առաջարկեց նրան միասին պատերազմել թշնամու դէմ: Մի քայլ էր դա, որ պատիւ էր բերում հայ զօրավարի քաղաքական հեռատեսութեան: Պարսկաստանի դաշնակից լինելը, ի հարկէ, անհամեմատ ձեւնտու էր հայերի համար, քան թիւրքիայի իշխանութեան տակ մտնելը: Պէտք էր պահպանել հինը, որովհետև նա

փոած էր, չէր կարող կանգնեցնել այն, ինչ սկսել էին հայերը. բայց օսմանցիները այդպէս չէին:

Այս առաջին պատուիրակութիւնը միանգամից չը վճռեց գործը: Եւ Դաւիթ-բէկը վճռեց դիմել Շահ-Թահմազին: Նա մի քանի արշաւանքներում էլ յաղթեց թիւրքերին, իսկ Մխիթար սպարապետը և Տէր-Աւետիքը մի գիւցաղնական յանդուդն դորձ սարքեցին, որի հետևանքն այն եղաւ, որ օսմանցիները հեռացան Մեղրիից: Դաւիթ-բէկի պատգամաւորութիւնը ուղիորվեց Թաւրիզ. նա տանում էր իր հետ չորս բնօր օսմանեան կտրած գլուխներ իբրև ապացոյց որ հայերը յաղթում են: Շահ-Թահմազն էլ հասկացաւ թէ նրքան ձեռնտու է մի այդպիսի ժամանակ հայերի դաշնակցութիւնը Պարսկաստանի հետ և հաճութեամբ ընդունեց իրան ուղղած առաջարկութիւնը: Դաւիթ-բէկը Շահի կողմից նշանակվեց ընդհանուր հրամանատար. նրան հպատակվում էին և տեղական բոլոր մահմեդական իշխողները—մի բան, որ համարեա անօրինակ էր մի իսլամ պետութեան մէջ: Բացի դրանից, Դաւիթ-բէկը ճանաչվում էր ինքնագլուխ իշխան իր նուաճած երկրում և դրամ կտրելու իրաւունք էլ էր ստանում: Շահը թանգագին ընծաներով և յատուկ հրովարտակով հաստատեց այս բոլորը:

Ահա ինչ հետևանքներ էր բերում Հալիձորի յաղթութիւնը: Սիւնեցի հերոսը կարող էր պարծենալ որ իր սրի բերանով իրականացրեց Իսրայէլ

Օրիի տենչանքները: Հայկական անկախութիւնը այլ ևս երազ չէր, գաղափարական հասկացողութիւն չէր. նա կատարված փաստ էր...

Ստանալով այսպիսի բարձր դիրք, Դաւիթ-բէկը իրան յատուկ եռանդով գործողութիւններ է սկսում օսմանցիներին դէմ: Փոխադրելով իր բանակը Մեղրի, նա այդտեղ է հաւաքում տեղական բոլոր հայ թէ թուրք զօրքերը և արչաւում է Օրդուբատի վրա: Մի յանկարծակի յարձակումով այս քաղաքը զրաւված է. Դաւիթ-բէկը, ժամանակ չը կորցնելով, հալածում է օսմանցիներին և համնում է Ագուլիս: Ագուլեցիները դուրս եկան Դաւիթ-բէկի առաջ, համբուրում էին նրա ձեռքը: Դա հնազանդութեան և սիրոյ նշան էր և հայոց զօրքը հանդիստ կերպով տեղաւորվեց թովմա առաքեալի վանքում: Տասն օրվայ ընթացքում օսմանցիները երեք անգամ յարձակվեցան հայերի վրա, բայց և՛ բեր անգամ էլ յետ մղվեցան: Շահ-Թահմազի հրամանով երեք պարսիկ խաներ էլ միացան Դաւիթ-բէկի բանակին. նորից յարձակում օսմանցիներին կողմից և նորից անաջող: Թովմա առաքեալի վանքում բանակ դրած հայերը նայում էին Ագուլիսին և միամտաբար կարծում էին թէ, իբրև մի հայ զիւղաբաղաք, Ագուլիսը իրանց է նուիրված: Ո՛չ Դաւիթ-բէկը, ո՛չ նրան շրջապատողները չը գիտէին որ ագուլեցիներին համբոյրները յուղայական էին, չը գիտէին որ այդ վաճառականական խոշոր կենտրոնը ծածուկ կերպով օսմանցիներին էր նուիր-

ված և հէնց նա է պատճառը, որ այդքան յաճախացել են օսմաննան յարձակումները:

Վերջին յարձակումից երկու օր հազիւ անցած՝ Դաւիթ-բէկը ստիպված եղաւ ընդունել օսմանցիներից մի բաց ճակատամարտ Մարազի գաւտում: Նա այսպէս դասաւորեց իր զօրքերը. մի կողմում պարսիկ խաները, միւս կողմում հայ զօրքերը, իսկ Տէր-Աւետիքը իր զօրաբաժնով գործում էր Արաքսի կողմից: Երբ սկսվեց պատերազմը, հայերը իմացան թէ իրքան աւելորդ բևռ են իրանց համար պարսից օգնական զօրքերը. խաները առաջինը եղան փախչողները: Բայց հայերը պինդ կանգնեցին, չը թողին պատերազմի դաշտը և յաղթութիւն տարան: Այնուհետև Դաւիթ-բէկը իր վախկոտ դաշնակիցների ետևից ընկաւ և բռնութեամբ վերադարձրեց նրանց Ագուլիս: Բայց խաները փախան. և հայերը, նրանց պատժելու համար, յափշտակեցին նրանց աները, իսկ հարեմները տարան Հալիձոր:

Ագուլեցիներին աչքի առջև էին տեղի ունենում այս հերոսական գործողութիւնները. սակայն նրանց սրտին ու մտքին ոչինչ չէին ասում այդ տեսածները: Ո՛չ մահմեդականների հրամանատար դարձած հայ ինքնազուլուխ իշխանը, ո՛չ հայերի պատերազմական զարմանալի բախտը չը կարողացան խեղդել նրանց մէջ թշնամութիւնը: Հէնց այն միջոցին, երբ հայոց զօրքը թովմա առաքեալի վանքում հանգստանում էր այդքան գործերից յետոյ,

երևան եկաւ Մէլիք-Մուսու վերոյիշեալ գաւաճա-
նութիւնը, որին զո՞ գնաց Մէլիք-Փարսագոնը:
Նոր միայն բացվեցին հայ զօրականների աչքերը:
Հեռանալով գաւաճան Ագուլիսից, նրանք աւար
առան մօտիկ գիւղում ագուլեցիների ապրանքը:
Բայց այդքանով չը բաւականացաւ Դաւիթ-բէկը:
Նա զօրք ուղարկեց Ագուլիսի դէմ. շրջակաները
կողոպտվեցան, հայերը այժմ մեղք էին համարում
խնայել իրանց թիւրքամոլ ազգակիցներին: Նրանք
աշխատում էին դուրս հանել ագուլեցիներին զիւ-
ղաքաղաքից և այգտեղ ջարդել նրանց: Այդ նպա-
տակով էլ երկու կողմից կրակ գցեցին Ագուլիսը:
Բայց բնակիչները դուրս չեկան. և բաւական հա-
մարելով իրանց տուած պատիժը, հայերը վերա-
դարձան Մեղրի:

Ագուլիսը շար օրինակ հանդիսացաւ և Չա-
վընդուր գաւառի համար: Այստեղի գլխաւորները
յայտարարեցին որ չեն ճանաչում Դաւիթ-բէկին.
բայց Տէր-Աւետիքը ընկճեց նրանց, հարկադրեց
թողութիւն խնդրել Դաւիթ-բէկից. ինքն էլ մի
լաւ ջարդ տուեց օսմանեան մի զօրաբաժնի, որ
այդ ժամանակ մտել էր Չաւընդուր:

Այսպէս անա ամեն կողմից աջողութիւն էր
ստեղծվում հայկական անկախութեան համար:
Ի՞նչ կը լինէր այդ գործը, եթէ անողը ճակատա-
գիրը մի սոսկալի հարուած չը լինէր պատրաս-
տած: Մի հարուած էր դա, որ գալիս էր այն ժա-
մանակ, երբ հայոց գործը դեռ նոր էր ծլել և ամ-

բանում էր պատերազմական ծխի մէջ: 1728 թ. ա-
կանին Դաւիթ-բէկը վախճանվեց Հալիձորում, իր
տան մէջ: Ահա ինչ հարուած էր իջնում հայերի
գլխին: Քաջի մահը մահ էր և ամբողջ գործի հա-
մար: Սիւնիքում մի ուրիշ Դաւիթ-բէկ չը կար այլ
ևս...

Սկզբում գործը, ըստ երեոյթին, գնում էր
իր կարգով: Դաւիթ-բէկի տեղը, զօրքերի գլխաւոր-
ների հաւանութեամբ, բռնեց Մխիթար սպարա-
պետը: Մխիթարը մի արժանաւոր յաջորդ էր իբրև
քաջ զինուոր. բայց Սիւնիքում, ինչպէս տեսանք
շատ օրինակներից, միայն քաջ զինուոր չէր հար-
կաւոր: Պէտք էր երկաթի ձեռք, նուաճող, հպա-
տակեցնող: Այդպիսի ձեռք չուներ Մխիթարը: Եւ
բորբոքվեցին ընտանի խոփութիւնները: Այս ան-
գամ քայքայում մտցնողը Տէր-Աւետիքն էր...

Պատմիչը չէ բացատրում, թէ ինչից առաջու-
ցաւ Տէր-Աւետիքի թշնամութիւնը Մխիթարի դէմ:
Բայց հեշտ կարելի է դուշակել որ մէջ տեղ գոր-
ծում էր քահանայի փառասիրութիւնն էլ: Նա, մի
անպարտելի հերոս, ոչնչով պակաս չէր Մխիթար
սպարապետից և իր հրաշալի քաջագործութիւննե-
րով պակաս արժանի չէր Դաւիթ-բէկի ժառան-
գութիւնը ստանալու, մանաւանդ որ Հալիձորը իր
աներոջն էր պատկանում: Մի տարի միայն շարու-
նակվեց Մխիթարի իշխանութիւնը: Այդքան ժա-
մանակն էլ բաւական եղաւ որ Տէր-Աւետիքը թեք-
վի օսմանցիների կողմը: Հալիձորը նորից պա-

չարվեց. բայց այս անգամ նա չէր դիմադրում թըշնամուն: Նոյն միջոցին, երբ պաշարողները կրակ էին թափում դրսից, բերդի ներսում տեղի ունէին խռովութիւններ: Տէր-Աւետիքը, վերջնելով իր հետ երկու մարդ, գնաց օսմանսն ընկալը՝ անձնատուր լինելու պայմանների մասին խօսելու համար: Մխիթար սպարապետը չը կամեցաւ իր պատերազմական ընկերի բախտին ենթարկվել. օսմանցիները որը նա չը գնաց, այլ գտնելով յարմար միջոց, գիշերը միակ իջաւ բերդի պարսպից և հեռացաւ այդ անպատուութեան վայրից, թողնելով այնտեղ իր կնոջն ու երեխաներին:

Տէր-Աւետիքը պայմանաւորվել էր որ օսմանցիները, տիրանալով Հալիձորին, ոչ ոքին վնաս չեն տայ: Բայց միւս օրը Հալիձորը հիմն ի վեր քարուքանդ դարձաւ և ինքը, քահանան, ականատես և զաւ մի սոսկալի կոտորածի, որի ժամանակ չը խնայվեց ոչ հասակ, ոչ սեռ: Որքան անխառունակ վերջ էր տալիս այդ հերոսը իր ամբողջ գործունէութեան: Սոսկալի տեսարանի ազդեցութեան տակ նրա մէջ վառվում է կրօնական կրակը: Նա նոր միայն զգում է որ ինքը քահանայ է, իսկ քահանային վայել չէ այդքան արիւն թափելը: Ու դառնում է ինքն իրան դատապարտող մի ողորմելի յանցաւոր. թողնում է երկիրը, ուր այնքան մեծ գործեր էր կատարել, վերջնում է օսմանցիներից ծանր, սոսկալի գնով առած իր գլուխը ու

ճանապարհվում է Երուսաղէմ՝ իր մեղքերի թողութիւնը ստանալու համար:

Ստացաւ արդեօք: Նրա ձեռքով սպանված հայրենի գործը շատ կատարածի է դարձնում այդ: Իսկ գործը սպանված էր, թէև Սիւնիքում դեռ կենդանի էր Մխիթար սպարապետը:

Փախչելով Հալիձորից, թողնելով իր երեխաներին թիւրքաց սրերի տակ, այս հերոսը ջանքեր էր դործ դնում կորցրածը յետ ստանալու և երկրի պատիւը փրկելու համար: Նա այլ ևս Ղափանում չը մնաց, անցաւ հիւսիսային Սիւնիք և հաստատվեց Խնձորէսք անունով մեծ բերդում: Մի տարվայ ընթացքում նա կարողանում է անագին գործ կատարել, հաւաքում է զօրք, սկսում է յանդուգն արշաւանքներ: Յարձակվում է Օրդուբատի վրայ, վերջնում է նրան, մեծ կոտորած անում և հարիւր վաթսուն ուղտերի վրա բռնած հարուստ աւարը տանում է Խնձորէսք:

Բայց այդ բերդում ուրախութեամբ չեն դիմաւորում քաջին: Խնձորէսքը, ընդհակառակն, սարսափի մէջ է ընկնում. սարկական հողին խօսում է բնակիչների մէջ. վախենում են օսմանցիներից, վախենում են թէ կը գան իրանց էլ այնպէս կը կոտորեն, ինչպէս կոտորեցին հալիձորցիներին: Ու պահանջում են Մխիթարից որ հեռանայ այդտեղից: Բայց սպարապետը, ինչպէս երևում է, այդ միջոցին մի մարդ էր, որ գլուխ դնելու տեղ չէր գտնում Սիւնիքի մէջ: Նա չէ

հեռանում: Ուստի վախկոտութիւնը զիմում է մի հրէշաւոր եղեանագործութեան: 1730 թւականի մի օր վեր են կենում խնձորէսքցիները, խփում սպանում են Մխիթարին, կամենալով ցոյց տալ օսմանեան իշխանութիւններին թէ Խնձորէսքը նրանց հլու հպատակն է: Սպանողները մի այլ ստորութիւն էլ են կատարում. կտրում են զիսկի զլուխը և տանում թիւրք փաշայի մօտ: Բայց պատմիչը ասում է թէ փաշան աւելի աղնիւ գտնվեց, քան այդ դաւաճան հայերը. քաջ և նշանաւոր զօրավարին այդպէս ամարդի կերսով սպանելը այնքան զայրացնում է նրան, որ հրամայում է կոտորել զլուխը բերողներին: Եւ դա է մնում այդ ողբալի մահվան միակ հատուցումը:

Այնուհետև Դաւիթ-բէկի կառուցած շէնքը սկսում է փուլ գալ սոսկալի արագութեամբ: Մխիթարի զօրքի մի մասը ցրիւ է դալիս, միւսը անցնում է Ղարաբաղ, մէլիքների մօտ: Մենք չը զիտենք թէ ինչ վախճան ունեցան Դաւիթ-բէկի միւս զօրապետները, օրինակ Բայինդուրը: Ստեփանոս Շահումեանը, ինչպէս ասացինք, գնաց Վենետիկ և վաճառական դարձաւ: Ս. Ղազարի վանքում նա իր ազգականների հետ շինել տուեց մի խորան Լուսաւորչի անուանով, իսկ այդ սեղանի առջև պատրաստեց իրանց տոհմային դամբարանը: Բայց յայտնի չէ թէ երբ և ուր վախճանվեց Ստեփանոսը. նա ամուսնացել էր Վենետիկում Գարազաչեան հայ-կաթօլիկ ընտանիքի մի աղջկայ հետ:

Հարստութիւնն էլ չը մնաց նրան. 1757-ին Շահումեանների առևտրական տունը մնանկացաւ և Ստեփանոսի աղջիկը, իբրև կարօտ, նպաստ էր ստանում մի բարեգործական գումարից*):

Խնձորէսք գիւղի հարաւարեւելեան կողմում ժայռերից մի լեզուակ է բաժանվում, որի երեք կողմից հոսում է գիւղի գետակը: Այժմ այդ քարային լեզուակի հարթ մասի վրա երևում է մի փոքրիկ աւերակ եկեղեցի, շրջապատված պարիսպով: Եկեղեցու հիւսիսային կողմում, մի հասարակ տապանաքարի վրա, կարելի է կարդալ հետևեալ անգրագէտ տողերը.

Այս է տապան ի հանգիսեան
 Իջեալ մարմնով ի գերեզման
 Սայ Մխիթար մեծ անուանեալ
 Սորա օնէր իշխանութիւն
 Սա բեմուրատ գնաց ջիվան
 Որ է երկրէն սայ Վեանճով էր.
 Նահատակեցաւ ՌձՂՁ **):

Պատմիչը անուանում է Մխիթարին «վերջին մխիթարիչ Հայոց»: Եւ սա ճիշտ է: Հայկական անկախութեան վերջին ներկայացուցիչն է պառկած այդ գերեզմանում՝ զոհ հայրենի անպիտանութեան:

*) „Սիւնիք“, էր. 302.

***) Ե. Լալաչեան—«Ձանդեզուրի Գաառ», Քիֆլիս, 1899, էր. 35: Քուականը սխալ է. պիտի լինի ՌձՂՁ.

Նրանից յետոյ Սիւնիքը ոչինչ դեր չէ կատարում հայկական շարժման մէջ...

VII

Դաւիթ-բէկի հետ մի և նոյն տարում, 1728-ին, վախճանովեց և Գանձասարի Եսայի կաթողիկոսը: Պակասում էր հայկական գործի ամենանշանաւոր ներկայացուցիչներից մէկն էլ, նա, որ Իսրայէլ Օրիի աջ բաղուկը հանդիսացաւ, որ քսան և հինգ տարվայ ընթացքում, չը նայած անաջողութիւններին, պահպանում էր երկրում ազատութեան մի վառ յոյս: Այդ մարդն էր, որ եկեղեցու հովիւ պաշտօնի հետ միացրեց զինուորական գործունէութիւնը: Նա էր, որ Ղարաբաղի և Սիւնիքի լեռներում հանդէս բերեց զինված հայութիւնը: Շատ բան չէր կարող անել Օրիին, եթէ նրա հետ միաժամանակ Գանձասարում չը լինէր Եսայի կաթողիկոսը: Պատմութեան ընթացքը շատ պարզ ցոյց է տալիս որ ազատութեան գաղափարը Օրիի հետ վաղաժամ դերեղման կը մտնէր, եթէ Եսային իր վրա վերցրած չը լինէր սկսած գործի շարունակութիւնը:

Իր կեանքի վերջին երկու տարում Եսայի կաթողիկոսը այլ ևս հանդէս չէ գալիս ուստաց կառավարութեան ուղղած թղթերում. գոնէ մեկ յայտնի գրագրութիւնների մէջ նրա անունը 1726-ից յետոյ չը կայ: Պատճառը, ուրբան կարելի է գու-

շակել Միւսա վարդապետի մի երկար բացատրութիւնից *), հրասթափումն էր: Եսային շարունակ ոգևորել էր հայերին ուսնների օգնութեան յոյսով: այդ ոգևորութիւնը անչափ լարել էր երկրի ոյժերը, հասցրել էր նրան այն դրութեան, որ նա սպիւլված էր պատերազմներ տալ նոյն իսկ մի այնպիսի ուժեղ թշնամու, որպիսին էր Թիւրքիան: Մենք տեսանք, որ 1725-ին հայերը ոչնչացրին օսմանեան մի զօրաբաժին: Յաջորդ 1726 թւականին սէրսուքէր Սարը-Մուստաֆա փաշան, որ բնակվում էր Գանձակում, աւելի մեծ ոյժերով մի արշաւանք մտցրեց Ղարաբաղ: Հայերը դուրս եկան նրա դէմ և առանց որ և է օգնութիւն ստանալու, մենակ, ութ օր շարունակ կոււցին: Այդ ուժեղ զինադրութեան հետևանքն այն եղաւ, որ թիւրքերը, մեծամեծ կորուստների պատճառով, յետ դարձան Գանձակ: Ռուսաց զօրքերի հրամանատար իշխան Դուրգորուկով գրում էր իր կառավարութեան թէ միայն Աստուած է պահպանում հայերին, թէ չէ՝ մարդկային խելքից բարձր է հասկանալ թէ դեռ ինչպէս են նրանք պահվում այդքան զօրեղ թշնամու առաջ **):

Եթէ հեռուից նայող օտարականը այդպէս էր մտածում, իրանք, հայերը, ի հարկէ, աւելի լաւ էին հասկանում թէ որքան վտանգաւոր դրութեան

*) ՅՅՅՅ, եր. 460.
**) Ibid, եր. 437.

մէջ են ընկել, իրանց վրա կենտրոնացնելով օսմանեան բանակի հարուածները, որոնք ուղղված էին երկու կողմից—Ղափանից և Գանձակից: Այս պատճառով էլ նրանք, վերոյիշեալ յամառ պատերազմից մի ամիս անցած, մի մեծ պատգամաւորութիւն ուղարկեցին նոյն իշխան Գօլգօրուկօյլի մօտ, Սալխան, և խնդրու՞ էին օգնական զօրք տալ: Բայց ոռու հրամանատարը, ի հարկէ, չը կատարեց այդ խնդիրը, քանի որ ոչինչ կարգադրութիւն չունէր Պետերբուրգից:

Իսկ Պետերբուրգում, Պետրոսի մահից յետոյ, փոխվեց շատ բան: Մեծ վերանորոգչին յաջորդեցին ժառանգներ, որոնք ոչ նրա հանձարն ունէին, ոչ հեռատեսութիւնը և ոչ նոյն իսկ եռանդի մի մասը: Գահը Պետրոսից ժառանգողը նրա ամուսին Եկատերինան էր. երկու տարուց յետոյ Եկատերինային յաջորդեց անչափահաս Պետրոս երկրորդը: Երկուսն էլ թոյլ վեհապետներ, երկուսն էլ խաղալիք դարձած ուժեղ պալատականների ձեռքին:

Եկատերինա I-ի և Պետրոս II-ի ժամանակ համարեա անփոփոխ մնաց ոռուսաց քաղաքակաւնութիւնը հայերի վերաբերմամբ: Իրական օգնութիւն հասցնել հայերին չէր կարելի, ինչպէս չէր կարողանում հասցնել Պետրոս Մեծը՝ Թիւրքիայի հետ կնքած դաշնագրութեան պատճառով: Դրա փոխարէն ոռու կառավարութիւնը շարունակում էր յուսադրել հայերին, շարունակում էր զրդել նրանց, որ պահպեն, չը հպատակվեն օսմանցինե-

րին, մինչև որ կը գայ յարմար ժամանակը: Եթէ կար այդ քաղաքակաւնութեան մէջ մի նորութիւն, դա այն էր, որ մտադրութիւն կար հայոց զօրքերը ծառայեցնել ոռուսաց այն բանակում, որ գրաւած ունէր Կասպիական ծովեզերքը: Բայց իշխան Գօլգօրուկօյլ ընդդիմացաւ այդ ծրագրին, ասելով թէ հայերը առանց այդ էլ հաղիւ են դիմանում օսմանեան զօրքի հարուածներին. իսկ եթէ զրկվեն իրանց սեփական զօրքից, պիտի հպատակվեն Թիւրքիային,—մի բան, որ բոլորովին ցանկալի չէր ոռուսաց շահերի տեսակէտից:

Ահա այսպիսի դրութիւնը սկսեց բէակցիա առաջացնել հայերի մէջ: Եսայի կաթողիկոսը չը գիտէր ինչ պատասխան տալ մէլիքներին, երբ սըրանք պահանջում էին բացատրել թէ ինչ են ուղում տնել ոռուսները և երբ, վերջապէս, պիտի օգնեն հայերին: Անհամաձայնութիւններ սկսվեցին հայոց բանակի մէջ, և ինչպէս երևում է, շատ լուրջ անհամաձայնութիւններ: Մինաս վարդապետը յիշատակում է ինչ—որ պառակտումներ, կռիւներ և աւելացնում է. «Կաթողիկոսը, տեսնելով նրանց (զօրքերի) մէջ մեծ շփոթութիւն և մատնութիւն, անժամանակ վերջացրեց իր կեանքը»: Կամենում է ասել որ Գանձասարի կաթողիկոսը ցաւից ու կսկիծից վախճանվեց: Եւ այնպիսի մի մարդուց, ինչպիսին էր Եսային, ճիշտ որ կարելի էր սպասել այդ տեսակ մի մահ. տեսնել քառորդ դար փայ-

փայած գաղափարների խորտակումը և խորապէս չը յնցվել—ամեն մարդ չէ կարող...

Սակայն գաղափարի վերջնական խորտակում չէր դա: Ինչպէս երևում է, խռովութիւնները շուտ վերջացան, չը մտցնելով բանակի մէջ ծանր անկարգութիւններ: Մենք տեսնում ենք նոյն դրութիւնը. գործի գլուխ է անցած Մէլիք-Աւանը և եռանդով շարունակում է հոգատարութիւնները: Հայերը, այնուամենայնիւ, մի նոր բան գտնել չը կարողացան՝ իրանց դրութիւնից դուրս գալու համար: Նրանք շարունակեցին անել այն, ինչ անում էր Եսայի կաթողիկոսը: Մէլիք-Աւանը, թողնելով Սղնախում Օհան, Աբրահամ, Բաղի և Աւագ իւզբաշխներին, ինքը իր եղբայր Թարխան-Իւզբաշու հետ գնաց Բագու՝ տեղական ուս հրամանատարի հետ անձամբ խօսելու համար: Ոչինչ չը կարողանալով անել այդտեղ, նա Թարխանին և իր հետ եղած մի քանի հայերին ուղարկեց Պետրբուրգ՝ նորից բանակցութիւններ վարելու, նորից օգնութիւն հայցելու համար: Նամակը, որ տարան այդ պատգամաւորները Պետրոս II կայսրին, գրված էր 1729 թւի փետրվարին: Այդտեղ Մէլիք-Աւանը, իբրև հայ զօրքի գլխաւոր հրամանատար, ասում էր թէ Թարխանը և նրա հետ եղողները իրանից լիազօրութիւն ունեն Պետրբուրգում ամեն ինչ բացատրելու: Միայն մի բանով էր հպարտ լեռնցի հրամանատարը—գլխուորի անաղարտ պատուով: Նա գնում էր ուղևաց կառավարութեան առաջ այն

հանգամանքը, որ ահա եօթներորդ տարին է, ինչ կազմվել է հայկական զօրքը, նա անդադար կռիւներ է անում օսմանցիների դէմ, բայց դեռ գերի չէ տուել թշնամուն, ընդհակառակն, շատ անգամ է ջարդել նրան: «Վասն Աստուծոյ խաթրին մեզ մին օգնութիւն անես,—գրում էր այդ քաջ և համեստ զինուորը.—այսօր շատ նեղ տեղ եմք, լուսահոգի մեծ թագաւորի գերեզմանի խաթրին մեզ քոմակ և օգնութիւն հասուցանես որ անօրէնի ձեռքին էսիր չի վնիմք, վերև Աստուած, ներքև քո հրամանքդ ես» *):

Թարխան-Իւզբաշին մանրամասն տեղեկութիւններ հաղորդեց ուսաց արտաքին գործերի կօլլեգիային հայերի դրութեան մասին: Նրա ասելով, հայ զօրքի թիւը այդ ժամանակ հասնում էր մօտ 30 հազարի: Զօրքը ամրացած էր պինդ տեղերում, գտնվում էր չորս մարդկանց հրամանատարութեան տակ, շարունակ կռիւներ էր մղում օսմանցիների դէմ, երբէք չէր յաղթվել և յոյս ունէր դեռ երկար դիմադրել: Օսմանցիները, չը նայած իրանց գործ գրած ջանքերին, չէին կարողանում հայերին հարկատու դարձնել. միայն Սղնախներից շատ հեռու մի քանի գիւղեր, որոնց հայ զօրքը օգնութիւն հասցնել չէր կարողանում, ստիպված էին մի թեթև հարկ տալ նրանց: Երկիրը մատակարարում է այն ամենը, ինչ հարկաւոր էր զօրքին.—

*) ՅՅՅՅ, Կր. 442:

կային երկաթի, պղնձի, կապարի, արծաթի հանքեր. դրանցից միայն երկաթի հանքերն էին շահագործվում, այն էլ գլխաւորապէս զէնքեր շինելու համար: Զինագործները տեղացի հայերն էին. զգացվում էր լաւ վառօդի պակասութիւն, իսկ պղնձի և արծաթի հանքերը մնում էին առանց շահագործութեան, որովհետև հասկացող վարպետներ չը կային: Զը կային նոյնպէս և թնդանօթներ՝ դարձեալ վարպետներ չը լինելու պատճառով, և թարխանը խնդրում էր մասնագէտներ ուղարկել հայերի մօտ: Երկիրը այնքան առատ բերքեր ունէր, որ հայ ժողովուրդը խոստանում էր իր հաշուով պահել պահպանել ոռոսաց օգնական զօրքը:

Սակայն ոռոսաց կառավարութիւնը այդ նոր պատգամաւորութեան առիթով մի նոր վճիռ կայացնելու հարց չունէր: Նրա վերաբերմունքը մնաց նոյնը, ինչ էր մինչև այդ: Եւ ի՞նչ նոր բան կարող էր նա անել, քանի որ Պետրոս Մեծի ծրագիրը ոչ միայն մոռացվելու վրա էր, այլ և մեծ ծանրութիւն էր դարձել պետութեան համար: Զը կար վերանորոգիչ կայսրի նման պետական հանձարը, և նրա այնքան ջանքերով, այնքան հեշտութեամբ ձեռք բերած պարսկական մեծ, հարուստ նահանգները ոչ միայն ոչինչ օգուտ չէին տալիս գանձարանին, այլ և պատճառում էին ահագին վնասներ: Զը կար խելացի, ժիր սնտես, և այդ ծանր բեռից ազատվելու մեծ արամադրութիւն էր ստեղծվել կառավարչական շրջաններում: Արդէն

1729 թւականի փետրվարին Ռէշտում կնքած մի դաշնագրով Ռուսաստանը համաձայնում էր վերադարձնել Պարսկաստանին Աստրաբադի և Մազանդարանի նահանգները: Այսպիսի դրութեան մէջ դանձող կառավարութիւնը, ի հարկէ, ոչ օգնական զօրք տուեց հայերին, ոչ նոյն իսկ ուղարկեց նըրանց խնդրած վարպետներին: Եւ թարխան-իւղբաշին վերադարձաւ հայրենիք, բերելով իր հետ նոյնը, ինչ բերել էին նրանից առաջ գիմոդները. յուսադրութիւն, խորհուրդ՝ չը հպատակվել օսմանցիներին, զիմանալ առժամանակ, մինչև որ դործերի դրութիւնը կը պարզվի:

Այսքանը ընդհանուր գործի համար: Բայց այս անգամ կար մի մասնաւոր նորութիւն էլ, որ վերաբերում էր հայ զօրքերի գլխաւոր հրամանատարին: Ինչպէս երևում է, թարխան-իւղբաշու բանակցութիւնների ժամանակ նորից արծարծվեց հայերի գոնէ մի մասի գաղթելու հարցը: Թէև թարխանը իր բացատրութիւնների մէջ դրականապէս յայտարարել էր թէ հայերը չեն ուզում գաղթել, բայց դա, երևի, ընդհանուր, գլխովին գաղթականութեան էր վերաբերում, իսկ մասնաւոր գաղթականութեան հարցը արգելքների չէր հանդիպում: Գոնէ ոռոսաց պետական գաղտնի խորհրդի որոշման մէջ, որ կայացել էր թարխան-իւղբաշու հետ ունեցած բանակցութիւնների հիման վրա, ասված է որ եթէ ինքը, թարխանը կամ նրա հետ Բագու գնացած Աւանը կամնան

մնալ ուսաց տիրապետութեան տակ գտնվող երկիրներում, այդ բանը կը թոյլատրվի նրանց և ուսաց կառավարութիւնը յանձն է աննում երկուսին էլ բաւարար ոռճիկներ տալ: Թարխան-իւզբաշին վերադարձին ստացաւ 1000 բուբլի և մի սամոյրի մուշտակ: Նոյնպիսի մուշտակ ուղարկվեց և Մէլիք-Աւանին և բացի դրանից՝ հրամայվեց Բագուի ուս իշխանութեան տեղական արդիւնքներից տարեկան 1000 բուբլի ոռճիկ տալ իւրաքանչիւր եղբօրը:

Մէլիք-Աւանը, ուրեմն, վճուել էր թողնել Ղարաբաղը: Թէ ինչ եղաւ Թարխանը, մենք չը գիտենք. բայց Աւանին 1729 թվականից տեսնում ենք արդէն շատ հեռու հայոց Սղնախաներից: Նա դարձեալ զինուոր է, դարձեալ հայերի հետ է, բայց ծառայում է ուսաց կառավարութեան:

Պէտք է ի նկատի ունենալ, որ հայերը, չը նայած որ իրանք էլ ունէին զօրք, ունէին կուռղ մարդկանց կարօտութիւն, բայց ցոյց տալու համար թէ որքան անկեղծ հաւատարմութիւն ունին դէպի Ռուսաստանը, կազմել էին ձիաւոր զօրքի մի բաժին, որ գործում էր կասպիական ծովեզերքը բռնած ուս զօրքերի շարքում: Այդ զօրաբաժինը կոչվում էր «Հայկական Էսկադրօն»: Ակիզբը դնողը, եթէ չենք սխալվում, Պետրոս դի-Սարգիս Գիլանեհնցն էր, մանրամասն յիշատակարանի հեղինակը, որի մասին խօսեցինք վերևում: Հայրենի պաշտութեան նուիրված այդ վաճառականը իր

հաշուով կազմեց մի խումբ հարիւր զինուած հայերից, որոնք ուսաների հետ մասնակցում էին պատերազմական գործողութիւններին կասպից ծովի հարաւային ափերում և բաւական քաջութիւններ ցոյց տուին: Ինքը Պետրոսը, ընկաւ կռուի մէջ, բայց նրա խումբը մնաց. նրա տեղն անցաւ Եղիազար Խաչատրեանը *), որ երկար ժամանակ ծառայեց, յայտնի էր Հազար Խրիստօֆօրով անունով և հասաւ գեներալ-մայօրի աստիճանին: Հայ գեներալների նախահայրն էր այդ քաջ մարդը: Նա դեռ գնդապետի աստիճանում էր, երբ Մէլիք-Աւանն էլ գնաց ստուարայնելու ուսաց բանակում ծառայող հայ զօրաբաժնի թիւը: Աւանը տարաւ իր հետ հինգ իւզբաշի և 232-ից աւելի զինուոր. սրանցից 150 հոգի պահում էր իր հաշուով:

Այսպէս ահա, Ղարաբաղը մի նշանաւոր կորուստ էլ ունեցաւ: Հայոց զօրքերի գլխաւոր հրամանատարի հեռանալը նշանակում էր հազինուորութեան քայքայումը: Արդեօք այդ քայքայումը պէտք է նկատել իբրև մի բնական հետևանք ուս կառավարութեան բռնած անտարբեր դիրքի, թէ նա առաջացաւ Մէլիք-Աւանի հեռանալու պատճառով,—մենք այդ չը գիտենք: Բայց որ հրամանատարը իր հոշակված անունով, իր պատերազմական ընդունակութիւններով կարող էր դեռ

*) ՅՅՅՅՅ, եր. 458.

շատ հարկաւոր գալ իր հայրենիքին,—այս էլ աւելի քան պարզ է: Մէլիք-Աւանը, որ կոչվում էր նաև Մէլիք-Աւան-խանն *), ինչպէս երևում է, Դաւիթ-բէկի նման ճանաչված էր Շահ-Յահմազլից իբրև գլխաւոր առաջնորդ և ստացել էր նրանից «խան» և «սպասալար» տիտղոսները: Դժբախտաբար, սա էլ, ինչպէս և Դաւիթ-բէկը, իր անունը, իր գործերն է միայն թողել մեզ. բայց թէ որտեղից էր նա, ինչ անցեալ ունէր,—դարձեալ չը գիտենք **):

*) Собрание актовъ, относ. къ обозр. исторіи Армянскаго народа, М., 1838, հատ. II, էր. 57:

**) Բաֆֆին (ա՛ռամալի Մէլիքութիւններ», էր. 53—57 և «Դաւիթբէկ», II հատոր) Մէլիք-Աւանին և Գիզակի Մէլիք-Նզանին համարում է մի և նոյն մարդը և ասում է թէ Մէլիք-Նզանը լետոյ անուանվեց Մէլիք-Աւան: Բայց սա մի խոշոր սխալ է: «Աւան» Ղարաբաղի բարբառում «ձովհան-նէս» անուան կրճատումն է և Նզանը չէր կարող մի այդպիսի անուն օտանալ: Գիզակի Մէլիք-Նզանը շատ շինութիւններ է թողել, որոնց արձանագրութիւնների մէջ (տ. «Արցախ», Մ. Եպիս. Բարխուդարեանի, Բաղու, 1895, էր. 75—76) նա միշտ Մէլիք-Նզան է անուանվում: Այդպէս է անուանում և Արարհամ կաթողիկոս Կրետացին իր «Պատմագրութեան» մէջ (էր. 31): Կայ և աւելի հաստատ փաստ: Պուսաց կառավարութեան ուղղած մի թղթին ստորագրել են թէ՛ Նզանը և թէ Աւանը: Եկատերինա կայսրուհու մի հրովարտակը, գրված 1726 թին, ուղղված է Մէլիք-Նզանին և Աւան-իզբաշունու: Ուրեմն Աւանը առանձին էր, Նզանը առանձին: Պէտք է ասենք, որ բոլոր պաշտօնական գրագրութիւնների մէջ Աւանը անուանված է իւրբաշի, բայց մենք դորձ ածեցինք նրա միւս անունը—Մէլիք-Աւան, ի

1730 թւականը մենք կարող ենք ընդունել իբրև մի սահմանակէտ, երբ հայերի ազատամբական շարժումը կատարեալ անաջողութիւն է ներկայացնում: Տեսանք որ այդ ժամանակ վերջնականապէս խլանում է անկախութեան գործը Ղափանում. տեսանք և այն, որ մօտաւորապէս նոյն այդ ժամանակ անյայտանում են Ղարաբաղի Սըղ-նախները: Սակայն այստեղ, Ղարաբաղում, գործը վերջնականապէս չէ մեռնում, այլ ընդունում է ուրիշ կերպարանք, դառնում է երկար ժամանակ մոխրի տակ թաղված կրակ, ապա նորից արծարծվում է: Այնպէս որ 1730 թւականը հայերի քաղաքական շարժման վերջը չէ. նա միայն փակում է այդ գործի առաջին շրջանը, մի շրջան, որ սկսվել էր Խարայէլ Օրիի առաջին անգամ Սիւնիքում երևան գալու օրից:

Նկատի ունենալով նրա բարձր պաշտօնը և ստացած պատիւները: Չը կամենալով այս մարդու ծագման մասին որ և է զրական բան ասած լինել, մենք ենթադրում ենք, որ Աւանը, երևի տիրում էր այժմեան Շուշու շրջակաների վրա: Մինչև այժմ էլ Շուշու հարաւարեւելեան ժայռը կոչվում է «Աւանաչ քերձ»: Այդտեղ էլ երևում են անբակչներ, որոնք կոչվում են «Ամարաթներ» (ապարանքներ). և ժողովուրդը պատմում է որ այդտեղ էր բնակվում Աւան-իզբաշին («Արցախ», էր. 423): Մենք արդէն ասացինք, որ շատ ցուցմունքներ կան, թէ Փոքր Սղնախը Շուշու մօտերքումն էր գտնվում: Գուցէ Մէլիք-Աւանը, իբրև հրամանատար, հէնց այդտեղ էլ ապրում էր և հիմնել էր իր համար բերդ:

Ի՞նչ է ցոյց տալիս այդ չրջանը: Ամեն յոյս, աջողութեան ամեն հաւանականութիւն հիմնոված էր Պարսկաստանի անկման և ծայրայեղ թուլութեան վրա: Հայերը ամեն կերպ աշխատում էին օգտուել այդ բարեյակող հանգամանքից. նրանք ամեն ինչ արին, չը խնայեցին ոչ մի ջանք, ոչ մի զոհ, Զոհ բերողները ապստամբութեամբ երկու նահանգները չէին միայն, այլ և համարեա ամբողջ Անգրկովկասի հայութիւնը: Զայրացած մահմեդականութիւնը Ղարաբաղի և Սիւնիքի հայ քաջերի վրէժը հանում էր ամեն տեղ, ուր կար խաղաղ, անպաշտպան հայ ազգաբնակչութիւն: Միանգամից համոզվելով թէ ուսմանը Անգրկովկաս բերողները հայերն են, թէ քրիստոնէութիւնը պաշտպանելու և ազատելու համար են այնքան պատրաստութիւններ տեսնում, մահմեդական ֆանատիկոսութիւնը սկսեց ամեն յարմար դէպքում կոտորածներ անել զանազան կողմերում:

Ռուսների ռիսերիմ թշնամի էին մանաւանդ, ինչպէս տեսանք, լէզգիները, օսմանցիների այդ վայրենի գործակալները: Նրանք դարձան և հայերի կատաղի թշնամին: 1725 թւականի յունվարին լէզգիները յարձակվեցան Մուսկիւրի (Դերբենտի մօտ) ¹² դժբախտ հայ գիւղերի վրա և սոսկալի անգթութիւններ կատարեցին: Նրանց առաջ էր մղում այն հաւատը, որ եթէ ուսմանը զբաւել են ծովի ափը, եթէ քարուքանդ են արել իրանց մի քանի գիւղերը և բռնութիւններ են գործ դրել լեռնյի

կանանց և տղամարդկանց վրա, այդ բոլորի պատճառը հայերն են, ապա ուրեմն, չարչարել հայերին, կոտորել, կողոպտել նշանակում է կատարել մի սուրբ գործ, նշանակում է մանաւանդ «սարը գեալուրներին» (չէկ գեալուր, այսպէս են անուանում ուսմանը) վնաս հասցնել: Այդ բարբարոսութիւնները յուզիչ պարզութեամբ, ահուելի գոյներով նկարագրել է մի ոմն Մարտիրոս վարդապետ՝ Դերբենտից զրած իր նամակում*): Յափըշտակել տարել են, ասում է նամակագիրը, «թէ ձի, թէ տաւար, թէ դոմէշ, թէ ապրանք, թէ շոր, թէ պղինձ, թէ արծաթեղէն, թէ ոսկեղէն, թէ երկաթեղէն, թէ փող, թէ մարդ, թէ կին, թէ աղջիկ, թէ տղայ, թէ ցորեն, թէ բրինձ, թէ չալթուկ»: Սարսուռ ազդող մանրամասնութիւններից մէկը հետեւեալն է. «Շատ կին և շատ աղջկուհք շատ շնանալէն կոտորվել են, ոմանք մերձ ի մահ են եղել. զերա սոքա որ մեռել և տկարացել են, սոցա տեղ մարդիկ են տանում սղծվում»:

Ահա ինչ զոհեր էր տալիս հայութիւնը քաղաքական այն շարժման համար, որ սկսվել էր լեռնային երկու նահանգներում. ահա որքան սարսափելի թանգ էր նստում այն՝ նոյն իսկ պլատոնական համակրութիւնը, որին հայերը արժանանում էին մի քրիստոնեայ պետութեան կողմից: Արիւնտ զոհերը անհրաժեշտ են ամեն տեղ, ուր

*) ԾՅՅՅՅ, էր. 415.

ծխում է ազատութեան վառօդը: Բայց հայերի տուած այնքան զոհերը, այնքան հերոսական ջանքերը անպտուղ մնացին: Եկաւ ժամանակ, երբ այլ ևս անհնարին էր մի բան անել: Չը կարծենք թէ հայ զինուորութեան կազմալուծման մի միակ պատճառը տաղանդաւոր զօրապետների մահն էր կամ ասպարէզից հեռանալը: Ո՛չ: Եթէ չը լինէին էլ այդ մահերը, եթէ հայ քաջերը շարունակէին կանգնած մնալ իրանց աեղը, դարձեալ XVIII դարի երեսնական թւականներին դրութիւնը միանգամայն անյուսալի պիտի մնար: Եւ դրա պատճառն այն է, որ աջողութեան ամենամեծ գրաւականը— Պարսկաստանի թուլութիւնը— այդ ժամանակ յանկարծ, միանգամից, չքացաւ: Անակնկալ կերպով, աւերակների տակից, վեր կացաւ մի ուժեղ ու ահաւոր Պարսկաստան, որ յիշեցնում էր Աքեմենեանների, Շահ-Աբաս Մեծի ժամանակները: Թիւրքիան և Ռուսաստանը, որոնք այնպիսի հեշտութեամբ բաժանել էին իրանց մէջ պարսկական ահագին կալուածները, ստիպված եղան թողնել ամեն ինչ և հեռանալ մրցութեան դաշտից: Մի ահաւոր հոսանք եկաւ քանդեց ու անհետացրեց Պետրոս Մեծի բոլոր ջանքերը, բոլոր ծրագիրները: Իզուր չէր դեսպան Վօլինսկին 1715 թւին գրում. «Կարող է երևան գալ մի ուժեղ Շահ և այնուհետև նուաճման գործը կը դժուարանայ»:

Այդ Շահը երևան էր եկել: Եւ դա նազիրըն էր:

Աւղանական հարստութեան հիմնադիր Մահմուդ-Շահը Իրանի գահի վրա երեք տարուց աւել չը կարողացաւ մնալ: Դա մի անգութ բարբարոս էր, որ սիրում էր արեան լճերի մէջ խեղդել ամեն մի սպաստամբական փորձ, որ տեղի էր ունենում Պարսկաստանում: Դազվինի ազստամբութիւնը ճնշելու համար Մահմուդը խնջոյքի կանչեց սարսիկ ազնուականութիւնը, ամենքին կոտորեց, ջընջեց նրանց ընտանիքները: Մի ուրիշ անգամ, նոյնպէս խնջոյքում, նա կոտորել տուեց 3000 պարսիկ զինուորներ, որոնց ընդունել էր իր զօրքի մէջ: Շահ-Թահմազին պատժելու համար, վայրենի արիւնարբուն նրա հօրը, դժախտ Հիւսէյին-Շահին, մի սոսկալի գործի ականատես դարձրեց. այդ թագազուրկ ծերունու աչքի առաջ Մահմուդը իր ձեռքերով խեղդեց նրա որդիներին ու թոռներին, թւով հարիւր հոգի: Անգուսպ բարբարոսութիւններից էր արդեօք թէ ուրիշ պատճառից, Մահմուդը ցնորվեց, իսկ նրա մարմինը սկսեց լալիւն մի ինչ-որ զարհուրելի բորստութիւն: Նա քաշվեց մի ինչ-որ անկիւն, բայց այդտեղ էլ սպասում էր նրան սպանողի դանակը: Սպանողները նրա հարազատ աւղաններն էին. այդ ժամանակ Մահմուդը դեռ 27 տարեկան մի երիտասարդ էր:

Նրան 1725-ին յաջորդեց նրա որդի Աշրաֆը: Սա էլ մի արիւնարբու գազան էր, բայց գըլխաւորապէս իր աւղանների վերաբերմամբ: Պար-

սիկներին նա խնայում էր, մինչև իսկ աշխատում էր հաշտեցնել նրանց աւղանական գահի հետ և մոռացնել տալ Սէֆէվիների տունը: Բայց Շահ-Թահմազը խանգարում էր նրան: Մի կողմից Աշրաֆը, միւս կողմից ուսանների ու օսմանցիների արշաւանքները ստիպեցին այդ գլուխ կորցրած ու թուլամորթ թագաւորին, խեղդվողի նման, բռնել իւրաքանչիւր շիւղից, որ օգնութիւն էր խոստանում: Մենք տեսանք թէ որպիսի հաճութեամբ նա ընդունեց Դաւթ-բէկի առաջարկութիւնը: Մի ուրիշ մարդ էլ այդ ժամանակներում իր խոնարհ ծառայութիւնները դրեց նրա արամազրութեան տակ: այդ մարդը խորասանցի էր, յայտնի էր զարձեւ իբրև յանդուգն աւազաղակապետ և կոչվում էր Նազիր-Ղուլի (հրաշքների ստրուկ): Թահմազը, առանց տատանվելու, բռնեց այդ մեկնած ձեռքը:

Թողնելով աւազակի արհեստը, Նազիրը մտաւ Թահմազի ծառայութեան մէջ, փոխեց իր անունը, կոչվեց Թահմազ-Ղուլի (Թահմազի ստրուկ) և մի կարճ միջոցում դարձաւ սարսափ աղդող, հուշակաւոր զօրավար: Պարսկաստանը զգաց որ նոր մարդ է երևացել և հաւաքեց իր բոլոր ոյժերը: Զէնքը ամենքից առաջ դարձրած էր, ի հարկէ, աւղանների դէմ, որոնք իրանց բարբարոսութիւններով ազգային կատաղի զայրոյթ էին առաջացրել ամբողջ իրանում: Նազիրը նրանց դուրս վռնդեց իր հայրենի խորասանից, իսկ 1729-ի վերջում

աստիկ ջարդ տուեց Աշրաֆի զօրքերին Թեհրանի մօտ: Աշրաֆը փախաւ Սպահան, սպանեց այդտեղ Հիւսէյին-Շահին, բայց զոգրերի առաջնորդը — Ինչպէս նա հեզնաբար անուանում էր Նազիրին — ամեն կողմից նեղում էր նրան և նա, վերջապէս, փախաւ Աւղանստան, ուր և սպանվեց մի աւազակ ցեղի ձեռքով: Սպահանը ազատված էր և Նազիրը մեծ հանդէսով այնտեղ մտցրեց Շահ-Թահմազին, թէև շատ նշաններով էր ցոյց տուել որ ինքը չը պիտի լինի այդ Շահի ստրուկը, այլ ընդհակառակն: Եւ Թահմազը հասկանում էր այդ:

Այնուհետև բացվեց պատերազմ Թիւրքիայի դէմ՝ պարսկական երկիրները յետ ստանալու համար: Նազիրը մի քանի փայլուն յաղթութիւններով հարկադրեց թիւրքերին հաշտութիւն խնդրել: Երբ զինադադարի ժամանակն անցաւ, Նազիրը այլ ևս կուրի դաշտում չէր, այլ արշաւել էր Հէրաթի դէմ: Թահմազը չուզեց սպասել իր զօրավարին, այլ նախանձելով նրա փառքին, ինքը անցաւ զօրքերի գլուխը: Բայց ժողովուրդը և զօրքը շատ շուտ տեսան թէ ո՞րքան մեծ տարբերութիւն կայ այդ անընդունակ, մոլի թագաւորի և աւշառ զօրավարի մէջ: Թիւրքերը մի քանի անգամ լաւ ջարդեցին Թահմազին և իրանց ձեռնտու մի դաշնադիր կիւրքիցին նրա հետ, որով մի քանի նահանգներ զիջելով պարսիկներին, իրանց ձեռքում թողեցին ամբողջ Վրաստանն ու Հայաստանը մինչև Արաքս գետը, խոստանալով օգնել պարսիկներին՝ ուսանե-

րին Կասպիական ամերից հեռացնելու համար: Այդ պայմանները աւելի ևս զայրացրին պարսիկներին Թահմազի դէմ: Օսմանեան օգնութիւնը հարկաւոր էլ չէր, քանի որ ուսմները չէին մտածում զէնք վերցնել Պետրոս Մեծի ժառանգութիւնը պահպանելու համար. 1732 թւականի յունվարին Ռէչտում կնքված դաշնագրութեամբ նրանք յետ դարձրին Կասպիական ամբողջ ծովափը մինչև Կուր գետը, պահելով իրանց ձեռքում միայն Բագուսն և Դերբենաը:

Այդ միջոցին Նազիրը, Շահի աչքից ընկած, գտնվում էր Սորասանում: Թահմազը, սակայն, կանչեց նրան իր մօտ և այդ անխելքութեան համար լաւ պատիժ ստացաւ: Նազիրը մենակ չը մտաւ Սպահան, այլ 50 հազար զօրքի զլուխ անցած. նա գահընկէց արաւ Թահմազին և Իրանի շահինշահ հռչակեց նրա վեց ամսական Աբաս անունով որդուն: Երբ այդ մանուկը թագադրվում էր, Նազիրը, տեսնելով թէ ինչպէս է նա բղաւում, ասաց. «Հանգստացիր, Շահ, քո կորցրած նահանգները շուտով կը վերագառնան քո իշխանութեան տակ»: Դա հեղնութիւն էր. Իրանի իսկական տէրը ինքը, Նազիրն էր իր եղբայրների և որդիների հետ:

Նորից պատերազմ յայտարարվեց Թիւրքիայի դէմ. աջողութիւնը փոփոխակի էր, բայց և այնպէս, Նազիրը ցոյց տուեց թէ ինչ զօրավար է ինքը: 1735-ին նա պատերազմը փոխադրեց հիւ-

սիային կողմերը: Յունիսի 14-ին Արփաչայի հովտում Նազիրը 50 հազար զօրքով սոսկալի մի ջարդ տուեց օսմանեան բանակին, որ թւով երկու անգամ մեծ էր. սէրասըէր փաշան և 20 հազար օսմանցիներ ընկան այդ պատերազմում, որին ներկայ էր և էջմիածնի Աբրահամ կաթողիկոսը: Յաղթութեան հետեանքն այն էր, որ Վրաստանը, Հայաստանը, Շիրվանը նորից անցան Պարսկաստանին: Այս մասին նա մի չարախնդութեամբ հաղորդեց և ուսաց կառավարութեան. ուսմներին նա արհամարհում էր, ասելով թէ աւելներով պիտի դուրս անէ նրանց պարսկական երկիրներէ: Եւ ուսմները շտապեցին հեռանալ նաև Բագուից ու Դերբենտից, համաձայն այն դաշնագրի, որ մի քանի ամիս դրանից առաջ կնքվել էր պարսից բանակում, Գանձակի մօտ:

Մի կարճ միջոցում Պարսկաստանը էլի իր հին սահմաններն ստացաւ: Դա քիչ էր: Եւրօպայում էլ տարածվեց Նազիրի հռչակը և ամենքը սպասում էին որ Պարսկաստանը կը ստանայ իր հին դիրքը, այսինքն կը դառնայ ամենախոշոր զինուորական պետութիւնը Առաջաւոր Ասիայում: Կարող էր Նազիրը բաւականանալ մի մեծ, տաղանդաւոր զօրավարի փառքով, երբ ամեն ինչ ստում էր թէ նա պիտի լինի իր ստեղծած պետութեան զլուխը: Հէնց այդ միջոցին էլ մանուկ Շահ-Աբասը դայեակների ձեռքում կեանքից զրկվեց. Թահմազը արտորտեղում էր վախճանվել կամ

սպանվել: 1736 թւականի ձմեռը Նազիրի հրամանով Մուղանի դաշտը հաւաքվեցան Պարսկաստանի բոլոր կառավարիչները, աշխարհական և հոգևոր պետերը: Կանչված էր և Աբրահամ կաթողիկոսը. եկել էին Արարատեան երկրի, Նախիջևանի և այլ կողմերի հայ մէլիքները: Կազմվեց ահագին բանակ: Նազիրը առաջարկեց այդ բազմութեան մի թագաւոր ընտրել Պարսկաստանի համար, և ով կը համարձակվէր չստել որ այդ թագաւորը ինքը, Նազիրն է: Մարտի 10-ին, Նօյրուզ-բայրամի օրը, Նազիրը հանդիսաւոր կերպով թագադրուեց. Աբրահամ կաթողիկոսն էր սուրը նրա մէջքին կապողը: Սէֆէվիների տոհմը վերջացաւ: Մի ահաւոր, խելօք և հեռատես բռնակալ ունէր այժմ Պարսկաստանը: Բոլոր դժբախտութիւնների պատճառ դարձած պարսիկ հոգևորականութիւնը այն աստիճան աստիկ սանձահարովեց, որ չը յանդգնեց ձայն հանել, երբ Նազիրը, իբրև սիւննի, հրամայեց միայնել շիր և սիւննի զաւանութիւնները և վերայնել մէջ տեղ եզած բոլոր խտրութիւնները:

Այդ ահաւոր բռնակալը, որից զօղում էր Արևելքը, բախտի բերմունքով, մի առանձին սէր և համակրութիւն ունէր դէպի հայոց խեղճ կաթողիկոսը, կատարում էր նրա խնդիրքները, տալիս էր էջմիածնին զանազան արտօնութիւններ: Ի՞նչպէս էր Աբրահամ կաթողիկոսը արժանացել այդ բախտին—յայտնի չէ: Նա մի առանձին խելք ու ընդունակութիւն ունեցող մարդ չէր, բայց ինչպէս

երևում է, լաւ իւրացրել էր արեւելեան քաղաքականութիւնը և լիտէր հաճոյանալ: Արդեօք սա էր պատճառը, թէ մէջ տեղ դեր էր կատարում առաջնորդաւոր բռնակալներին յատուկ անհասկանալի քմահաճութիւններից մէկը.—իրողութիւնն այն է, որ հայոց ծերունի կաթողիկոսը իր դիրքը և վայելած համակրութիւնը յաճախ ծառայեցնում էր իր դժբախտ ժողովրդի օգտին, աղերսաւոր հանդիսանալով անարկու նուաճողի առաջ, խնամք և գթութիւն խնդրելով նրանից: Այսպէս, Նազիրը հրամայել էր որ Արարատեան երկրից և Թիֆլիսից երկր-երկր հարիւր տուն հայեր գաղթեցնեն Պարսկաստան: Կաթողիկոսը այդ միջոցին Նազիրի հետ Թիֆլիսում էր գտնվում: Յուցակազրկած հայերը լացով և աղաչանքով ընկան նրա ոտները և նա կարողացաւ իր պաղատանքներով աղդել բռնակալի սրտի վրա ու փոխել տալ այդ սարսափելի վճիռը: Բայց Արարատեան երկրին օգնել չը կարողացաւ կաթողիկոսը. նշանակված տները քչեցին տարսն և Նազիրը միայն այն արաւ որ հրամայեց տնային անասուններ տալ այդ դժբախտներին: Նոյնալիտի բարերար հանդիսացաւ կաթողիկոսը և Մուղանի դաշտում. այստեղ նա փողով, աղաչանքներով աղատեց բազմաթիւ հայ գերիներ, խնամեց նրանց և ուղարկեց այս ու այն կողմը:

Նրախտագիտութեան զգացմունքը թելադրեց Աբրահամ կաթողիկոսին նկարագրել Նազիրի, այդ «երկրորդ Ալէքսանդրի» (Մակեդոնացու), ինչպէս

ինքն է անուանում, մի քանի գործերը և յատկապէս թագադրութիւնը *)։ Այդ փոքրիկ աշխատութիւնը վերջինն է մեր այն պատմագրութիւնների կամ, աւելի ճիշտ ստած, ժամանակագրութիւնների շարքում, որի սկիզբը դրվեց Մ զարում։ Արքահամ կաթողիկոսը վերջինն է այն հայ հոգեորականներից, որոնք իրանց ժամանակի դէպքերը գրի էին առնում. և նրա մէջ խտացած են մեր այդ տեսակ գրողների բոլոր պակասութիւնները։ Սատիկ սահմանափակվելով իր նիւթի շրջանում, նա ճանաչում է միայն Նազիրին և իրան, երկար մանրամասնութիւններով պատմում է իր ստացած պարգևները, Նազիրի սարքած հանդէսները, բերում է Մուղանում հաւաքված խաների և բէկերի ցուցակը, բայց հայերի այն ժամանակվայ դրութեան, գործերի մասին ոչինչ չէ գրում։ Հետաքրքրական են նրա ճանապարհորդութիւնները։ Էջմիածնից Մուղան գնալիս և այնտեղից վերադառնալիս, նա այցելեց Ղարաբաղի և մանաւանդ Սիւնիքի այն բոլոր տեղերը, ուր ընդամենը մի 7—8 տարի առաջ բորբոքված էր հայկական ապստամբութիւնը, ուր գործում էին Մէլիք-Աւանը, Գաւիթ-բէկը, Մխիթար-սպարապետը։ Սակայն այդ գործերի և գործիչների մասին

*) Տպում է Վաղարշապատում 1870 թւին «Արքահամ կաթողիկոսի Կրիտացոյ պատմագրութիւն անցիցն իւրոյ և Նաղր Եահէն պարսից» վերնագրով։

— ոչ մի խօսք անգամ։ Հայոց կաթողիկոսը միայն անարկու Նազիրի անձով է զբաղված, միայն նրաներբողն է գրում և նրան չէ հետաքրքրում հայերի սկսած այն մեծ գործը, որ աւելի կարեւոր էր քան Նազիրի թագադրութիւնը։ Մենք մինչև անգամ չենք տեսնում այդ յիշատակարանի մէջ թէ ինչպէս էր վերաբերվում Նազիրը ապստամբութեան զլուխ կանգնած հայ մէլիքներին, ինչո՞ւ Մուղանում Ղարաբաղի մէլիքներից ներկայ էր միայն Մէլիք-Եղանը։ Նկատենք այստեղ, որ այս հայ մէլիքին Նազիրը պատիւներ արեց, նշանակելով Ղարաբաղի մէլիքների ղլխաւոր։ Այդ ժամանակից է կարծւում, որ Ղարաբաղում վերջնականապէս կազմակերպվում են հինգ ղլխաւոր մէլիքութիւնները, որոնք կոչվում են Խամսայի մէլիքութիւններ։

Իր գոված «երկրորդ Ալէքսանդրին» Արքահամ կաթողիկոսը երկար ժամանակ չը տեսաւ նա վախճանովեց 1737-ին, մինչդեռ Նազիրը գրանից յետոյ միայն իսկապէս հասաւ Ալէքսանդրի փառքին. նա նուաճեց Ղանդանարը, Հնդկաստանը, որտեղից անհուն հարստութիւններ դուրս բերեց, Սամարկանդը, Խիվան, Բուխարան։ Պարսկաստանը Յփրատից մինչև Հինգոս գետն էր ձգվում, իսկ հիւսիսից նա մինչև անգամ անցել էր Կովկասեան սարերի միւս կողմը։ Բայց մեծ աշխարհակալը դարձաւ և մի զարհուրելի բռնակալ։ Մի անգամ նրան սպանելու փորձ կղաւ. փորձը չա-

ջողվեց, բայց Նազիրը դրանից կասկածոտ ու վայրենի մի դահիճ դարձաւ այն երկրը համար, որը հասցրել էր այդքան մեծ փառքի: Ու սկսեց անհնարին, հրէշաւոր դադանութիւններ, կուրացրեց իր սրդուն, կոտորած գլուխներից բուրդեր էր կուտել տալիս այս ու այն կողմերում: Շիրազի ամբողջ ազգաբնակութիւնը կոտորել տուեց, Մէշէ-գում հանել տուեց բոլոր բնակիչների մի կամ երկու աչքերը: Պարսկաստանը անապատի էր փոխվում. ազգաբնակութիւնը ահագին խմբերով փախչում էր օտար երկիրներ:

Հայերն էլ իրանց բաժինն ունեցան այս հրէշաւոր անգթութիւնների մէջ: Նազիրը յանձնարարեց Նախիջևանի խանին իմանալ թէ ինչ տրամադրութիւն կայ ժողովրդի մէջ իր անձի վերաբերմամբ: Կանչելով իր մօտ տեղացի նշա՛նաւոր անձանց, որոնցից երեսուն երեք հոգի հայերից էին, խանը իրան կեղծեց բռնակալ Շահից զգված մի մարդ և խորհուրդ էր հարցնում թէ արդեօք լաւ չէր լինի որ իրանք էլ փախչեն և ազատվեն: Կանչվածները միամտութիւն ունեցան հաւատալու և յայտնելու թէ, իրաւ, իրանք էլ այդպէս են մտածում: Խանը ցուցակագրեց նրանց, որպէս թէ հարկաւոր կարգադրութիւններ անելու համար, իմացաւ և նրանց համախոհների անունները, տեղը և ապա այդ բոլորը յայտնեց Նազիրին: Պատասխանը բերին սարսափելի Շահի դահիճները. նրանք կուրացրին բոլոր ցուցակա-

դրածներին, իսկ նրանց կայքը յափշտակուեց սուկալի անգթութիւններով. անմեղ երեսնաներն անգամ տանջանքների էին ենթարկվում *): Բայց Նազիրի անգթութիւնները աւելի անտանելի էին Նոր-Ջուղայում. այդտեղի հայերի համար նա հանգիստացաւ մի կատարեալ ժանտախտ: Ու դժբախտ ժողովուրդը չը կարողացաւ դիմանալ այդ բարբարոսութիւններին. զանազան կողմերում ապստամբութիւններ էին ծագում: Ժողովրդի խորին ատելութիւնը սարսափով խեղդելու համար Նազիրը վճռեց կոտորել ամբողջ Սպահանը: Բայց 1744 թւի մայիսի 24-ի երեկոյեան Սալահ-բէկ անունով մի զինուորական պաշտօնեայ, չորս ընկերների հետ, մտաւ «երկրորդ Ալէքսանդրի» վրանը, կտրեց նրա գլուխը: Իրանի փառքը սկսեց դարձեալ նսեմանալ:

Մեզ մնում է տեսնել թէ ինչ եղան հայերի ապստամբական շարժման կենդանի մնացած պարագլուխները: Կասպից ծովի ափից յետ քաշվելուց յետոյ Հայկական էսկադրօնը շարունակեց իր ծառայութիւնը ուստայ զօրքերի շարքում: 1734 թւականին Մէլքե-Աւանը, մի խնդրագրի մէջ յիշատակելով իր մատուցած ծառայութիւնները, խնդրում էր. 1) վերադարձնել իր սեփական միջոցներից իր զօրախմբի վրա ծախսած 8000 բուբլին. 2) հիւսիսային Կովկասի ուստայ սահմաններում գտնվող 9

*) Չամչեան, Դ., եր. 816:

հայ գիւղերը չնորհել իրան իբրև սեփականութիւն.
 3) չնորհել նաև գեներալ-մայօրի աստիճան, որպէս
 զի հայերը գրանով աւելի ևս գրաւվեն և մտնեն
 ուսաց ծառայութեան մէջ. 4) թոյլ չը տալ որ
 թիւրքերի, պարսիկների և լէզլիների գերութիւ-
 նից ազատված և Ռուսաստանում գտնվող հայ գե-
 րիները վերագաննան հայրենիք, որպէս զի այդ-
 պիտով հայերի քանակութիւնը ուսաց պետու-
 թեան մէջ բազմանայ:

Այդ առաջարկութիւններն ընդունվեցան և
 Մէլիք-Աւանը, ինչպէս երևում է, այնուհետև զբաղ-
 ված էր հայոց գաղթականութեան հիմք դնելու
 գործով: Թերէք պեռի ճահճոտ, վատառողջ ափերի
 վրա հայ գիւղերը դոյացան: 1735 թւին այդ գաղ-
 թականները հիմնեցին Ղզլար քաղաքը: Նրանք պի-
 տի կուէին անհիւրասէր բնութեան շատ և շատ
 արգելքների դէմ և տոկուն ու յամառ աշխատա-
 սիրութեամբ կարողացան ծաղկեցնել այդ անա-
 պատ ու վայրենի տեղերը: Մէլիք-Աւանին մենք
 մէկ էլ տեսնում ենք Ելիսավետա Պետրովնա կայս-
 րուհու ժամանակ (1741—1761), Պետերբուրգում:
 Արքունի պալատում սիրալիր ընդունելութիւն է
 գտնում հայ նշանաւոր զօրապետը. կայսրուհին
 նրա թոռան նշանակեց Ֆրէյլինա: Մէլիք-Աւանի
 տոհմից առաջացան իշխան Սմբատեանները, իշ-
 խան Մէլիքեանները, Հայրապետեանները *):

*) Собрание актовъ, II, кр. 57:

Շատ ողբալի էր Մինաս վարդապետի վախ-
 ճանը: 1736 թւականին նա էլ մի երկար գրութիւն
 է ներկայացնում ուսաց կառավարութեան՝ իր
 կատարած գործերի մասին: Այդ թղթից մենք տե-
 դեկանում ենք որ Իսրայէլ Օրիի ընկերը շարու-
 նակում է լինել Ռուսաստանի հայոց առաջնորդ,
 արդէն ծերացած է, ապրում է մեծ մասամբ
 Աստրախանում, բայց ոչինչ համարում չունի հա-
 յերի մէջ, զուրկ է միջոցներից: Խնդրում է կայ-
 սերական հրամանով հաստատել իրան առաջնոր-
 դական պաշտօնի մէջ, հպատակեցնել հայերին իր
 իշխանութեան և զինուորներ տալ, որպէս զի
 նրանց հետ դնայ Աստրախան և այդտեղ թշնամի-
 ներից ապահով ապրէ պետական ոռճիկով:

Վերջերում Մինաս վարդապետը խնդրեց որ
 իրան ընդունեն յունադաւանութեան մէջ և ուս-
 սաց եկեղեցու պաշտօնեայ դարձնեն: Բայց կար-
 ծեմ այդ էլ չը ստացաւ...

ԳԼ. Դ.

Հ Ն Դ Կ Ա Ս Տ Ա Ն Ի Հ Ա Յ Ե Ր Ը

I

Պատմութեան ընթացքը այժմ մեզ հարկադրում է թողնել բուն Հայաստանը և գնալ մի բուն հայերի եակից, որոնք բնակութիւն հաստատեցին Հնդկական թերակղզու զանազան անկիւններում: Վաճառականներ են դրանք, բայց մեր ազգի մտաւոր և քաղաքական պատմութեան մէջ առանձին տեղ և առանձին ուշադրութիւն դրաւելու իրաւունքն են ստացել իրանց գործերով: Ահա թէ ինչպէս:

Մենք տեսանք հայութեան երկու խոշոր մասերում սկսված շարժումները. արեւմուտքում— դրական, արեւելքում—քաղաքական: Մանրամասն նկարագրելով այդ երկու շարժումները, մենք ընդգծեցինք այն շատ կարեւոր և բնորոշ հանգամանքը, որ դրանք չը միացան իրար հետ, մնացին առանձնացած, կղզիացած, և պարսկա-թիւրքական

մշտական սահմանագլուխը այն մեծ անջրպետն էր, որի մի կողմում դրական շարժումն էր, առանց քաղաքական գաղափարների, իսկ միւս կողմում քաղաքական շարժումն էր, առանց դրական գործունէութեան: Հարկաւոր է ուշադրութեամբ վերաբերվել այս հանգամանքին: Մխիթար Սեբաստացին և Իսրայէլ Օրին իրար չեն ճանաչում, գրիչը և սուրը չեն միանում, թէև երկուսն էլ հաւասար չափով հարկաւոր են հայերին, իբրև քաղաքական մարմին կազմող մի համայնքի, որ արեւելեան հարցի մէջ այնքան աղէտալի ճակատագիր ունէր: Եւ այդ կղզիացումը, ինչպէս կարող ենք եզրակացնել մինչև այժմ պատմածներէց, իր խիստ կնիքն է դնում երկու շարժումների վրա էլ: Գրական շարժումը, խորթ մնալով այն սկզբունքներին, որոնք քարոզվում էին Հայաստանի արեւելքում վառօդի միջոցով, շարունակեց հին ուղղութիւնը, ամփոփված մնալով համաբեա միմիայն կրօնական-բարոյական նեղ շրջանների մէջ, չը համապատասխանելով ազգի իրական պահանջներին, ժամանակի ոգուն և տրամադրութեան: Միւս կողմից էլ քաղաքական շարժումը, չունենալով իր հետ այնպիսի հզօր գործօն, որպիսին է դրականութիւնը, չը կարողացաւ ժողովրդականութիւն ստանալ իր սահմաններից դուրս, դառնալ հանրային գաղափար, զինուորագրել մեծ մասսաներ, տարածել, լայնացնել շարժումը: Ու այդ շարժումը, ինչպէս

տեսանք, ամիտիված մնայ միայն Ղարաբաղի և Սիւնիքի լեռներում:

Այս դուռթիւնը, կարելի է համարձակ պնդել, պիտի երկար շարունակուէր Հայաստանի հողի վրա: Բայց ահա XVIII դարի երկրորդ կէսից երևան է գալիս հեռաւոր Հնդկաստանում մի փոքրաթիւ հայ գաղթականութիւն, որ սկսում է կատարել արևմտեան և արևելեան հայութիւնների շարժումները միայնողի դեր: Այդ գաղթականութիւնը հասկանում է երկու կողմերի սլակասութիւնները, որոնք առաջանում էին միակողմանիութիւնից և տղիտութիւնից, մի հզօր խթան է հանդիսանում՝ մտաւոր դարգացումը և քաղաքական ազատութիւնը միմեանց մօտեցնելու, միմեանց հետ կըբայրացնելու համար: Այս է ահա հնդկական գաղթականութեան ամենախոշոր երախտիքը: Նրան հետևում է, նրա պէս գործում է և մի այլ հայ գաղթականութիւն— Ռուսաստանի հայ գաղթականութիւնը: Եւ համարեա ամբողջ մի դար, XVIII-ի կէսից մինչև XIX-ի կէսը, այդ երկու հայկական հատուածների ազդեցութիւնը ահագին է եղել: Անտես անել կուշտուրական այդ մեծ ոյժը, չէ կարելի. առանց դրա հետ ծանօթանալու չէ էլ կարող լինել ամբողջացրած, լրակատար պատմութիւն:

Ո՞րտեղից էին Հնդկաստանի հայերը: Այս հարցը մեզ տանում է Նոր-Ջուղա: Պարսից մայ-

րաքաղաքին կպած այս վաճառականական գաղութի կատարած դերի հետ մենք ծանօթ ենք արդէն *): Ահա այդ վաճառականներից էլ գլխաւորապէս կազմվեց հնդկական գաղթականութիւնը:

Հետևելով Ջուղայեցի հայերի ճակատագրին, մենք տեսանք մի դարմանալի գիծ: Դա այն է, որ այդ ընդունակ, ժիր վաճառականները ստեղծում են իրանց համար նախանձելի բարեկեցութիւն, բայց հէնց այդ բարեկեցութիւնն էլ դառնում է նրանց դժբախտութիւնների պատճառ: Այդքանը բաւական չէ: Դժբախտութիւնները չեն ոչնչացնում նրանց, այլ կարծես շատ հարկաւոր են, որպէս զի նրանք աւելի առաջադէմ, աւելի գործունեայ և հուշակաւոր դառնան: Քանի որ Ջուղան իր հին տեղն էր, Արաքսի մերկ ու ժայռոտ ափի վրա, նա տալիս էր անվախ, համարձակ վաճառականներ, որոնք պտտում էին աշխարհի չորս կողմում և ոսկի ու փարթամութիւն էին հաւաքում իրանց տների մէջ: Այդ հարստութիւնն էլ պատճառ դարձաւ որ Ջուղան աւերվի Շահ-Աբասի ձեռքով և փոխադրվի Պարսկաստանի սիրտը, Սպահան: Լացով ու կակիծներով թողեց ժողովուրդը իր բնակութիւնը. և իր Արաքսի, իր ժայռոտ զետափի սիրով էր տոչորվում հեռաւոր, անդարձ պանդրխտութեան մէջ: Բայց նոր հայրենիքում նա դարձաւ

*) „Հայկ. Տպ.“, հատ. I.

աւելի բարեկեցիկ, աւելի փարթամ. նրա առևտրական ընդունակութիւնները գնահատվեցան Շահ-Աբասի կողմից. նրան փաղաքըում էին, նրան ամեն տեսակ արտօնութիւններ էին տալիս: Սկսվեց ջուղայեցիների հանրային գործունէութիւնը. նրանք բաց են անում իրանց քսակը Հայաստանի ժողովրդի համար, հանդիսանում են մեկենասներ, զարգացնում են իրանց մէջ ազգային կրթութիւնը, իրանց փողով, իրանց ձեռք բերած մեծ հեղինակութեամբ ազգում են հայերի մեծ մասի վրա, դառնում են ղեկավարող, ուղղութիւն տուող իշխանաւորներ:

Բայց ջուղայեցու ճակատագիրը չը փոխվեց: Այդ բացառիկ, ամեն կողմով նախանձելի դուրսութիւնը չէր կարող մշտապես լինել Պարսկաստանի պէս մի երկրում: Որքան աճում ու զարգանում էր Ջուղայի հարստութիւնը, այնքան ակներև էր դառնում, որ այդ հայ վաճառականներին սպասում է մի դառն ու վշտալի ապագայ: Առատ գիզվում էին հարստութիւնները վաճառականական գաղութի մէջ. փառաւոր ապարանքներ էին կառուցվում, մի-մի պալատներ, զարդարված ոսկով ու արծաթով, գեղեցիկ նկարներով: Այդ ապարանքներում յաճախ հիւրընկալվում էին պարսից թագաւորները, որոնք գտնում էին այդտեղ ամեն երկրաւոր բարիքների առատութիւն, արեւելեան ճոխ փարթամութիւն: Բայց Իրանի տէրերը դեռ չէին նախանձվում իրանց հովանաւորութեան տակ այդ-

քան անօրինակ բարեկեցութեան հասած գեաւորներին:

Այդպէս շարունակվեց մինչև XVII դարի վերջերը Երբ Պարսկաստանն ընկաւ, մասնկացաւ, և պարսից արքունիքը կարօտողի, մուրացկանի օրին հասաւ, փոխվեց, ի հարկէ, և Ջուղայի դուրսութիւնը: Դժբախտ և ապուշ Շահ-Հիւսէյնի ժամանակից Ջուղան դառնում է պարսկական արքունիքի համար դեռ չը շահագործված մի ոսկեհանք: Սպահանի կառավարիչները չէին կարող չը տեսնել իրանց աչքի առջև փուլած անսպաշտպան, բայց շատ ճոխ բարեկեցութիւնը մի այնպիսի ժամանակ, երբ Իրանի արեղակնափայլ վեհապետը փող չունէր իր գինեխմութիւնների, իր հարէմի, իր անթիւ մօլլաների համար: Եւ Ջուղայում բարձրանում են հեծեծանքներ. այնտեղ է մտնում պարսկական հարստահարութիւնը՝ դօտով յափշտակելու, խլելու համար: Այդ օրվանից Ջուղայի աւելումը միայն ժամանակի հարց էր դառնում:

Դժբախտութիւնները հէնց սկզբից հայերի ձեռքով մտցրվեցին Ջուղայի մէջ: Կրօնամոլ Շահ-Հիւսէյնը, ի հարկէ, աչխատում էր որ իր երկրում ամենքը մահմեդական լինեն: Հին կրակապաշտ պարսիկների (գեաւրների) մի մասը կրօնափոխ անելուց յետոյ, նա ուշադրութիւնը հայերի վրա դարձրեց: Չը գիմեղով բռնութիւնների, նա առաջարկեց հայերին ընդունել մահմեդականութիւն: Մէջ տեղ պիտի գործէին յօժար կամքը, համոզ-

մունքը: Անշուշտ Հիւսէին-Շահը այստեղ զեկա-
վարվում էր այն համողմունքով, որ քրիստոնէու-
թիւնը սնանկութեան է հասել, որ նա չէ կարող
խլամի վարդապետութեան պէս հաստատուն ու
որոշ սկզբունքներ պաշտպանել: Այդ մտքի մէջ
նրան հաստատում էին, երևի, կրօնական կատաղի
կոիւնները, որոնք տեղի ունէին նրա ժամանակ Զու-
ղայում: Ոչինչ հեղինակութիւն չէր կարող ունե-
նալ քրիստոնէութիւնը պարսից արքունիքի առաջ,
բանի որ կաթօլիկ քարոզիչները և հայ վարդա-
պետները իրար գզգզում էին, իրար անիծում, ի-
րար հերձուածող, կռապաշտ անուանում: Եւ այդ-
պիսի ժամանակ բնական էր մօլլաներով շրջա-
պատված մի Շահի համար բացարձակ ստել հայե-
րին թէ կայ աւելի լաւ և բարձր կրօն և դա—խս-
լամն է: Համողմունքով ազդելու համար Շահը
սարքում էր կրօնական վիճարանութիւններ վար-
դապետների և մօլլաների մէջ, որոնք պիտի հաս-
տատէին թէ որ կրօնն է կատարեալ: Բայց երբ պա-
լատական մօլլաները անկարող եղան յաղթել հայ
վարդապետներին, Շահը սկսեց անցկացնել այն
միտքը, որ իրան պարզապէս ցանկալի է մահմե-
դական տեսնել իր բոլոր հաւատարիմ հպատակ-
ներին:

Եւ իսլամը բաւական լաւ որս ունեցաւ ջու-
ղայեցիների մէջ: Գործ էին տեսնում քաղաքական
այն միջոցները, որոնք դեռ իսլամի առաջին դա-
րերում էին մշակված՝ մահմեդականութիւն ընդու-

նելը ամեն կողմով ձեռնտու և շահաւէտ դարձնե-
լու համար: Փառքի և նիւթական շահի խոստում-
ներով կուրացած շատ հայեր իսլամացան: Սրանց
միջոցով մօլլաները զեզեցիկ պատրուակ դտան
միջամտելու հարուստ հայերի գործերի մէջ: Ու-
րացողները, իրանց նախկին դաւանակիցներին կե-
զեքելու նպատակով, ամեն տեսակ ստոր մատնու-
թիւնների, զրոյարտութիւնների էին դիմում: Նը-
րանք ունէին սուտ վկաների բաղմութիւն, մանա-
ւանդ գրուէին, նեղը ընկած ժամանակ, բարձրա-
ձայն, ամբոխի և իշխանութեան առաջ, արտասա-
նել «հաւատս հայհոյեց» խօսքերը, որոնք այնքան
սարսափելի են մահմեդական աշխարհում:

Ու Զուղայի մէջ բոյն գրին սանձարձակ բըռ-
նութիւնները: Կառավարութիւնը, կրօնափոխ հայե-
րի մատնութիւնների վրա հիմնվելով, տուգանք-
ների էր ենթարկում հայերին, զրաւում էր նրանց
հարստութիւնները: Աւելի սարսափելի էին այդ
հրամանները կատարող պաշտօնեաները: Նրանք
սոված գայլերի նման ընկնում էին այնքան չաղ
պատառներ ներկայացնող հայերի վրա, մէկին եր-
կու երեք էին առնում, չարչարում, տանջում էին
իրանց զոհերին: Հարստահարութիւնների ընդար-
ձակ ասպարէզ դարձած Զուղան այլ ևս չէր կա-
րող պահել իր մէջ մի վաճառականական համայնք:
Եւ նա ընկնում էր, դատարկվում: Հալածանքները,
պէտք է ստել, դեռ ընդհանուր չէին. նրանք ուղ-
ղված էին դեռ անհատների դէմ: Բայց այդ հան-

գամանքը մեծ նշանակութիւն չունէր. գլխաւորն այն էր, որ ոչ ոք ապահով չէր կարող լինել թէ կեղեքումների զոհ չի դառնայ. ամեն ինչ յոյց էր տալիս որ այլ ևս չէ կարելի յոյս դնել պարսից կառավարութեան վրա: Եւ ջուղայեցիները սկսեցին որոնել բնակութեան այլ տեղեր: Նրանք սկսեցին գաղթել:

XVIII դարի սկզբում գաղթականութիւնը արդէն զգալի չափեր ընդունած ենք տեսնում: 1705 թւականին Ջուղայում գատարի մնացած տների թիւը հասնում էր 159-ի *): Նրանց տէրերը հեռացել էին, վերադարձի մասին չէին էլ մտածում, ուստի երկուորներ բնակվեցան նրանց մէջ: Գաղթականութիւնը բացարձակ կերպով չէր տեղի ունենում, ոչ էլ մեծ-մեծ խմբերով: Հատ-հատ մարդիկ, ծածուկ կերպով, թողնում էին իրանց տաքացրած բոցները ու փաչում էին պարսկական իրականութիւնից: Բայց նրանք ցիրուցան չէին դառնում. վաճառականութեան յարմար տեղեր որոնելով, նրանք ուղևորում էին դէպի վաճառաչան կենտրոնները: Մեծ մասը զիմում էր դէպի հարաւ, դէպի Բուշիր, Պարսից Մոցի այդ նաւահանագիտը, իսկ այնտեղից անցնում էր Հնդկաստան:

Այդ խաղաղ գաղթականութիւնը գուցէ այնքան չը փութացնէր Ջուղայի քայքայումը, եթէ Շահ-Հիւսէյնի անպէտք կառավարութիւնը քաղա-

*) «Պատմ. Ն. Ջուղայուս հատ. I, եր. 293»

քական տաղնապաների դուռ բացած չը լինէր: Ջուղան Սպահանի արուարձանն էր, իսկ Սպահանը, ինչպէս գիտենք, այն գլխաւոր բնմն էր, ուր տեղի ունեցան այնքան սասանեցնող դէպքեր և յեղափոխութիւններ: Սպահանի այս վիճակը սաստկացրեց այն աղէտները, որոնք թափվում էին Ջուղայի գլխին և շարունակ աւերում էին նրան:

Այստեղ շատ հետաքրքրական կը լինէր լուծել մի հարց.— ինչպէս վերաբերվեցան ջուղայեցի հայերը դէպի Իսրայէլ Օրին և նրա գործը: Բայց ցաւելով պէտք խոստովանել որ այս հարցի վերաբերմամբ չը կան որոշ վկայութիւններ և մնում է փոքր ի շատէ հաւանական ենթադրութիւններին զիմնել: Անշուշտ Օրին, մանաւանդ Սպահանում եղած ժամանակը, չէր կարող անտես անել Ջուղայի հարուստ, հեղինակաւոր հասարակութիւնը: Նա, երևի, յարաբերութիւններ ունէր ջուղայեցիների հետ և, հաւանական է, վայելում էր նրանց համակրութիւնը. հաւանական է որ ջուղայեցիներն էին զիւրացնում Օրիի յարաբերութիւնները Ղանդահարի Գորգին-խանի հետ: Միայն այն հանգամանքը, որ ջուղայեցի վաճառական Պետրոս զի-Սարգիս Գիլանենց այնպիսի սիրով նուիրվեց հայրենիքի ազատութեան գործին, զոհեց իր կարողութիւնն ու անձը, բաւական աչքի ընկնող ապացոյց է, որ հաստատում է թէ ջուղայեցիները անտարբեր չէին դէպի հայկական շարժումը: Գոնէ չէ կարելի ասել թէ ջուղայեցիներից ոչ ոք չէր

համակրում Հայաստանի ազատութեան մտքին: Որ ջուղայեցիները մասնակից էին այն շարժման, որի նպատակն էր ջնջել պարսից իշխանութիւնը Հայաստանում, դրա մի ապացոյցն էլ այն կարող է համարվել, որ նրանց համարում էին աւղաններին Սպահան բերողներ, այսինքն պարսից իշխանութեան անկումը ցանկացող մի տարր: Թէև այդ մեղադրանքը ոչ մի հիմք չունէր, որովհետև հայերը աւղանների կողմնակից լինելու ոչ մի պատճառ չունէին, բայց ճիշտ է և այն, որ առանց կրակի ծուխ չէ լինում: Այդպիսի մի մեղադրանքը, երևի, հիմք էր գտնում այն բանի մէջ, որ ջուղայեցիները ցանկանում էին տեսնել ռուսներին տիրած Պարսկաստանի վրա:

Այսպէս թէ այնպէս, Ջուղան երկու կրակի մէջ ընկաւ, երբ Միր-Մահմուդը պաշարեց Սպահանը: Նախ քան պաշարումը ջուղայեցիները շատ էին աղաչել, որ թոյլ տան իրանց տեղափոխվել Սպահան, որովհետև Ջուղան բոլորովին անպաշտպան էր, չունէր նոյն իսկ պարիսպներ: Սակայն պարսից կառավարութիւնը մերժեց այդ թախանձանքները: Պատճառներից գլխաւորը, ի հարկէ, այն էր որ Սպահանը, չունենալով ուտելիչէնի պաշար, չէր կարող ընդունել իր մէջ մի նոր մեծ բազմութիւն: Բայց կար և մի բնորոշ պատճառ էլ: Պարսից մեծամեծներից մէկը այսպիսի դատողութիւններ յայտնեց. աւղանները սուազակներ են, նրանք չեն եկել երկիրներ նուաճելու, այլ

հարստութիւններ հաւաքելու. թող նրանց լինի փարթամ Ջուղան, գուցէ դրանով կշտանան և յետ դառնան: Եւ այդ միտքը հաւանութիւն գտաւ Շահի մօտ. Ջուղան զոհվում էր Շահ-Հիւսէյնի փառած գահի փրկութեան համար: Բայց ջուղայեցիներից մի քանի ընտանիքներ տարվեցան Սպահան՝ իբրև պատանդներ: Բացի դրանից, պահանջեցին որ 300 երիտասարդ ջուղայեցիներ զինվեն և գնան Շահի պալատը պահպանելու: Վաճառականները զէնք գործ ածել էլ գիտէին. 300 ջուղայեցիներ, զինուած անգլիական և հօլլանդական ընտիր հրացաններով և ատրճանակներով, մտան Սպահան, բայց տեսան որ իրանք չեն հարկաւոր պարսիկներին, այլ իրանց զէնքերը: Այդ զէնքերը խլվեցին և ջուղայեցիները վերադարձան իրանց տները: Հայ վաճառականներին այլ ևս ոչինչ չէր մնում անել, բայց միայն փակվել տներում և սարսափահար սպասել թշնամուն:

Աւղանները; առանց ի հարկէ, որ և է դիմադրութեան հանդիպելու, գրաւեցին Ջուղան և շրջակաները: Ի՞նչ պիտի անէին հայերը: Իսկոյն հպատակութիւն յայտնել Մահմուդին, նշանակում էր ցոյց տալ անհաւատարմութիւն դէպի պարսիկները, իսկ անտես անել Մահմուդին, նշանակում էր ենթարկվել բարբարոս յաղթողի բարկութեան: Մինչդեռ նրանք տարուբերվում էին այդ երկու կրակների մէջ, անցան մի քանի օրեր. Մահմուդը ինքը կանչել տուեց հայերին և հարցրեց պատճա-

որ, թէ ինչն նրանք չեն դալիս յաղթողի ոտները: Հայ քաղանթարը և քէթիսուղաները ասացին, թէ թհամութիւնից զրգված չեն իրանք այդպէս արել. հայերը սորուկներ են միայն, և նրանց համար մի և նոյն է, թէ ո՛վ կը լինի իրանց տէրը: Այդ միանգամայն ճիշտ իրողութիւնը համոզեցուցիչ էր և բռնաւորի համար, մանաւանդ որ նրա մօտիկ մարդկանցից մէկը, անշուշտ լաւ տուրք ստացած լինելով հայերից, բարեխօսի գեր էր կատարում: Եւ Մահմուդը կեանք չնորհեց ջուղայեցիներին, բայց պահանջում էր, որ նրանք իրանց արեան գինը տան: Իսկ այդ արիւնը գնահատվեց 120 հազար թուման: Այդ գումարը լացացրեց հայերին. և լաւ հասկանալով, որ ուրիշ կերպ չէ կարելի համոզել աւղանցուն, թէ այդ տուգանքը սոսկալի ծանրութիւն է նոյն իսկ Ջուղայի համար, նրանք առաջարկեցին, որ աւղանները իրանք գնան ու մտնեն տները, վերցնեն ինչ տեսնում են: Վերջը Մահմուդը սակարկութեան դիմեց և կանգ առաւ 70 հազար թուման գումարի վրա *): Ջուղայեցիները յանձն առան վճարել այդ գումարը:

*) Պարսկական թումանը այն ժամանակներում, ինչպէս վկայում է Յակոբ Շահամիրեանը «Նոր Տեորակ» գրքի մէջ, հաասար էր 20 հնդկական ռուբլի: Մի ռուբլին 50 կոպէկից աւել արժէ. հետեւաբար պարսկական թումանը այն ժամանակ արժէր 10 ռուբլուց աւել: Այս հաշուով Մահմուդը ջուղայեցիներից պահանջում էր 1,200,000 ռուբլի, բայց չետոյ բաականացաւ 700,000 ռուբլով:

Քաղանթարը Մահմուդի մարդկանց հետ ման էր գալիս սնէ տուն, որքան ոսկի, արծաթ, թանգազին քարեր և իրեր էր տեսնում, վերցնում էր: Հարցը այնքան տուգանքի քանակութեան մէջ չէր, որքան այդ տուգանքը առնելու ձևի մէջ. քսան հազար թումանի արժէք ունեցող հարստութիւնը գնահատվում էր ինն հազար թուման և այդպէս էլ հաշի էր դնվում: Աւելացրէք դրա վրա հայերի տներից հանած 5000 հատ «աթլաս, դութնի, մահուդ և շալ կապայ, 8000 չուխայ կապայ» առանց կարի, որպէս զի աւղան գինուորները շորեր կարեն իրանց համար, մեծ քանակութեամբ վերմակ, ներքնակ, բարձ, «բոլորն էլ զառ ու դումաչ», աւելացրէք բացի դրանից և 12 հատ աղջիկներ, — և դուք մի մօտաւոր հասկացողութիւն կը կազմէք, թէ ինչ ահագին գնով ջուղայեցիները գնեցին իրանց գլխի ողջութիւնը: Թէ Ջուղայից և թէ ուրիշ տեղերից խլած այդքան գանձերը Մահմուդը ուղարկեց Ղանդահար և դրանց հետ նաև 60 տուն հայեր, որոնք պիտի բնակվէին Աւղանխատանում՝ այդ երկրին իրանց խեղով և ընդունակութեամբ ծառայելու համար *):

Կարելի է ասել, որ Ջուղայի մահվան դատավճիռը առաջին անգամ ստորագրողը աւղանական արշաւանքն էր: Մահմուդը այսպէս էր դատում. «Փողը հային հարկաւոր չէ. փողը հարկա-

*) Պետրոս Գիլանենց, «Կոտուն», 1863, էր. 188.

ւոր է աւղան զինուորին, որ կուում է. հայը պիտի ստրուկ լինի և վար ու ցանք անէ. ապա ուրեմն, փողը, հարուստ տունն ու տեղը բոլորովին աւելորդ են նրա համար»: Այդպէս էլ նա վարվում էր հայերի հետ. կեղեքել, առնել ամեն մի արժէքաւոր բան և փոխարէնը թոյլ տալ որ կաթնատու կովը ապրէ—այս էր նրան ղեկավարող միտքը: Բայց տեսէք թէ որքան սև է ստրուկի բախտը. այն հանգամանքը, որ աւղանները հայերին չէին կոտորում, տեղային պարսիկ ազգաբնակիւթեան համար մի ապացոյց էր որ աւղանները հայերի դաշնակիցներն են և հայերն են աւղաներին բերել Պարսկաստան:

Եւ հանգամանքները, հակառակի պէս, գալիս էին այս անհեթեթ զրպարտութիւնը հաստատելու: Այսպէս, երբ պարսիկ խաներից մէկը, Յրիգօն-խանը, մեծ քանակութեամբ զօրք հաւաքելով, դուրս է գալիս Մահմուդի դէմ, Փէրիայի գաւառում պարսիկները նրան համոզում են թէ բոլոր դժբախտութիւնների պատճառը հայերն են: Այդ գաւառում Շահ-Սբասի տարած գաղթականութիւնից կազմուել էին հայ գիւղեր. Յրիգօն-խանը վճռում է բնաջինջ անել չորս հաւ այդ գիւղերից և մի զօրաբաժին է ուղարկում այդ նպատակով: Բայց կուտրածը տեղի չէ ունենում այս անգամ. հանդիպում են աւղան զօրքեր, որոնք փախցնում են պարսիկներին և ազատում հայ գիւղերը: Այս պատահական օգնութիւնը այլ ևս ոչինչ կասկած

չէ թողնում պարսիկները մէջ. ուստի երբ նոյն Յրիգօն-խանը, օգուտ քաղելով աւղանների հեռանալուց, կրկին երևում է Փէրիայի գաւառում, նրա առաջը դուրս եկած պարսիկները օձիք պատռելով, գլուխներին մոխիր ցանելով հաւատացնում էին նրան թէ աւղանների կատարած արիւնահեղութիւնների, աւերմունքների բուն պատճառը հայերն են, որոնք բերել են նրանց պարսից երկիրը: Այս անգամ աւղան զօրքեր չը կային և Յրիգօն-խանի զօրքերը անպատիժ սրի քաշեցին չորս հայ գիւղերի բնակիչներին, իսկ սրից ազատվածներին գերի տարան: Այդ գերիներին ազատեց Մահմուդը իր մի արշաւանքի ժամանակ: Դա էլ մի նոր փաստ էր, որ գալիս էր կատարելապէս հաստատելու պարսկական այն առասպելը, թէ աւղանները հայերի բարեկամներն ու դաշնակիցներն են:

Այդ առասպելը սարսափելի աղէտներ պատճառեց մանաւանդ ջուղայեցիներին, երբ Պարսկաստանի տէրը Նադիրը դարձաւ: Ահարկու բռնաւորը իր ամբողջ կատաղութիւնը թափեց հայ վաճառականների վրա. նրա առաջ կրկնում էին նոյն չարախօսութիւնը հայերի մասին և նա հաւատում էր դրանց կամ գոնէ չատ ձեռնտու էր համարում հաւատացողի նման երեւալ: Փառասէր իշխողին հարկաւոր էին դրամական ահադին միջոցներ իր աշխարհակալական ձգտումները իրագործելու և «երկրորդ Ալէքսանդրի» փառքին վայել

ճոխութիւններ ցոյց տալու համար: Ուստի նա անողորմ կերպով քամում էր ջուղայեցի վաճառականներին, դուրս էր ծծում այդ երբեմն փարթամ գաղութի վերջին հիւթերը: Նոյն իսկ Հնդկաստանից անհուն հարստութիւններով վերադառնալուց յետոյ էլ նրա աչքը ջուղայեցիների ոսկու վրա էր: 1739 թւականից մինչև իր մահվան տարին, 1747-ը, Նազիրը ստանում էր Ջուղայից տարեկան ոչ պակաս քան 10 հազար թուման. բայց եղան ժամանակներ էլ, երբ Ջուղան մի տարվայ մէջ տուեց նրան 45 հազար թուման:

Հասկանալի է որ այսքան հարստութիւններ ժողովրդի մէջքից հանելը հեշտ չէր լինի առանց բռնութիւնների գիմելու: Եւ Նազիրը, ինչպէս գիտենք, պատիժներ ու գաղանութիւններ խնայողներից չէր մանաւանդ այն միջոցին, երբ նա ընկաւ զարհուրելի կասկածոտութեան մէջ և ամենայն հեշտութեամբ ստորագրում էր ամբողջ քաղաքներ, ամբողջ համայնքներ բնաջինջ անելու վճիռներ: Դեռ Ջուղան, անշուշտ, բախտաւորներից մէկն էր. նրան կողոպտում, մերկացնում էին, նրա մէջ սովորական էր դարձել բնակիչներին տանջելը, ամեն տեսակ բարբարոսական անգթութիւններով փող, հարստութիւն խլելը, բայց և այնպէս, գոնէ թոյլ էին տալիս ջուղայեցիներին ապրել, գոնէ կեանք էին չնորհում նրանց, անգար հարստահարվողի, կողոպտվողի կեանք: Սարսափահար ժողովուրդը անիծում էր «երկրորդ Ալէ-

քսանդրին», թէև նա էր Իրանին վաղեմի փառք ու մեծութիւն տուողը: Ջուղայեցիների զգացմունքը երևում է ժողովրդական բանաստեղծ Բազիր օղլու երգերի մէջ. Այսպէս է սկսվում այդ երգերից մէկը.

Թին ձև *) շուն նաղիր սարվանն վեր առեյ կրակն,
 Ոչ միայն երկրումս մարդ չեթող, այլ թամամ աշխարհիս էրիտ մին մին մահակն:
 Մահակն էրիտ ողջին մին մին լուծեց լուծ,
 Ել ոչ զրուց իմացաւ ոչ անվալ հարցուց,
 Մեծ ու պատիկ ողջին խեղդեց քոսացուց **):

Ի՞նչ էր մնում անել: Փէրիայի գաւառում գտնվող մի քանի հայ գիւղեր մահմեդականութիւն ընդունեցին: Իսկ ջուղայեցիները հեռանում էին իրանց դժբախտ քաղաքից, լաւ հասկանալով որ Պարսկաստանի մէջ իրերի գրութիւնը ոչինչ լաւ ապագայ չէ խոստանում: Եւ իրաւ, Նազիրի մահից յետոյ երկիրը մատնվեց կատարեալ անիշխանութեան. Իրանի գահը կուսածաղիկ դարձաւ բազմաթիւ թեկնածուների ձեռքին. ով վրա էր հասնում, փոքր ի շատէ աջողութեամբ գործում, նա էլ ժողովրդի տէրն էր, մանաւանդ ժողովրդի կեղեքողը: Աւաղակութիւնները սոսկալի սանձարձա-

*) Աղարիայի թականն է, որ սկսվում է Ջուղայի հիմնարկութեան օրից:

**) Պատմ. Նոր-Ջուղայու, հատ. I, էր. 268.

կութեան հասան: Մինչև այդ Ջուղան կողոպտողները պարսից Շահերն էին. այժմ դանազան աւազակ ցեղեր, ինչպէս, օրինակ, վայրենի լօտերը, նոյնպէս ձեռք էին հասցնում նրան, աւերում, թալանում: Հեռանալու, անդարձ գաղթելու անհրաժեշտութիւնը գնալով աւելի ստիպողական էր դառնում ջուղայեցիների համար:

Բայց պէտք է նկատել որ պարսից կառավարութիւնը այնքան լաւ էր հասկանում Ջուղայի նշանակութիւնը, որ չէր ուզում զրկվել նրա վաճառականներից: Գաղթականութիւնը խստութեամբ արգելված էր և սակայն այդ արգելքը կարող չհղաւ կանգնեցնել գաղթականութիւնը: Հայերը տեսակ-տեսակ միջոցների էին դիմում. հարուստ ընտանիքները Նրուսաղէմ ուխտ գնալու պատրուակով թոյլտուութիւն էին ստանում օրը ցերեկով ճանապարհորդելու և այդ իրաւունքը, ի հարկէ, մեծամեծ կաշառքներով էին ձեռք բերում: Իսկ շատերը պարզապէս փախչում էին. վարձելով հմուտ ջորեպաններ, նրանք դիշերը դուրս էին գալիս իրանց տներից, փակում էին դռները, թողնելով սենեակների մէջ տնային բոլոր իրերն ու կարասիները, բանալին դրում էին կտուրը և վերցնելով իրանց հետ դրամ, գոհարեղէն և այլ թեթեւ քաշ ունեցող հարստութիւններ, նստում էին ջորիների վրա և սրարչաւ փախչում:

Մէջ տեղ փառաւոր կերպով օգտվում էր Ջուղայի քալանթար Սարգիսը: Սա, 1739-ին

ստանձնելով իր պաշտօնը և տեսնելով որ ալանթալանի ժամանակներ են, ինքն էլ մի կողմից հանդիսացաւ մի բռնաւոր և սկսեց անխնայ կեղեքել իր ազգակիցներին: Եթէ պէտք էր լինում արքունիքի համար մի քանի հազար թուման հաւաքել, քալանթար Սարգիսը մի հազարն էլ իր համար էր աննում: Ազահութիւնը հասցնում էր նրան մասնութիւնների, որոնք լաւ միջոց էին խանական անգթութիւններով կաշառքներ կորզելու համար: Մի կողմից էլ այս վատ մարդն էր փութացնում ջուղայեցիների գաղթականութիւնը, որ նրա համար եկամտատների մի առատ աղբիւր էր: Բոլոր հեռացողները, մանաւանդ փախչողները, պիտի նախ կաշառքներով փակէին նրա բերանը և ապա մտածէին ճանապարհովելու մասին: Գաղթականների զգացմունքները, զրութիւնը նկարագրելու համար բերում ենք այստեղ կտորներ մի նամակից, որ գրել են երեք գաղթական եղբայրներ իրանց մօրը, Բասրա քաղաքից, 1753 թւականին*):

Իրաւի որ ճշմարիտ կասէք թէ եթէ ձեզ համար լինէինք նեղութիւն քաշում, ձեզ բոլոր փող կուղարկէինք որ խարջէք և տաք ազա Սարգիս քալանթարին, որ ձեզ չը նեղացնէր, և մենք կը գայինք ձեզ զուլուղ, որ ուրախ ապրիք: Ապա մենք էլ զրոյց ունենք ասելու, այն է թէ

*) Պատմ. Նոր-Ջուղայու, II, էր 296: Մենք թեթեւ փոփոխութիւններ մտցրինք՝ զրուածքը աւելի հասկանալի դարձնելու համար.

մեր պապենական, հօրենական էսչանք տարէն զատած զօվլաթ հանդերձ մեր տատմունքովն երեք չորս տարումն տուինք զալլմին (բռնատրին), հերիք չէր որ մեր հէր էդ երկրին զօլմին ֆիքրիցն, զասիցն (մտատանջութիւն) և երկիրդիցն մեռաւ, մեղ եթիմ անմխիթար թողեց, էս էլ դեռ հերիք չէր, որ մարլաղ էր թուրքի, վրացու անմխիթար մնացինք, էդ երկրէն փախանք, էսօր քանի տարի է Աստուծոյ ողորմութեամբն և ձեր սուրբ աղօթիւքն էսչանք հոգի քորդի, հալի, ֆրանկի զուլուղ անելով զատեցինք տուինք մեր պարտքերն. հաւատացէք ալեորուել ենք, որ պէս ինձ տեսել էք, տասն անգամ աւել եմ ալեորուել: Մին ուրախութիւն չենք տեսել և ուրախութիւն չենք արարել, ի՞նչ սրտով պիտի դանք էդ երկիրն կամ ի՞նչ ումիղով դանք, երբ տարէն և ամսէն մին թաղաւոր է նստում, և մի քանի զօվրանայ՝ զուլմն մեզանէ պակաս չէ. էս էլ մեր աղքն բոլորովին տեսնում ենք և լսում ենք որ սիրա չունեն դան Ջուղայ. մենք ինչո՞ւ դանք, չորս հինգ տանով հօ Ջուղան աւաղ (շէն) չէ մնալու: Եսպէս բաներ տեսնելով և լսելով չուսահատուել ենք մնացել. և ձեր հրամանոց որ խարջուղ չենք ուղարկում և ձեր զրած բարաթները (փոխանակադիր) որ չենք ընդունում, շատ պատճառներ ունենք. որպէս առաջ արդ եմ արել, մէկ էլ արդ անեմ, տեսնում ենք որ իզուր պարտք ենք անում, ձեզ ուղարկում, բայց ձեզ չէ հասնում, ձեռներդից ուժով կամ չօժար կամքով խլում են և բարաթը որ գրում էք, տասն թուման առնում, քսան էք գրում, տասին հինգն էլ տալիս էք զալլմին, որ տանի քուրթի փոր կտիտի, մեղ վրայ մեծութիւն ծախի...

Ձեզ ամենքիդ չալտնի է որ էդ երկիրն մեզ համար խէր չի առում. ի՞նչ եղան Խաղալենց երեք օջախն, Շարիմանենց, Սալընջենց, Ջախաթունենց, Բըղղենց, Ջամալենց, Գերաքենց, Գառասանենց, Գամալենց, Խօջա-Պօղոսենց, Խօջա-Շարֆրաղենց, Ֆրանգսիսենց, աղա Դաւու-

թենց, Խօջա-Նիկողոսենց, Զիդ-Մուքելենց, Աղա-Բարենց, Փարսաղանենց, Մեծ-Շահենց և այլ միա օջախները, որ ձեր հրամանքն էլ, առաւել պատուելի մալլա, լաւ ես տեղեակ: Մէկն էլ չէ մնացել, մենք հօ նրանց նօքարը չենք դառնայ, էնպէս աւաղ և մարդաշատ ու հաստատ թաղաւորութեան ժամանակումն որ նրանք փչացան, մենք մի չորս հինգ տուն էս խարաբ և անհաստատ ժամանակումն ի՞նչ պէս պիտի ապրենք, նանի ջան... Մտածիր մեղ և քուրբիլիս խղճա, զնա՛ Մեհրաբ խանի ոտներն ընկիր, պապէ էլ աղաչանք եմ արել որ Մեհրաբ խանի զուլուղումն արդ առի, որ ձեզ զուրա ուղարկի. ինչպէս և լինի, չուսացէք Աստուծա՛, զուրա եկէք որ համ քուերքս իրանց մուրալին հասնեն, համ մենք և համ հրամանքդ ուրախանաս հանգստանաս, համ Աստուծով մենք... Առաջ մենակ էի, չէիր լսում, հիմա երեք եղբայր միատեղ ենք գրում, էլի լսում չես, իրաւունք ունիս, ինչ կը գայ մեր ձեռքից. դոնէ չը սիխսիմէն և Մարիամ ջանն ուղարկիր և եթէ կարելի կը լինի, երկու լաւ աղջիկ էլ հրամանոցդ ձեռքովը նշանիր, ուղարկիր մինը պարոն Պօղոսի, մինը պարոն Յոհաննէսի համար. թէ որ չը լինի, թուլատրութիւն գրիր որ տեղս համատանցի և հալէպցի և Ջուղայու Սպցէքանց աղջկերք կան, պսակել տամ: Ինչ էլ լինի, ինչ որ հրամանոցդ կամքն է գրիր և ապա որ իմանանք, ամեն հրամանդ կը պահենք, բայց էն որ գրում ես թէ եկէք Սպահան, չենք լսում... Աղվանի զալլ և Ջուղու տառապանքն լսեցինք, քանի բառերով գրեցինք որ մտածէք տեսնէք որ միշտ էդ երկրի զալլումը չէ պակասելու, մի օր առաջ զուրա եկողը շատ հանգիստ կը լինի:

Այս անարուեստ, իրական պատկերը նկարում է մեր սուջև քայքայված, աւերակնացած բարեկեցութեան ցաւալի տեսարանը: Զուղան երկրորդ անգամ մոխիրնեքի կոյտ էր դառնում. այս

անգամ նա այլ ևս պոկ չէր գալիս իր տեղից, չէր փոխադրվում օտար, հեռաւոր աշխարհ: Նա մնում էր իր տեղը. բայց ինչ դրութեան մէջ.— աղքատ, փոքրացած, տխուր ու լալկան: Փառաւոր ազաւրանքները դատարկ էին կանգնած. այլ ևս մարդիկ չը կային որ բնակվէին այդ թափուր ու շքեզ աներում և նրանք քանդվում էին, այգիների տեղեր դառնում: Քարն անգամ չէր կարողանում պահպանել վաղեմի փարթամութեան յիշատակը: Մնում էր, ինչպէս և Արաքսի ափում, մի մեծ գերեզմանատուն միայն, որ վկայում էր թէ Ջուղան ունեցել է մի նախանձելի անցեալ: Հարիւր և աւելի տարիներ էին անցել այն ողբալի օրերից, երբ Շահ-Աբասի գերեվարութեան ականատես երգիչը *) ողբում էր Ջուղայեցիներին այսպիսի խօսքերով.

Սխտոս քեզ, Հայոց խեղճիկ ժողովորդ,
Յիր ու ցան եղաք անմեղ անխորհուրդ...

Այժմ էլ ճիշտ նոյնն էր Ջուղայի վիճակը. այժմ էլ ափսոսելի էր այդ խեղճիկ ժողովուրդը: Բայց մենք թողնենք աւերակների սրտաճմրկ տեսքը, աւերուածների ցաւերն ու կսկիծները: Ջուղայեցիների ճակատագրի ներքին խորհուրդն է հետաքրքրականը. մենք գիտենք, որ գժբախտ պատահարները, հալածելով նրանց, պատճառ էին

*) Ստեփան վարդապետ: Տե՛ս «Քնար Հայկական», Պետերբուրգ, 1868, էր. 134:

դառնում որ այդ մարդիկ օգտակար հանդիսանան հայ ազգի համար: Այս տեսակէտից Ջուղայի գըլխին թափված հարուածները մի-մի գեղեցիկ ժպիտ էին հայութեան համար:

Տարօրինակ չէ այս հանգամանքը: Ահա Նազիր-Շահի բռնութիւնների ժամանակ, 1743 թւականին, Ջուղայի առաջնակարգ, հարուստ վաճառական Աղազարը կամ Եղիազարը ուղարկում է իր Յովհաննէս որդուն Ռուսաստան, որպէս զի իմանայ՝ յարմար է արդեօք տեղափոխվել այնտեղ և ազատվել անսահման հարստահարութիւններից: Յովհաննէսը լաւ լուր է բերում և Աղազարը 1747-ին ընդմիշտ թողնում է Ջուղան ու ընտանիքով գնում Ռուսաստան: Այդտեղ նա Լազարեան տոհմի նախայրն է դառնում, այն տոհմի, որի անունն հետ կապված են այնքան փառաւոր զործեր և որ մեր պատմութեան մի ամբողջ շրջանն է գրաւում:

Բայց մենք թողնենք առայժմ Լազարեաններին: Ջուղայեցի գաղթականների մեծ մասը Հընդկաստան է գնում, և մենք նախ այդ մասին պիտի հետեւենք:

II

Հայերը նոր չէին ծանօթանում Հնդկաստանի հետ: Արեւելքի այս ճոխ ու քաղաքակիրթ երկիրը ամենահին ժամանակներից էր հռչակված իր բնա-

կան հարստութիւններով, իր զարմանալի արդիւնագործութեամբ. թէ աշխարհակալ և թէ վաճառական ազգերի համար դա եղել է նախանձ շարժող, ախորժակ գրգռող մի չքնաղ պատառ: Դէպի Հնդկական թերակղզին էին գնում մեծամեծ զինուորական բանակներ՝ նուաճումների համար. այնտեղ էին դիմում և առևտրական կարաւանները՝ հնդկական թանգազին ապրանքներ դուրս բերելու և համաշխարհային վաճառանոցներում ցրվելու համար:

Հայերն էլ շատ վաղուց ճանաչում էին Հընդկաստանի ճանապարհը. Հայաստանը հէնց հնդկական մեծ առևտրական ճանապարհի վրա էր գտնվում *): Դեռ Քսենոֆոնը պատմում է **)) որ պարսից թագաւորը, կամենալով դեսպանութիւն ուղարկել Հնդկաստան, դիմեց հայերին, իբրև ճանապարհը լաւ ճանաչող մարդկանց և առաջարկեց այդ դեսպանութեան ուղեցոյցը լինել: Պատմում են որ քրիստոնէութիւնը առաջին անգամ Հընդկաստան մտցնողը մի շատ հարուստ վաճառական հայ էր, որ ապրում էր IV դարում և որի անունն էր Մար Թովմա Կանա: Իբրև թէ այս Թովման էր, որ ընտելանալով բնիկներին, բերել տուեց եպիսկոպոսներ և քահանաներ, նոյնպէս և քրիստոնէայ գաղթականութիւն ասորիներից և այժ-

*) «Հայկ. Տպ.» I, եր. 291.

**) «Եկրօպեղիա», III, գլ. II.

մեան Մադրասի մօտ շինեց մի փոքրիկ քաղաք եկեղեցիներով ու գալրոցներով *): Բագրատունիների ժամանակ էլ հայ վաճառականները մտնում էին Հնդկաստան. յայտնի է, որ Սմբատ Երկրորդ թագաւորը Անիի մայր եկեղեցու համար Հնդկաստանից բերել տուեց մի հիանալի բիւրեղեայ ջահ, որ արժէր 80 հազար ոսկի:

Առևտրական յարաբերութիւնները Արեւելքի և մասնաւորապէս Հնդկաստանի հետ հայերը զարգացրին միջին դարերից սկսած, երբ կորցնելով իրանց անկախութիւնը և հայրենիքը, գաղթականական կեանքին սովորեցին և առևտրին նուիրվեցին: Նրանք մտան նոյն իսկ Չինաստան, ուր XIV դարի սկզբում մի հայ տիկին կառուցանում է մի մեծ և զեղեցիկ եկեղեցի և մեռնելիս կտակում է նրան Փրանցիսկեան կրօնաւորներին: Այս դէպքը ցոյց է տալիս որ հայ վաճառականը շատ անգամ մենակ չէր կատարում իր համաշխարհային թափառումները. նրա հետ երբեմն գնում էր և նրա կինը, հարկաւոր էր լինում հիմնել փոքրիկ գաղութներ: Այդ տեսակ գաղութներ կային և Հնդկաստանում ու նրա սահմանակից երկիրներում. դեռ 1563 թւականին Հնդկաստանի Աքբարաբատ քաղաքում հիմնվում է հայկական եկեղեցի: Հնդկաստանը նոյն իսկ լեհական հայ գաղթականութեան շատ լաւ ծանօթ շուկայ էր: Բայց այնտեղ ամենից

*) «Սիսական», եր. 469:

յաճախ երեացողները ջուղայեցի վաճառականներն էին զեռ այն ժամանակ, երբ բնակված էին Արաքսի ափին: Իսկ երբ հիմնվեց Նոր-Ջուղան և Շահ-Աբասի սէս հզօր բռնակալը իր հովանաւորութեան տակ առաւ նրան ու ոչինչ չէր խնայում երկրի վաճառականութիւնը զարգացնելու համար, ջուղայեցիները, ի հարկէ, անտես չէին կարող անել իրանցից այնքան մօտիկ գտնվող հոշակաւոր երկիրը, որ ժիր ու խիզախ վաճառականների համար մի կատարեալ ոսկեհանք էր ներկայացնում:

XVII դարի սկզբից, այսինքն Նոր-Ջուղայի հիմնելու ժամանակից, հայկական յիշատակները բազմանում են Հնդկաստանի սահմաններում և այդ սահմաններից դուրս: Վաճառականութիւնը հային տանում է Բիրման, Սիամ, Հնդկական ուկիանոսի կղզիները—Յաւա, Սումատրա, Փիլիպեան արշիպելագոսը, մանաւանդ Մանիլլա քաղաքը: Արգելքները կարծես գոյութիւն չունէին հայ վաճառականի համար. Սպանիան համարեա արգելում էր օտարների մուտքը Փիլիպեան կղզիները, բայց հայերը մտնում էին. Չինաստանի մէջ անգամ, ուր այնքան դժուարութիւններ և արգելքներ կային դրսեցիների, մանաւանդ քրիստոնէականների դէմ, հայ վաճառականները այն աստիճան սովորական երևոյթ էին, որ եզուիտ քարոզիչները այդ վաճառականների պէս էին հագնվում, որպէս զի կարողանան ազատ մուտք և ազատ երթեւեկութիւն ունենալ երկրում: Իրանց եռանդուն

գործունէութեամբ հայ վաճառականները այնքան կարևոր դիրք բռնեցին Հնդկաստանի առևտրի մէջ, որ երկար ժամանակ նրանք համարվում էին այդ առևտրի գլխաւոր տէրեր, թէև նոյն Հնդկաստանում աւելի մեծ չափերով և աւելի լուրջ կազմակերպութեամբ գործում էին եւրօպական մի քանի ազգեր: Մեզ համար հետաքրքրական է թէ ինչպէս եւրօպացիները, դարերի անխոնջ աշխատութեամբ, բոլորովին նուաճեցին Արևելքի այս հրաշալի կտորը. հետաքրքրական է այն պատճառով, որ այդ դանդաղ կատարվող նուաճումը հայ վաճառականութեան փարթամ զարգացման հետ զուգընթացաբար էր դնում, իսկ երբ նուաճումը կատարված իրողութիւն դարձաւ, հայ վաճառականութիւնն էլ մատնվեց անկման և անդառնալի կորստի: X

Հնդկաստան անունով սովորաբար կոչվում է այն լայնատարած աշխարհը, որ պարունակում է իր մէջ ամբողջ Հնդկական թերակղզին մինչև Հիմալայեան լեռները: Հին ժամանակներից այդ տարածութիւնը ներկայացնում էր առանձին անկախութիւնների մի ցանց, ցեղերի, լեզուների և կրօնների մի մեծ խառնարան: Քանի որ նաւագնացութիւնը չէր զարգացած, Հնդկաստանը երեք կողմից յարձակումներից պաշտպանված էր ծովով: Նուաճողների արշաւանքները դալիս էին ցամաքով, հիւսիսից, ուր թէև բարձրացած են մեր երկրագնտի ամենաբարձր լեռնաշղթաները, բայց

զբանց մէջ կան անցքեր, որոնք Հնդկաստան մբայնող դռներն պաշտօն են կատարում: Այս պատճառով էլ արչաւանքների ենթարկված էր գլխաւորապէս երկրի հիւսիսային մասը, բուն Հնդկաստանը (իսկական թերակղզին կոչվում է Դէքքան), այսինքն Հինդոս և Գանգէս գետերի հովիտները (Փէնջաբ և Բենգալիա):

Թողնելով աւելի հին արչաւանքները, յիշենք որ Քրիստոսի VII դարից Հնդկաստանում սկսում է հաստատուել մահմեդական տիրապետութիւնը: Հետևեալ դարում արաբները նորից իրանց իշխանութեան ենթարկեցին Փէնջաբը: Բայց այդ փորձերը անողութիւն չունեցան մինչև X դարը, երբ Ղազնա քաղաքի աւղան-թիւրքական իշխանութիւնը սկսեց հաստատուն հիմքերի վրա դնել իսլամի տիրապետութիւնը Հնդկաստանում: XI դարում, Ֆիրզուսի մեկննաս Մահմուդ-Շահը 17 անգամ արչաւեց դէպի Հինդոսի հովիտը, նուաճումներ արաւ, ահագին հարստութիւնների տիրացաւ: Նրանից յետոյ մահմեդականների տիրապետութիւնը դանազան փոփոխութիւններով շարունակվեց մինչև XVI դարը, երբ Հնդկաստանը նուաճեց Լէսկիթիմուրի ցեղից առաջացած մէկը, Բարեռանունով, որ հիմնեց «մեծ մողոլներն» թագաւորութիւնը, որ երկարատև դոյութիւն պահպանեց և մի քանի նշանաւոր թագաւորներ առեց:

Մինչդեռ Բարեռի մօնղոլական զօրքը առաջանում էր հիւսիսից, ծովի կողմից էլ հնդկական

ափերին մօտենում էին քրիստոնեայ եւրօպացիները: Դրանք պօրտուգալացիներն էին, այն ժամանակվայ ծովային նշանաւոր պետութիւններից մէկի հպատակները, որոնք դրանից առաջ գտել էին ծովային ճանապարհը Եւրօպայից մինչև Հնդկաստան, որ պատում էր Ա.Ֆրիկայի արևմտեան, հարաւային և արևելեան ափերով: 1510 թւականին այդ համարձակ ծովագնացները ձեռք գցեցին Գօա նաւահանգիստը Հնդկաստանի արևմտեան ափում, իսկ 1538 թ. նրանք արդէն անցել էին Հնդկաստանի հիւսիս-արևելեան ծովափը, ուր առևտրական կայարան հաստատեցին այժմեան Կալկաթայի մօտ: Պօրտուգալացիների այդ արչաւանքները առևտրական նպատակ ունէին: Բայց դա մի նոր տեսակի առևտուր էր. պօրտուգալացի վաճառականին հետևում էր հրաղէնքը: Հնդկացիները դիմադրութիւն ցոյց տուին, բայց եկուոր եւրօպացիների թնգանօթները հարկադրեցին նրանց լռել: Այդ սպառազինված վաճառականութիւնն էր, որ այնուհետև սկսեց կամաց-կամաց կլանել հրնդիկների մեծ աշխարհը: Նա, այդ նոր երևոյթը, հրաշքներ էր գործում. տիրացաւ ամբողջ առևտրին և Ասիայի ճոխ մթերքներն ու զարմանալի առան հարստութիւնները լյրեց Լիսսաբօն, որ սկսեց ծաղկել, մեծանալ և Եւրօպայի ամենագեղեցիկ կենտրոններից մէկը դարձաւ: Միայն պօրտուգալացին իրաւունք ունէր ծովային ճանապարհներով առևտուր անել Հնդկաստանի հետ. և մնացած եւ-

բօսպական ազգերը, հնդկական ապրանքներ գնելու համար, պիտի գնային Լիսսաբոն:

Բայց անվերջ չէր պօրտուգալացիների տիրապետութիւնը: XVI դարի վերջից նրանց տեղը սկսեց բռնել փոքրիկ, զարմանալի աղքատ և անհրաբասէր բնութիւն ունեցող Հօլլանդիան: Երկու եւրօպական ազգերի մրցութիւնը ուժեղ էր. բայց հօլլանդացիները գլուխ հանեցին այդ մրցութեան մէջ: Նրանց նաւերը տիրապետող հանդիսացան ծովերի վրա և ղէնքի ոյժով հեռացրին պօրտուգալացիներին շատ տեղերից: 1603-ին Հնդկաստանի հետ առևտուր անող մանր վաճառականական ընկերութիւնները միացան, կազմեցին մի մեծ ընկերութիւն, որ ստացաւ «Հնդկական» անունը: Թէ ինչ վիժխարի ձեռնարկութիւն էր դա, երևում է նրանից, որ ամբողջ հարաւային Ասիան, Արաբիայից մինչև Եւրոպայի, հօլլանդական վաճառականների ձեռքին էր գտնվում: Հնդկական ընկերութիւնը մի ամբողջ պետութիւն էր. նա պահում էր զինուորական զնդեր, իրաւունք ունէր պատերազմ հրատարակել արևելեան իշխողների դէմ, շինել մարտիոցներ և բերդեր, գաշնակցութիւններ կապել, հաշտութեան պայմաններ թելադրել և այլն:

Այդ առևտրական ընկերութիւնը անօրինակ բան չէր այն ժամանակվայ Եւրօպայում: Գաղթականական քաղաքականութեան այն ժամանակներն էին, երբ մեծամեծ գործեր կատարվում էին մաս-

նաւոր առևտրական ընկերութիւնների միջոցով: Անգլիայում էլ գոյութիւն ունէին այդպիսի ընկերութիւններ, որոնք իրանց մէջ բաժանել էին հարուստներին վաճառանոցները: Այսպէս, XVI դարի կէսից գործում էր Լեվանտեան ընկերութիւնը, որ առևտուր էր անում Թիւրքիայի հետ: Արևելքում հօլլանդացիների ձեռք բերած ահազին աջողութիւնները մրցութեան ասպարէզ հանեցին անգլիացիներին և այս ընդունակ ազգը հանդէս հանեց իր առևտրական հանձարը՝ բախտաւոր ախոյեանին յաղթելու համար: Անգլիացի վաճառականներն էլ հիմնեցին «Հնդկական Ընկերութիւն», որ հաստատվեց Եղիսաբէթ թագուհու հրովարտակով 1601-ին: Դա այն հռչակաւոր ընկերութիւնն էր, որ վերջ ի վերջոյ բոլորովին նուաճեց ամբողջ Հնդկաստանը և դարձրեց նրան բրիտանական ամենազեղեցիկ կալուածներից մէկը:

Սկզբից, երկար ժամանակ, Հնդկական Ընկերութեան գործերը շատ դանդաղ էին առաջանում: Մօնղոլական թագաւորութիւնը այնքան զօրեղ էր, որ եւրօպացիները չէին կարողանում չափից աւել գլուխ բարձրացնել դոնէ այն երկիրներում, որոնք նրա սահմանների մէջ էին գտնվում կամ ճանաչում էին նրա իշխանութիւնը: XIV դարի կէսից մինչև XVII-ի սկիզբը թագաւորեց Բարեռի թոռն Աքբար-Շահը, որի ժամանակ մօնղոլական թագաւորութիւնը հասաւ բարեկեցութեան բարձր աստիճանին: Աքբարը հռչակաւոր է մանաւանդ

նրանով, որ անուշով միայն մահմեդական էր, իսկ իրօք մի շատ լաւ մարդ էր և ազատամիտ թագաւոր, որ աշխատում էր զբաւել իր բոլոր այլազաւան հպատակներին սրտերը, վերացնել կրօնական խտրութիւնները. դրա համար նա նոյն իսկ փորձեց հիմնել մի նոր կրօն, որ պիտի հղբայրացնէր կոապաշտ և իսլամ հնդիկներին: Բայց այդ իրապէս մեծ թագաւորը ունեցաւ թոյլ ժառանգներ, և ահա միայն սրանց ժամանակ եւրօպացիները և մանաւանդ անգլիացիները գործերը աջող ընթացք ստացան: Անգլիական Ընկերութիւնը իրաւունք ստացաւ մի քանի տեղերում ֆակտօրիաներ (պահեստների, գրասենեակների տեղեր) հիմնելու: Առաջին ֆակտօրիան բացվեց Սուրաթ քաղաքում, արևմտեան ծովափի վրա, 1612 թւականին, Աքբարի որդի Զահանգիր-Շահի թոյլաւութեամբ: Ամբողջ XVII դարի ընթացքում ընկերութեան գլխաւոր ջանքն էր բազմացնել ֆակտօրիաների թիւը զանազան տեղերում: Հետզհետէ նա ձեռք է բերում Մադրասը և Կալկաթայի տեղը արևելեան ծովափում, Բոմբէյը արևմտեան ծովափում: Այդ առևտրական կայանները զառնում են փոքրիկ կենտրոններ, որոնց շուրջը խտանում և մեծանում էին գաղութներ, սրանց կառավարութիւնն էլ Ընկերութեանն էր պատկանում: Նշանակվում էին նահանգապետներ, զօրաբաժիններ էին պահվում, պաշտօնէութիւններ էին հաստատվում. Ընկերութիւնը, հօլլանդականի նման, ստա-

յաւ պատերազմ հրատարակելու, դաշնագրութիւններ կապելու իրաւունք:

Անգլիացիները օրինակին հետեցին և Փրանսիացիները, որոնք 1624-ին հիմնեցին նոյնպէս Հնդկական Առևտրական Ընկերութիւն: Մինչդեռ անգլիացիները փորձում էին գլխաւորապէս հիւսիսային Հնդկաստանի ավերում, Փրանսիացիները ընտրեցին աւելի հարաւային երկիրներ և ձեռք բերեցին Պօնդիչէրի քաղաքը, հիմնեցին այդտեղ մի փոքրիկ գաղթականութիւն: Մրցութեան դաշտը մնաց այդ երկու ազգերի—Փրանսիացիների և անգլիացիների մէջ. պօրտուգալացիները համարեա այլ ևս չը կային Հնդկաստանի առևտրական հրապարակում, հօլլանդացիները սաստիկ թուլացել էին, որովհետև Անգլիան մի շարք եռանդուն միջոցներով խլել էր նրանցից տիրապետութիւնը ծովերի վրա: Բայց XVII դարում դեռ անգլո-ֆրանսիական մրցութիւնները ընդհարումների պատճառ չը դարձան: Իւրաքանչիւր ֆակտօրիա մի ծովափնայ պահեստ էր մի յայտնի տեղի ապրանքների համար. երկրի ներսերում վաճառականութիւնը հնդկացիների ձեռքումն էր. նրանք կատարում էին միջնորդի դեր, առնում էին ապրանք և վաճառում եւրօպացիներին:

Հայերը Հնդկաստանում երևան էին գալիս իբրև վաճառականների մի առանձին խումբ, որ ունէր իր արտահանութեան առանձին ճանապարհները, իր առանձին շուկաները և առևտրական

ճիւղերը: Համեմատել անդամ չէ կարելի հայ և
 եւրօպացի վաճառականների գրութիւնը: Մինչդեռ
 եւրօպացիները հանգէս էին դալիս այդպիսի վիթ-
 խարի ընկերական կազմակերպութեամբ, պաշտ-
 պանութ էին իրանց շահերը զօրքերի և թնդանօթ-
 ների օգնութեամբ, հայերը շարունակում էին ի-
 րանց հին, նահապետական սիստեմով գործել:
 Նրանք առանձին-առանձին էին առետուր անում,
 ցրված ոյժերով, կամ փոքրիկ, աննշան ընկերակ-
 ցութիւններով: Զուգայցի վաճառականների գոր-
 ծավարութիւնը դարձեալ հին ձևի մէջ մնաց: Նը-
 րանք բաժանված էին խոշոր և մանր վաճառական-
 ների. խոշորները փոքրիկ գումարներով փող էին
 տալիս մանրերին և սրանք գնում էին առետուր
 անելու, իսկ զբամատիրոջ տալիս էին շահ 6—12⁰/₀:
 Հետաքրքրական է թէ ինչպէս էին նրանք երկրի
 հում նիւթերը շահագործում: Բամբակի մեծ առե-
 տուր կար նրանց ձեռքում. հայ վաճառականը
 գնում էր բամբակ և բաժանում էր բամբակ մա-
 նողներին. ստանալով զբանից թել, նա յանձնում
 էր կտաւագործներին: Այդ կերպով պատրաստած
 կտաւը ուղարկվում էր Բենդէր-Աբաս նաւահան-
 դիստը, որտեղից ապրանքը տարածվում էր ոչ
 միայն Պարսկաստանում, այլ և Թիւրքիայում, հաս-
 նում էր նոյն իսկ եւրօպական շուկաներին, ուր
 նա յայտնի էր «պարսկական կտաւ» անունով*):

*) Շէրեր—«Պատմ. Անգլիոյ վաճառականութեան»,
 թարգմ. Մ. Սղարէկեան, Կ. Պոլիս, 1882, էր. 51.

Հետեւելով իրանց հին, պապենական գործա-
 վարութեան, հայ վաճառականները, այնուամենայ-
 նիւ, այնքան առաջադէմ գտնվեցան Հնդկաստա-
 նում, որ եւրօպացիների համար լուրջ մրցակիցներ
 էին հանդիսանում: Այդ հանգամանքի պատճառ-
 ները ջուղայցի վաճառականների ընդունակու-
 թիւնն ու ճարպիկութիւնն էին. նրանք մտնում
 էին բնիկ ազգաբնակութեան մէջ, մօտենում էին
 տեղական կիսանկախ կամ անկախ իշխողներին
 (ռաջաներին) և բարձր պաշտօնեաներին (նաբար-
 ներին), իրանց տակտով ու ազնուութեամբ, իրանց
 չարքաշ համբերատարութեամբ և բազմամեայ ան-
 խոնջ աշխատութեամբ ձեռք էին բերում հաւատ,
 վստահութիւն և անդադար լայնացնում էին իրանց
 առետրական շրջանառութիւնը: Եւրօպացի վաճա-
 ռականի թեւն ու թիկունքը հրացանն ու թնդա-
 նօթն էր. յենվելով ոյժի վրա, եւրօպացիները, որ-
 քան էլ չուզենային, դիմում էին բռնութիւնների:
 Շատ վատ յիշատակներ էին թողել մանաւանդ
 պօրտուգալացիները, որոնք աւազակային միջոց-
 ներով էին ապրանքներ ձեռք բերում, կեղեքում
 ու հարստահարում էին ազգաբնակութիւնը: Ան-
 զէն, խաղաղ հայ վաճառականը այդպէս չէր և լի-
 նել չէր կարող: Ուստի նրա գործունէութիւնը
 այնքան արդիւնաւոր էր նոյն իսկ երկրի համար,
 որ XVIII դարի վերջերում մօնղօլ թագաւորնե-
 րից մէկը արտօնութիւններ էլ տուեց: Խաչատուր
 վարդապետը, որ Զուգայից նուիրակ էր ուղարկ-

ված, կարողացաւ ստանալ հետեւեալ իրաւունքները. 1) Հայոց ազգը ազատ լինի ամեն կողմով. 2) Եթէ հայոց ազգից մէկը մեռնէ, նրա ստացուածքը, շարժական թէ անշարժ, հայոց ազգի սեփականութիւնը պիտի դառնայ, ուրիշները իշխելու իրաւունք չունենան. 3) «Մալ, միրէս, խարջիխարջէն կէս ուսիի տան, մաքս հարիւրին երեք և կէս, ինչ զգեստ ուզենան հաղնեն, ուր կամենան գնան, ոչ որ չը հանդիպի նոցա» *):

Հնդկական առևտուրը ահագին շահեր էր բերում. Եղել են ժամանակներ, երբ անգլիական Ընկերութիւնը օգուտ ստացել է 340 տոկոս **): Հայերն էլ դիպում էին հարստութիւններ: XVII դարի երկրորդ կէսում ջուղայեցի Յովսէփ Մարգարեանը իր եղբօր հետ ընկերանում է և առևտուր սկսում Հնդկաստանում. մօտ 100 հազար ուսիի դրամագլխով այդ եղբայրները 30 տարվայ ընթացքում ստանում են զուտ արգելք 1,763,000 ուսիի ***): Հայ վաճառականի համար սովորական էր դրած դրամագլխի չափ շահ ստանալ առևտրից: Բայց և այնպէս, հայերը Հնդկաստանում չէին կարողանում անկախ դիրք բռնել: Չը կարողանալով միանալ, մեծ դրամագլուխ ունեցող մի նշանաւոր

*) „Աղգասէր“ շարաթաթերթ, Վալկաթա, 1845, եր. 125.

**) Гиббинсъ — „Очеркъ Исторіи англиіскоі торгвли и колоніи“, СПб. 1899. եր. 8.

***) Պատմ. նոր-ձուլայու, հատ. I, եր. 183.

ընկերութիւն կազմել, նրանք առանձին-առանձին պիտի կախված լինէին եւրօպական ընկերութիւններից հէնց այն պատճառով, որ ապրանքներ արտահանելու միջոցներ չունէին, ինչպէս նաև չունէին սեփական նաւահանգիստներ և պահեստների տեղեր: Այս և սրա պէս ուրիշ հանգամանքներ, որոնք հայերի անպատրաստութիւնից և աւանդապահութիւնից էին առաջանում, հարկադրում էին նրանց՝ Հնդկաստանում գործող եւրօպացի ազգերից մէկն ու մէկի հետ միանալ: Բայց ո՞ւմ հետ:

Դեռ Շահ-Աբաս Մեծը, պօրտուգալացիներին դիմադրելու համար, դիմել էր անգլիացիներին օգնութեան և առևտրական դաշնադրութիւն կնքելով նրանց հետ, չէնացրել էր Բէնդէր-Աբաս բանուկ նաւահանգիստը՝ Հօրմուզի նեղուցի վրա: Կարծես մեծ բռնուորը նախատեսում էր որ հարաւային Ասիան վերջի վերջոյ անգլիացիներին պիտի պատկանէ: Այդ նախատեսութիւնը, կարծես, ունէին և հայերը: Նրանք մօտեցան անգլիացիներին, իսկ անգլիացիները շատ լաւ ըմբռնեցին թէ ինչ են հայերը Հնդկաստանի և առհասարակ ասիական առևտրի համար և ինչ ոյժ են ներկայացնում: Այդ ոյժի դէմ մաքսոում չառաջացրին նրանք, այլ դիջողութիւններով և համաձայնութեամբ նուաճելու քաղաքականութիւնը գործադրեցին:

1688 թւականի յունիսին անգլիական Ընկերութեան վարչութիւնը մի դաշնագիր կնքեց հայ վաճառականների ներկայացուցիչ, ջուղայեցի Խօ-

ջա-Փանոս Քալանթարի հետ: Այդ դաշնագրութիւնը շատ լայն իրաւունքներ էր տալիս հայերին և հէնց դրանով էլ որոշում էր Հնդկաստանի հայերի ապագայ վիճակը: Ահա ինչ էր ասում նա. 1) Հայ ազգը տիրանում է այն բոլոր իրաւունքներին, որ ունեն անգլիացի վաճառականները. 2) Հայերին բացարձակ ազատութիւն է տրվում ամեն ժամանակ երթևեկութիւն ունենալ Հնդկաստանից ուրիշ աշխարհներ և ուրիշ աշխարհներից Հնդկաստան՝ Ընկերութեան նաւերով և այն պայմաններով, ինչ վայել է ազատ մարդկանց. 3) Նրանց համար ազատութիւն է բնակվել Ընկերութեան որ քաղաքում, աւանում, բերդում կամենան. առնել, տալ, կալուածներ և տներ գնել, ընտրվել քաղաքական պաշտօնների համար այնպէս, ինչպէս թէ անգլիացի էին ծնված. հաւատի և դաւանութեան կատարեալ ազատութիւն են վայելում: Եւ եթէ Ընկերութեան որ և է նահանգապետ կամենայ խանգարել այս իրաւունքները և արտօնութիւնները, այնպիսին չը պիտի պահվի ծառայութեան մէջ: Հարկեր կամ տուրքեր Հնդկաստանում հայերը պէտք է նոյնքան տան, որքան բնիկ անգլիացիները: Այնուհետև երկար ու մանրամասն յիշատակվում է թէ հայերը ինչ ապրանքների համար ինչ մաքս և նաւավարձ պիտի տան: Միայն այդ ապրանքների երկար ցուցակը ցոյց է տալիս թէ որքան բազմակողմանի ու ճոխ էր հայ առևտրականների գործունէութիւնը Հնդկաստանում, Հնդկական արշի-

պելագոսում, Չինաստանում: Մի ուրիշ, լրացուցիչ թղթով, որ ստորագրված է մի և նոյն օրը, Ընկերութիւնը յանձն էր առնում հետևեալ պարտաւորութիւնները. եթէ Ընկերութեան պատկանող որ և է քաղաքում կամ աւանում ապրող հայերի թիւը հասնում է քառասունի, այդտեղ Ընկերութիւնը պարտաւոր է նրանց հող տալ՝ եկեղեցի կառուցանելու համար. Ընկերութիւնը կառուցանում է նաև փայտէ եկեղեցիներ հայերի համար, իրաւունք տալով նրանց ապագայում, եթէ կամենան, քարէ եկեղեցիներ շինել փայտեղէնի տեղը. նաև Ընկերութիւնը իր միջոցներից եօթը տարվայ ընթացքում տարեկան եօթն ֆունտ ստերլինգ ոտծիկ է տալիս այն քահանային կամ պաշտօնակային, որին հայերը կընտրեն իրանց եկեղեցուն ծառայելու համար *):

Ի՞նչ են ցոյց տալիս այս նշանաւոր արտօնութիւններն ու իրաւունքները:— Ամենից առաջ այն, որ հայերը անգլիացիների աչքում շատ կարևոր և մեծ ոյժ էին երևում: Ինքը, Ընկերութիւնը, իր այդ թղթերի մէջ խոստովանում է որ հայերը Հնդկաստանի և առհասարակ Արևելքի առևտրի մեծ մասը իրանց ձեռքում ունեն, ուստի թէ Ընկերութեան և թէ նոյն իսկ Անգլիայի շահերի տեսակէտից ցանկալի է որ նրանք անգլիական նաւերով փոխադրեն իրանց ապրանքները,

*) „Ազգասէր“, 1846, №№ 37 և 39:

փոխեն իրանց առևտրական ճանապարհը և ուղ-
ղակի Անգլիայի հետ յարաբերութիւններ ունենան,
որպէս զի անգլիական գանձարանը մտնեն նրանց
տուած մաքսերը: Ահա այդ օգուտները Ընկերու-
թիւնը գնում էր արտօնութիւնների և ազատու-
թեան գնով, որ տալիս էր հայերին: Անգլիական
ազգի հանձարը հէնց սրա մէջ է. տիրել է և տի-
րում է նա երկրագնաի բոլոր կողմերում, բայց
ոչ մի տեղ չէ վախենում ազատութիւն և մարդ-
կային բարձր իրաւունքներ տալուց: Ընդհակա-
ռակն, նա հէնց այդ ազատութիւններով էլ գրա-
ւում է իր հպատակին, յենված իր բարձր կուլ-
տուրայի, իր ազգի գիտակցութեան, իր մտաւոր
ահագին կարողութեան վրա:

Հնգկաստանի հայերն էլ հէնց այս միջոցով
էին նուաճվում: Նրանք իրանց ճակատագիրը կա-
պեցին անգլիացիների հետ. դա նշանակում էր որ
նրանք հոգով ու մտքով պիտի ենթարկվեն անգ-
լիացիներին և պիտի զգան այս դրութեան բոլոր
քաղցրութիւններն ու դառնութիւնները: Քաղց-
րութիւն էր, ի հարկէ, վայելել Ասիայի բարբարոս
անկիւններում ազատ անգլիացու բոլոր իրաւունք-
ները, գտնել հզօր պաշտպանութիւն, գործունէու-
թեան բոլոր յարմարութիւնները և մի և նոյն ժա-
մանակ ազատ ու իրաւատէր լինել իբրև առանձին
ազգ. կատարեալ իրաւունք ունենալ պահպանելու
և զարգացնելու իր ազգային ինքնուրոյնութիւնը,
իւր լեզուն, իւր գրականութիւնը, իւր կրօնական

անկախութիւնը: Բայց այդ քաղցրութիւնները տա-
նում էին դէպի անխուսափելի դառնութիւն: Մի
բուն ժողուուրդ, այն էլ հայերի պէս մի ժողո-
վուրդ, չը պիտի կարողանար դիմանալ, կռնդնել
երկար և պահպանել իր ազգային ինքնուրոյնու-
թիւնը: Այդ փոքրիկ ժողովուրդը պիտի խեղդվէր
անգլիական հզօր կուլտուրայի ծովի մէջ, մի ծով,
որ վերջ ի վերջոյ կանհետացնէր այդ աննշան մե-
ծութիւնը, թոյլ տալով որ մի ժամանակ եկեղե-
ցիներն ու տապանաքարերը վկայեն թէ եղել են
հայեր ու չը կան:

Այդպէս էլ եղաւ: Ուրիշ կերպ չէր կարող
լինել: Մեծ ազգերը, կլանող կուլտուրաները չեն
շտապում. հայերը ամբողջ 150 տարի և աւել պահ-
վեցին Հնգկաստանում իբրև հայ: Բայց մենք ի-
րաւունք ունենք բախտը անիծելու, որ Հնգկաս-
տանի հայերը հէնց սկզբից անգլիական ազգեցու-
թեան տակ ընկան: Եթէ հնգկահայերը միմիայն
իրանց առևտրով, իրանց ահագին շահերով հետա-
քրքրվէին և բաւականանային, նրանք, ամենա-
շատը մի անցողակի անուն, մի Հնչին յիշատակ
թողած կը լինէին մեր պատմութեան մէջ: Բայց
նրանք մեզ համար կուլտուրական մեծ ոյժ դար-
ձան. մենք կը տեսնենք նրանց ազգային գրակա-
նութիւնը, նրանց դպրոցները, նրանց առատաձևոն
նուէրներն ու կտակները յօգուտ ամբողջ ազգի:
Ահա այստեղ հասկանալի է թէ ինչ էր անգլիա-
կան ազեղեցութիւնը: Նա էր, այդ ազեղեցութիւ-

նը, մի զլխաւոր պատճառ, որ ի բնէ ընդունակ, ազգային-հասարակական բնազդներով տողորված ջուղայեցին դառնում է աւելի եւ զգայուն, աւելի պատրաստակամ, պարտաճանաչ: Թէև մեծ մասամբ կիսազբաղէտ վաճառական, նա իր ժամանակի ազգայիններից առաջ է ընկնում. իսկական հայրենասէր էր նա դեռ այն ժամանակ, երբ հայրենասիրութիւնը մեղանում խեղդված էր եկեղեցու, կրօնական ծէսերի հետ կապված նեղ հասկացողութեան մէջ. նա առաջին անգամ հիմնում է պարբերական մամուլ, նա սիրում է գիրքն ու դպրութիւնը և իր հեռաւոր պանդխտութիւնից դասեր ու խրատներ է տալիս հայութեան, քաշում է նրան դէպի առաջ:

Չէ կարելի, ի հարկէ, ասել թէ բոլոր հնդկահայերն էին այդպէս: Ոչ, նրանց մեծամասնութիւնը իսկական վաճառական էր, այսինքն սեփական շահի, սեփական բարեկեցութեան ստրուկ: Հնդկահայերի պատմութիւնը պահել է մի շատ պերճախօս փաստ, որ ցոյց է տալիս թէ ինչ անհեթեթութիւնների ու վայրենութեան էր հասնում անչափ աջողութիւններից և անսպասելի հարստութիւններից յզփացած վաճառականը: Այդպիսիներից էին Սուրբի հայերը XVIII դարի երկրորդ կէսում: Հասնելով բարեկեցութեան այն աստիճանին, երբ մարմնապաշտութիւնը և կերուխումը դառնում են միակ հասկանալի սրբութիւն, այդ վաճառականները իւրաքանչիւր օր խնճոյքի էին

հաւաքվում մէկի կամ միւսի տանը: Խնջոյքը չքեղութեան և զեղխութեան բոլոր կարգ ու կանոններով էր տանվում. արբեցութիւն, անչափ ուտել, պարեր, երաժշտութիւն, կանայք: Բայց այս բոլորը բաւականութիւն չէր տալիս հայ բուրժուաներին: Եւ նրանք, իրանց ուրախութիւնը աւելի ազդու և հետաքրքրական դարձնելու համար, խելք խելքի են տալիս ու եկեղեցական կարգերն են իրանց լրբութեան առարկայ դարձնում: Քէֆ անողներից մէկը եպիսկոպոս էր դառնում, միւսը՝ քահանայ, սարկաւազ, սարկաւազուհի, դպիր. երգում էին եկեղեցական երգեր, կատարվում էին կրօնական արարողութիւններ: Այսպէս, երբ պարող կանայք սկսում էին հագնել իրանց պարի շորերը, վաճառականները սկսում էին երգել «Սորհուրդ խորին» երգը. կամ երբ սկսում էին «Փառք ի բարձունս» երգը և հասնում էին այն տեղին, ուր ասվում է՝ «Յոյց մեզ, Տէր, զողորմութիւնս քո», ամենքը վեր էին կենում և համբուրում էին պարող կանանց ծծերը *):

Այսպիսի տարր էլ կար հնդկահայ վաճառականութեան մէջ: Նոյն պատմութիւնը տալիս է մեզ և վերին աստիճանի գծծի ու շահամուլ մարդկանց տիպեր էլ **): Բայց հնդկա-

*) Պատմ. Նոր-Ջուղայու I, էր. 188.

**) Այդպիսիներից մէկն էր և Ռափայէլեան վարժարանի հիմնադիր Եղուարդ Ռափայէլ Ղարամեանը. նրա կեանքից մի շատ տղեղ, ուղղակի զգուելի փաստ պատմում

հայերի բախան այն էր, որ նրանց մէջ շատ կային պատուաբեր, արժանաւոր անհատներ. և այդ բախտաւոր առատութիւնը, որ միանգամից չէր առաջ դալիս, այլ հետզհետէ, տարիների ընթացքում, տուեց նրանց այնքան նախանձելի դիրք հայութեան մէջ: Այստեղ մենք պէտք է չը մոռանանք և այն, որ բոլոր հայ վաճառականները չէին անգլիական ազդեցութեան տակ գտնվում: Կային և այնպիսիները, որոնք վաճառականութիւն էին անում ֆրանսիական մասում, Պօնդիչէրիում, ինչպէս նաև քիչ չէին և այնպիսիները, որոնք գործում էին անկախ եւրոպական ընկերութիւններից, ուղղակի բնիկների մէջ, մօնպօլ թագաւորների հովանաւորութեան տակ: Այստեղ հայերը յաճախ թողնում էին վաճառականի զբաղմունքները և հասնում էին նոյն իսկ ռաջայի (մեծ զօրավետ, իշխան) աստիճանին. նրանց ազդեցութիւնը այնքան մեծ էր որ երկրի բուն տէրերին իրանց ուղածի պէս էին շարժում և ահագին հարստութիւններ հաւաքում *): Այդ դիրքից և ազդեցութիւնից օգտվում էին եւրոպացիները: 1644 թւին անգլիացիները մտան Բենգալիա, առևտուր անելու համար. 1651-ին նրանք մի դեսպանու-

է Ս. Վարդ. Թէոդորեանը («Պատմ. Մուրադեան վարժարանին», Պարիզ, 1866, հատ. I, էր. 44):

*) Հ. Չազրճեան—«Պատմութիւն Հայոց» Վիեննա, 1872, էր. 411:

թիւն ուղարկեցին Շահ-Ջահանի մօտ և այդ դեսպանութեան առաջնորդն էր հայ վաճառական Աղա-Սահրազը: Դեսպանութեան հետ էր մի անգլիացի բժիշկ, որ բժշկեց Շահի աղջկան և փոխարէնը խնդրեց որ մօնպօլ կայսրը չնորհ անէ Բենգալիա մտած անգլիացիներին: Շահը կատարեց այդ խնդրքը և անգլիացիները հաստատվեցան այն տեղում, ուր յետոյ գոյութիւն ստացաւ Կալկաթա քաղաքը: 1669 թւին Հնդկաստան գնաց ֆրանսիական Ընկերութեան դիրեկտոր Կարօնը: Հիմնելով ֆրանսիական առաջին ֆակտորիան Հնդկաստանում, Կարօնը մարդիկ ուղարկեց երկրի զանազան կողմերը՝ նոյն տեսակ առևտրական հիմնարկութիւնների տեղեր պատրաստելու և տեղացի իշխողների հետ համաձայնութիւն կայացնելու համար: Այդ մարդկանցից մէկը հայ էր, Մարգար անունով **):

Թէև հայերը այսպէս ցրված էին Հնդկաստանի զանազան կողմերում, գտնվում էին զանազան դիրքերի մէջ և զանազան ազդեցութիւնների տակ, բայց մենք իրաւունք ենք համարում նկատի առնել միայն անգլիական ազդեցութիւնը. և այս այն պատճառներով, որ նախ՝ հայ վաճառականների մեծ մասն էր գտնւում անգլիական կալուածներում, երկրորդ՝ այդ մեծամասնութիւնն էր, որ

***) Лавиесь и Рамбо—«Всеобщая Ист.», т. VI, էր. 801—805. «Ազգասէր», 1845, № 14.

ցոյց տուեց հանրային մի լուսաւոր գործունէութիւն, մինչդեռ միւս տեղերի հայերը թողել են յիշատակներ միայն իրանց հարստութեան և փառքի մասին: Վերջապէս կայ և այն հանգամանքը, որ ի վերջոյ բոլոր հնդկահայերը, ինչպէս և ամբողջ Հնդկաստանը, մտան անգլիական տիրապետութեան տակ: Այնպէս որ թէ բնիկների մէջ և թէ ֆրանսիական կալուածներում ապրող հայերին կարող ենք մի կողմ թողնել:

Անգլիացիների հետ ապրող հայերը վաղ են սկսում ենթարկվել անգլիական կուլտուրային, կրթութեան: Դեռ XVIII դարի առաջին քառորդում, դեռ այն ժամանակ, երբ անգլիացիները Հնդկաստանում շատ զօրաւոր դիրք չէին ձեռք բերել, մենք տեսնում ենք հայ մեծատուն ընտանիքներ, ուր անգլիացի ուսուցիչներ կան: Մովսէս Խորենացու պատմութիւնը առաջին անգամ ամբողջովին լատիններէնի *) թարգմանողները, Վիլհելմ և Գէորգ Վիստօն եղբայրները, հայերէն սովորել էին իրանց հօրից, որ Մադրասում ուսուցչութիւն էր անում Գրիգոր Աղափիրեան անունով հայի տանը: Ահա անգլիական աղղեցութեան օգուտների հէնց մի առաջին, թէև կողմնակի փաստ: Հայերի մէջ առաջացաւ մի այնպիսի անգլիափրութիւն, որ նրանցից շատերը իրանց անձնական աջողութիւնն ու շահերը կապեցին Անգլիական

*) Տպուած է Լօնդօնում, 1736-ին:

Ընկերութեան բախտի հետ այնպիսի ժամանակներում, երբ Ընկերութիւնը շատ դառն, նոյն իսկ օրհասական դրութեան մէջ էր գտնվում: Մենք պարտաւոր ենք մի թոուցիկ ակնարկ գցել այդ Ընկերութեան պատմութեան վրա, որպէս զի հասկանանք թէ անգլիական գործավարութիւնը Հընդկաստանում դաստիարակչական ինչ տեսակ աղղեցութիւն կարող էր ունենալ հայերի վրա:

Եւրօպացիների առևտրական աջողութիւնները կախված էին այն հանգամանքից թէ որքան բարեհաճ արամադրութիւն էին ցոյց տալիս տեղացի իշխողները, մանաւանդ «մեծ մօղօղները» դէպի այդ վաճառականները: Իսկ բարեհաճութիւն ցոյց տալը կախված էր այն հանգամանքից թէ որքան ուժեղ կամ թոյլ է այս կամ այն իշխողը, թագաւորը: Մենք տեսանք որ Աքբար-Շահի թոյլ յաջորդները իրաւունք տուին անգլիացիներին առևտրական պահեստներ և գրասենեակներ հաստատել իրանց ուղած մի քանի տեղերում: Որքան թոյլ ու անկարող էին իշխողները, այնքան լաւ էին գնում եւրօպական ընկերութիւնների գործերը: այդ դէպքում եւրօպացիները զինուորական ոյժն էին իրանց իրաւունք դարձնում և առնում էին զօրով այն, ինչ չէին տալիս յօժար կառքով: Բայց ահա XVII դարի երկրորդ կէսից (1660-ից) թագաւորում է Աուրէնգ-Չէբը, մի կարող, ուժեղ միապետ, որ նուաճումներ է անում, մեծացնում է մօնղօղների թագաւորութիւնը, բայց Աքբար-

Շահի հակապատկերն է—մի ֆանատիկոս մահմեդական, որ ամբողջ ժամանակ մտածում է մարգարէի կրօնը տարածելու և տիրապետող դարձնելու մասին: Այդ բարեպաշտական մտքերը իրականացնելու համար նա, ինչպէս վայել է մոլեռանդ ազանգաւորին, դիմում է բարբարոս բռնակալութեան ամենախիստ միջոցներին, յենվելով իր ահագին ոյժի, իր յաղթութիւնների վրա: Հնդկաստանում բացվում է երկարատև պատերազմների, այն էլ կրօնական պատերազմների մի մեծ շարք: ակղացի ոչ իսլամ ազգաբնակիւթիւնը կեղերում է, ենթարկվում ծանր փրաւորանքների և վերջապէս ապստամբութեան է դիմում իր հին ազգային սովորութիւնները, իր կրօնական հաւատալիքները պաշտպանելու համար: Ապստամբութիւնները, ի հարկէ, ճնշվում են սոսկալի անգթութիւններով: Աուրէնդ-Չէրը այդպէս թաղաւորեց մինչև 1707 թւականը: Ճիշտ է, նա ստեղծեց մի ահագին պետութիւն, նուաճելով և իր երկաթէ ձեռքին հպատակեցնելով համարեա ամբողջ Հնդկական թերակղզին, բայց հէնց այդ մեծութեան մէջ թագնված էր մի անդիմադրելի քայքայում, որ միայն աջող հանգամանքների էր սպասում:

Այդքան մոլեռանդ սիւննիթի ժամանակ եւրօպացի քրիստոնէայ վաճառականները, ինչ անել կուզէ, շատ վատ պիտի համարէին իրանց դրութիւնը: Վնասվեցին մանաւանդ անգլիացիները: 1686 թւականին նրանց սկսեցին նեղել Բենգա-

լիայում. անգլիացիները փորձեցին զէնքի ոյժով դիմադրել, բայց դրանով միայն կատաղեցրին Աուրէնդ-Չէրին, որի ուղարկած բանակը ջարդեց անգլիացիներին և դուրս վճնդեց նրանց Բենգալիայից: Բոլոր անգլիական դադութները թէ արևելեան և թէ արևմտեան ծովափում կողոպտվեցան: Հնդկաստանը համարեա թէ բոլորովին կորած էր անգլիական վաճառականների համար, և նրանք, ուրիշ ճար չը գտնելով, ստիպված եղան խոնարհվել ահարկու թագաւորի առաջ և իրանց հնազանդութիւնը յայտնել: Այդպէս միայն նրանք կարողացան մնալ Հնդկաստանում: Յիշե՛ք որ հէնց այս տխուր ժամանակներում էր որ կնքվեց վերոյիշեալ դաշնադրութիւնը Ընկերութեան և հայ վաճառականների մէջ: Սա էլ մի ապացոյց է, որ անգլիացիները շատ կարօտ էին հայերի աջակցութեան:

Տխուր ժամանակներն անցան, հէնց որ մեռաւ Աուրէնդ-Չէրը: Նրա պետութիւնը, որի մէջ կուտակված էր այնքան դժգոհութիւն, այնքան թշնամութիւն, սկսեց պատառ-պատառ լինել, ցրիւ գալ. նրա յաջորդներն էլ թոյլ ու ողորմելի էին, գլուխ բարձրացրին տեղական իշխողները, անկախութիւն հաստատեցին իրանց համար. «մեծ մեղօլի» թագաւորութիւնը համարեա ոչնչութեան հասաւ: Ահա այդ ժամանակ էլ սկսվեց Հնդկաստանի իսկական նուաճումը եւրօպացիների ձեռքով: Անգլիացիների և ֆրանսիացիների մէջ սկսվեց

մրցութիւն. իւրաքանչիւր կողմը աշխատում էր գրաւել ռաջաներին, նարաքներին և սուբարքներին և այս իշխողները պատրաստ էին անցել այն կողմը, որ շատ փող էր տալիս: Այդ մրցութիւնների մէջ Փրանսիացիները մեծ աջողութիւն ձեռք բերին. Փրանսիական Ընկերութիւնը աշխատում էր մեծ եռանդով, գործադրելով թէ նուրբ քաղաքականութիւն, թէ զէնք և թէ դրամ: Փրանսիական Հնդկաստանում երևան են գալիս խելքի և ընդունակութիւնների տէր, տաղանդաւոր գործիչներ, որոնք կառավարիչների, ծովապետների պաշտօններում ցոյց են տալիս կամքի ոյժ, քաղաքական նրբամտութիւն: Դրանց մէջ շատ նշանաւոր է մանաւանդ Դիւպլէ, Փրանսիական Ընկերութեան նահանգապետը (1741 — 1754): Կաւ զգալով, որ մօնղօլական պետութիւնից միայն մի խեղճ ուրուական է մնացել, Դիւպլէն յղանում է և գործադրել է սկսում մի համարձակ միտք—նուաճել Հնդկաստանը զէնքի ոյժով, նուաճել հէնց հնդկացիների ձեռքով. այլապէս այդ հարուստ երկիրը շահագործել չի լինի: Մինչև այդ՝ Փրանսիական և անգլիական ընկերութիւնները լոկ առևտրական հիմնարկութիւններ էին. նրանք չէին էլ մտածում հողեր ձեռք բերելու մասին, այլ աշխատում էին լաւ շահվել առևտրից և օգուտներ տալ բաժնետէրերին: Դիւպլէն իր Ընկերութիւնը դարձնում է մի պատերազմող, աշխարհակալ պետութիւն. նա տեղացի հնդիկներից զօրագնդեր է կազմում, կրթում

է նրանց եւրօպական սիստեմով և ահագին հօշակ է ստանում Հնդկաստանում, դառնում է մի տեսակ թագաւոր: Սկսվում են պատերազմներ. բայց դրանք շատ շուտով կորցնում են իրանց բուն նըպատակը և դառնում են երկու եւրօպական ազգերի արիւնահեղ ընդհարումներ Հնդկաստանի հողի վրա:

Անգլիական Ընկերութիւնը քնած չէր, թէև չունէր, Փրանսիականի նման, նշանաւոր գործիչներ: Նա էլ դիմեց նոյն միջոցներին, նա էլ դարձաւ պատերազմող պետութիւն. և որովհետև միակ այդ երկու մեծ մարմիններն էին միմեանց արժանի, միմեանց համահաւասար մրցակիցներն ու ասխոյեանները Հնդկաստանի առևտրական հրապարակում, ուստի նրանք էլ յարձակվեցան իրար վրա՝ համեղ որսից առիւծի բաժին ստանալու համար: 1743 թւականին Անգլիան էլ մտաւ այն պատերազմի մէջ, որ մղվում էր Եւրօպայում աւստրիական ժառանգութեան պատճառով. այդ պատերազմում նա Փրանսիայի հակառակորդն էր: Եւրօպայում տեղի ունեցող պատերազմը ասիթ դարձաւ, որ Փրանսիական և անգլիական ընկերութիւններն էլ Հնդկաստանում իրար դէմ կուռն: Եւ 1746 թւին Փրանսիացիները խլեցին Մադրասը անգլիացիների ձեռքից: Այստեղ յայտնի դարձաւ թէ ինչպէս են հայերը վերաբերվում անգլիացիներին: Մադրասում սպրում էր ջուղայեցի շատ

նշանաւոր և շատ հարուստ վաճառական Պետրոս Ոսկանեանը: Միայն Մաղբասում նա ունէր 33 տուն: Պետրոսը փախաւ քաղաքից և ֆրանսիացիները քանդեցին նրա բոլոր տները, գրաւեցին նրա բոլոր գանձերն ու հարստութիւնները և տարան Պօնդիշէրի Դիւպլէն մարդ ուղարկեց հայ վաճառականի մօտ, խոստացաւ վերադարձնել նրա բոլոր ստացուածքները, եթէ նա կանցնէ ֆրանսիացիների կողմը: Բայց Ոսկանեանը մերժեց այդ առաջարկութիւնը: «Ինչ հարստութիւն ունեմ, անգլիացիներից եմ ստացել,— պատասխանեց նա,— և պարտաւոր եմ համարում ինձ բոլորովին հաւատարիմ մնալ անգլիացիներին»: Դրա հետ հարստ մեծատունը խնդրում էր, որ իր գանձերը բաժանեն աղքատներին, «որովհետեւ, աւելացնում էր նա, չեմ կարծում որ ֆրանսիական մեծահամբաւ պետութիւնը կարօտ լինի իմ չնչին ստացուածքներին» *):

Անգլո-ֆրանսիական ընդհարումները երկար տևեցին Հնդկաստանում, յամառ էին, բազմաթիւ Դիւպլէն շատ գեղեցիկ կերպով էր կազմել Հընդկաստանը նուաճելու ծրագիրը, բայց անգլիական հանճարն էր, որ փոխ առաւ ֆրանսիացիներին այդ ծրագիրը և գլուխ հանեց նրան: Անգլիական է՛նկերութիւնն էլ ունեցաւ իր հանճարեղ զօրավարը. գա լօրդ Կլայֆն էր, որ անգլիական զէնքի

*) Պատմ. Նոր-Ջուղայու, I, եր. 134.

փառքը տարածեց Հնդկաստանի բոլոր անկիւններում և կատարեալ յաղթանակ պարգևեց անգլիացիներին: Ճրանսիացիները, Դիւպլէի հեռանալուց յետոյ, ստիպված էին տեղի տալ իրանց հզօր ասիոյեանին. հեազհետէ նրանք կորցրին իրանց բոլոր կալուածները, այնպէս որ XVIII դարի 60-ական թւականներին ֆրանսիական տիրապետութիւնը Հնդկաստանում համարեա թէ ոչընչացաւ: Ասպարէզը մնաց միայն անգլիացիներին: Բայց նրանք դեռ Հնդկաստանի իսկական տէրերը չէին. նրանք դեռ պիտի զէնքով կամ ոսկով նուաճէին տեղացի անկախ բազմաթիւ իշխողներին: Սկսվեցին մանր և խոշոր պատերազմներ, որոնք տևեցին մինչև XIX դարի կէսը:

Այդ անվերջ պատերազմներից մի քանիսի մէջ հայերն էլ մեծ դեր կատարեցին *): Օրինակ, Ջուղայեցի Պետրոս ազա Յարութիւնեան ազատեց անգլիական զօրքը սովից, պաշաթ հասցնելով նրան: Այդ պատերազմներից միայն մէկը կը յիշատակենք մենք: 1763 թւականին անգլիացիները ստիպված եղան զէնք գործ ածել Միր-Կասըմի դէմ, որին իրանք էին նշանակել հարուստ Բենգա-

*) Հնդկաստանում XVIII դարի ընթացքում տեղի ունեցած պատերազմների պատմութիւնը գրել է Ջուղայեցի Թովմաս Խօջամալեան, որ նախ նաապետ էր, ապա դարձաւ երևելի վաճառական: Նրա գրուածքը տպված է Կալկաթայում 1849-ին «Պատմութիւն Հնդկաց» վերնագրով:

լիայի տէր: Միր-Կասըմը, զգուելով անդլիացիներ
 ըի հարստահարութիւններէն, զօրքեր հանեց նը-
 րանց դէմ, մի շարք պատերազմներ սկսեց, որոնք
 մղվում էին մեծ հմտութեամբ և յամառութեամբ: Մեզ համար հետաքրքրականն այն է, որ Միր-
 Կասըմի բանակի հրամանատարները հայեր էին: Գլխաւոր հրամանատարը վերոյիշեալ Պետրոս ա-
 ղա Յարութիւնեանի եղբայրն էր, Գրիգոր անու-
 նով: Այս Գրիգորը վաճառական էր, բայց յան-
 կարծ դարձաւ մի քաջ և անուանի զինուորական,
 որին հպատակվում էր Միր-Կասըմի ամբողջ զօր-
 քը: Նա ստացաւ Գօրգին-խան անունը և երկրում
 մեծ հռչակ էր վայելում: Եւ Գրիգորը միակ հայը
 չէր այդտեղ. Միր-Կասըմի բանակում կար և հայ
 զօրախումբ, կազմված նոյնպէս վաճառականնե-
 րից: Բացի Գրիգոր-խանից, անուն են հանել և
 ուրիշ հայ զօրավարներ, որոնց թիւը հասնում էր
 ութի: Դրանք կոչվում էին հազարապետ. Մար-
 դար Զուղայեցի (Գրիգորի եղբայրը), Յարութիւն
 Զուղայեցի, Գրիգոր Այվազեան Զուղայեցի, Պետ-
 րոս Հայաստանցի՝ Աղձնիկ գիւղից, Ղազար Մա-
 րաղեցի, Մարտիրոս Մարաղեցի, Սուքիաս Թաւ-
 րիզեցի, Յովհաննէս Թաւրիզեցի:

Գօրգին-խանը կառավարում էր ամբողջ եր-
 կիրը. հայերը իրանց քաջութիւններով այնքան
 մեծ անուն էին հանել, որ երկիւղ էին ազդում
 ամենքին: Միր-Կասըմի զօրքը, հայ հրամանա-
 տարների առաջնորդութեամբ, շատ արշաւանքներ

գործեց դէպի դանազան կողմեր. հայերը ցոյց
 տուին մեծ քաջութիւն մանաւանդ անդլիացիներ
 ըի դէմ, որոնք մի անգամ յաղթվեցան հայերից և
 այնքան անճարացել էին, որ փորձեցին կաշառել
 Գօրգին-խանին: Բայց հայ զօրապետը հպարտու-
 թեամբ պատասխանեց թէ ինքը այդպիսի ստո-
 րութիւն չի անի և պիտի հաւատարիմ մնայ Միր-
 Կասըմին, ինչպէս իր եղբայր Պետրոսը հաւատա-
 րիմ է անդլիացիներին: Դրանից յետոյ պատե-
 րազմը աւելի սաստկացաւ. բոլոր ընդունակ հայ
 զօրավարները ուղարկվեցան անդլիացիների դէմ,
 բայց այստեղ երևան եկաւ հայկական մի ընտրոշ
 յատկութիւնը: Գօրգին-խանը արհամարհեց իր հայ
 հազարապետներին, նրանց պատերազմական խոր-
 հրդի չը կանչեց և ամենքի վրա հրամանատար
 նշանակեց մի հնդկացու, որ մի անընդունակ մարդ
 էր: Հայերը վիրաւորվում են և պատերազմի մէջ
 գիտմամբ անգործ են մնում, այնպէս որ անդլիա-
 ցիները մի անակնկալ յարձակումով վախցնում
 են հնդկական զօրքի մեծ մասը: Տեսնելով այդ
 դրութիւնը, հայ զօրավարները նոր միայն միա-
 նում են և յարձակվում անդլիացիների վրա. եր-
 կար ու յամառ կուր մէջ թէև հայերը մեծամեծ
 քաջութիւններ են ցոյց տալիս, բայց յաղթել անդ-
 լիացիներին չեն կարողանում: Այնուհետև էլ հայ
 հրամանատարները առանձին-առանձին մի քանի
 անգամ սաստիկ և երկարատև կռիւնների են
 բռնվում անդլիացիների հետ. բայց Գօրգին-խա-

նից շարունակ դժգոհ են մնում: Այս անհամա-
ձայնութիւնը վերջնականապէս քայքայում է Միր-
կասըմի զօրքը. անգլիացիները յաղթութիւններ
են տանում: Գորգին-խանը սպանվում է իր մի
զօրականի ձեռքով. հայերը ցրվում են, էլ իրանց
վաճառականութիւնն են սկսում: Մի քանի հրա-
մանատարներ շարունակում են ծառայել Միր-
կասըմին, քայց ընկնում են անգլիացիների ձեռքը
և ազատ արձակվում: Պատմիչը *) գանդատվում է
հայ սպարապետի և հաղարապետների ազիտու-
թեան և անդգուշութեան վրա՝ «Ամենքը վաճա-
ռականներ էին—ասում է նա—և ինչ գիտէին թէ
ինչ է ղինուորական պատիւն ու մեծարանքը»:
Եւ իրաւ. քաջութիւն ու խիզախութիւն չէր պա-
կասում այդ վաճառականներին: Նրանք ցոյց տուին
որ միայն ոսկին չէ նրանց գաղափարը, այլ զի-
տեն և կուել: Բայց հայկական նախանձն ու ան-
միաբանութիւնը այստեղ էլ քանդեց ամբողջ գոր-
ծը, թէև հայը օտարին սովորաբար շատ լաւ ծա-
ռայել գէտէ **):

*) Խօջամալեան—«Պատմ. Հնդկաց», էր. 115.

**) Հետաքրքրական է, որ հայերը հնդկացի իշխող-
ներին ծառայում էին և XIX դարում: Այսպէս, 1829-ին
Ս. քաղաքաբառի թագաւորի սպարապետն էր Յակոբ Պեռ-
րտեանը. նրա ձեռքի տակ կար հայ զօրքի մի զունդ,
բաղկացած հարիւր հոգուց: Թագաւորի թիկնապահ շատ
սիրված զօրքն էր դա (Կաղարովիչ, «Ստորագրութիւն
Վալկաթա քաղաքի», Վենետիկ, 1832, էր. 43):

III

Հնդկահայ վաճառականի հասարակական գոր-
ծունէութեան առաջին աչքի ընկնող օրինակը առ-
լիս է մեզ վերոյիշեալ Չուղայեցի Պետրոս Ոսկա-
նեանը: XVIII դարի առաջին կէսում նա Մադրա-
սում Անգլիական Ընկերութեան խորհրդականնե-
րից մէկն էր և շատ յայտնի էր նոյն իսկ օտար-
ների մէջ իբրև բարեսէր մեծատուն: Իր հարստու-
թիւններից նա բաժին հանեց այն երկրին, որ այն-
քան հարստացրել էր նրան:

Բայց չը մոռացաւ և իր իսկական հայրենիքը:
Հէնց այս կողմից էլ նա ներկայանում է իբրև տի-
պար հնդկաստանցի երախտաւոր հայերի: Դա ջերմ
հայրենասիրութեան տիպարն էր: Ո՛չ հարստու-
թիւնը, ո՛չ վառքը չէին կարողանում խեղդել նրա
մէջ հայրենիքի կարօտը: Ոսկանեանին այնքան տո-
չորում էր այդ կարօտը, որ նա կարգադրեց՝ իր
մահից յետոյ հանել իր սիրտը և տանել թաղել
Ջուղայում: Այդպէս էլ արին: Բայց հայրենի հո-
ղով ծածկվելու բախտը բաւական չէր այդ սրտին.
իր սաստիկ սէրը նա արտայայտեց և շօշափելի,
հանրօգուտ գործով: Ոսկանեանը կտակ էլ թողեց
յօգուտ Ջուղայի, գուցէ առաջինը հնդկական հրո-
չակաւոր կտակներից: Այդ կտակով 400 թուման
նշանակվում էր Ջուղայում աղքատանոց չինելու
համար, 1000 թուման մի այնպիսի դպրոց բաց

անելու համար, ուր պիտի աւանդվէին հայ, լատին և թիւրք լեզուները, 60 թուման էլ այդ զըպրոցի շինութիւնը կառուցանելու համար:

Հասարակական գործունէութիւն, հիմնված առողջ, ազնիւ հայրենասիրութեան վրա—անհ ինչ ենք տեսնում հնդկաստանցի հայ վաճառականների մէջ: Դա մի նոր երևոյթ է: Փոխվում են հասկացողութիւնները. տեղային, ետաքոլ հայրենասիրութիւնը տեղի էր տալիս աւելի լայն, հանրային գաղափարին. մի ընդարձակ, ընդհանուր հայրենասիրութիւն է դա: Զգացվում է հայութեան, հայ երկրի շահերի կարևորութիւնը, աւելի լայն, աւելի խոշոր բարեգործութիւնների անհրաժեշտութիւնը: Հրապարակ են դալիս մտապիւծ գաղափարներ. սրանց մեծարելու, սրանց համար խոշոր զոհարելութիւններ անելու միտքն է արծարծվում: Ո՞վ բերեց այդ նոր հայեացքը:—Անգլիական ազդեցութիւնը:

XVIII դարի առաջին երեք քառորդներում մի այլ ազդե հազիւ թէ կարողանար այնպէս կըրթել մարդկանց բարձր ու վեհ գաղափարների ոգով, ինչպէս կըրթում էր անգլիական ազդը: Հըպարտ, հայրենասէր, ազատ, բարձրագլուխ անգլիացին իր օրէնքներով, որոնք սպահովում էին իւրաքանչիւր անհատի իրաւունքները, անկախութիւնը, իր սահմանադրական կառավարութեամբ, որ ամբողջ ժողովրդի վեհապետական իրաւունքներն էր պահում, Վոլտէրի և Մօնտեպիէի նա-

խանձն ու հիացմունքն էր շարժում: Եոյն այդ անգլիացին պատերազմում էր Հնդկաստանում, ցոյց էր տալիս հերոսութիւններ, իր խելքով, իր տոկուն բնաւորութեամբ. հրաշքներ էր գործում Ասիայի այդ անկիւնում, ուր ամենահին ժամանակներից մարդը վիզ էր ճկում բարբարոս բռնակալութեան լուծի տակ: Այդ բոլորը տեսնում էր հայ վաճառականը և, բնականաբար, նրա մէջ էլ շարժվում էին տենչանքներ հայրենիքի ազատութեան, մարդկային իրաւունքների մասին: Իսկ ինչ մտաւոր պաշար էր ուղարկում Անգլիան Հնդկաստանում գործող իր օրդիններին:—Մի շատ զարգացած մամուլ, որ առաջագէմ գաղափարներ էր տարածում, որ հասարակական կարծիքի արտայայտիչն էր և ժողովրդի առաջ էր գնում պատգամաւորների ժողովի նիստերը, ուր ժամանակի հռչակաւոր ճառասօսները, ազատութեան, արդարութեան, օրինականութեան այդ մեծ պաշտպանները, արտասանում էին անվախ, որոտալից, պերճախօս ճառեր *):

Բայի դրանից, անգլիական ցեղը հէնց այդ միջոցին երևան էր հանել մի հերոսական ահագին պայքար, որ ամբողջ աշխարհի ուշադրութիւնն էր

*) Անգլիացի այդ դրութիւնը հիանալի կերպով պատկերացրել է ֆրանսիացի նշանաւոր գիտնական Տէն (Исторія английской литературы, СПб., 1871, ч. II, стр. 185—201):

գրաւել և մարդկային ամենանուիրական գաղափարների, իրաւունքների անունով էր մղվում: Դա Հիւսիսային Ամերիկայի անգլիական գաղթականութիւնների հերոսական ինքնապաշտպանութիւնն էր, որ փոխվեց ապստամբութեան, երկարատև արիւնահեղ պատերազմների և ապա ծնեցրեց Միացեալ-Նահանգները: Ամերիկական շարժումը նկատելի էր դարձել դեռ 1754 թւականներից, երբ գաղթականական առանձին նահանգները առաջին անգամ միացան՝ երկիրը ընդհանուր ոյժերով պաշտպանելու և ռամկավարական վարչութիւն ստեղծելու համար *): Մենք ունենք մի քանի հատ նշանաւոր փաստեր, որոնք վկայում են թէ ինչպէս ովկիանոսի միւս ափում սկսված այդ մեծ ազատասիրական շարժումը ազդում է Գանդէսի ափերում առևտուր անող մի բուն հայ մարդկանց վրա: Սրանք հասկանում են, որ իրանց ժողովուրդն էլ իրաւունք ունի անկախ սեփականատէր, ազատ լինելու: Ստրուկ ու արնաքամ Հայաստանը դառնում է այդ մարդկանց մտատանջութեան առարկայ. նրանք, այդ վաճառականները, սկսում են հասկանալ թէ ինչ է հարկաւոր հային: Բայց ինչ կարող էր անել վաճառականը այդ հեռաւոր երկրից: Նա թողնում է իր շահն ու վատակը,

*) Нейманъ—„Исторія Америк. Соединен. Штатовъ“, Спб., 1866, т. I. Կր. 115.

դառնում է քաղաքական գործիչ, մտնում է հրապարակախօսի, քարոզողի, յորդորողի դերի մէջ:

Հայաստանը արդէն ունէր գործ, որ ցոյց էր տալիս հնդկաբնակ հայրենասէրներին, թէ մի ազատ հայրենիքի գաղափարը չէ կարող ցնորք լինել և՛ հայի համար: Դա Ղարաբաղի ապստամբական շարժումն էր, որ թէև անաջողութեան էր հանդիպել, բայց դեռ ապրում էր այն լեռներում, հայ կիսանկախ և քաջ մէլիքների հովանաւորութեան տակ: 1760 թւականին Լօնդօնից Պետերբուրգ գնաց էմին Յովսէփեան անունով մի հայ վաճառական. նա համադանցի էր և Հնդկաստանում ահագին հարստութիւն էր դիզել: Ներկայանալով ռուսաց արքունիքին, էմին Յովսէփեանը առաջարկեց նորից ձեռք առնել հայերի ազատութեան գործը և խոստացաւ իր ամբողջ հարստութիւնը գնել ռուսաց կառավարութեան արամազրութեան տակ: Ելիսավետա Պետրովնա կայսրուհու կառավարութիւնը այդ ժամանակ արեւելեան քրիստոնեաների հարցով զբաղվելու միտք չուներ: Բայց և այնպէս, Յովսէփեանի առաջարկութիւնը բոլորովին անտես չարվեց. խորհուրդ տուին հայ վաճառականին որ նա նախ գնաց Հայաստան և իմանայ հայերի արամազրութիւնն ու հայեացքները:

Յովսէփեանը ճանապարհվեց Անգրկովկաս Ղարաբաղի, Նոյնպէս և Երևանի մէլիքները դեռ

պատրաստ էին շարունակել ազատութեան պայքարը, և հարուստ հնդկաստանցին, որ եկել էր յայտնելու թէ իր միլիոնները զոհում է հայրենիքին, միայն ոգևորութիւն և հիացմունք կարող էր ազդել ազատութեան զինուորներին: Ի՞նչն էր պակաս, որ նորից ուրբի կանգնէր ապստամբութիւնը: — Յայտնի չէ. մենք տեսնում ենք Յովսէփեանին Հնդկաստան գնալիս. նրան չէր աջողվել կենդանացել իր ծրագիրը *): Ինչ էլ լինի էմին Յովսէփեանը գրանից յետոյ էլ դեռ երկար ժամանակ չէր մոռացել իր ծրագիրը **):

Այս հայրենասէր վաճառականի ժամանակակից է մի աւելի եռանդուն, աւելի հետաքրքրական անձնաւորութիւն:

Հնդկաստան գնացած ջուղայեցիների մէջ կար մի խեղճ դերձակ, Շամիր Սուլթանում Շամիրեան կամ Շահամիրեան անունով: Մաղբասում նա բաց է անում մի փոքրիկ խանութ, բայց շուտով թողնում է ասեղն ու մկրատը, դառնում է սեղանաւոր, մարգարիտի առևտուր է սկսում և կարճ միջոցում հնդիկ մի նարարի աջակցութեամբ

մեծ հարստութեան տէր է դառնում: Մեծ ընտանիք ունէր նա. և նրա որդիներից երկուսի անունները պէտք է իմանալ. աւագը կոչվում էր Յակոբ, նրանից կրտսերը—Նզիազար:

Մի պարզ արհեստաւոր, անվաճ ու մեծացած Ջուղայի անկման, քայքայման շրջանում, պարսկական բռնութիւններից մեծ շարչարանքներով օտար երկիր վախած,—նա, ի հարկէ, չունէր մեծ կրթութիւն, նոյն իսկ լաւ չէր իմանում հայոց լեզուն: Հնդկաստանը, սակայն, կերպարանափոխում է նրան. և միայն հարստութիւնը չէ այդ կերպարանափոխութեան նշանը: Շահամիրեանը ճանապարհորդում է շատ տեղեր. նրա հարցասէր, կենդանի և աշխոյժ խելքը շատ բան է սովորում անգլիացիներից: Երեի, նա սովորել էր անգլիերէնը, կարգում էր գրքեր և լրագիրներ: Եւ անա մեր ջուղայեցի դերձակը հրապարակ է գուրս գալիս իր ազգին նոր մտքեր քարոզելու, քաղաքական և հասարակական առաջադիմութեան ճանապարհ ցոյց տալու համար: Մի ժիր, հայրենասէր գործիչ է նա: Մտքեր տարածելու, պրօպագանդա սկսելու գործիքը—տպարանը—շատ հարկաւոր էր այդպիսի մարդուն և նա իր որդի Յակոբի անունունով բաց է անում Մաղբաս քաղաքում մի հայերէն տպարան, առաջինը Հնդկաստանի հայերի մէջ: Փոքրիկ, շատ պակասաւոր մի հիմնարկութիւն էր դա. հնդկական հողը դեռ այդպիսի գործեր զարգացնելու պատրաստութիւն չունէր.

*) Вутковъ—„Материалы по исторіи Кавказа“, т. II, СПб., 1869, стр. 141.

***) 1780 թականին հռչակաւոր դեներալ Սուլթորով կազմում էր Հայաստանի ազատութեան ծրագիրը և նամակ գրել տուեց որ էմինը զայ Պեակերուրգ՝ բանակցութիւնների համար («Պոտնի» պատարի, 1863, стр. 511):

նչ տպագրական թուղթ էր ճարվում, նչ հմուտ վարպետներ կային: Աւելի աղքատիկ ու պակասաւոր էին այն ոյժերը, որոնք պիտի կենդանացնէին տպարանը, նիւթ տալով նրան: Մի վաճառականական փոքրիկ գաղութի մէջ, հայրենի երկրից, գրական դասակարգից այնքան հեռու մի տեղ, նոյն իսկ շատ համեստ մտաւոր միջնադար ստեղծել չէր կարելի, որքան էլ անպակաս լինէր և ունիւրը, բարի կամքը: Սակայն Շահամիրեանը անում է այն, ինչ կարելի էր անել այգպիտի պայմանների մէջ. չը նայած իր անպատրաստութեան, լոկ իր վառվառն հայրենասիրութեամբ ոգևորված, նա դառնում է հնդկահայերի գրականութեան նախահայրը: Ինչևէր չէ անում սուրբ ոգևորութիւնը:

Շահամիրեանը Սաղմոս կամ Ժամագիրքը չէ տպագրել տալիս, այլ ինքը հանդիսանում է հեղինակ, գրքեր է շարագրում: Պէտք է նախ և առաջ ուշադրութիւն դարձնել այն բանի վրա, որ թէ տպարանի տէրը և թէ գրքեր գրողն ու հրատարակողը Շամիրի որդի Յակոբն է: Բայց մենք շատ փաստեր ունենք հաւատալու որ եթէ ոչ զբրողը, գոնէ ներշնչողը, անմիջապէս ղեկավարողը ինքը, Շամիր Սուլթանումն է: Այդ փաստերն են նրա նամակները, նրա ամբողջ գործունէութիւնը: Յակոբը ղեռ պատանի էր, ղեռ ուսում էր առնում: Նրա ուսուցիչ Մովսէս Բարաղամեանը դառնում է Շահամիրեանի աշխատակիցը: Շահամիրեանը, չը նայած իր այդ աշխատակցի օգնութեան,

հարկադրված է խոստովանել իր տպագրութիւնների մէջ թէ ինքը վաճառական մարդ է, ուսում չէ ստացել, չը դիտէ քերականութիւն և ուղղագրութիւն, և եթէ, այնուամենայնիւ գրքեր է գրում և հրատարակում, պատճառն այն է որ սիրում է իր ազգը, կամենում է ծառայել նրան իր իմացածով: Թնդ, ասում է նա, լեզուագէտ, գիտուն հայերը աւելի լաւ կատարեն այն, ինչ ինքն է անում, մի անուսում վաճառական. այն ժամանակ նա ինքը շատ ուրախ կը լինի և կը քաշվէ ասպարէզից: Այս բանը նա շատ անգամ է կրկնում: Եւ մենք, կարգալով Շահամիրեանի գրքերը, չենք կարող կատարեալ իրաւունք չը տալ նրան: Իր անգրագիտութեամբ հանդերձ նա մի բոլորովին նոր երևոյթ էր մեր գրական աշխարհում. հայ գիտուն գրագէտները չէին հասկանում այն, ինչ հասկացաւ և սկսեց քարոզել Շահամիրեանը:

IV

Առաջին գիրքը, որ լոյս տեսաւ Յակոբ *) Շահամիրեանի տպարանից, մի այբբենարան էր,

*) Մենք թէ տպարանը և թէ գրքերը կը շարունակենք Յակոբի անունով լիշատակել, չը մոռանալով, սակայն, որ այդ անուան ետևում միշտ կանգնած է Շամիր Սուլթանումը, ու դէպ. նրա ազգանունը գրվում է կամ Շամիրեան, կամ Շահամիրեան, կամ Շահամիրեան: Մենք ընտրեցինք վերջինս:

որ նման չէր մեր սովորական այրբնարաններին, այլ կազմված էր նոր ձևով, երեխ, ևւրօպական օրինակի վրա:

Դրան 1772 թւականին յաջորդում է Շահամիրեանի առաջին հեղինակութիւնը՝ «Նոր Տետրակ, որ կոչի Յորդորակ» անունով: Անմիջապէս այդ վերնագրի տակ բացատրված է որ զիրքը յօրինված է՝ հայ երիտասարդներին ծուլութեան քնի թմրութիւնից սթափեցնելու համար: Աստուածաբանութիւնը, հոգեպաշտութիւնը չեն այդ սթափեցնողները, այլ—առաջին անգամ երկար դարերից ի վեր—ազգային ինքնաճանաչութիւնը, իսկական հայրենասիրութիւնը:

Սկսվում է այդ զիրքը մի բնդարձակ ոտանաւորով: Կլիսագրագէտ մարդը յանձն է առել մի շատ դժուար աշխատանք—ոտանաւորով զարթեցնել գաղափարական մեծ շարժում, հասկացնել անկման արատը և վերածնութեան կենսատու զօրութիւնը: Այդ բանաստեղծական փորձը խիստ անաջող է. նրա մէջ արուեստ չը կայ, բացակայում է չափը, լեզուն աղքատ է, ոճը անհարթ, աղքատիկ: Եւ դա երգ է, որ պիտի ծուլութեան մահանման քնից սթափվող երիտասարդութեան ղեկավարը դառնայ: Ո՛չ, այդպիսի արհեստական, ողորմելի ոտանաւորները չեն, որ ցնցում են դարաւոր ստրկութեան մատնված մի ժողովրդի սիրտն ու հոգին, ցոյց են տալիս անկման սարսափը,

փտող վէրքերը: Բայց մեղաւոր էք ասդի և միրատի մարդը, այդ հարուստ ակնավաճառը, որ լեզու և շնորհք չունէր իր սիրած ազգի մէջ յուզմունք և հիացմունք տարածել կրակոտ լեզուով, իսկական բանաստեղծի ոգևորութեամբ: Իսկական բանաստեղծներ աշխարհային այն ցաւերի համար, որոնց ուղում էր երգել Շահամիրեանը, հայ ազգը դեռ չէր տուել: Եւ մենք շարադրութեան գոնէ նշանակութիւնը հասկանալու համար չը պիտի նայենք նրան արուեստի տեսակէտից: Միանգամայն հաշտվենք, ինչպէս շատ տեղ խնդրում և թախանձում է ինքը՝ Շահամիրեանը, այն իրողութեան հետ, որ դերձակութիւնից ակնավաճառութեան հասած այդ վաճառականը գրական տեսակէտից փոքր ի շատէ կատարեալ գործեր չէ ուղեցել տալ մեզ, այլ միայն մտքեր զարթեցնելու, գաղափարներ ձևակերպելու տենչանքից է ստիպվել իր խեղճ գրչին ասպարէզ տալ: Այս հայեցակէտը որոշելուց յետոյ մենք կը գտնենք Շահամիրեանի մօտ շատ նշանաւոր յատկութիւններ:

«Նոր Տետրակը» առաջին հրապարակախօսութիւնն է մեզանում: Մի շատ ախորժելի դարմանքով մենք գտնում ենք նրա մէջ մի առանձին, բախտաւոր բացառութիւն. դժոխքի և արքայութեան հանգամանքները բացատրելու համար չէ նա կազմվել և լոյս տեսել, ո՛չ դաւանարանական վէճեր ձեռնելու համար, ո՛չ էլ քնացնող հոգեշահ

խրատներ տալու համար: Դա աշխարհային ցա-
ւերին նուիրված մի աշխահիկ գրուածք է. իրա-
կանութիւնն է նրա էութիւնը, դժբախտութեան,
յետամնացութեան դէմ դարման գտնելու հոգսն է
նրա միակ ձգտումը: Շահամիրեանը առաջին հայն
է միջին դարերից յետոյ, որ վերցնում է հայու-
թիւնը իբրև ազգութիւն. նա հասկանում է որ
հոգեպաշտութիւնը չէ կարող միայնակ երջանկաց-
նել մի ազգութիւն այս աշխարհում, ուր գործում
են բազմաթիւ բնական օրէնքներ. և մտնում է իր
ազգի դրութեան մէջ, ցոյց է տալիս նրա պակա-
սութիւնները, մտրակում է ազգային տգիտու-
թիւնը, ուսումնատեսացութիւնը, անմիաբանու-
թիւնը. նա պահանջում է որ հինաւուրց ստրուկը
սրբէ իր կեղտերը, ոտքի կանգնէ իբրև վերածըն-
վող մի մարմին և ազատութիւն, կատարեալ անկա-
խութիւն ձեռք բերէ: Առանց այդ քաղաքական
ազատութեան, ասում է նա, չը կայ փրկութիւն,
չը կայ ազգային պատիւ, առաջադիմութիւն և
երջանկութիւն: Ահա ինչ է քարոզում այդ ան-
արուեստ, խեղճ ու կրակ ոտանաւորը, որ թոյլ
ու անկարող է, բայց և գեղեցիկ ու յուզիչ՝ իբրև
մանկական առաջին թոթովանք...

Ո՞րտեղից և ինչպէս դուրս բերեց Շահա-
միրեանը այդ ճշմարտութիւնները. սվքեր էին նրա
դաստիարակները, նրան ղեկավարողները: Ինքը,
չարագրութիւնը, պատասխանում է այս հարցերին:
Առաջին աղբիւրը Ս. Գիրքն է, Աստուածաշունչը

և Աւետարանը: Հետաքրքրական է Շահամիրեանը
իբրև այդ գրքերի բացատրող: Մարդկային միտքը
երկու ծայրեր է ներկայացնում կրօնական գրքերը
հասկանալու և բացատրելու մէջ: Եղել են այն-
պիսիները (և դրանք անագին թիւ են կազմում),
որոնք այդ գրքերից դուրս են բերել միայն սաս-
տիկ ատելութիւն դէպի աշխարհային գործերը,
միայն յուսահատութիւն և հիասթափումն մար-
դու բնութեան, ընդունակութիւնների վերաբեր-
մամբ: Այստեղից առաջացել է վանական-ճգնաւու-
րական իդէալը, որ վարակել է ամբողջ աշխարհը,
սպանել է մարդու մէջ ինքնագործունէութեան
ամեն մի միտք, ամեն մի ձգտում. դարերի ըն-
թացքում նա մարդկանցից պատրաստում էր ի-
րանք իրանց ատող անհատներ, որոնք պիտի
մոռանային ամեն աշխարհային գործ ու հոգս և
մտածէին, տանջվէին միմիայն երկնքի համար:
Մեզանում ամբողջ գրականութիւնը այդ սպանող
ոգով էր տոգորված. ստորացնել մարդու արժա-
նաւորութիւնը, սովորեցնել որ մարդը մի ոչնչու-
թիւն է, սոսկալի յանցանք է գործում, սրտանց
կպչելով երկրաւոր գործերին, հաստատել թէ ա-
մեն ինչ ունայնութիւն է լուսնի տակ և ոչինչ լաւ
բան չէ կարելի սպասել նիւթական աշխարհից—
անա ինչ ջանքեր էր գործադրում վանական-
ճգնաւորական իդէալը՝ մարդկանց ստրկացնելու և
իր թագաւորութիւնը անխախտ պահելու համար:

Հայերը այդ կողմից միջնագարեան ամբողջ քրիստոնէութեան մի կտորն էին կազմում:

Բայց եղան և այնպիսիները, որոնք բոլորովին ուրիշ գաղափարներ հանեցին նոյն Ս. Գրքից: Այս սակաւաւորներն էին, որ ազատութեան, ջերմ հայրենասիրութեան, մաքրի անկախութեան, լայն հայեացքների քարոզիչներ դարձան, հիմնվելով այն խակ գրքերի վրա, որոնցից վանականութիւնը այնքան յուսահատական, մասյլ, անձնասպան եղրակացութիւններ էր հանում: Եանամիրեանը հէնց այս տեսակ քարոզիչներից մէկն էր մեղանում, առաջինը՝ երկար դարերի խաւարի մէջ: Ազգային իրաւունքները, քաղաքական ազատութեան ստիպողական անհրաժեշտութիւնը նա հաստատում և ապացուցանում է Աստուածաշունչի տուած օրինակներով, Քրիստոսի և նրա աշակերտների վարդապետութիւններով: Եանամիրեանի ժամանակ Հիւսիսային Ամիրիկայի անգլիական գաղթականութիւնները, նոյն այդ Ս. Գիրքը քաղաքական անկախութեան և ապստամբական շարժման դրօշակ դարձրած, մեծ ոգևորութեամբ և անձնազոհութեամբ պաշտպանում էին իրանց նուիրական իրաւունքները: Այդ մեծ շարժումը դասեր էր տալիս ամեն մէկին նոյն Աստուածաշունչի և Աւետարանի վրա. և այգտեղից էլ, երևի, ներշնչումներ էր ընդունում հայերի քաղաքական վերածնութեան առաջին գրական քարոզիչ Եանամիրեանը:

Ս. Գրքից յետոյ Եանամիրեանին ոգևորողը

հայոց ամենամեծ հեղինակն էր: Մովսէս Խորենացին Խօսելով Խորենացու պատմութեան առաջին տպագրութեան մասին, մենք ցոյց տուինք թէ ինչ մեծ դեր պիտի կատարէր մեր պատմահայրը՝ ազգային գիտակցութիւն, ինքնաճանաչութիւն տարածելու մէջ*): Խորենացու ազդած հայրենասիրական կրթութեան առաջին երևոյթը, տպագրութեամբ լոյս տեսնելուց յետոյ, հնդկաստանցի վաճառականն էր: Ռ'րպիսի ռզևորութիւն, հաւատ, խրախոյս ևն ներշնչում Եանամիրեանցին ազգային այն հին հերոսները, որոնց նկարագիրը թողել է Մովսէս Խորենացին: Հայկը, Տիգրանը, Տրդատը նրա թև ու թիկունքն ևն դառնում՝ ազատութիւն քարոզելու մէջ: Այդ անունները կենդանացնում ևն Եանամիրեանի սովորաբար ցուրտ, արհեստական ոտանաւորը. դուք զգացվում էք, կարդալով այն տողերը, ուր Եանամիրեանը կանչում է հին հայոց քաջերին, ցոյց է տալիս նրանց Հայաստանի տխուր, արիւնոտ ներկան և նրանց հովանաւորութիւնն ու օգնութիւնն է խնդրում:

Համեմատութիւնը անցեալի և ներկայի մէջ նրան դառն մտածութիւնների է հասցնում: Հայաստանը նրան ներկայանում է սկզբից մի ընտրեալ և երջանիկ երկիր. Արարատը, Նախիջևանը, Մարանդը, դրախտի գետերը իրանց հետ կապված աւանդութիւններով վկայ ևն որ երկինքը առաջ-

*) «Հայկ. Տպ.», I, եր. 336—343.

նութիւնն է տուել այդ երկրին, դարձնելով նրան մարդկութեան առաջին հայրենիք: Հսկաներ էին թագաւորում այդտեղ. և հայը այդ ժամանակներում գովելի էր բոլոր ազգերից աւել. իսկ այժմ... «Ստրկաբար օտար ազգերի ծառայութեան տակ ընկնելու պատճառով, իբրև ստոր գերիներ՝ բոլոր ազգերից անպիտանը և ատելի դարձանք», բացականչում է Շահամիրեանը: Առաջին անգամն է, որ հայոց պատմութիւնը իր փիլիսոփայութիւնն է յայտնում այդ վաճառական հայրենասէրի բերանով: Մինչև այդ՝ հայը իր դժբախտութիւնների, իր սոսկալի գերութեան պատճառը միմիայն իր մեղքն էր համարում: Նրան ամեն ժամանակ համոզում էին, որ եթէ կոտորող կոտորողի ետևից է դալիս, եթէ քար քարի վրա է մնում, կայ միայն մի պատճառ. այն, որ նա, այդ մորթուող և սպառուող ազգը, շատ է մեղաւոր, իր անիրաւութիւններով, իր յանցանքներով չարժում է երկնքի բարկութիւնը և այդպիսի պատիժներ է ստանում: Եւ դժբախտ, անզէն, ցիրուցան ազգը աւելի ևս թուլանում էր այդ համոզմունքից, աւելի ևս խրվում էր կրօնական նախապաշարմունքների մէջ: Շահամիրեանը այդպէս չէ հասկանում հայոց երկրի կործանման բուն պատճառը: Մեղքը իր կարգին, ասում է նա, բայց Հայաստանը արիւնով լուսացող թշնամիները միայն իրանց ոյժով չէին տիրում ու առնում, այլ այն պատճառով, որ հայերը ժամանակի ընթացքում անպիտանացան, ծուլացան,

չէին հետևում իրանց փառաւոր նախնիքների օրինակին, չէին պատերազմում, չէին միանում, մոռացել էին հայրենիքի շահերը: Կոտորողների, քանդողների դիմաց նրանք միայն մի միջոց գիտէին — փախչել, անյայտանալ քարերի ծերպերում: Ամեն մէկը կեանք փրկել էր աշխատում. բայց դա փրկութիւն չէր. որոնք էգ էին — կանայք, աղջիկներ, միահամուռ խայտառակոււմ, պղծվում էին, իսկ արունները — տղամարդիկ, երեխաներ, մեծից մինչև փոքրը, կոտորվում էին: Հայաստանը սուգի հայրենիք դարձաւ. հայոց վարդերն ու մանուշակները չօրայան, քաղցրահամ աղբիւրները արիւնոտ եղան. հայը թափառական ընկաւ երկրից երկիր, իսկ իր իսկական հայրենիքում միայն արտասուէք էր ուտում ամեն տեղ փռված դիակների մէջ...

Երկար ողբում է Շահամիրեանը այս դժբախտ դրութիւնը, երկար նա կանչում է իր նախահայրերին, կանչում է հին Իսրայէլի դժբախտութիւնները ողբացողներին, քրիստոնէական եկեղեցու սուրբերին: Թող ամենքը տեսնեն թէ ինչպէս զազան տիրողները չեն բաւականանում իրանց սահմանած հարկերն ու տուրքերը ստանալով, այլ խլում տանում են կոյսերը, բռնաբարում են, ծնողներին անհուն վիշտ և տանջանքներ պատճառելով:

Բայց ողբով, հառաչանքներով, աղօթքներով հրաշքներ չէ կարելի կատարել այս աշխարհում: Եւ Շահամիրեանը դրանով բաւականանալ չէ էլ

ուղում: նա տեսնում է իր առջև գործ, հաւատում է թէ կը վերակենդանանայ մի ազատ Հայաստան, նա զգում է որ ճեղքացաւ գիշերվայ այնքան խաւարամած և մառախլապատ աղջամուղջը և ահա մօտեցաւ հասաւ արևի ծագումը մեր աշխարհը լուսաւորելու համար, կորաւ ու չքացաւ ձմեռվայ սաստկութիւնն ու դժնդակութիւնը և հասաւ ծաղիկներ ծնող ու մանուշակներ բերող գարունը՝ մեր երկիրը զուարճացնելու համար: Թող ցիրուցան հայութիւնը համաշխարհային պանդխտութիւնից վերադառնայ տուն, իր ստացուածքի տէրը դառնայ: Մահ հայրենիքի ազատութեան համար — ահա ինչը պիտի բերէ այդ արեւը, այդ գարունը: Երանի թէ —ասում է նա— հայերը կարողացած լինէին նահատակվել իրանց հայրենիքի փրկութեան համար. նրանք կոտորուել են ահագին քանակութեամբ, բայց ինչ օգուտ: Պէտք էր որ ազգի մի մասը միւս մասի համար գլուխ դնէր, մեռնէր ապրեցնելու համար, քան թէ թոյլ տար որ ամբողջ ազգը ծառայ և ստրուկ դառնար օտարին: Մի ազգ, որ ազատութիւնը պահպանում է պատերազմի մէջ, երբէք չէ պակասում. օրինակ է բերվում ուսաց ազգը, որ իր նուաստ գրութիւնից բարձրացաւ, դարձաւ տիեզերակալ: Ուրեմն պէտք է աշխատել, պէտք է դէպ ունենալ, վարժվել նրա գործածութեան մէջ: Ոչ ոք չը պիտի իրան անկարող համարէ. ոչ ոք չը պիտի արդարացնէ իրան՝ ասելով

թէ գանձ և կարողութիւն չունի: Արիացէք, բացականչում է Շահամիրեանը, եկէք մէջ տեղից վերցրէք մեր ամօթն ու նախատինքը: Թող հայոց չքնաղ օրիորդները հայ կտրիճներից փեսայ ընտրեն իրանց համար և թող ասեն իրանց փեսաներին. «Թշնամիներից վրէժ հաննցէք, մեզ համար հարուստ աւար բերէք, աւելի հարուստ քան այն աւարը, որ նրանք մեզանից ստացել են. արդար հատուցում, շուտ-շուտ պահանջեցէք տոկոսներով»: Իսկ ծերերն ու պառաւները թող, ի սէր Քրիստոսի, նոյնպէս դառնան ազատութեան առիթ. թող չասեն նրանք, թէ իրանց քիչ է մնացել ապրել և ով կենդանի կը մնայ, որ տեսնէ ազատութիւնը: «Անգաղար յորդորեցէք առոյգ մանուկներին և երիտասարդներին, որ արի լինեն. եթէ ոչ դուք, ձեր սերունդները զուցէ արժանանան իրանց սեփական ժառանգութեան»:

Շատ հետաքրքրական է Շահամիրեանցի վերաբերմունքը դէպի հոգևորականութիւնը. նրան զնկավարող դեր չէ յատկացնում ազգային նոր վերածնութեան գործում: Շահամիրեանցը ամենայն յօժարութեամբ խոստովանում է որ հոգևորականութիւնը կատարել է դեր անցեալում, որ նա պահել է եկեղեցին և մեծ ազդեցութիւն ունի ազգի վրա: Բայց ազաչում է հոգևորականներին այլ ևս չանիծել հայերին: Ինչպէս յայտնի է, հայոց պատմութեան ամենատխուր շրջաններում երկրի աւերմունք պատճառող զանազան դժբախտութիւն-

ների մէջ յիշատակվում է և հոգևորականների ա-
նէծքը: Կերպէս Պարթևը անիծեց Արշակին և Պա-
պին. հայոց փառաւոր մայրաքաղաք Անիի կործան-
ման մէջ խառն էր հոգևորականի մատը և ամենքը
հաւատացած են որ թշնամու ոյժը չէր նրան քա-
րուքանդ անողը, այլ հայ հոգևորականի անէծքը:
Ուստի և Շահամիրեանցը խնդրում ազաւում է որ
նորոգվող Հայաստանը այլ ևս չենթարկվի այդ ա-
նէծքներին, որոնց շնորհիւ կործանվել են ոչ միայն
իշխանութիւնները, այլ և ամբողջ երկիրը:

Բայց ինչ պէտք էր անել որ հայ ժողովուր-
դը ըմբռնէ վերանորոգչական գաղափարները:
Հնդկաստանցի հայրենասէրը գիտէ, ի հարկէ, որ
իր գիրքը, այդ գրքի նման հարիւրաւոր ուրիշ
գրքեր բաւական չեն հասկացնելու հայ ամբոխին
թէ ամօթ ու նախատինք է ստրկութիւնը, թէ ժո-
ղովուրդը կարող է իր ձեռքով իր երջանկութիւ-
նը տնօրինել, եթէ զէնք ունենայ: Գրքերը բաւա-
կան չէին: Հարկաւոր էր մի աւելի մեծ բան. հայ-
րենի գժբախտութիւնները առաջանում էին սղի-
տութիւնից, պէտք էր, ուրեմն, վերցնել նրան,
պէտք էր ուսման լոյսը տարածել հայերի մէջ: Ու
Շահամիրեանցը անդադար «ուսում, ուսում» է
կանչում: «Եւրօպան ամենքիս գաղափարն է» — ա-
սում է նա. եւրօպական շատ ազգեր էլ մեզ պէս
են եղել. պէտք է նրանց հետեւել, նրանցից օրի-
նակ վերցնել: Սա առաջին հրաւերն էր մեզանում,
որ ուղղվում էր ժողովրդին. հրաւեր դէպի եւրօ-

պականութիւն, դէպի ուսում և քաղաքակրթու-
թիւն՝ քաղաքական վերակենդանութեան համար:
Ինքը, հեղինակը, ինչպէս կը տեսնենք քիչ յետոյ,
եւրօպական նորագոյն մտքի ազդեցութեան տակ
էր գտնվում: Ո՛չ Ս. Գիրքը, ո՛չ ազգային պատմու-
թիւնը չէին կարող միայնակ ներշնչել նրան այդ
համարձակ մտքերը, բայց անել նրա մտքի առաջ
վերածնութեան մի յեղափոխական ձանապարհ,
եթէ ժամանակակից քաղաքակրթ ազգերի խօսքն
ու գործը անհասկանալի, անյայտ մնային նրան,
եթէ դարի ազատասէր, քննական ոգին չը լինէր
նրա զեկաւարն ու ուղեցոյցը:

Սյդ համարձակ մտքերը, այդ ազատական
յեղափոխութիւնը պէտք էր ապացուցանել: Պէտք
էր ցոյց տալ թէ զէնքով անկախ հայրենիք պահ-
պանելը մի նոր, դեռ չը տեսնված բան չէ կարող
համարվել հայերի մէջ, թէ հայը, ստանալով մի
ազատ երկիր իր ապրուստի, իր երջանկութեան
համար, միայն վերանորոգում էր այն, ինչ ունէր
մի ժամանակ. նա ուրիշից չէ յափշտակում այդ
երկիրը, այլ միայն վերահաստատում է իր հի-
նաւուրց իրաւունքները այդ երկրի վրա: «Ո՛չ, —
ասում է Շահամիրեանցը, — մենք ուրիշ բան չենք
ցանկանում, բայց միայն ստանալ մեր սեփական
և հաւաստի ժառանգութիւնը, որ կորցրել ենք
մեր անկարգութեան և ծուլութեան պատճառով:
Այն, ինչ տգիտութեամբ կորցրել ենք, պատուաւոր
ենք յետ ստանալ իմաստութեամբ և արիու-

Թեամբ»։ Եւ այդ բոլորը հաստատելու համար նա դիմում է հայոց պատմութեան։ Շատ լաւ էր հասկացել Շահամիրեանցը որ ազատութեան գաղափարը կարող է հիմք գտնել միայն այնտեղ, ուր զարգացած է ազգային ինքնաճանաչութիւնը։ Մի գերի ազգ կարող է զգալ իր գրութեան ամբողջ ամօթն ու նախատինքը, երբ նա սկսում է հասկանալ թէ ինչ է ինքը, որտեղից է գալիս և ուր է գնում, երբ նա տեսնում է իր նախնիքներին, գտնում է նրանց մէջ ոգևորող գաղափարներ։ Ոչինչ այնպէս չէ նպաստում մի ազգի ինքնաճանաչութեան, ինչպէս համեմատութիւնը անցեալի և ներկայի մէջ։ Այդ պատճառով Շահամիրեանցը բայ է անում հայի առջև նրա մոռացված անցեալը, գրում է հայոց պատմութիւն։

«Նոր Տեսրակի» ամենամեծ մասը նուիրված է հայոց պատմութեան և Հայաստանի աշխարհագրութեան։ Մենք համարում ենք այդ մասը գրական մի շատ դնահատելի վաստակ, ի նկատի առնելով այդ գործի հանգամանքները։ Հայը ունէր մեծահատոր կրօնական գրքեր, բայց չունէր իր հայրենիքի փոքր ի շատէ ամբողջացրած, լիակատար պատմութիւնը։ XVII դարի վերջում մենք տեսանք Մինաս Համդեցու աղքատիկ «Ազգաբանութիւն Հայոց» գործը և ցոյց տուինք թէ ինչ նշանակութիւն ունէր նոյն իսկ մի այդպիսի ողորմելի պատմութիւնը այն ժամանակներում, երբ հայը համարեա բոլորովին մոռացել էր իր

անցեալը *)։ Համդեցուց յետոյ Յակոբ Շահամիրեանցն էր, որ գրեց հայոց պատմութիւնը, բայց համեմատաբար աւելի ընդարձակ ծաւալով։

Դա մի ամբողջացրած պատմութիւն չէ, ունի խոշոր պակասութիւններ։ Բայց անկարելի էլ էր որ Շահամիրեանցի պէս մի մարդ Հնդկաստանի պէս մի երկրում կարողանար նոյն իսկ մի համառօտ պատմութիւն կազմել առանց պակասութիւնների։ Նրա գլխաւոր աղբիւրը եղել է Խորենացին։ Մինչև Արշակունեաց թագաւորութեան վերջը, այսինքն մինչև այն տեղը, ուր վերջանում է Խորենացու գրուածքը, Շահամիրեանցի պատմութիւնը թէ մանրամասն է, թէ հեռաբերական։ Այդ ժամանակից յետոյ մեր հեղինակը հաստատ հոգ չունի ոտի տակ, սահում է պատմական եղելութիւնների վրայով, տալիս է կցկտուր տեղեկութիւններ, համարեա միայն անունների մի ցուցակ։ Աղբիւրների պակասութիւնը շատ զգալի բացեր է թողնում գործի մէջ։ Այսպէս, հինգերորդ դարի կրօնական պատերազմի մասին Շահամիրեանցը շատ աղօտ ու վայր ի վերոյ հասկացողութիւն ունի, թէև Եղիշէի պատմագրութիւնը ութ տարի էր, ինչ հրատարակված էր Կ. Պօլսում։ Ի վերջոյ Շահամիրեանցը մի քանի շատ հեռաբերական էջեր է նուիրում Ղարաբաղի մէլիքներին,

*) «Հայկ. Տպ.», I, էր. 284.

նկարագրում է թէ ինչ իշխանութիւն ունեն նրանք
և ինչպէս են կառավարում իրանց երկիրը:

Վերջացնելով հայոց պատմութիւնը, մեր հե-
ղինակը մի առանձին գլխի մէջ քննում է թէ ինչ
պատճառներից ընկաւ հայոց թագաւորութիւնը:
Եօթը հատ են այդ պատճառները. 1) Բացարձակ
միապետական կամ, աւելի ճիշտ ասած, բռնապե-
տական կառավարութեան ձեր Հայաստանում: Չը
կար հաստատուն օրէնք, որին հպատակվէին ամեն-
քը. ժողովուրդը խորհրդակցական իրաւունք չունէր
իր երկրի կառավարութեան մէջ: Այս սկզբունքը
Շահամիրեանցը մանրամասն բացատրում է իր մի
ուրիշ աշխատութեան մէջ, որի մասին յետոյ կը
խօսենք: 2) Թշնամին Հայաստանի վրա տիրեց ոչ
թէ իր զօրութեամբ, ոչ ժով. «մեր թշնամու իմաս-
տութիւնն էր, որ մեզ կաշկանդեց»: Մեր բազու-
կի զօրութիւնը չէ նուաճուել, այլ մեր մտքի կու-
րութիւնն է մեզ տուել թշնամու ձեռքը: Մարդը
նախ յիմարանում է, ապա կորչում. յիմարութեան
և տգիտութեան պատճառով շատ ազգեր են կորել:
3) Մեր երիտասարդները, ոչ թէ արիւթեան պա-
կասութիւնից, այլ տգիտաբար միմեանց դէմ էին
դուրս գալիս և փոխանակ թշնամիներին կոտորե-
լով իրար էին կոտորում: Շատ յիմարներ, թող-
նելով իրանց բնիկ ազգը, մեծ քինախնդրութեամբ
և նախանձով միանում են այլազգերի հետ, ինչ-
պէս օձը կարիճի հետ: 4) Անմիաբանութիւն. ի-
րար դէմ ատելութիւն գրգռելով, հայերը չը կա-

րողացան մնալ իրանց աշխարհում, ցիրուցան
դարձան, քամու տարած չոր ճիւղերի կամ եղէգ-
նի պէս փռվեցան երկրի երեսին և այդպէս էլ
մաշվեցան: 5) Ծուլութիւն. մեր երկիրը բերքերի
պակասութիւնից չամայացաւ, այլ որովհետև ծոյլ
ու անգործ էին մշակներն ու երկրագործները.
Նրանք թոյլ տուին որ իրանց արտերն ու հան-
դերը արջերի և վարազների ոտների տակ տրոր-
վեն: Իսկ ծոյլերի առաջ արքայութիւնն էլ փակ
է: Պէտք է արի ու քաջ լինել, արդար, խոհեմ ու
ողջախոհ: 6) Մեր յամառ, բռի բնաւորութիւնը:
Հնազանդութիւն, կարգապահութիւն չէ եղել: 7)
Հայերը ատել են ուսումը, օր օրի վրա յամառել
են տգիտութեան և մտաւոր կուրութեան մէջ:
Պարտաւոր ենք այսուհետև այդպէս չը լինել. պի-
տի ատենք տգիտութիւնը, սիրենք իմաստութիւնն
ու հանձարը, որպէս զի զարգանանք, մեծանանք
և այդպէս հանգստանանք այնքան նեղութիւննե-
րից և թշուառութիւններից յետոյ:—Բացի այս
եօթը պատճառներից կան և ուրիշ շատերը, բայց
բոլորը մի առ մի յիշատակել զանց է անում Շա-
համիրեանցը, միայն յորդորում է ձեռք վերցնել
այն հին մոլորութիւնից թէ Աստուծու կամքով է
քանդվել Հայաստանը: Աստուած բարերար է, չա-
րութեան աղբիւր լինել չէ կարող, և մենք իզուր
ենք մեր պակասութիւնների պատճառով եղածը
վերագրում այն սկզբունքին, որ ամենքի լաւու-
թիւնն է կամենում: Բայց ինչն է հայերի փրկու-

թիւնը:—Սահմանադրութիւն, —ասում է Շահամիրեանցը, —մի հաստատուն վարչական օրէնք, ժողովրդի կամքով և մասնակցութեամբ մշակված և ընդունված: Թող լինի այդ բանը, և ռուսը նորից կը տեսնէք ձեր ծայրագոյն իշխանութիւնը, նոյն իսկ աւելի հարուստ քան էր առաջ, սրովհետև մեր վաղեմի իշխանները իմաստութեամբ չէին վարվում, ինչպէս հարկաւոր էր»:

Այս եզրակացութիւններէ մէջ ճիշտ նկատված պակասութիւնների և պատճառների հետ մենք գտնում ենք և շատ միամիտ անգիտութիւն, խակ խորհրդածութիւններ: Հեղինակը միմիայն հայ ազգի ներքին յատկութիւնների մէջ է տեսնում քաղաքական անկման պատճառները, դիտմամբ թէ չիմանալով ոչնչութեան է հասցնում արտաքին հանգամանքները: Դրանով նա ուզում է հեշտացնել հայկական վերածնութեան գործը: Եւ իրաւ, համեմատաբար որքան քիչ բան էր այդ ծրագրով պահանջվում հայերից՝ միանգամայն անկախ ու ազատ լինելու համար: Բաւական էր աշխատել միայն ներսում, վերցնել բարոյական պակասութիւնները, և անկախութիւնը ինքն ըստ ինքեան կը գար: Մոռանում էր Շահամիրեանցը շատ և շատ բան. նա պարզ հասկացողութիւն չունէր հայերի թւի իսկական չափի և քաղաքական ոյժի մասին անցեալում. չէր հասկանում Հայաստանի աշխարհագրական դիրքի նշանակութիւնը, որ անազին դեր է խաղում ազգերի ճա-

կատաղրի մէջ. վերջապէս ամենից մեծը, ամենից կարևորը—ազգերի հեղեղը, որ արևելքից արևմուտք անցնելիս, երկար դարերի ընթացքում ոչնչացրեց ամեն ինչ, ոչնչացրեց ոչ միայն թոյլ Հայաստանը, այլ և անհամեմատ ուժեղ ու մեծ Պարսկաստանը, արաբական խալիֆների պետութիւնը, բիւզանդական կայսրութիւնը: Համաշխարհային այդ սոսկալի աղէտների մէջ նոյն իսկ բարոյապէս աւելի զօրեղ, ներքին կազմակերպութեամբ աւելի տոկուն մի ազգ չէր կարող անվնաս մնալ. չը կորցնել իր հայրենի ժառանգութիւնը: Շահամիրեանցը դատում էր, երևակայում էր, երազում, բայց իրականութեան, գործնական կեանքի վերաբերմամբ զարմանալի միամիտ էր: Հայաստանից հեռու ծնված, իր գրական գործունէութեան միջոցին հայրենիքից աւելի ևս հեռացած, նա չէր կարող կշռել և դատել իրրև շատ փորձված մարդ. շատ բան նա լսել էր, շատ բան էլ երևակայութեան, ենթադրութիւնների միջոցով էր պարզում իր համար: Եւ այդ հանգամանքը աւելի ևս աչքի է ընկնում մանաւանդ այն ժամանակ, երբ նա վերջացնում է խրատներն ու յորդորները, հին պատմութիւնը և մօտենում է իրական կեանքին, ներկայ Հայաստանին:

Ինչպէս ասացինք, Շահամիրեանցը հայոց պատմութեան կցել է և Հայաստանի աշխարհագրութիւնը: Ծնորհակալութեան արժանի է նա և

այդ գործի համար, որի մէջ մտցրել է սեփական շատ աշխատանք: Թէ ինչ նշանակութիւն ունի հայրենագիտութիւնը, — այդ հասկանալի է և առանց բացատրութիւնների: Ահա այդ կարևոր ճիւղի մէջ էլ առաջին, աչքի ընկնող նախաձեռնող է հանգիստանում մեր հնդկաստանցի վաճառականը, յազութելով մի շարք գծաբութիւններ: Նրա ժամանակ հրատարակված էր Մովսէս Խորենացուն վերագրվող աշխարհագրութիւնը *): Առաջնորդ ընտրելով այդ համառօտ գործը, Շահամիրեանցը աւելացնում է ուրիշ աղբիւրներից հաւաքած իր տեղեկութիւնները և տալիս է Հայաստանի մի բաւական լիակատար և նոյն իսկ մանրամասն տեղագրութիւնը, որի մէջ առաջին փորձն է անում ցոյց տալու թէ այժմեան որ տեղերին են համապատասխանում հին աշխարհագրական անունները, նկարագրում է նոր տեղերը, պատմում է թէ ինչ տեղերի հետ ինչ պատմական յիշատակներ են կապված: Բացի զրանից նա ցոյց է տալիս Հայաստանի սահմաններից դուրս գտնվող այն երկիրները, որոնց վրա հայերը մի ժամանակ տարածել էին իրանց տիրապետութիւնը, իսկ մի առանձին գլխում, ուր ընկնում է այն հարցը թէ որքան հարկեր է տալիս հայ ազգը իր վրա իշխողներին, մէջ են բերված և այն երկիրները, ուր գոյութիւն ունեն հայ գաղթականութիւններ:

*) «Հայկ. Տպ.» I, եր. 161—166:

Մի քայլ էլ առաջ է գնում Շահամիրեանցը և փորձում է լրացնել աշխարհագրութեան մի կարևոր պակասը — վիճակագրութիւնը: Այստեղ նա արդէն ոչինչ հաստատուն, դրական տեղեկութիւն չունի և գործում է լոկ իր երևակայութեան օգնութեամբ, ուստի և ընկնում է չափազանցութիւնների մէջ: Նա վերցնում է Հայաստանը հին սահմանների մէջ և այդպիսով ստանում է մի «հայրական ժառանգութիւն», որ տարածվում է կասպից ծովից մինչև Միջերկրականը: Բնաջինջ անող սուրբ, որ դարերի ընթացքում սպառում էր հայ կեանքը այդ սահմանների մէջ և ահագին գաղթականութիւններ էր հանում մայր երկրից, մեծ նշանակութիւն չունի Շահամիրեանցի համար: Նրա հաշուով դուրս է գալիս մի խիտ, միապաղաղ բնակչութիւն ծովից մինչև ծով: Հայաստանը ունի 20 նահանգ, որոնց մէջ կան 258 գաւառ և 103 քաղաք: Վերածելով այդ բոլոր տեղերը գիւղերի, նա ընդունում է որ ամբողջ Հայաստանում կարելի է ընդունել 77,400 գիւղ. իւրաքանչիւր գիւղ միջին թւով 60 տուն հաշւելով, ստացվում է ընդամենը 4,644,000 տուն: Այնուհետև իւրաքանչիւր տան մէջ ընդունելով 6 հոգի, դուրս է գալիս որ ուրեմն Հայաստանի ամբողջ ազգաբնակչութիւնը բաղկացած է 27,864,000 հոգուց: Այս քանակութեան ուղիղ կէս մասը համարում է այլազգիներ՝ «տաճիկ» անունով, ուրեմն զուտ հայ ազգաբնակչութիւն ստացվում է 13,932,000: Հա-

ներով այս թուից կանանց և աղջիկների մի ենթադրական թիւ, դարձեալ ընդհանուր թւի կէտը, ինչպէս նաև հարկ չը վճարող ծերերի և մանուկների թիւը, Շահամիրեանցը դուրս է բերում որ պարսիկներին և օսմանցիներին հարկ տուող չափահաս հայ տղամարդկանց թիւն է 5,224,500: Այդ բազմութիւնը տալիս է գլխահարկ 10,449,000 ոսկի և զանազան սնուղղակի հարկեր՝ մաքս, հաս, բաժ՝ դարձեալ նոյնքան: Ընդամենն, ուրեմն, հայ ազգի զբաղանից դուրս է գալիս տարին 20,898,000 ոսկի կամ 4,179,000 պարսկական թուման:

Ինչո՞ւ համար է այս հարկերի հաշիւը:—Չը մոռանանք Շահամիրեանցի իսկական նպատակը — հայերին քնից արթնացնելը և ազատութեան սովորեցնելը: Տեսնում էք, ասում է, ինչ անհուն քանակութեամբ հարստութիւն է դուրս գալիս մեզանից ամեն տարի: Սա դեռ մեր յօժարակամ սուրբն է. եթէ աւելացնէք այն հարստութիւնները, որ օտար արքայատոհմները խլում են մեզանից զօտով, այն ժամանակ հաշիւ ու համար չէք գտնի: Յայտնի են Սպանիայի հարուստ արծաթահանքերը. բայց հայ ազգը իր տէրերի համար այդ հանքերից էլ մեծ եկամուտների աղբիւր է: Սպանիացիները չարչարվելով են արծաթ հանում իրանց հանքերից, իսկ մեզ վրա տիրողները մեր կրօնը հայհոյելով, մեր պատիւը ոտնատակ տալով են առնում: Օտարները մեզ տիրեցին ոչ թէ

իրանց սեփական ոյժով, այլ մեր աջակցութեամբ. մենք տգիտութեամբ նրանց տուինք մեր գանձերը, մեր ցորենը, մեր ձիաները. և նրանք այդպէս զօրեղացան ու տիրեցին մեզ: Եւ ինչ է մեր դրութիւնը: Տիրողները չեն թողնում որ մենք հաղնենք մեր ցանկացած զգեստը, ձի հեծնենք, ազատօրէն ցոյց տանք մեր կանանց և աղջիկների գեղեցկութիւնը. մեր երիտասարդներին չեն թոյլ տալիս ցոյց տալ արիութիւն և քաջութիւն: Կորագլուխ ման ենք դալիս յանցապարտների նման, ծառայ ենք և երիտասարդութեան ժամանակ բռնաբարվում ենք: «Ո՛հ, դառն և սգալի մեծ թշուառութիւն. ո՞վ կարող է հաւաքել ու պատմել ամեն ինչ, եթէ սրանից բերբապատիկ աւել էլ գրէ»: Ձեզ չեն թոյլ տալիս մտածել մի ուրիշ բանի մասին, բացի միայն նրանից, որ դուք մի քանի կերակուրներով յագեցնէք ձեր փորի քաղցը և կտաւներով ծածկէք ձեր անդամների մերկութիւնը. բայց ազոաւներն էլ, մկներն էլ, նոյն իսկ այնքան չնչին որդներն էլ կարողանում են կշտացնել իրանց փորը: Չորս հարիւր տարի եղաւ, ինչ մենք բոլորովին հրաժարվեցանք պատերազմներից և խռովութիւններից, հարկատու եղանք օտարներին, որպէս զի ազատենք մեր անձը մահից: Եւ 400 տարիներ ընթացքում ամբողջ հայ ազգը՝ տղամարդիկ թէ կանայք, ծերեր թէ տղաներ հառաչելով ու յոգոց հանելով մեռան տիրուր ու անմխիթար մահով: Իսկ եթէ մենք էլ

այդպէս վարենք մեր կեանքը, միմիայն մեր փորը
լցնելու ջանք անենք, աւելի փատ կերպով պիտի
մեռնենք. և ոչ միայն մենք, այլ և մեր որդիները,
մեր որդիների որդիները մինչև աշխարհի վերջը:

Ուստի Շահամիրեանցը երգուեցնում է հայե-
րին բոլոր սրբութիւններով, յանուն քաջ նախա-
հայրերի—Հայկի, Արամի, Տրդատի—գործել և գոր-
ծել ազատութեան համար: Ողորմեցէք, ինքներդ
ձեզ ողորմեցէք, ո՛վ հայկազուններ, ամօթ չէ որ
որդիները ողորմեն իրանց մօրը: 400 տարիների
ընթացքում մեր շատ նախահայրերը և առաջնորդ-
ները մի քանի անգամ աղաչեցին դրացի քրիստո-
նեաներին, բայց մինչև այսօր ոչ ոք չօգնեց մեզ,
ձեռք չը մեկնեց մեզ. իսկ մի քանիսները մեզ
մխիթարելու փոխարէն՝ վիրաւորեցին մեզ: Եւ լաւ
էր որ այդպէս եղաւ, մենք ոչ ոքին պարտական
չը մնայինք, ամբողջ ժամանակ մեր օգնականը
Աստուած էր: Այժմ էլ, յոյս դնելով Աստուծու
վրա, խնդրենք որ նա սէր դնէ մեր սրտի մէջ,
գուցէ արծարծված սիրոյ բորբոքմամբ օգնենք մեր
տառապեալ և ընկած մայր Հայաստանին, ողոր-
մենք նրան: Դժուար չէ ողորմելը. այդ ողորմու-
թիւնը չի պակասեցնի մեր հարստութիւնները,
մեր կերակուրները, մեր զարդերը, որովհետև ա-
մեն ինչ մենք մեզ համար ենք անում: Եթէ օտա-
րին անհուն դուժարներ ենք տալիս ինչպէս հարկ,
լինչեր կարող ենք անել, այդ գուժարները մեր
օգտին ծառայեցնելով: Նրանք կարող են բաւակա-

նութիւն տալ պատերազմողներին, որոնք պիտի
յարուցանեն մեր ազգը, վերացնեն մեր նախա-
տինքը և ազատեն այն ձեռքերից, որոնք միշտ
նեղում են մեզ:

Այսպէս անա, պարզվում է Շահամիրեանցի
քարոզած քաղաքական ծրագիրը: Մենք սկսում
ենք մտածել որ հնդկաստանցի հայ հայրենասէրը
յորդորում է հայերին ապստամբութիւն բարձրա-
ցնել: Բայց նա շտապում է դրականապէս յայտա-
բարել որ չունի այդպիսի միտք: Շատ հետաքրք-
րական է նրա բացատրութիւնը: «Մենք չենք
ասում որ հայերը ապստամբին այլազգիների կամ
իրանց կառավարիչների դէմ և աչք դնեն նրանց
ստացուածքի վրա և կամ վնաս տան նրանց: Քաւ
լիցի, դա քրիստոնեաների գործ չէ»: Հապա ինչ-
պէս պիտի գլուխ բերվի Հայաստանի ազատու-
թիւնը: Շահամիրեանցը արդէն ասել է որ մենք
նոր բան չենք ուզում, ուրիշի սեփականութիւն
խել չենք կամենում, այլ միայն մեր սեփական
ժառանգութիւնն ենք յետ ստանում: Իսկ սա, ինչ-
պէս երևում է, ապստամբութիւն չէր Շահամի-
րեանցի համար: Բայց ինչպէս պէտք էր հասկա-
ցնել պարսիկներին և օսմանցիներին թէ հայերը
իրաւունք ունեն անկախ ու ազատ ապրել իրանց
հայրենիքում: «Եթէ—ասում է Շահամիրեանցը—
գուրս գան իշխաններ հայոց ազգից— և այդպիսի-
ները կան Հայաստանում—կամ մի ուրիշ մէկը, որ
ջանք է անում հայերի ազատութեան համար, այն

ժամանակ առաջ պիտի գան հայ համայնքները՝ մէկը միւսից աւել օգնելու նրանց: Վերևում ասացինք որ օգնելը հեշտ է: Հեշտ է, որովհետև եթէ այն հարկերի մի տասներորդ մասը, որ հայերը տալիս են այլազգիներին, տան այդ իշխանին օգնութիւն, նա ինքը կիմանայ թէ ինչ պէտք է անել և կանէ. և Աստուած էլ նրա օգնականը կը լինի»:

Ուրեմն, Շահամիրեանցի ծրագրով, երևան է գալիս մի իշխան, որ ազատում է Հայաստանը և հայերի պարտքը այն է միայն, որ փողով օգնում են նրան: Կար արդեօք այդպիսի ազատարար: Շահամիրեանցը ճանաչում է այդպիսի մէկին: Նորից մի ակնարկ գլխինք նրա դրած հայոց պատմութեան վրա և կը տեսնենք մի այսպիսի հանգամանք: Այնտեղ, ուր վերջանում է Բագրատունեաց թագաւորութիւնը, մեր հեղինակը անսպասելի կերպով սկսում է բացատրել թէ Բագրատունիների տոհմը ամբողջապէս չը վերջացաւ, այլ մինչև այժմ էլ պահպանում է իր գոյութիւնը.— նոյն այդ տոհմից է վրաց թագաւորութիւնը: Եւ Շահամիրեանցը սկսում է փառաբանել իր ժամանակի վրաց թագաւորին, որ Հերակլ II էր, անուանելով նրան քաջ, քրիստոնէութեան հզօր ախոյեան և մասնաւորապէս հայ ազգի պաշտպան: Հերակլը, ասում է նա, վճռել է ազատել քրիստոնէութիւնը պարսից և օսմանեան լուծից, իսկ հայերին այնքան սիրում է, որ չէ զանազանում իր սեփական ազգից:

Ահա ով էր կանգնած Շահամիրեանցի առաջ իբրև Հայաստանը ազատող: Թէև այս մասին չը կայ դրական, որոշ վկայութիւն «Նոր Տետրակի» մէջ, բայց Շահամիրեանցի նամակագրութիւնները ոչ մի կասկած չեն թողնում որ այդպէս էր նրա միտքը: Նա անմիջական բանակցութիւններ ունէր վրաց թագաւորի հետ, գրում էր և ստանում էր պատասխաններ: Ինչպէս երևում է, հնդկաստանցի մեծատուն հայը պատրաստ էր իր հարստութիւնը մէջ բերել, եթէ Հերակլը յանձն առնէր գործել նրա ծրագրով. և Հերակլը անկարելի չէր համարում այդ առաջարկութիւնը, գոնէ յատուկ մարդիկ էր ուղարկում Հնդկաստան՝ Շահամիրեանցի հետ անձամբ խօսելու: Բայց միայն դրամը չը պիտի լինէր հայերի երախտագիտական հատուցումը: Շահամիրեանցը Հերակլի համար տեղ էր պատրաստում ազատված Հայաստանի կառավարութեան մէջ: Ահա այստեղ հայրենասէր վաճառականը ներկայանում էր Ասիայի համար մի բոլորովին անօրինակ վերանորոգիչ և հազիւ թէ նրա ծրագրած գործը համոզիչ և ուշադրութեան արժանի լինէր վրաց թագաւորի համար: Շահամիրեանցի դիտաւորութիւնները և քաղաքական գաղափարները հասկանալու համար առայժմ թողնենք նրա բանակցութիւնները և ծանօթանանք նրա մի ուրիշ նշանաւոր աշխատութեան հետ:

«Նոր Տետրակի» հրատարակութիւնից հազիւ մի տարի անցած, Շահամիրեանցը իր տպարանից

լոյս հանեց մի նոր գիրք, որի վերնագիրն է «Գիրք անուանեալ Որոգայթ Փառաց»: Ոչինչ չէ ասում այդ վերնագիրը, նոյն իսկ եթէ աւելացնենք նրա բացատրութեան համար գրված «վասն կալանաւորելոյ ամենայն գործ անկարգութեան» բառերը: Անկարգութիւններ կալանաւորող մի որոգայթ... Որքան խեղճ, միամիտ բացատրութիւն: Բայց դարձեալ չը զարմանանք. մենք գիտենք թէ ինչ է Յակոբ Շահամիրեանցը իբրև հայ հեղինակ: Այժմ աւելացնենք որ այս գրքի մէջ այլ ևս չը կայ աշխատակից Մովսէս Բարաղամանցը և դուրս կը գայ այսօրիսի մի հանգամանք. «Որոգայթ Փառաց»-ը XVIII դարի մեր զարմանալի գրքերից մէկն է նոյն իսկ ամենից շատ զարմանալին, բայց վաճառականի անգրագիտութեամբ սաստիկ աղճատված մի գիրք: Գրական արժէքի տեսակէտից նա ոչինչ է, կարգալ նրան շատ դժուար է.—անհամ, ձանձրացուցիչ շտախոսութիւնների և անվերջ կրկնութիւնների մի քառս է դա: Բայց ինչ անակնկալութիւններ, ինչ գոհարներ ենք գտնում այդ կոպիտ ու անտաշ ստեղծագործութեան մէջ: «Որոգայթը» ուղղակի մի պարծանք է մեր գրականութեան համար: Նա սահմանում է պետական, վարչական, օրէնսդրական կարգեր, որոնք պիտի մտցնվէին ազատված Հայաստանի մէջ: Հերակլ թագաւորի համար պատրաստված գերը երևում է գրքի հէնց առաջին երեսի վրա, ուր կարգում

ենք. «Ի Թագաւորութեան Յողոստափայլ Տեանն Երկրորդի Հէրակլիոսի ի Թիպղիս»:

Ազատել հայերին օտարների ծառայութիւնից բաւական չէր: Պէտք էր որ անկախ Հայաստանը ապրէր իբրև քաղաքական ազատ մարմին, պէտք էր որ իւրաքանչիւր հայ այլ ևս ենթարկված չը լինէր ասիական բռնակալութեան կամայականութիւններին, դառնար իր երկրի տէրը, նրա կառավարողն ու օրէնսդիրը. հաւասարութեան, ազատութեան բոլոր բարիքները վայելող հայ քաղաքացի—այս է այն միտքը, որ ղեկավարել է Շահամիրեանցին իր զարմանալի գիրքը գրելիս: Եւ նա մի երկար, ձանձրալի, շատ տեղ անհասկանալի առաջաբանի մէջ անթիւ անգամ ապացուցանում ու կրկնում է թէ Հայաստանի փրկութիւնը և երջանկութիւնը պէտք է հիմնել երկու սիւների վրայ—Օրէնք և Հանրապետութիւն:

Մենք, խօսելով արևմտեան Եւրօպայի մէջ ծաղկած Լուսաւորութեան Գարի մասին *), ցոյց տուինք, որ այդ հսկայ առաջադիմական շարժման տեսակէտից մեծ յետադիմութիւն և դժբախտութիւն էր այն գրականութիւնը, որ այդ ժամանակ մշակվում էր հայ հոգևորականութեան ձեռքով: Ասացինք որ ոչ անգլիական փիլիսոփաների, ոչ Վօլտէրի, Մօնտեսքիէի մտքերը չէին թափանցում մեր խաւարի մէջ, այլ նոյն իսկ այդ

*) Տ. վերևում, գլ. Ա., IV.

երիտասարդական թարմութեան ոգևորիչ ժամանակներում էլ մենք շարունակում էինք կերակրվել միջնադարեան սխօլաստիկայի և ճգնաւորական բարեպաշտութեան գաղափարներով: Յակօր Շահամիրեանցը մի փայլուն օրինակ է, որ ցոյց է տալիս թէ մենք նոր ժամանակների լոյսի մէջ այդքան զժբախտ ու զրկված չէինք լինի, եթէ մեզանում գոյութիւն ունենար աշխարհական գրագէտ մի դասակարգ, որ ազատ լինէր վանական նախապաշարմունքներից ու հնամուլութիւնից, կրթված լինէր եւրօպական գաղափարների վրա և կարողանար գրականութիւն հիմնել ու պահպանել: Այս անգրագէտ վաճառականը իր անտաշ, թոթով լեզուով *) մեզ ասում է որ ինքը իր ժամանակի գաղափարական շարժումների մի արձագանքն է: Ո՞րտեղից և ինչպէս նա, մի ասիացի խեղճ մարդ, այդքան բարձր, համարձակ մտքեր սովորեց:

Երբ նա ապացուցանում է միահեծան միապետութեան վնասակարութիւնը, պահանջում է որ ամբողջ ժողովուրդը լինի իր երկրի օրէնադիրը, մենք այդ տողերի ետևում տեսնում ենք Լօկկին: Երբ նա սկսում է ճառել, որ բարեկարգութիւնը, մի պետութեան այդ հիմքն ու խարխիւրը,

*) Մենք չը գիտենք թէ ի՞նչ լեզուների հետ էր ծանօթ Շահամիրեանցը և ինչ չափով, Այստեղ մենք նկատի ունենք միայն հայերէնագիտութիւնը:

հաստատ օրէնքն է, մենք ըմբռնում ենք ամբողջ դատողութիւններ, որոնք Մօնտեսքիէի «Օրէնքնւրի Ոգին» անմահ դրքի ազդեցութեան տակ են կազմվել: Ինքը, Շահամիրեանցը, այդ առաջաբանի մէջ յիշում է եւրօպական ազգերը, անգլիական սահմանադրութիւնը, Հիւսիսային Ամերիկան և յատկապէս Վաշինգտօնին: Եւրօպական ազգերի մասին նա ասում է. թե՛ղ շատարկեն հայերը թէ այդ կարգերը եթէ այդքան լաւ են, ապա ինչու բոլոր եւրօպացիները չեն ընդունում նրանց: Եւրօպական բոլոր ազգերը, պատասխանում է նա, սրտանց համակրում են այդ կարգերին և շատ ակզ արդէն ժողովրդական ներկայացուցիչների ժողովներն են օրէնքներ հրատարակում: Օրինակ է բերում անգլիական մեծ ազգի սահմանադրութիւնը: Մնգլիայում թէ և կայ թագաւոր, բայց իւրաքանչիւր անհատ վայելում է կատարեալ ազատութիւն՝ օրէնքների պաշտպանութեան տակ:

Սակայն Շահամիրեանցի վրա ամենից մեծ ազդեցութիւն գործողը, ինչպէս ասել ենք, ամերիկական շարժումն էր: «Այժմ լսում ենք մի նոր բորբոքման մասին, գրում է նա.— Իմաստուն մէկը, Վաշինգտօն անունով, բրիտանական ազգից, ծնված Ամերիկայում, հակառակվելով տէրերին և հաւաքելով Ամերիկայի ժողովրդից շատ զօրք, աշխատում է ազատութիւն գտնել և անկախ լինել. թէ և գործի վախճանը դեռ չէ երևացել, բայց ամերիկացիների սրտի ցանկութիւնը բնական է

մարդու բնութեան, որովհետև չը կայ երկրի երեսին մարդկային ստացվածների մէջ աւելի քաղցր բան, քան ազատութիւնը: Սա այն ժամանակների լուազոյն մարդկանց ասածների կրկնութիւնն է: Այսպէս էին վերաբերվում ամերիկացիներին Անգլիայի հոչակաւոր պետական մարդիկ, գրողները, այսպիսի ձայներ էին լսվում Եւրոպայի գահազան կողմերից: Ամերիկական ժողովրդի դատը մարդկային սքանչելի մեծագործութիւններից ամենաբարձրն էր: Հիւսիսային Ամերիկան ապշատամբվում էր Անգլիայի դէմ ոչ այնքան այն պատճառով, որ գաղթականութիւնները շատ էին ճնշված, շատ էին ինքնուրոյնութիւնից ու ինքնավարական ազատութիւններից զրկված, — այդ կողմից շատ երկիրներ կարող էին նախանձել նրան, — այլ գլխաւորապէս այն պատճառով որ ազատութեան և անկախութեան ոգին հասել էր զարգացման բարձր աստիճանին և գործադրութիւն էր պահանջում: «Անկախութիւն ձեռք բերելու մէջ Ամերիկայում գրիչը պակաս կարեւոր ծառայութիւններ չը մատուցեց քան սուրը», ասում է ամերիկական յեղափոխութեան պատմագիրներից մէկը: Այն ժամանակ, երբ Շահամիրեանցը գրում էր իր գիրքը, դեռ չէր սկսվել անգլո-ամերիկական պատերազմը, որի մէջ այնքան պիտի փառաւորվէր մեծ վաշխագօծը, բայց զրիչը արդէն հասունացրել և միանգամայն անխուսափելի էր դարձրել այդ ազատարար պատերազմը: Տարինե-

րից ի վեր, սկսած այն ժամանակից, երբ ծագեցին առաջին անհամաձայնութիւնները գաղթականութիւնների և Անգլիայի մէջ, ամերիկական լրագիրները պատրաստում էին մտքերը, ներշնչելով նրանց վստահութիւն, քաջութիւն. հրատարակեցան մի շարք բրոշիւրներ, որոնցից մի քանիսը պատմական հոչակ են ստացել և ահագին տպաւորութիւն էին թողնում ոչ միայն ամերիկացիներին մէջ, այլ և Անգլիայում: Ազատութեան և օրինականութեան նուիրված այդ ներբողները մի կրակոտ լեզուով ազնիւ կրքեր էին յարուցանում, առաջացնում էին մտքերի մի ահագին յեղափոխութիւն: Եւ ազատ Ամերիկայի հայր վաշխագօծնի կողքին պատմութիւնը թոյլ է տալիս արժանաւորապէս կանգնել Սամուէլ Ադամսին, որ գործում էր գրչով, միացնում էր ամերիկական նահանգները մի նուիրական գրօշակի տակ:

Փաղափարական, վեհ, եռանդուն ժամանակներ էին: Հեշտ էր այդպիսի ժամանակներում որ նոյն իսկ մեզ պէս մի խեղճ ազգի միջից դուրս գային Շահամիրեանցներ, — պէտք էր միայն ուշադրութեամբ սկանջ դնել առաջաւոր հոսանքներին: Ինքը, Անգլիան, ազատութեան այդ սքանչելի հայրենիքը, սրբան մեծ օրինակներ էր տալիս: Վօլտերին անկեղծ հիացմունք պատճառած, նրան կրթած, ազատութեան գինուոր դարձրած երկիրը թէև սաստիկ գրգռված էր Ամերիկայի իր գաղթականութիւնների դէմ, բայց այնտեղ չէին պա-

կատում պետական և գրական մեծ մարդիկ, որոնք պաշտպանում էին ազատութեան անուշով սաքի կանգնած ամերիկացիներին, չէին քաշվում բացարձակ ասելու իրանց հայրենակիցներին, իրանց կառավարութեան, թէ նրանք անարդար են, թէ նրանք ճշշում, սպանում են ազատութիւնը: Այդ հոյակապ անձնաւորութիւններից էին Ուիլիամ Պիտտ և Բօրկ: «Ես շատ ուրախ եմ, որ Ամերիկան զիմագրում է,—ասաց Պիտտ իր մի ճառի մէջ.— երեք միլիոն մարդիկ, որոնք ընդունակ կը լինէին այնքան խլացնել իրանց մէջ ազատութեան զգայմունքը, որ յօժարակամ սարկութեան ենթարկվէին, կարող կը լինէին մի լաւ զործիք դառնալ մնացած անգլիացիներին էլ ստրկացնելու համար... Ամերիկայի ներկայ ապստամբութեան ոգին այն իսկ ոգին է, որ մեզանում հաստատեց մեր ազատութեան էական, հիմնական և մեծ սկզբունքը, որ սահմանում է թէ Անգլիայի հպատակներից ոչ մէկը չէ կարող ենթարկվել որևէ հարկի առանց նրա անձնական համաձայնութեան: Այս փառաւոր ոգին Ամերիկայում ոգևորել է երեք միլիոն մարդկանց, որոնք նախապատիւ են համարում ազքատ ու ազատ լինել, քան գտնուել ամօթալի հարստութեան և ոսկեզօծած շղթաների մէջ. պաշտպանելով իրանց իրաւունքները, նրանք կը մեռնեն իբրև մարդիկ, այն էլ իբրև ազատ մարդիկ: Իբրև անգլիացի ծագմամբ և սկզբունքներով, ես ընդունում եմ որ ամերիկացիները ու-

նեն բարձրագոյն և անկողոպտելի իրաւունք իրանց սեփականութեան վրա, իսկ այս իրաւունքի տեսակէտից արդարացի է որ նրանք պաշտպանեն իրանց մինչև վերջին ծայրայեղութիւնը» *): Պէտք է յիշատակել միւս ճառախօսներին, գրողներին. պէտք է աւելացնել, որ նոյն այս կռուն ժամանակներում լոյս տեսան Իւնիուսի հոչակաւոր «Նամակները», որոնք պաշտպանում էին քաղաքացիական ազատութիւնը և որոնցից մէկը ուղղած էր նոյն իսկ անգլիական թագաւորին և յօյց էր աւելի թէ նրա, թագաւորի, ամբողջ գէբախտութիւնն այն է, որ նա երբէք չէ լսել ճշմարտութեան լեզուն: Ամեն տեղ կատաղի, տաղանդաւոր պաշտպանութիւն մի և նոյն վեհ գաղափարների—ազատութեան, մարդկային իրաւունքների: Հնգկաստանում նստած մեր խեղճ, բարի, հայրենասէր Շահամիրեանցը որքան առատ ու փայլուն լոյսերով էր ողողված:

Բացի ժամանակակից այդքան հզօր զրգիչներից ու գործօններից, Շահամիրեանցին էր նայում և մի փառահեղ օրինակ խոր հնութեան միջից: Դա հանրապետական Հոսիմ էր: Արդէն Մօնտեսքիէն, ինչպէս իր տեղում յիշեցինք, մի աշխատութեան մէջ քննել էր հոսմէական պետութեան զարգացման և անկման պատճառները և

*) ТѢНЬ—«Истор. англ. лит.», т. II, стр. 194.

ցոյց էր տուել որ հանրապետութիւնն էր Հոսովի փառքի և ոյժի գլխաւոր աղբիւրը. երբ ազատ քաղաքացիների մէջ թուլացան հանրապետական զգացմունքները, պետութիւնն էլ սկսեց փշանալ, զարգացնել իր մէջ այնպիսի արատներ, որոնք պիտի հարթէին նրա անկման ճանապարհը: Շահամիրեանցը կրկնում է նոյն այս միտքը. նա էլ նոյն կերպով է պատճառաբանում Հոսովի քայքայումը: Ո՛րպիսի ոգևորութեամբ է նա վերաբերվում այնպիսի մի հանրապետական գործիչին, ինչպէս էր, օրինակ, Կինկիննատոս, որ պետութեան առաջին մարդ լինելուց յետոյ քաշվում է գիւղը և սկսում է հող վարել իբրև մի հասարակ մշակ: Շահամիրեանցը շատ ցանկալի է համարում որ Հոսովի պատմութիւնը հայերէն թարգմանվի և մաղթում է որ այդ հռչակաւոր հանրապետութեան ոգին իջնէ հայերի վրա, տարածվի նրանց մէջ, բացի, ի հարկէ, հեթանոսական կրօնից:

Եւ ահա այս բոլոր առաջնորդների ղեկավարութեամբ մեր հեղինակը գալիս է երկար ու բարակ բացատրելու թէ Հայաստանը միապետութիւն չը պիտի լինի: Սյգպէս է թելադրում մեր պատմական անցեալը, այդպէս է ցոյց տալիս և բնական օրէնքը: Հայաստանի պատմութեան նա մօտիկ ծանօթ չէ, լաւ ուսումնասիրել է, ինչպէս տեսանք, միայն Մովսէս Խորենացուն: Բայց այս պատմագրի լուսաբանած շրջանն էլ բաւական է որ Շահամիրեանցը համոզվի, թէ Հայաստանի

դժբախտութեան պատճառը միապետութիւնն էր: Մի մարդ, ասում է նա, կանգնում էր պետութեան գլուխ, անում էր ինչ ուզում էր, իսկ արածները մեծ մասամբ վնասակար էին, որովհետև նա չունէր խորհրդականներ ժողովրդի կողմից: Գոյութիւն չունէին հաստատուն օրէնքներ, որոնց հպատակվէին ամենը. և սա մի մեծ աղէտ էր մեր աշխարհի համար. Հայաստանը կործանվեց այն պատճառով, որ արդար ու իմաստուն օրէնքների մասին հասկացողութիւն չունէր: Տիրում էր բարբարոսական միապետութիւն, և գլխաւոր կառավարողը, իր քմահաճութիւններին ու կամայականութիւններին թողնված մի բռնապետ, գործում էր մեծամեծ սխալներ, որոնցից վնասվողը ժողովուրդն էր: Մեր շատ թագաւորներ և իշխողներ «ամբարիշտ ու անիրաւ էին և վարում էին իրանց իշխանութիւնը գոռոզութեամբ և ինքնահաւանութեամբ, զրկելով, կողոպտելով, լլկելով կամ անասնական բնութեամբ անցկացնելով իրանց կեանքը, մինչև որ կորան իրանք և կորցրին մեր պատիւը և հայոց սերունդը մատնեցին գերութեան, իսկ մեր աշխարհը ուրիշների ժառանգութիւն դարձրին»: Հայերի անկարգութիւնը նրանց անկման, ստորացման և անասելի թշուառութեան պատճառ դարձաւ: Չէ եղել և չէ կարող լինել արեգակի տակ ոչ մի բան, որ չունենայ օրէնք. ամեն մի գործ աւերվում, ոչնչանում է, երբ հակառակ է օրէնքին:

Այս մտածութիւնները արդարացի են մեծ մասամբ: Հայոց երկիրը իր քաղաքական անկախութեան միջոցին մի ասիական բռնապետութիւն էր: Շահամիրեանցը չէր սխալվում. թէև միայն Մովսէս Խորենացին էր նրա միակ աղբիւրը, բայց յայտնի է, որ ոչ միայն Արշակունիների, այլ և Բագրատունիների ժամանակ զբաւոր հաստատուն օրէնքներ գոյութիւն չունէին մեղանում: Եւ այսպէս շարունակվեց մինչև XIII դարի սկիզբը, երբ մի հայ վարդապետ հաւաքեց և կարգաւորեց մի դատաստանագիրք, որ իր բազմաթիւ պակասութիւներով հանդերձ՝ հայերէն միակ իրաւաբանական գիրքն է մեր ամբողջ պատմութեան մէջ *): Բռնապետութիւնը հէնց այն պետական կազմակերպութիւնն է, որ օրէնքներ չունի: Տեսնենք թէ ինչպէս է բնորոշում Մօնտեսքիէն բռնապետութիւնը. «Բռնապետական իշխանութեան բնութիւնն այն է, որ մի մարդ է այդ իշխանութեան տէրը և այդ մի մարդը այդ իշխանութեան գործադրութիւնը յանձնում է նոյնպէս մէկին: Մի մարդ, որին բոլոր հինգ զգայարանքները միշտ ասում են թէ նա ամեն ինչ է, իսկ մնացած մարդիկ ոչինչ են, բնականաբար ծոյլ է, սգէտ, վաւաչոտ: Ուստի նա ինքը չէ գործերով պարապում: Բայց եթէ նա այդ

*) Վ. Վ. Բատամեան — «Միթարայ Գօշի Գատաստանագիրք», Վաղարշապատ, 1880, առաջարան, եր. 13—52:

գործերը յանձնէ մի քանի մարդկանց, սրանց մէջ կը սկսվեն երկպառակութիւններ, ինտրիգներ, որովհետև իւրաքանչիւրը կը ձգտէ ստրուկների մէջ առաջինը լինելու պատիւն ստանալ»: Բռնապետութեան սկզբունքը երկիւղն է: Այստեղ արդէն չէ կարելի մեղմ լինել, «Եթէ բռնակալական պետութեան մէջ թագաւորը զէթ մի վայրկեան ցած գցէ սպառնացող ձեռքը, եթէ նա չը կարողանայ իսկոյն և եթ ոչնչացնել այն մարդկանց, որոնք առաջին տեղերն են գրաւում պետութեան մէջ, — ամեն ինչ կորած է, որովհետև երկիւղը — միակ շարժող սկզբունքը այս տեսակ կառավարութեան մէջ — անյայտացել է և ժողովուրդը այլ ևս չունի հովանաւոր» *): Շահ-Հիւսէյնը, ասում է Մօնտեսքիէ, գեռ Միր-Վէյսի արշաւանքից առաջ էր զգում որ իր պետութիւնը պիտի քանդվի, որովհետև ինքը արիւն քիչ էր թափել:

Բռնապետութիւնը, ուրեմն, չէ կարող թոյլ լինել, այլապէս նա չէ էլ կարող գոյութիւն պահպանել: Սա իսկապէս մի սարսափելի դրութիւն է: Իսկ Հայաստանը միշտ թոյլ էր, հետևաբար և ամենադժբախտը բռնապետութիւնների մէջ: Այս հասնգամանքն էր, որ հասկանալի դառնալով Շահամիրեանցին, հարկադրում էր նրան պնդել թէ Հայաստանի կործանողը միապետութիւնն էր: Բայց այստեղ մեր հեղինակին անձանօթ է մնա-

*) «О духѣ законовъ», СПб., 1900, եր. 31.

ցել մի ուրիշ, շատ կարևոր հարց. կարո՞ղ էր Հայաստանը մի անկարգ բռնապետութիւն չը լինել: Եթէ Շահամիրեանցը աւելի խոր և բազմակողմանի ուսումնասիրութիւն կատարելու հնարաւորութիւնն ունենար, նա կը տեսնէր որ ուրիշ կերպ չէր էլ կարող լինել Ասիայի այն անկիւնում, ուր հայերն էին ապրում: Մի ազգ, որ տասնեակ դարերի ընթացքում չէր կարողացել հասկանալ գրաւոր, հաստատուն օրէնքների անհրաժեշտութիւնը, մի ազգ, որի մէջ չափազանց զարգացած էր աւատական սիստէմը, որ երբէք չը մտածեց այդ սիստէմը վերացնելու և ընդհանուր համայնական շահեր ու գաղափարներ իւրացնելու մասին, կարո՞ղ էր այլ ճակատագիր ունենալ, կարո՞ղ էր ստեղծել հանրապետութիւն կամ օրէնքների վրա յենված միապետութիւն:—Չէր կարող: Կառավարութիւնները ստեղծում են ժողովուրդները: Իսկ ժողովրդից կարելի է պահանջել աւելի կատարեալ կառավարչական ձև միայն այն դէպքում, երբ նա հասել է կուլտուրական զարգացման մի յայտնի աստիճանին:

Բնական օրէնքների տեսակէտից էլ Շահամիրեանցը անարդար և անընական էր գտնում միապետութիւնը: Մի անհատ չէ կարող այնքան կատարեալ լինել, պակասութիւններից ու արատներից այնքան ազատ, որ նրան կարելի լինի յանձնել անսահման իշխանութիւն մի ամբողջ ազգի վրա: Թագաւորել կարող է միայն Աստու-

ած. մահկանացու մարդը չունի նրա անսխալականութիւնը, նրա գերազոյն յատկութիւնները. մարդը երբեմն բարկանում է, երբեմն ծուլանում, երբեմն ուրախ է, երբեմն տխուր, երբեմն զայրացկոտ, երբեմն գլխած: Ուրեմն «չը պիտի տանք մեր սանձը այնպիսի ինքնակալի ձեռքը, որ ճմլէ մեր կզակը իր կամքի և հաճոյքի համաձայն»: Մարդիկ ծնվում են ազատ և համահաւասար. և նրանք, մեծից մինչև փոքրը, պիտի կազմեն մի հօտ, որի կառավարողը պիտի լինի ոչ թէ այս կամ այն անհատի կամքը, քմահաճութիւնը, այլ մի և ընդհանուր Օրէնքը: Երկիւղը, բռնապետութեան այս գլխաւոր և միակ հիմքը, չէ կարող արդարացնել մարդուն, որ կամաւ հրաժարվում է ազատութիւնից և ենթարկվում բռնակալի ձեռքին: «Դու մահվան երկիւղի պատճառով թուլանում ես քո ազատութիւնից և հնազանդվում ես անօրէններին. բայց ահա մի ամենամանր կարիճ կամ օձ և կամ մի անմարս սառն կերակուր կարող է այդպիսի մահ բերել քո բնական կեանքին: Ասել է թէ ամեն թունաւոր կենդանի կարող է քո թագաւորը լինել: Ո՛չ: Մեզ հարկաւոր է մեռնել ազատ և պատրաստել մեզ համար յաւիտենական կեանք: Անասուններն էլ չունեն իրանց մէջ մէկը, որ ինքնակալ և ինքնակամ հրամայող լինէր նրանց վրա, ուրեմն որքան ամօթ է մեր բանականութեան համար լինել հնազանդ մի մարդու, որ մեր նմանութիւնն ու բնութիւնն ունի, որ ինքնակամ

հրամայող է դառնում մեզ վրա»։ Ո՛չ, կառավարողը ինքը, ժողովուրդը պիտի լինի. թագաւորը Օրէնքը պիտի լինի։ Մարգու և Աստուծու մէջ կարող է միայն մի ծայրագոյն իշխանութիւն լինել—Օրէնքը, որ ամեն մէկին տալիս է իր երկիրը կառավարելու, նրա ճակատագիրը տնօրինելու իրաւունք։

Բայց ինչպէս կարող են միջիծնաւոր մարզիկ կառավարել երկիրը։ Հարկաւոր չէ որ այդ միջիծնները հաւաքվին միասին, վճռեն իրանց անելիքները։ Մի կալում դարսված է մեծ քանակութեամբ ցորեն. այդ ցորենի արժանաւորութիւնն իմանալու համար բաւական է նրանից վերցնել մի բուռ միայն։ Այսպէս էլ ժողովուրդը բաւական է մեր երկրում դանվող իւրաքանչիւր տասը հազար ասնից երկու-երկու ներկայացուցիչ ընտրել. դրանք կը դառնան իրանց ընտրող բազմութեան փոխանորդ և կը կատարեն նրա բոլոր գործերը։ Փոխանորդները կը ժողովին միասին, կը մշակեն օրէնքներ. հարկաւոր է իշխանութիւն, որ գործադրէ օրէնքները, և այդ իշխանութիւնը կընտրվի փոխանորդների միջից մի յայտնի ժամանակով։ Իրանց աստիճանի համեմատ այդ պաշտօնեաները վայելում են պատիւներ, բայց երբէք իշխանաւորներ չեն, այլ ժողովրդի սպասաւորներ, նրան ծառայողներ, ինչպէս Աւետարանում ասված է, թէ ով ձեր մէջ մեծ է, նա պիտի լինի ամենքի սպասաւոր։

Այսպէս, ուրեմն, Շահամիրեանցը առաջարկում է Հայաստանի համար հանրապետական կառավարութիւն, հիմնված ռամկաւարական սկզբունքների վրա։ Հանրապետական կարգերի հետ ծանօթացնելը բաւական չէ համարել նա. իր այդ մտքերը բազմաթիւ կրկնութիւններով ապացուցանելուց յետոյ դիմում է գործնական միջոցին—տալիս է օրէնքների մի ծրագիր, որ գրքի ամենահետաքրքրական կողմն է ներկայացնում. այդտեղ կայ թէ՛ հայկական հանրապետութեան սահմանադրութիւնը, թէ՛ բրէտան և քաղաքացիական օրէնքների մի ժողովածու։ Եւ Շահամիրեանցը հաւատում է որ այդ կարգերը կարող են հեշտութեամբ հաստատվել Հայաստանի հողի վրա։ Հարկաւոր է որ ժողովրդի մէջ տեղի ունենայ մի յայտնի պատրաստութիւն՝ այդ օտար ու նոր սկզբունքներն ըմբռնելու և գործադրելու համար։ Շահամիրեանցը դանում է որ բաւական կը լինի և այն, եթէ հայերը հասկանան իրանց պարտաւորութիւնները, որոնք ձեռակերպված են այսպէս. 1) Հայաստանի գլխաւորները (գետապետ) պէտք է հրամայեն Հայաստանում սպրտղ բոլոր մարզկանց, արու թէ էգ, սովորել գրել ու կարգալ հայերէն. 2) Հայ հայրերը իրանց որդիներին պիտի նախ հայերէն գրագիտութիւն սովորեցնեն, ապա զինուորութիւն, ինչպէս պիտի սովորեցնեն նաև հնազանդվել Օրէնքներին. 3) Հայ աիկիւնները պէտք է հաւանեցնեն իրանց և իրանց ազջիկների սըր-

տերը ամուսին ընտրել քաջ մարդկանցից ու յաղթող զինուորաներից և ամաչեցնեն իրանց ամուսիններին, երբ սրանք կը մտնեն ուրիշ ազգերի ծառայութեան մէջ: Այսքան օգնութիւն ձեր կողմից բաւական կը լինի որ հայոց ազգը փայլէ երջանկութեամբ Հայաստան աշխարհի երեսին»:

Մենք կը տեսնենք որ «այդքան օգնութիւնը» բաւական չէր, կը տեսնենք որ Շահամիրեանցի գործը ամբողջովին մի ուսուցիլա էր: Բայց առ այժմ դեռ զիմենք նրա խմբագրած օրէնքներին: «Որոգայթ Փառաց»-ը առհասարակ այնքան նշանաւոր գիրք է, որ արժէք նրան մի առաձին մանրամասն ուսումնասիրութեան առարկայ դարձնել, ցոյց տալ այն ազդիւրները, որոնք ղեկավարել են Շահամիրեանցին մի այգպիսի գործ պատրաստելիս: Իսկ թէ մեղանում շատ հեշտերից ու սովորականներից չէր այդ գործը, կարելի է իմանալ հէնց նրանից, որ իրաւարանութիւնը հայոց գրականութեան մէջ համարեա անյայտ մնացած մի ճիւղ է և բացի Մխիթար Գօշի «Դատաստանագրքից» մենք հազիւ թէ կարողանանք գտնել մի այլ գիրք, որի առարկան լինէին օրէնքները: Շահամիրեանցի օրէնագիրքը Մխիթար Գօշի հետ համեմատած այն առաւելութիւնն ունի, որ միայն քրէական ու քաղաքացիական իրաւունքը չէ շօշափում, այլ և պետական, հասարակական իրաւունքը: Սակայն մենք այստեղ չենք կարող մանրակրկիտ կերպով քննել «Որոգայթ Փառացը». մեր

աշխատութեան ծրագիրը ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է դարձնում որ այստեղ մենք կարող ենք միայն Շահամիրեանցի օրէնքների էութիւնը դնել:

Շահամիրեանցը չէ կարողացել մի յայտնի սիստէմով դասաւորել իր օրէնքները: Ընդամենը 521 յօդուած է նա խմբագրել և դրանք խառնված են վայրիվերոյ. երեւում է որ հեղինակը ինչ որ գտել է կամ ինչ որ յիշել է, իսկոյն գրել է, չը մտածելով կարգի և հետևողականութեան մասին: Խառն է ոչ միայն դասաւորութիւնը. խառն են և հայեաղքները: Խիստ ազատամիտ առաջադիմական որոշումների հետ մենք տեսնում ենք յօդուածներ, որոնք շատ միամիտ են, յետադիմական, նոյն իսկ ասիական: Յանկարծ, հանրապետական խիստ լայն սկզբունքներ արծարծող յօդուածների շարքում ձեր աչքին է ընկնում, օրինակ, մի յատուկ յօդուած, որ արգելում է բակլա ցանել Հայաստանում, երեւի այդ բոյսի յատկութիւնը ի նկատի առնելով: Այս խառնաշփոթութեան մէջ մենք կը փորձենք որոնել հետեւեալ կէտերը. 1) Պետական կազմակերպութիւն. 2) Հասարակական կարգեր. 3) Դատաստանական օրէնքներ:

I. Պետական կազմակերպութիւն: Կասպիական ծովից մինչև Կիլիկայի արևմտեան սահմանները և Տայք նահանգից մինչև Տաւրոս լեռները Հայաստան է և պիտի յաւիտեան մնայ հայերի ժառանգութիւն, առանց մի քայլ տեղ անգամ պակասեցնելու: Պետութիւնը հիմնովում է ազգայնամոլա-

կան սկզբունքների վրա. խղճի և անձնաւորութեան կատարեալ ազատութիւն է, բայց իւրաքանչիւր մարդ, որ ապրում է Հայաստանում, պիտի իրան պատիւ համարէ հայ կոչվելը և պիտի սովորէ հայերէն: Բոլոր պետական և հասարակական պաշտօնները տրվում են միմիայն լուսաւորչական եկեղեցուն պատկանող հայերին, թէև միւս կրօնները ազատութիւն են վայելում: Պետութեան ամբողջ մեքենան հիմնված է ընտրողական սկզբունքի վրա. ձայնատուութեան իրաւունքը չէ սահմանափակված, ընդհանուր է: Իւրաքանչիւր տասն երկու հազար տուն ընտրում է երկու փոխանորդ կամ, խօսելով ներկայի լեզուով, պատգամաւոր: Պատգամաւորները իրանց ընտրողներից ստանում են ուժիկ: Նրանցից է կազմվում պետական ամբողջ պաշտօնէութիւնը — գործադիր, վարչական, դատաստանական մարմինները, նոյն իսկ զօրքի գլխաւոր հրամանատարները: Պատգամաւորները ընտրվում են երեք տարով. այդ ժամանակն է որոշւում և բոլոր ընտրովի պաշտօնէութիւնների համար, իսկ իւրաքանչիւր երեք տարուց յետոյ լիազօրութիւնները վերանորոգվում են ընտրութեամբ. վերընտրվել թոյլատրվում է ամենքին, թէ պատգամաւորներին, թէ նրանցից ընտրված պաշտօնեանեաներին:

Հանրապետութեան միջուկը, ի հարկէ, այդ պատգամաւորների ժողովն է, որ մշակում է օրէնքներ երկրի համար և միակ բարձրագոյն հիմնար-

կութիւնն է: Հարցերը այդտեղ վճռվում են վիճաբանութիւններով և ձայների բացարձակ առաւելութեամբ: Պատգամաւորները իրանց միջից ընտրում են գործադիր իշխանութեան գլուխ, որ կոչվում է նախարար. դա հանրապետութեան նախագահն է: Ապա գալիս են միւս պաշտօնեաները: Նախարարը ունի առանձին ծածուկ խորհուրդ, բաղկացած 6 հոգուց: Մինիստրութիւններ այն ձևով ինչպէս գոյութիւն ունեն այժմ, չը կան: Դրանց փոխարէն տեսնում ենք այսպիսի անուններով հիմնարկութիւններ. լրտեսապետութիւն, զինապետութիւն, վառօդապետութիւն, կառապետութիւն, վրանապետութիւն, կերակրապետութիւն, գանձապետութիւն, երկրաչափութիւն, պետ տկարների և ագրատների: Առաջին հինգ հիմնարկութիւնները զինուորական են. կերակրապետութիւնը իր տեսակի երկրագործական մինիստրութիւն է, գանձապետութիւնը — ֆինանսների: Հետաքրքրական է կերակրապետութիւնը: Նա պիտի հսկէ հողագործութեան վրա, որպէս զի անմշակ հողեր չը մնան. և եթէ երկրագործները միջոց չունեն վարելու և հնձելու, պետութիւնը պիտի միջոցներ տայ այդպիսիներին: Ժողովրդի կերակրի գլխաւոր հոգսը այդ պաշտօնէութեան վրա է. նա պիտի երեք տարվայ պաշար պահէ հասարակական շտեմարաններում, ամեն տարի հաւաքելով հացահատիկներ: Բոլոր այս հիմնարկութիւնները կառավարվում են երեք-երեք մարդ-

կանց ձեռքով, որոնք յատկապէս ընտրվում են պատգամաւորներից: Ընտրվում են բայի զրանից և քաղաքներ կառավարողներ, զօրքի սպարապետներ, հաղարապետներ, հարկերի վրա հսկող պաշտօնեաներ, ինչպէս նաև 60 դատաւորներ բարձրագոյն կամ մայր դատարանի համար: Կայ և մի պատուաւոր պաշտօն, որ կոչվում է «Հայր Հայաստանեայց», սա ընտրվում է երեք օրվայ ժամանակով և պաշտօն ունի երգվեցնելու բոլոր պաշտօնեաներին: Իւրաքանչիւր պաշտօնեայի ընտրութեան մասին կազմված են պաշտօնական թըղթեր կամ նամակներ, որոնց օրինակները ամենայն մանրամասնութիւններով զրել է Շահամիրեանցը իր գրքի մէջ:

Բոլոր պաշտօնեաները պատասխանատու անձնաւորութիւններ են ազգի առաջ. պաշտօնը չէ արգելում որ զանցառու կամ կաշառակեր պաշտօնեան, սկսած նախարարից, դատի ենթարկվի և հեռացվի իր տեղից: Նախարարի պաշտօնի հետ կապված են հետևեալ պարտաւորութիւններն ու իրաւունքը. խստութեամբ պահպանել օրէնքները, լինել հայ ազգի ներկայացուցիչ և բերան, վարել արտաքին քաղաքականութիւնը՝ պատերազմ հրատարակելու և հաշտութիւն կնքելու իրաւունքով: Նախարարը զօրքերի ծայրագոյն հրամանատարն է, իրաւունք ունի ներումն չնորհել մահապարտներին, բայց տարին եօթն անգամից ոչ աւել: Նա

հայերի առաջին պաշտօնատարն է, մի և նոյն ժամանակ և հաւատարիմ սպասաւորը:

Մի առանձին յօդուածով նախարարութիւնը դարձնվում է ժառանգական: Դա կարող է լինել այն դէպքում, երբ Հայաստանում կը յայտնվեն նախկին թագաւորական տների ժառանգներ, մարդիկ, որոնք կապացուցանեն թէ իրանք սերված են կամ Հայկից կամ Վաղարշակից և կամ Բագրատից: Այգպիսիները պէտք է լինեն հայլուսաւորչական և նախարարութիւն են անում մինչև մահ, իսկ մահից յետոյ նոյն պաշտօնը ժառանգում են նրանց որդիները: Այսպիսով Շահաւորում են նրանց որդիները: Այսպիսով Շահամիրեանցը մի ձեռքով քանդում է այն, ինչ շինել էր միւս ձեռքով: Պետութեան առաջին պաշտօնեային դարձնելով ժառանգական, նա իսկապէս հիմքից խտրտում էր իր հանրապետութիւնը և անզը դնում էր սահմանադրական միապետութիւն: Եւ ինչո՞ւ էր նա այգպէս անում: Հայկի ու Վաղարշակի ժառանգներին նա հազիւ թէ սպասելիս լինէր. այնքան հեռաւոր հնութիւնից չէր կարող սերունդ պահվել: Ուրիշ բան է Բագրատը. մենք արդէն տեսնք որ սրա սերունդը դեռ շարունակվում էր—վրաց թագաւորը: Յատկապէս Հերակլի համար էր դրված այդ տարօրինակ յօդուածը. Շահամիրեանցը կամենում էր այս կերպով վարձահատոյց լինել Հերակլին, մատուցանելով նրան ժառանգական նախագահութեան կամ, որ համարեա մի և նոյնն էր, սահմանադրական միապետի

պաշտօնը նրա ազատած Հայաստանում Մինչդեռ ընարված նախարարը միայն ինքն էր ոտձիկ ստանում, ժառանգական նախարարի որդիներին էլ, արու թէ էգ, յատկացվում էին ոտձիկներ:

Պետութեան գլխաւոր նեցուկը զօրքն է: Հայոց զօրքերի թիւը Շահամիրեանցը որոշում է 90 հազար, զրանից 21 հազարը ձիաւոր, 69 հազարը—հետակ: Բանակը բաժանվում էր երեք սպարապետութեան, որոնք կոչվում են կարմիր, կապոյտ և գեղին: Այդ գոյները զբօշակների գոյներն են. և զրա համեմատ էլ սպարապետների և զինուորների գոյակն ու կապան պիտի լինեն կամ կարմիր, կամ կապոյտ, կամ գեղին: Շահամիրեանցը ասանձին ուշադրութեամբ է վերաբերվում զօրքին և աշխատում է իր օրէնքների մէջ նախատեսել զինուորական ծառայութեան բոլոր մանրամասնութիւնները, նոյն իսկ այնպիսիները, որոնք հասկանալի են ինքն ըստ ինքեան: Այսպէս, մի ասանձին յօդուած ասում է. «Գիշերապահ զինուորը եթէ քնէ իր ծառայութիւնը կատարելիս, պիտի պատժվի»: Կամ թէ պատերազմի ժամանակ իւրաքանչիւր զօրաբաժին, նախ քան քնելը, պիտի պահապաններ նշանակէ, որպէս զի անակնկալ յարձակումն չը լինի: Ինչպէս տեսանք, զօրքի բոլոր հրամանատարները, նախարարից սկսած մինչև հազարապետները, ընարովի են. ասոջին անզամից զարմանալի է թւում, որ հրամանատարներ ընարողը ինքը, զօրքը չէ, այլ ժողովրդի

պատգամաւորները: Բայց պէտք է իմանալ որ Շահամիրեանցի կանոններով իւրաքանչիւր հայ զինուոր է. 12 տարեկան հասակից նա պիտի զինավարժութիւն և զինուորական ծառայութիւն սովորէ: Գործող բանակի մէջ երիտասարդները մտնում են վիճակահանութեամբ. 100-ից 5-ը պիտի զինուոր գնան վիճակ հանելով և ծառայեն 7 տարի զօրքի մէջ: Ընդհանուր զինուորագրութեան այս կանոնը շատ հետաքրքրական է այն ժամանակների համար: Եւրօպական շատ կարգերի ենք հանդիպում այդ զինուորական կազմակերպութեան մէջ: Բայց և տեսնում ենք այնպիսի հին կարգ, որպիսին է պատերազմական աւարի բաժանումը: Թշնամուց խլած ամեն բան—ոսկի, արծաթ, ակներ, ամեն տեսակ անասուններ, իւղ, ձէթ, զինի պէտք է վաճառել հրապարակական աճուրդով և գոյացած գումարը բաժանել հրամանատարներին և զինուորներին. նախարարը *) ստա-

*) Հետաքրքրվողների համար զենեք այստեղ հայոց նախարարի պաշտօնական համադրեստի նկարագրութիւնը: «Սև ուրար թիկնամէջով: Ուրարի վրա մի ոսկէտիպ առիւծ: Ակներից շինած մի ճառագայթ ձախ կրծքի վրա: Այդ ճառագայթի մէջ «Փառն Աստուծոյ» զբօշակ խաչով: Մի ոսկէ շղթայ պարանոցից կախված և այդ շղթայի ծայրին մի ոսկէ ձիաւոր: Վերարկուն մի սև ու երկար փիլոն է և փիլոնի ներսը (աստաւը) մկան մորթից. մէջքին կապած է սուր, իշխանական ցուպ ձեռքին. թագպսակ գլխի վրա և խաչ՝ գագաթի վրա:

նում է 5 տոկոս, ձիաւոր զօրքը 16, իսկ հետեակը—34 տոկոս: Պատերազմի ժամանակ ոչ մի զինուոր իրաւունք չունի նոյն իսկ մի ձուառնել բնակիչներին զօռով. ամեն բան պէտք է առնվի փողով:

Պետութեան եկամուտները գոյանում են հարկերից և տուրքերից: Գլխահարկ գոյութիւն չունի, որովհետեւ նա ստրկութեան նշան է, մինչդեռ Հայաստանում ապրող իւրաքանչիւր մարդ միանգամայն ազատ է: Գլխահարկի փոխարէն ազգաբնակչութիւնը տալիս է հարկ իր կերած կերակրից, հագած զգեստից և գործ ածած աղից: Ենթադրվում է Հայաստանի մէջ 24 միլիօն բնակիչ. իւրաքանչիւր անհատ տարեկան տալիս է 40 դահեկան կերակրի համար, 10 դահեկան զգեստի և նոյնքան էլ աղի հարկ: Մնացած եկամուտները ստացվում են անուղղակի հարկերից. մաքս ներմուծվող ապրանքներից, առևտուրի, անշարժ կալուածքների և այլ տուրքեր: Ընդամենը այդպիսով ստացվում է 1320 միլիօն դահեկան կամ 66 միլիօն պարսկական թուման: Հետաքրքրական է հարկերի մի տեսակը: Մօնտեպիէն ասում է որ իւրաքանչիւր հանրապետութեան թշնամին փափկակեցութիւնն է, զեղխութիւնը. այդ պատճառով էլ հոսմէական հանրապետութիւնը օրէնքներ էր հրատարակում աւելորդ ծախսարարութիւնների դէմ: Շահամիրեանցն էլ, երևի հէնց այդ հանգամանքի ազդեցութեան տակ, հարկերի է են-

թարկում այն բոլորը առարկաները, որոնք անհրաժեշտ չեն սովորական, միջակ կեցութեան մէջ: Ով միջոց ունի հարուստ ու չքեղ ապրելու, նա պիտի տուրք տայ պետութեան՝ այդ չքեղութեան իրերից: Ահա ինչ յօդուածներ ենք գտնում: «Սաղրի կօշիկ հագնողն հատուցէ տարէն երկու դրամ՝ արծաթ, կանայք ազատ». «Ջառ գօտիկ և դառ հաշիա զգենողն տարէն տասն դահեկան, կանայք ազատ»: Տուրք է վճարում զարդարուն սենեակում ապրողը, մետաքսէ գորգի վրա նըստողը, մի կանգունից աւելի մեծութեամբ հայելի պահողը, կառքեր ունեցողը, մարմարեայ աւազան շինել տուողը և այլն:

Այժմ նայենք ծախսերին: Պետական եկամուտների մեծագոյն մասը յատկացրած է բանակին. մնում են մի քանի թեթև գումարներ միայն ազքատներին խնամելու, որք մանուկներին ուսում տալու, զեղերի և բժիշկների համար: Հանրապետութիւնը սեփական նախաձեռնութիւն չունի երկրի կրթական-կուլտուրական գործերի մէջ. ոչ ժողովրդական լուսաւորութեան, ոչ ճանապարհների հաղորդակցութեան, ոչ արհեստների և առևտրի զարգացման համար գումարներ չը կան նշանակված: Մինիստրութիւնների նմանութիւն ունեցող վերոյիշեալ հիմնարկութիւնները սեփական բիւջէ չունեն: Օրինակ, մենք տեսանք թէ ինչ է կերակրապետութիւնը. այնքան կարևոր պարտաւորութիւնները ինչպէս պիտի կա-

տարէ այդ մարմինը, քանի որ պետական գանձարանը նրան ոչինչ չէ տալիս, բացի միայն երեք հատ կերակրապեաների: Աստիկէ: Ընդհանուր ամամբ, պետական բոլոր ծախսերի գումարն է 1237 միլիօն դահեկան:

II. Հասարակական կարգեր: Իւրաքանչիւր անհատ կատարելապէս ազատ է բարի կամ չար գործելու մէջ, ազատ է խօսելու, դատողութիւններ տալու մէջ: Ասկայն այս լայն ռամկավարական սկզբունքին սաստիկ հակասում է օրէնսգրի դասակարգային նախապաշարմունքը: Հասարակական ժողովներից նա պահանջում է կարգ պահպանել ըստ դասակարգերի. տեղեր գրաւելը կախված է մարդու աստիճանից և գիւրջից: Նոյն իսկ եկեղեցու մէջ, ուր խտրութիւն չը կայ «հրէայի և հեթանոսի» մէջ, Շահամիրեանցը այսպէս է կանգնեցնում աղօթողներին. 1) նախարարը, 2) իշխանները, 3) զօրագլուխները, 4) զինուորները, 5) վաճառականները, 6) հողագործները և 7) արհեստաւորները: Այսպէս և կանայք: Մինչև անգամ մասնաւոր, ընտանեկան խնճոյքների մէջ էլ պահանջվում է գործադրել նոյն կարգաւորութիւնը, լատկացնելով ամեն մէկին նստելու տեղ, նայած պատին և աստիճանին:

Հասարակական հանրաշահ գործեր կատարողները, մանաւանդ շահաւէտ արհեստներ երկրի մէջ մտցնողները ստանում են պետութիւնից պարգևներ: Քաղաքների բարեգարգութիւնը ա-

ռանձին հողածութեան առարկայ է. փողոցները անուններ պիտի ունենան, իսկ տները՝ թուահամարներ: Ուսումը պարտադիր է ամենքի համար, թէ արու և թէ էգ: Բայց հասարակական զըպրօցները թողնված են ծնողներին: Ամեն տեղ, սկսած առաջին քաղաքից մինչև յետին փոքրիկ գիւղը, պէտք է լինեն երկու ուսուցիչներ. մէկը տղաներին և աղջիկներին գրել կարդալ սովորեցնելու համար, իսկ միւսը տղաներին զինուորական կրթութիւն տալու համար.—ինչպէս գիտենք, իւրաքանչիւր արու, 12 տարեկան հասակից, պիտի զինուորական արհեստը սովորէ: Միայն որբերն ու ապօրէն զաւակները դաստիարակվում են պետութեան հաշուով: Տկախներին և աղքատներին խնամելն էլ պետական գործ է և դրա համար, ինչպէս տեսանք, սահմանված է յատուկ պաշտօնէութիւն, «Պետ տկարաց և աղքատաց» անունով: Այդ պաշտօնէութեան պարտքն է մեծ քաղաքների մօտ կառուցանել ընդարձակ շինութիւններ, բոլոր չքաւոր տկարներին և վիրաւորներին խնամելու համար. հիմնվում են աղքատնոցներ, բժշկական օգնութիւնը պետական գանձարանի հաշուով է: Բորոտներին պէտք է առանձնացնել և պահել սարերի վրա, մինչև կառողջանան. ապա նրանք ազատ են գնալ և ապրել ուր կը կամենան:

Շահամիրեանցը շատ մեծ ուշադրութիւն է դարձնում մասնաւանդ հասարակական բարոյակա-

նութեան վրա և սահմանում է կարգեր ու պատիժներ, որոնք իրանց խստութեամբ բարբարոսութեան են հասնում: Այսպէս, ազատութեան և հանրապետական գաղափարների այդ ոգևորված պաշտպանը նոյն իսկ հրասպարակային ցոյցերի առարկայ է դարձնում կանանց հաւատարմութիւնը: Ամեն մի կին, որ սրբութեամբ պահել է իր կուսութիւնը և ընծայել է նրան իր ամուսնուն, ունի պատիւ դաշտ դուրս գալ զբօսնելու, մտնել հանդէսների մէջ, սեղան նստել, պարել պատուաւոր տիկիներին հետ: Այդ պատիւներից զրկվում է այն կինը, որ կորցրել է կուսութիւնը մինչև պսակվելը, նոյն իսկ եթէ կուսութիւն խախտողը եղել է այն տղամարդը, որ յետոյ նրա ամուսինն է դարձել: Բնորոշ է մանաւանդ հետևեալ օրէնքը: Եթէ դայեակը խառնակվում է իր խնամքին յանձնած արու երեսայի հետ, նա պիտի 6 շաբաթ բանտ նստէ. ամեն հինգշաբթի օր մերկացնում են նրան, ման են ածում փողոցներում, վախտուն անգամ մտրակ են խփում նրա փափուկ մսին. վեց շաբաթից յետոյ կտրտում են նրա գլխի մազերը և խայտառակութեամբ արձակում:

Պէտք է նկատել որ Շահամիրեանցը ցանկացել է կնոջ համար փոքր ի շատէ տանելի դիրք ստեղծել հասարակութեան մէջ: Կանայք ման են գալիս բաց երեսով. նրանք իրանց ամուսինների օգնականներն են: Անդաւակ կինը իր ամուսնու մահից յետոյ ստանում է նրա կայքի կէսը, իսկ

զաւակ անեցողը—մի երրորդական մասը: Ամուսնացած զինուորը իր ոռճկի կէսը պիտի տայ իր կնոջը. պատերազմի ժամանակ կնոջը չէ կարելի զերի տանել: Ամուսնանալուց առաջ հարմնացուն ու փեսան պիտի կնքեն իրանց մէջ քաղաքացիական դաշնագրութիւն. այդ թղթով փեսան պարտաւորվում է իր ունեցածից մի մաս հանել իր կնոջը և այդ մասը անձեռնմխելի պիտի մնայ ամեն տեսակ զէպքերում, եթէ ամուսինը նոյն իսկ վնասակ վի, ձախորդութեան մէջ ընկնէ: Կնոջ սենեակը նուիրական է. ոչ ոք չէ կարող մտնել այնտեղ, բացի միայն այն զէպքից, երբ դատաստանական վճռով պէտք է ձերբակալել քրէական յանցապարտ նրա ամուսնուն: Կանայք ազատվում են և մարմնրանական պատժից, բացի երկու զէպքից.— առաջինը, երբ դատաստանական վճռով պէտք է ծեծել յանցաւոր կնոջը և երկրորդ, երբ այդպէս է պահանջում մանկավարժութիւնը: Շահամիրեանցը այս խայտառակ գործերը աշխատում է մեղմացնել շատ միամիտ կերպով: Երբ դատաստանի վճիռը պէտք է գործադրել ամուսնացած կնոջ վրա, այդ զէպքում ամուսինը պիտի մտրակով 12 հարուած ստանայ նրա փափուկ տեղին, բայց զգուշութեամբ, որպէս զի վէրք չը պատճառէ կամ չը կտրէ իր կնոջ ոսկորները: Իսկ երբ վարժապետն է հարկաւոր համարում ծեծել իր պարտազանց աշակերտուհուն, այդ զէպքում տան կանայք են ծեծողները. հարուածների թիւը (միշտ մտրակով) իննից

չը պիտի անցնէ. դարձեալ յանձնարարվում է զգուշութիւն. ծեծվողը օրիորդ է, չը պիտի վնասէ իր դէմքը, ոչ էլ չափից դուրս վախենայ, որովհետեւ կարող է զրկվել որդեծնութեան ընդունակութիւնից: Ամենածանր տպաւորութիւնը հէնց այս զգուշութիւններն ու հոգածութիւններն են թողնում: Ի՞նչ է նշանակում իւրացնել զբոսից եկած դաղափարները, մնալով, սակայն, խաւար իրակալութեան զաւակ: Այսպիսի պատիժներ առաջարկողը միւս կողմից անօրինում է որ օտար երկրից Հայաստան փախած յանցաւորը ազատ ու անձեռնմխելի մնայ և չը յանձնվի իր երկրի կառավարութեան: Սա անզլիական օրէնք է, ինչպէս նաև այն, որ արջեր, գայլեր և այլ վնասակար կենդանիներ կոտորողները ստանում են պարգև պետական գանձարանից, Մի և նոյն ժամանակ եթէ հիւանդը մեռնում է, նրան բժշկող բժիշկը ոչինչ վարձատրութիւն չէ ստանում, նոյն իսկ չէ կարող պահանջել իր գործածած դեղերի արժուութիւնը: Իսկ եթէ նոյն բժիշկը ազատէ հիւանդին մահից, կամ մանկաբարձուհին ազատէ ծրնողկանին դժուար և վտանգաւոր ծննդաբերութիւնից, նրանք ստանում են գանձարանից մի-մի գահեկան պարգև:

Հասարակական ուրիշ շատ կարգեր էլ է հիմնում Շահամիրեանցը: Մենք կը յիշատակենք միայն մի քանիսը: Երեկոյեան ժամի 9-ից յետոյ տանից դուրս չը գալ առանց ճրագի, մեռելի տուն

կամ ծննդկանի մօտ չը գնալ առանց հրաւերի (հրաւերի օրինակն էլ դրված է), տարին սկսել յունուարի 6-ից, հարսանիքը, թաղումը, մկրտութիւնը կատարել առանց մեծ ծախսերի, այնպէս, ինչպէս սահմանում է Շահամիրեանցը, որ չէ մոռացել նոյն իսկ քահանայների և եկեղեցական ուրիշ սպասաւորների վարձը նշանակել:

Այստեղ հարց է ծագում. ի՞նչ դեր է կատարում հողերականութիւնը հայոց հանրապետութեան մէջ: Նրան յատկացնվում է պատուաւոր տեղ. պատգամաւորների ժողովում նախարարից յետոյ առաջին տեղը պատկանում է հայոց կաթողիկոսի ներկայացուցիչ եպիսկոպոսին, որ, ինչ-պէս և նախարարը, երկու ձայն ունի Բայց և այնպէս, սահմանվում է որ ոչ պետութիւնը խառնվի հողերականութեան գործերի մէջ, ոչ էլ հողերականութիւնը՝ պետութեան գործերի մէջ: Հետաքրքրական է հետեւալ կարգը: Ամեն երեք տարին մի անգամ, երբ ընտրվում է նոր նախարար, նրա կողմից 12 ծեր և խոհեմ մարդիկ շրջում են վանքերն ու կուսանոցները, մտնում են միաբանների և ապաշխարողների մէջ, առանձնանում են ամեն մէկի հետ և իմանում են ամեն մէկի սրտի փափազը — արդեօք կամենում է աշխարհ դուրս գալ և ամուսնանալ: Կազմում են այդպիսի փափազ յայտնածնների ցուցակը, որ ներկայացնվում է նախարարին: Վերջինս թոյլաւութիւն է խընդրում կաթողիկոսից և վանքերից ու կուսանոցներ

րից հանվում ու աշխարհ են մտցնվում ամուսնա- նալ ցանկացողները:

III. Դասասանական օրէնքներ: Դատաստա- նական կազմակերպութիւնը այսպիսի պատկեր է ներկայացնում, որքան կարելի է հասկանալ Շա- համիրեանցի վայր ի վերոյ, խառն ի խուռն յօ- դուածներից ու դատողութիւններից: Կայ «Մայր Դատաւորութիւն», երեի, դա դատաստանական բարձրագոյն հիմնարկութիւնն է պետութեան մէջ: Բոլոր մեծ քաղաքներում գոյութիւն ու- նին մնայուն դատարաններ, որոնց անդամները ընտրովի են: Դրանց են ենթարկված վիճակի քաղաքացիական և քրէական գործերը: Բայց այդ դատարանները անընդհատ նիստեր չունեն. գոր- ծեր քննելու համար յատուկ ժամանակամիջոցներ են նշանակվում—գարնանամուտը, ամառնամուտը, աշնանամուտը և ձմեռնամուտը: Սակայն որպէս զի մանր-մուշք պահանջները արագ վճովեն, դատա- րանի անդամներից իւրաքանչիւրը հերթապահու- թիւն է անում մի ամիս և վճում է մանր գու- մարների պահանջները: Քրէական գործերի քննու- թեան համար երդուեալների դատարան կայ:

Ընտրվում են 94 հոգի. դրանցից 70 հոգին բուն երդուեալներն են, որոնք դատաւարութեան միջոցին պիտի համոզում կազմեն դատի ենթարկ- վածի մեղաւորութեան կամ անմեղութեան մասին. 12 հոգի դատաւորներն են, իսկ 12 հոգի մեղա-

զրվողի կողմից են, նրա պաշտպանները *): Բոլորը երդում են ուտում որ իրանց պաշտօնը սրբու- թեամբ կը կատարեն:

Դատաւարութիւնը գրաւոր է: Քաղաքացիա- կան գործերում կայ գանգատվող, որ պահանջ է ներկայացնում, իսկ միւս կողմը, պատասխանա- տուն, դատախազ է կոչվում: Քրէական գործե- րում կողմերից մէկը գանգատվող է, միւսը մե- ղաւոր: Թէ քաղաքացիական և թէ քրէական գոր- ծերում գանգատվողի վրա է ընկած իր հակառա- կորդի մեղաւորութիւնը հաստատելու պարտքը: Գործը սկսվում է այսպէս: Գանգատվողը ներ- կայացնում է գանգատ. եթէ գործը քաղաքացիա- կան է, պատասխանատու կողմը կամ դատախազը ներկայացնում է իր կողմից գրաւոր բացատրու- թիւն այդ գանգատի դէմ. իսկ եթէ քրէական է գործը, մեղաւորը պիտի երաշխաւորութիւն ներ- կայացնէ և ազատ մնայ, որպէս զի կարողանայ իր համար վկաներ և այլ ապացոյցներ պատրաս- տել. երաշխաւորութիւն չը ներկայացնողը բան- տարկվում է: Դատաւարութեան ժամանակ երկու կողմերի ներկայացրած ապացոյցները կազմում են այն նիւթը, որի վրա հիմնվում է դատավճիռը. ինքը, դատաստանական իշխանութիւնը, նախնա- կան քննութեան միջոցով փաստեր չէ ձեռք բե-

*) Այդ 12 մարդկանց ընտրում է մեղազրվողը իր ազգականներից կամ, եթէ կամենում է, օտարներից:

րում գործի էութիւնը պարզելու համար: Աւելորդ է ներկայացնել այստեղ երդուեալների գործունէութիւնը. ամենքին յայտնի է թէ ինչպէս են նրանք գործը վճռում: դատավարութիւնից յետոյ փակվել խորհրդակցական սենեակում, չը հեռանալ այնտեղից մինչև վճիռ կայացնելը, ոչինչ յարաբերութիւն չունենալ դատվող կողմերի հետ — այս ամենը ծանօթ է: Խորհրդակցութիւնից և վճիռ կայացնելուց յետոյ երդուեալները մտնում են դատարանի դահլիճը և նրանց առաջնորդը կարգում է վճիռը, որ մի բանից է բաղկացած. «Յտտակ», եթէ արդար է դատի ննթարկվածը, և «Աղտեղի», եթէ մեղաւոր է: Այնուհետև 12 դատաւորները և մեղադրվողի 12 ներկայացուցիչներն են մտնում խորհրդակցութեան սենեակը՝ պատժի աստիճանը որոշելու համար: Պատժի տեսակներն են. մահապարտութիւն, շրկացած երկաթով ձևըը կամ մի այլ անդամը այրելը, ծեծ մտրակով, դրամական տուգանք, ցմահ բանտարկութիւն: Թէև այս պատիժներից մի քանիսը թւում են մեղ այժմեան ժամանակ շատ խիստ ու անգութ, բայց և այնպէս, պէտք է խոստովանել, որ դատաստանական կազմակերպութիւնը առհասարակ լաւ է յօրինված և ներկայացնում է մի եւրօպական հիմնարկութիւն:

Ահա ինչ պիտի լինէր անգատված Հայաստանը Շահամիրեանցի ծրագրով: Եթէ մենք այսքան շատ

ուշադրութիւն նուիրեցինք այդ գործին, պատճառն այն չէ, որ հաւատում ենք թէ հայոց երկրին հէնց այդպիսի կարգեր էին պակասում, թէ մի հանրապետութիւն իրագործել Ասիայի ամենազգաբախտ անկիւններից մէկում նոյնքան հեշտ էր, որքան թղթի վրա գծագրելը: Ընդհակառակն. մեզ համար ամբողջ այդ ծրագրերը, ինչպէս ասացինք, մի ուտօպիա է. հնդկաստանցի վերանորոգիչը չէր ճանաչում իր իրական հայրենիքը. նա թղթի, գրքի, երևակայութեան մարդ էր: Այդպէս են եղել ազատութեան մասին առաջին անգամ խօսողները: Եւ մեզ համար «Ռոդայթ Փառաց»-ը նշանակութիւն ունի հէնց իբրև այդպիսի խօսք, իբրև քաղաքական գաղափարներ և թէօրիսներ արծարծող մի աշխատութիւն: Հարկաւոր չէր որ այդ գրական խղճուկ արտադրութիւնը լինէր առաջնորդ և անսխալ ղեկավար. միտք արթնացնելը, հեռաւոր, լաւագոյն վարչական ձևերի մասին աղօտ գաղափարներ տալն էլ բաւական են որ այդ գիրքը մի շատ նշանաւոր երևոյթ համարվի մեր մէջ: Ուստի մենք էլ, իբրև գրքերի պատմութիւն ուսումնասիրող, պարտք համարեցինք մանրամասն ծանօթութիւններ տալ այդ նշանաւոր երևոյթի մասին:

Այդպէս հարկաւոր էր մանաւանդ այն պատճառով, որ «Ռոդայթ Փառաց»-ը այժմ շատ հազուագիւտ գիրք է: Իր ժամանակին էլ նա շատ չէ տարածվել. — Շահամիրեանցը նայում էր իր

աշխատութեան իբրև մի ծրագրի, ուստի տպագրել տուեց նրանից միայն հարիւր տասն հատ: Մի հատի գինը նա նշանակել էր տասն ոսկի կամ քառասուն հնդկական ուլի, ուրեմն մօտ 20 ուլի: Պէտք էր սպասել որ քաղաքական այդպիսի գաղափարներ արծարծող գիրքը կը տպվէր մեծ քանակութեամբ, մատչելի կը լինէր ամենքին, որպէս զի լայն ժողովրդականութիւն ստանային հանրապետական սկզբունքները: Չէ որ դրանք այնպիսի սկզբունքներ էին, որոնք կարող էին կեանքի մէջ գործադրվել միմիայն ժողովրդի ընդհանուր կամքով, զիտակցութեամբ: Բայց Շահամիրեանցը այդպէս չէր մտածում. նրան թւում էր թէ բաւական է որ մի քանի մարդիկ համաձայնվեն թէ հանրապետութիւն լինի, և նա կը լինի:

Այժմ տեսնենք թէ ինչ էր պատասխանում Շահամիրեանցին հայկական իրականութիւնը:

V

Ասացինք արդէն, որ «Որոգայթ Փառաց»-ի պէս ուսուցիչներ տարածելով չէր բաւականանում Շահամիրեանցը. միաժամանակ նա գործնական մարդ էր և աշխատում էր որ ազատ Հայաստանը միայն թղթի վրա չը լինի: Այս նպատակով նա անդադար թղթակցում էր իր այն ժամանակակիցների հետ, որոնք կարող էին գոր-

ծել, մի բան ստեղծել: Նա չարունակ յորդորում էր, խրատներ էր տալիս և նրա այդ եռանդուն հոգսերն ու վառ տենչանքները բաւական են, որ նա էլ դասուի XVIII դարի մեր սակաւաթիւ քաղաքական գործիչների շարքում:

Չը նայած որ Հնդկաստանը այնքան հեռու էր, չը նայած որ ճանապարհներ, յարմար հաղորդակցութիւններ չը կային և շատ անգամ ամիսների մի երկար շարք էր հարկաւոր, որ նամակը տեղ հասնէ, Շահամիրեանցը ուղարկում էր իր ծրագիրներն ու տենչերը ամեն տեղ, ուր հարկաւոր էր: Նրա թղթակիցներն էին Էջմիածնի և Գանձասարի կաթողիկոսները, Հերակլ թագաւորը և նրա ժառանգ Գիօրգին, Ղարաբաղի հայ մէլիքները, Ռուսաստանի հայերի առաջնորդ Յովսէփ արքեպիսկոպոս Արղութեանը: Եւ ամեն տեղից նա ստանում էր այնքան մանրամասն և լիակատար տեղեղութիւններ, որ Հնդկական ովկիանոսի ափից իմանում էր թէ ինչ է կատարվում Պարսկական Հայաստանում և ով է այնտեղ ընդունակ գործ կատարելու: Կարեօր թղթակից էր մանաւանդ Յովսէփ արքեպիսկոպոս Արղութեանը: Ինչպէս կը տեսնենք իր տեղում, Արղութեանը, ուսաց արքունիքում գրաւած իր բարձր գիրքի շէնորհիւ, միակ մարդն էր այդ ժամանակներում, որ մարմնացնում էր հայկական ազատութեան յոյսը: Նրա վարած բանակցութիւնները ուսուկաւարութեան հետ, այն խորհրդակցութիւններն

ու ծրագիրները, որոնց մէջ խորհրդատուի ու ղեկավարի դեր էր նա կատարում, համարեա ոչինչ կասկած չէին թողնում որ Իսրայէլ Օրբի գործը մեռած չէ, կենդանանում է և պիտի իր ցանկալի վախճանին հասնէ: Ծահամիրեանցը, ինչպէս ցոյց են տալիս բոլոր հանգամանքները, երկարատև և շատ եռանդուն նամակագրութիւն ունէր Արզութեանի հետ: Արզութեանին հարկաւոր էին հընդկաստանցի վաճառականի ոչ միայն խելքն ու հասկացողութիւնը, այլ և հարստութիւնը, ուստի նա էլ մի առանձին ուշադրութեամբ էր վերաբերվում Ծահամիրեանցին:

Տարբարխտարար, շատ քիչ բան է մնացել Ծահամիրեանցի նամակագրութիւններից *) : Մեր ձեռքում եղածները «Որոգայթ «Փառաց»-ի տպագրութիւնից շատ յետոյ ժամանակներին են վերաբերվում: Նախ քան այդ վաւերագրերին զիմելը, հետևե՛նք Ծահամիրեանցի տպարանին:

Երկարատև և բեղմնաւոր չէր այդ հիմնարկութեան կեանքը: 1775 թւականին նա տպագրում է «Պատմութիւն մնացորդաց Հայոց և Վրաց» անունով գիրքը: Յակոբ Ծահամիրեանցը այլ ևս չը կայ, նա վախճանվել է երիտասարդ հասակում, այց տպարանը շարունակում է կրել նրա անու-

*) Մի քանի հատ այդ նամակներից և ուրիշ վաւերագրերից թիրալիր պատրաստակամութեամբ մեր տրամագրութեան տակ զրեց հնագէտ պ. Ս. Նրիցեանը:

նը, այս գիրքը տպողը նրա կրտսեր եղբայրն է, Եղիազարը, որի հրահանգիչը, այսինքն ուսուցիչը, նոյն Մովսէս Բաղրամեանն է: Սակայն ոչ Յակոբը, ոչ էլ նրա եղբայր Եղիազարը, ինչպէս տեսանք, ինքնաբերաբար և ինքնագլուխ գործողներ չէին. մնում էր նրանց հայրը, Ծամիր Սուլթանումը, որ ղեկավարող էր կամ նոյն իսկ միակ գործող իր որդիների անունից: Այստեղ էլ, այս գրքի վրա, մենք դարձեալ տեսնում ենք Ծամիրի դրոշմը—մկրատ, ստեղներ, կշիռ իր քարերով, թանաքաման:

Ծահամիրեանի գրագրութիւնից մենք լմանում ենք, որ նա մի առանձին սէր ունէր դէպի հայոց հին մատենագիրները և սաստիկ ցանկանում էր տեսնել նրանց տպագրած: Այդ միտքը նա սկսում է իրագործել վերոյիշեալ հրատարակութեամբ: Բայց ինչ գիրք էր դա: Ստեփանոս Օրբէլեանի պատմագրութեան մէջ կայ մի զլուխ, որ նկարագրում է Օրբէլեան իշխանների ծագումն ու Չինաստանից գալը: Այս զլուխը արտագրված էր մի ձեռագրի մէջ, որին կցած էր X դարի հեղինակ Մեսրոպ երէցի «Պատմութիւն վարուց սրբոյ Մեծին Ներսիսի» աշխատութիւնը: Ծահամիրեանը գտնում է այդ ձեռագիրը մի քահանայի մօտ և կարծելով թէ երկու աշխատութիւններն էլ Մեսրոպ երէցի գրածն են, հրատարակում է միասին: Այդտեղ, սակայն, նորութիւնը միայն Օրբէ-

լեանի պատմագրութեան այդ մի գլուխն էր, իսկ Մեսրոպ Երեցը տպագրված էր Կ. Պօլսում դեռ 1737-ին:

Գրքի վերջում Շահամիրեանը խնդրում էր իրան ձեռագիրներ ուղարկել տպագրելու համար. ծախսերը իր վրա էր վերցնում, մինչև իսկ պատրաստ էր գնել ձեռագրերը: Ինչպէս երևում է, այդ հրաւերը ոչինչ արդիւնք չունեցաւ, որովհետև տպարանը ոչ մի գիրք չը տպեց մինչև 1780 թւականը: Այդ տարին լոյս է տեսնում «Պատմութիւն Նազիր-Շահի» գիրքը:

Նազիրը, իբրև նուածող, այնքան մեծ անուն էր հանել, որ Եւրօպայում շատերը գրեցին նրա պատմութիւնը զանազան լեզուներով: Գրողներից մէկն էր անգլիացի ճանապարհորդ Հանուէ, որի աշխատութիւնը տպագրվեց Լոնդոնում 1753-ին: Այդ աշխատութիւնը թարգմանել է Պօղոս Միրզայեան Ամիրթեցին, որ հայերէնը սովորել էր Զուզայի Ամենափրկիչ վանքում, իսկ անգլիերէնին հմտացել էր, երևի, Հնդկաստանում: Առաջին թարգմանութիւնը անգլիերէնից, որ կատարել են հնդկահայերը:

Դրանից յետոյ բոլորովին անհետանում է Շահամիրեանի տպարանը: Գրականական գործունէութիւնը, չը նայած այդ մեծատան վառ հետաքրքրութեան, մի առանձին աջողութիւն չունեցաւ Մազրասում: Դա շատ հասկանալի է: Բայց Շահամիրեանի գլխաւոր նպատակը, որ հայ-

րենիքի ազատութիւնն էր, շարունակվեց անընդհատ ետանդով:

«Որոգայթ Փառաց»-ի մէջ մենք տեսանք այն կենտրոնական միտքը, որ նա գրել էր հայերի ազատութեան գործում: Հերակլ թագաւորը, իբրև ծագումով Բագրատունի, հայերի ազատողն է հանդիսանում և ստանում է հայկական հանրապետութեան նախագահի պաշտօնը ժառանգաբար: Օղի միջից չէր Շահամիրեանը հանել այդ հիմնական գաղափարը: Իրականութիւնն էր նրան թելադրել այդ միտքը: Հերակլը, իսկ որ, Կովկասի քրիստոնէութեան միակ յոյսն էր:

Պարսից թոյլ, քայքայվող պետութեան մէջ Հերակլը երևան է գալիս իբրև քաջ պատերազմող և մի բախտաւոր շրջան է բաց անում իր բազմատանջ հայրենիքի համար: 1762 թւականին նա միացնում է իր իշխանութեան տակ Վրաստանի երկու անջատ, միմեանց թշնամի թագաւորութիւնները—Կախէթը և Քարթալինիան, ամրացնում է երկիրը, կազմակերպում է բանակը և սկսում է ոչ միայն ամենայն աջողութեամբ պաշտպանել պետութեան սահմանները, այլ և ընկճել շրջակայ թուրք խաներին, ձիշտ է, Հերակլը չէ կարողանում դուրս գալ պարսից հպատակութիւնից, ձիշտ է, պարսից արքունիքի համար դեռ «Գիւրջիստանի վալի» էր նա, բայց նրա Վրաստանը աւերակների տակից ոտքի ելած մի ոյժ էր ներկայացնում, որից վախենում էին:

Անդրկովկասի թուրք խաները շարունակ թշնամութիւններ էին անում իրար հետ, կուռւմ էին իրար դէմ. իւրաքանչիւրը այնքան թոյլ էր ինքն ըստ ինքեան, այնքան մոռացուած էր պարսից կենտրոնական իշխանութիւնից, որ հեշտութեամբ կարող էր աւելի ուժեղի որսը զառնալ: Հերակլը շատ գեղեցիկ կերպով օգտվեց այդ դրութիւնից: Երևանի և Գանձակի խաները նրա հարկատուները դարձան, իսկ միւս խաները նրա բարեկամութիւնն էին որոնում:

Կար, բայցի դրանից, մի հանդամանք էլ, որ աւելի ևս բարձրացնում էր Հերակլի հեղինակութիւնն ու պատիւը ազգաբնակիւթեան աչքում և որը հիացմունքով է յիշատակում Շահամիրեանը: Ամբողջ Անդրկովկասի համար երկնային պատուհաս էին Գաղստանի լեռնականները, որոնք պարբերաբար իջնում էին իրանց լեռներից և սոսկալի մրրիկի նման անցնում էին երկրի վրայով, աւերակ ու անապատ տարածելով ամեն տեղ: Դրանց դէմ աջողութեամբ կուռւմ էր Հերակլը: Վրաստանը դարձաւ մի պատուար այդ մրրիկների դէմ և հարաւային Անդրկովկասը քիչ էր տեսնում լեռնցի զիշտախիզների վտնակները:

Եթէ Անդրկովկասի մահմեդական ազգաբնակիւթեան համար էլ Հերակլը միակ զսպող, տուրան ոյժն էր, հասկանալի է թէ ինչ կը լինէր նա քրիստոնեաների համար: Հայերի միակ յոյսն էր այդ քրիստոնեայ թագաւորը և, պէտք է խոս-

տովանել, Հերակլը սիրով և բարեկամաբար էր վերաբերվում հայ ազգին: Դրա մի մեծ ապացոյցն է այն մեծ յարգանքը, որ նա ունէր դէպի Էջմիածնի Սիմէօն կաթողիկոսը:

1765 թւականին Հերակլը մեծ բանակով գնաց Երևանի խանի դէմ: Խանը, սարսափահար դարձած, փակվեց իր բերդում: Թուրքերը հաւատացած էին, որ վրաց զօրքերը բերել էր տուել հայոց կաթողիկոսը. այդ պատճառով նրանք մի շարք պաշտպանողական միջոցներ էին ձեռք առել հայերի դէմ: Այսպէս, խանը շրջակայքից 600 հայ էր հաւաքել և նրանց ձեռքը հրացաններ տալով, պահում էր Երևանում: Հէնց որ Հերակլը յարձակում գործէր բերդի վրա, այդ հայերը պիտի առաջ տարվէին. քրիստոնեաները քրիստոնեաներին չէին կոտորի, բայց եթէ Հերակլը մոռանար էլ քրիստոնէութեան պարտքը և շարունակէր պատերազմը, այն ժամանակ այդ հայերը կը կոտորվէին, իսկ մինչև այդ՝ խանը իր թուրքերի հետ կը հեռանար բերդից: Թէև Սիմէօն կաթողիկոսը գործում էր փորձված քաղաքագէտի զգուշութեամբ, թէև նա չէր ցոյց տալիս թէ մի առանձին համակրութիւն ունի դէպի Հերակլը, բայց խանը շատ լաւ գիտէր որ Հերակլը չի վնասի նրան, ուստի և աւելորդ համարեց նրան կանչել Երևան՝ պաշարման ժամանակ այդտեղ պատասպարվելու համար:

Եւ նա սխալված չէր: Հերակլը գնաց Էջմիա-

ծին, փառաւոր ընդունելութիւն գտաւ այնտեղ իբրև մի քրիստոնէայ թագաւոր, ամենայն պատկառանքով երկրպագեց տաճարի սրբութիւններին և ապա հիւրասիրակց կաթողիկոսի մօտ, միշտ մեծարանքի և սիրոյ նշաններ ցոյց տալով նրան: Երևանի խանը պատգամաւոր ուղարկեց Հերակլի մօտ, խնդրելով հաշտութիւն և խոստանալով հպատակութիւն և հարկատուութիւն: Թագաւորը շատ էր բարկացած խանի վրա և չընդունեց այդ խընդիրքը: Այն ժամանակ խանը զիմեց Սիմէօնին և վերջինս յօժարեցրեց Հերակլին: Այնքան մեծ էր Հերակլի բարեկամութիւնը հայոց մայր աթոռի հետ, որ բացարձակ կերպով յայտնեց թէ Երևանը մի տարով բաշխում է էջմիածնին ու նրա կաթողիկոսին, չուզեց նոյն իսկ որ և է գրաւոր պարտաւորութիւն խանի կողմից, միայն սաստեց թէ կը դայ երկրորդ անգամ, եթէ խանը չի կատարի իր բերանացի խոստումները: Հայոց կաթողիկոսը վրաց բանակումն էր գտնվում, նոյն իսկ զօրքերի շարժման և ճանապարհների մասին խորհուրդներ էր տալիս, չէր թողնում որ զինուորները վնասն արտերը և զրկողութիւններ պատճառեն ազգաբնակչութեան: Հերակլը նոր չէր այգպէս յարգում Սիմէօնին: Թիֆլիսից էլ նա շարունակ բարեկամական յարաբերութիւններ էր պահպանել էջմիածնի հետ. կաթողիկոսի համարեա ոչ մի խընդիրքը նա անտես չէր արել: Եւ այժմ, իր արշաւանքի ժամանակ, նա ամեն մի պատշաճաւոր

դէպքում ցոյց էր տալիս ամենքին թէ հայոց կաթողիկոսի պատճառով է այգպէս մեղմ ու սղորմած վարվում Երևանի հետ:

Չորս տարուց յետոյ, 1779-ին, Հերակլը նորից ստիպված էր արշաւել Երևանի վրա: Նորից վախկոտ ու թոյլ խանը, ուրիշ ճար չը գտնելով, գիմեց հայոց կաթողիկոսի բարեխօսութեանը և նորից Սիմէօնը հաշտեցրեց Հերակլին, վերադարձրեց նրան Վրաստան, ազատելով Արարատեան երկիրը պատերազմի արհաւիրքներից:

Ահա ինչ փաստեր ունէր Շահամիրեանը իր սուջև: Հերակլը, քրիստոնէութեան պաշտպան, ամբողջ մահմեդական Արևելքում միակ ուժեղ ու ընդունակ քրիստոնէայ վեհապետն էր: Ո՞վ կարող էր ազատել հայերին, եթէ ոչ նա: Մենք հաստատապէս չը գիտենք՝ միայն Շահամիրեանն էր, որ 1770-ական թւականների սկզբում արժարժում էր այգպիսի մի միտք, թէ կային և ուրիշ այգպէս մտածողներ էլ: Շատ հաւանական է որ կային: Ղարաբաղի մէլիքները, հէնց որ տեսան Հերակլի զօրեղանալը, նրան էին գիմում և քաջալերութիւն գտնում: Յովսէփ արքեպիսկոպոս Արղղութեանը, տարիներ յետոյ, նոյն այգ միտքն ունէր—ստեղծել հայ-վրացական մի պետութիւն Ռուսաստանի հովանաւորութեան տակ:

Այսպէս թէ այնպէս, Շահամիրեանը, չը բաւականանալով միայն գրքերի մէջ այգպիսի ծրար գիր մշակելով, ուղղակի բանակցութիւն է սկսում

վրայ թագաւորի հետ: Յայտնի չէ թէ երբ սկսվեցին այդ յարաբերութիւնները. մեզ մօտ եղած աղբիւրները վերաբերվում են 1780-ական թւականներին, և այդ ժամանակ յարաբերութիւնները վրայ թագաւորի և հնգկաստանցի հայ վաճառականի մէջ բաւական մտերմական են. Հերակլը յատուկ պատգամաւորներ էր ուղարկում Շահամիրեանի մօտ, ամենայն ուշադրութեամբ էր վերաբերվում նրա առաջարկութիւններին: Շահամիրեանը դեռ իր մտքի վրա էր, դեռ հաւատում էր որ Հերակլը պիտի լինի իր ազգի ազատարարը: Բայց ուրիշ բան էին ցոյց տալիս հանդամանքները. Հերակլը այլ ևս այն չէր, ինչ մի 10 — 15 տարի առաջ:

Վրաստանի ուժեղանալը ժամանակաւոր երևոյթ էր: Ուրիշ կերպ չէր էլ կարող լինել մի երկրում, ուր անպակաս էին ներքին խռովութիւնները, ուր պետական կազմակերպութիւնը թոյլ էր, հնացած: Ինքը, Հերակլը, մինչև վերջը մնաց նոյնը—գինուոր, քաջ, ընդունակ: Բայց, տարաբախտաբար, նրա անձնական բարեմասնութիւնները բաւական չէին փրկելու մի պետութիւն, որի ներքին ցաւերը նա չէր կարողանում բժշկել: Լոկ զինուորական աջողութիւններով փայլող Վրաստանը ներքուստ նոյնն էր, ինչ դարերի ընթացքում—անմիաբան, երկպառակութիւններից կեղեքվող: Զօրքը, որ Հերակլի առաջնորդութեամբ այնքան քաջութիւններ էր ցոյց տալիս,

բաղկացած էր մեծ մասամբ օտար վարձկաններից. ինչ յոյս կարելի էր դնել նրա վրա: Այդ զօրքը ի վերջոյ ինքը դարձաւ անկարգութիւնների հեղինակ:

Բայցի դրանից, 1770-ական թւականների սկզբում Հերակլը, ընդունելով Եկատերինա կայսրուհու հրաւերը, նրա դաշնակիցը հանդիսացաւ ուս-թիւրքական պատերազմի մէջ: Ռուսաց մի զօրաբաժին մտաւ Անդրկովկաս և վրացիների հետ միացած՝ պատերազմական գործողութիւններ սկսեց թիւրքիայի դէմ: Այդ հանդամանքը բաց արեց թիւրք կառավարութեան աչքերը. նա պարզ տեսնում էր որ Վրաստանը հիւսիսային պետութեան ձեռքում լաւ գործիք է դառնում՝ Ասիայի կողմից իրան հարուածներ հասցնելու համար: Կասկածոտ, միշտ արթուն հսկող և վստահութիւն չունեցող մի ուժեղ հարեանի անյարմարութիւնը չուտ զգաց Հերակլը. Վրաստանին արեմուտքից միշտ վտանգ էր սպառնում: Դրութիւնը հետզհետէ վատանում էր, լեզգիները յարձակումներ էին գործում և աւերում Վրաստանը. նոյն իսկ թագաւորի ընտանիքի մէջ տիրում էին երկպառակութիւններ: Մի շարագուշակ մենակութիւն հետզհետէ ծանրանում էր Հերակլի վրա և նա տեսնում էր մտայն ապագան, հասկանում էր որ ամեն կողմից մահմեդական աշխարհով շրջապատված Վրաստանը չը պիտի կարողանայ իր սեփական միջոցներով անկախութիւն պահպանել:

Հասկանալի է որ այդ հոգսերի մէջ նա չէր կարող մտածել այն յոյսերի մասին, որ հայերն էին գնում իր վրա: Ոչ ոք չէ թողնում իր տունը հրդեհի ճարակ դառած, որ գնայ ազատէ հարեանի տունը: 1779 թւականի դարնանը Հերակլը մի նոր արչաւանք սկսեց Երևանի դէմ. մի արչաւանք, որ շատ բան էր ասում և ամենից առաջ այն, որ 1765 ու 1769 թւականները այլ ևս չեն վերագառնայ: Դեռ կենդանի էր Սիմէօն կաթողիկոսը, բայց նրա խաղաղասիրական միջնորդութիւնները այս անգամ ոչինչ արդիւնք չը տուին: Հիւանդ էր խեղճ ծերունին, բայց վեր կացաւ անկողնից և գնաց անձամբ խնդրելու ու համոզելու Հերակլին: Հերակլը, սակայն, անողորմնաց: Սկսվեց պատերազմը, որ մի քանի ամսվայ մէջ անապատ դարձրեց ամբողջ Արարատեան դաշտը: Հերակլը չէր կարողանում առնել Երևանը և այդ անաջողութիւնից զայրացած՝ կատարեալ ազատութիւն տուեց իր խառնիճազանճ զօրքին, որ ընկաւ հայ և թուրք զիւղերի վրա և ամեն ինչ քարուքանդ արեց «մարդակերների» նման, ինչպէս ասում է Սիմէօն կաթողիկոսը: Հայերի մի մասը փախաւ Բայազէտ. բայց Հերակլը մարդիկ ուղարկեց որ փախստականներին համոզեն յետ դառնալ: «Ինչո՞ւ ինչպէս օտարից փախել էք քրդերի աշխարհի անկիւնները, — ասում էր նրանց Հերակլը. — չէ՞ որ ձեզ համար եմ գէնք վերցրել, որ ազատեմ ձեզ ձեր նեղիչ պարսիկների ձեռքից.

անա ես այստեղ պատերազմի մէջ եմ և չեմ թողնի պատերազմը, մինչև որ չը քանդեմ ամրոցները և իմ կողմից այս աշխարհի համար իշխողներ չը կարգեմ. իսկ ձեր զրկանքները եօթնապատիկ պիտի առնեմ պարսիկներից» *):

Գեղեցիկ խոստումներ: «Որոգայթ Փառաց»-ից վեց տարի անցած, կարծես իրականանում էին Շահամիրեանի, Արղութեանի և միւսների յոյսերը: Փախստականները վերադառնում են: Բայց ինչ ազատութիւն: Գիւղերը աւերակ, ամեն ինչ թաւանված, մարդիկ՝ գերի ընկած: Ծերունի, հիւանդ կաթողիկոսին վիճակված էր տեսնել սարսափելի աւերակները և ոչինչ չը կարողանալ անել: «Քանդեցին և աւերեցին բոլոր շէները, — գրում է նա **)

— գտած մարդկանց գերի տարան, բոլոր անասունները և կայքերը, տնային իրերը, հացահատիկների ամբարները և ուրիշ թագստոցները, ամեն ինչ հանեցին, աւերեցին և առան... Չեօք զցելով փախստականներին, նրանց ուղարկեցին իրանց երկիրը և ապա մնացած բոլոր շէներն ու զիւղերը միահամուռ կրակ տալով, իրանք վեր կացան ու գնացին նոյեմբերի 3-ին»: Ծանր ճգնաժամի մէջ ընկաւ էջմիածինը, աւերված այդ ամբողջ երկրում նա էր միակ փոքր ի շատէ ունեօր, բարեկեցիկ հիմնարկութիւնը. և սովի ու

*) «Կոտնկ» ամսագիր, 1860, էր. 279.

**) «Кавказский Вѣстникъ», 1901, № 10, էր. 69.

զրկանքների մատնված ազգաբնակութիւնը, հայ թէ թուրք, էջմիածնից էր ապրուստ խնդրում ու ստանում: «Մահ էինք ցանկանում և մահ չը կար», աւելացնում է Սիմէօն կաթողիկոսը՝ իրերի զրութեան մասին մի հասկացողութիւն կազմել տալու համար:

Հերակլը ութ հայ գիւղ տարաւ գերի: Այդ ժողովուրդը հարկաւոր էր նրան՝ թէ առհասարակ իր երկրի ազգաբնակութիւնը աւելացնելու և թէ մասնաւորապէս Վրաստանի սահմանադուլիները ապահովելու համար: Գաղթականների մի մասը ընակեցնում է Ղարայեազի անասրատում, մի մասը Թէլաւում, Թիֆլիսում: Ժողովուրդը կոտորվում էր, նրա կէսն էլ չէր մնացել, բայց Հերակլը զեռ ուղում էր նրան այս ու այն կողմը տեղափոխել: Թէլաւի հայերին նա հրամայում է ընակվել Թօփղարազը գիւղում, որ լէզգիների սահմանադուլին էր: Բայց հայերը ընդդիմանում են: Հետաքրքրական է այն խօսակցութիւնը, որ տեղի է ունենում նրա և հայ քէթխուղաների մէջ: Հերակլը բարկացած ասում է հայերին թէ նրանք չը պիտի յանդգնեն ընդդիմանալ իրան, քանի որ նա իր սրով է նուաճել նրանց: Հայ քէթխուղաներից մէկը, Խրանած Յարութիւն անունով, պատասխանում է. «Ո՞վ տեսաւ քո սրի զօրութիւնը, չէ որ երգումով վերադարձրիր մեզ Բայազէտից, և ո՞ւր է քո բարօրութիւնը, որ խոստանում էիր մեզ»: Այդպէս էլ հայերը մնացին Թէլաւում: Եռ-

տով գաղթականների մի մասը, Երևանի խանի միջնորդութեամբ, վերադարձաւ հայրենիք:

Բայց այս արշաւանքը, այս գերեզմարութիւնը վրաց թագաւորի ոյժն ու կարողութիւնը չէին ցոյց տալիս: Իրողութիւնը անփոփոխ էր մնում. նեղված ամեն կողմից, ոչինչ լաւ բան չը տեսնելով ապագայում, Հերակլը դիմում է Ռուսաստանին և 1783 թւականին Գիօրգեյսկում կայացած դաշնագրութեամբ ընդունում է ռուսաց հպատակութիւն, փոխարէնը ստանալով խոստում, թէ ռուսաց մի զօրաբաժին մշտապէս կը մնայ Վրաստանում՝ թշնամիներին դիմադրելու համար: Թէև այսպէս, բայց Շահամիրեանը շարունակում էր իր բանակցութիւնները Հերակլի հետ: 1786 թւականին Հերակլը վրաց իշխանի տիտղոս է տալիս Շահամիրեանցին՝ «նրա բազմատեսակ հաւատարմութեան համար», ինչպէս ասված է նրա հրովարտակում:

Ի՞նչ «բազմատեսակ հաւատարմութիւն» էր դա: Ասում են թէ Շահամիրեանը մի թանկագին ակն էր ուղարկել Հերակլին*): Նրա գրագրութիւններից երևում է, որ միայն այդ ակը չէր Հնդկաստանից ընծայ գնացել Թիֆլիս. ամբողջ հակերով էին այն ընծաները, որոնք նշանակվում

*) Ս. Վ. Թէոդորեան. — «Պատմ. Մուրատեան վարժ.» Պարիզ, 1866, հատ. Ա., էր. 594:

էին արքունիքի և բարձրաստիճան անձինքների համար:

Իշխանական տիտղոսը աւելի ևս խրախուսում է Շահամիրեանցն: Եւ բանակցութիւնները ընդունում են աւելի պարզ ու սրոշ կերպարանք: 1786 թւականին Հերակլի կողմից Հնդկաստան գնացին Յովսէփ անունով մի հինգհարիւրապետ և ոմն Կիրակոս, «վաճառական հայ վրացի»: Երանք տարան իրանց հետ Հերակլի հրովարտակը, որով իշխանութիւն էր շնորհւում Շահամիրեանին ժառանգաբար, և մի նամակ, որի բովանդակութիւնը մեզ յայտնի չէ: Հետեւեալ տարին Շահամիրեանը պատասխան է ուղարկում: Դա մի երկար գրութիւն է, որի մէջ նա այսպէս է ձևակերպում իր առաջարկութիւնները.

Հերակլը գրում է «գիր շնորհաց», այսինքն բոլոր հայերին ուղղած մի նամակ, որի մէջ թագաւորը խոստանում է իր հովանաւորութիւնը հայ ազգին և հրաւիրում է հայրենիքից հեռացածներին վերադառնալ իրանց հայրերի երկիրը: Այգտեղ հայերը ստանում են արտօնութիւններ, վճարում են չափաւոր հարկ: Նամակի օրինակն էլ ուղարկել էր Շահամիրեանցը և խոստանում էր իր հաշուով տպագրել տալ հազարաւոր օրինակներ և ցրվել հայերի մէջ: Ապա առաջարկում է Հերակլին կանոններ հաստատել ժողովրդի համար: Մենք արդէն գիտենք որ Շահամիրեանը ազգի փրկութիւնը տեսնում էր խելացի, արդար

և ազատամիտ օրէնսդրութեան մէջ և շարունակ քարոզում էր որ ամենից առաջ այդ բանը իրագործվի *): Ինքը արդէն պատրաստ ունէր մի այգպիսի օրէնսգիրք—«Որոգայթ Փառաց»-ը: Դրանից մի օրինակ ուղարկում է Հերակլին, բայց դա տպածը չէ, այլ նրա համառօտութիւնը, ձեռագիր, որից պէտք է արտագրել տալ երկու օրինակ և մէկը ուղարկել Էջմիածնի կաթողիկոսին, միւսը՝ Յովսէփ արքեպիսկոպոս Արղութեանին: Չը մտանանք աւելացնել, որ դրա հետ Հերակլին ընծայ էր ուղարկվում և մի հատ Մովսէս Խորենացի, որպէս զի թագաւորը կարդալ տայ և իմանայ հայերի անցեալը, մանաւանդ Բագրատունիների, այսինքն իր նախահայրերի, պատմութիւնը:

Մեզ յայտնի է, որ Հերակլին հայոց աշխարհի տէր դարձնելու համար Շահամիրեանը ունէր այն օրինական հանգամանքը, որ նա էլ Բագրատունի է: Եւ յիշեցնելով թագաւորին, որ նրա ժառանգութեան մի մասը (Հայաստանը) դեռ գտնվում է պարսից տիրապետութեան տակ, յիշեցնելով թէ որքան ամօթալի բան է որ քրիստոնեաները գտնվեն մահմեդականների լուծի տակ,

*) 1779 թականին Գանձասարի Յովհաննէս կաթողիկոսին գրած մի նամակի մէջ Շահամիրեանը խընդրում էր նրան միանալ Էջմիածնի կաթողիկոսի հետ և ժողովրդական ընդհանուր համաձայնութեամբ խմբագրել որոշ և ամենքի համար պարտադիր օրէնքներ:

Շահամիրեանն սասում է որ այժմ, երբ վերջացել է Սէֆէվիների տոհմը և Պարսկաստանը երերուն ալիքների է նմանվում, եկել հասել է ժամանակը, որ Հերակլը տարածէ իր իշխանութիւնը և՛ պարսիկների վրա: Դա հեշտ է, պէտք է միայն գոչքի, կեանքի ապահովութիւն և դաւանութեան ազատութիւն խոստանալ,—և Պարսկաստանը յօժարութեամբ կը համաձայնի: Ինչ վերաբերվում է Հերակլի այն ժառանգութեան, որ գտնվում է Թիւրքիայի տիրապետութեան տակ, Շահամիրեանը խորհուրդ էր տալիս կամաց-կամաց պատրաստվել և այդ ժառանգութիւնն ստանալու: Պէտք է սպասել յարմար ժամանակի. իսկ մինչև այդ հարկաւոր է գրաւել այն կողմի հայերի սիրտը: Գրաւելու միակ գեղեցիկ միջոցը դարձեալ նոյն ազատ, ժողովրդական օրէնսդրութիւնն է: Երբ միանգամայն այդ օրէնքները կը մտցնվեն Հերակլի ազատած Հայաստանի մէջ, այն ժամանակ Թիւրքիայի հայերն էլ կը հասկանան թէ ինչ գեղեցիկ բան է դա և հարկաւոր դէպքում արդէն միանգամայն համոզված կը լինեն թէ պէտք է Թիւրքաց Հայաստանն էլ միացնել ազատ Հայաստանին:

Նոյն այդ գրութեան մէջ Շահամիրեանցը չէ մոռացել իր շնորհակալութիւնները յայտնելու Հերակլին՝ իշխանական տիրոջ սիրտ համար: Բայց, աւելացնում է նա, այդ տիրոջը կրելը իրան առայժմ անյարմար է, որովհետև նա կը խանգարէ

իր վաճառականութեանը: Երբ Շահամիրեանցը վերջացրած կը լինի իր գործերը, նա կը կամենար բնակութիւն հաստատել իր հայրենի երկրում, բայց որովհետև իշխան է նա, ցանկալի կը լինէր ունենալ սեփական հող՝ իշխանի պէս ապրելու համար:

Միաժամանակ Ղուկաս կաթողիկոսին գրած իր նամակի մէջ Շահամիրեանցը հետեւեալ առաջարկութիւններն էր անում: Պէտք է հայերը միանան վրացիների հետ և մտնեն ուսաց հովանաւորութեան տակ: Ազատված Հայաստանը պիտի սպասէ Հայկի սերունդներից մէկին, որ ձեռք առնէ նրա կառավարութիւնը, իսկ եթէ չը կայ այդ սերունդից մէկը, պէտք է, ուրեմն, Բագրատունիներից մէկին ընդունել: Թող կաթողիկոսը փոյթ տանէ վրացի Բագրատունիների հետ միանալու: Հարկաւոր է այդ Բագրատունիներից մէկի որդին վերցնել և ամուսնացնել մի ազնուատոհմ հայ օրիորդի հետ, որպէս զի նա լինի «ժառանգորդ ի վերայ տանն Հայոց», վրացի իշխանը, ի հարկէ, պիտի լուսաւորչական դաւանութիւն ընդունէր: Ղուկաս կաթողիկոսին Շահամիրեանցը նաև առաջարկում էր ժողով կազմել և նրա քննութեան ենթարկել իր ուղարկած «Որոգայթ Փառաց»-ը:

Հնգկաստանում մշակված այդ բաղադրական ծրագիրը, ինչպէս տեսնում ենք, իր էական մասերում շատ չէ տարբերվում Իսրայէլ Օրիի ծրագրից:

գրից.—Նոյն կարծիքները Պարսկաստանի և Թիւրքիայի մասին, նոյն հեշտութիւնը, որով գլուխ էր բերվում հայկական ազատութիւնը, նոյն հայեալքները հայերի և վրացիների միացման մասին: Բայց Օրին աւելի գործնական մարդ էր, աւելի մօտիկ էր ճշմարտութեան, քան հնդկաստանցի հայ վաճառականը: Նկատենք հէնց այն, որ Օրին անձամբ շրջում էր, տեսնում, ուսումնասիրում. նա համոզված էր որ միայն մի եւրօպական, կանոնաւոր գորաբանակ կարող էր վճռել պարսիկներին Հայաստանից, մինչդեռ Շահամիրեանը կարծում էր թէ գրա համար բաւական է և Հերակլը, նա, որ իր սեփական երկիրը ապահովելու համար ստիպված էր ուսաց հպատակութիւն ընդունել:

Թէ ինչ պատասխանեց Հերակլը Շահամիրեանցին, մենք չը գիտենք: Բայց Դուրաա կաթողիկոսի տուած պատասխանը շատ բնորոշ է. այդտեղ խօսում է իրականութիւնը, այն իսկ իրականութիւնը, որի վերաբերմամբ այնքան միամիտ էր Շահամիրեանցը: Գրել էիր մեզ, ասում է կաթողիկոսը, հոգ տանել մեր աշխարհի և ազգի ազատութեան համար և ցոյց էիր տուել մի քանի միջոցներ և կարգադրութիւններ: Բայց երանի էր թէ գրածներից գոնէ մի մասը իրականանար. որովհետև այդպիսի մի բան գլուխ բերելու համար հարկաւոր էր որ մեր ամբողջ ազգը բարեմիտ և հաւատացեալ տէրերի հովանու տակ գտնվէր և ապահովութիւն ունենար թէ նրանց խնամքով

կարելի է ձգտել երջանկութեան: Բայց հայերը մեծ մասամբ մատնված են անողորմ թշնամիների խստութիւններին և հաւատարիմ ծառայութեամբ անգամ չեն կարողանում ողորմութիւն գտնել. ապա ինչ կը լինէր, եթէ ազատամբվէին: Դու կասես թէ մենք հաճութիւն ունենք դէպի այլազգիների ծառայութիւնը և չենք սիրում ազատութիւնը: Բայց եթէ այնպէս լինէր որ դու այս կողմերը գայիր և շրջագայէիր Ջուղայից մինչև այստեղ և ուրիշ այլ կողմեր, ուր կան հայեր, ակա՛նատես լինէիր մերոնց կայութեան, տեսնէիր նրանց անօգնականութիւնը և իշխողների բռնութիւնը, ինքդ կը վճռէիր որ այդպիսի բան չի լինի: Հրէաներին ազատեց Մովսէսը. բայց ուր է մեր Մովսէսը, որ հրէականից էլ մեծագործ պիտի լինի, քանի որ հրէաները միայն Փարաւոնի իշխանութեան տակ էին, իսկ մեր ազգը ցերեզման դառած է մի քանի իշխանութիւնների մէջ: Թւում է թէ մի քանիսները, հաճոյանալու համար, ուրիշ կերպ են խօսել և իմ այս ճշմարիտ խօսքերը ծանր կը լինեն քեզ համար: Հաստատապէս իմացիր, որ ոչ հիւսիսական պետութիւնից (Ռուսաստան) և ոչ էլ ուրիշներից մեզ օգնութիւն չէ լինելու: Երջապատված լինելով թշնամիներից, եթէ մենք նշան տանք թէ միանում ենք և նայում ենք մեր կարծեցեալ օգնողներին, մեզ վրա կը գան նեղութիւն, տանջանք, յափշտակութիւն և սուր: Եթէ չես հաւատում, հարցրու և իմացիր թէ անցեալը

ներում ինչ նեղութիւններ կրեցին զարաբաղցի-
ները, որոնք յոյս դրեցին այդ կարծեցեալ օգնող-
ների վրա և թէ նրանց բռնաւորը (Շուշու խանը)
ինչ ու ինչ փորձանքներ բերեց նրանց գլուխը *):

Ահա ինչ էր ասում իրականութիւնը: Եւ դա
միանգամայն ճիշտ էր: Ղարաբաղի ժողովուրդը
հերոսական ջանքեր էր գործ դնում մի թուրք
խանից ազատուելու համար և նրան ոչ ոք չէր
օգնում: Մինք տեսանք ուրիշ շատ օրինակներ էլ
Մէլիք-Աւանի և Դաւիթ-բէկի ժամանակ: Այդպէս
էր դեռ այն լեռնաստանում, ուր կար անկախու-
թեան նշոյլ, ուր պատերազմող տարրեր կային:
Իսկ ինչ էր դրութիւնը երկրի զաշտային մասե-
րում: Այնտեղ կատարեալ ստրկութիւն էր տի-
րում, իւրաքանչիւր թուրք բէկ կամ աղա մի
անսահման բռնապետ էր անդէն ու անսպաշտօլան
հայ ժողովրդի վրա: Այսպիսի միջնափայրում էր
ուղում Շահամիրեանցը կանգնեցնել ռամկավարա-
կան հանրապետութիւն...

Գործնական հետեանք նեցաւ Շահամի-
րեանցի միայն մի ցանկութիւնը—սեփական հող
ուէննալը: Հերակլը անկատար չը թողեց այդ խըն-
դիրքը. նրա հրամանով թագաժառանգ Գիօրգին
1790 թւի նոյեմբերի 10-ին գրած իր կալուածա-
գրով տալիս է Շահամիրեանցին՝ իրան պատկանող
ամբողջ Լօռին բոլոր գիւղերով ու հողերով, յայ-

*) „Դիւան Հայոց պատմ.“, Գիրք Ա.—Բ., եր. 18:

անի սահմանների մէջ: Դա մի բաւական խոշոր
նուիրաբերութիւն էր, և Շահամիրեանցը կարող
էր այնտեղ մի փոքրիկ աւատական իշխանութիւն
հիմնել և դոնէ մանր չափերով իրագործել իր ծրա-
դիրները, եթէ առևտրական գործերի մէջ խրված
մի վաճառական չը լինէր: Ի՞նչ էր պակաս: Ու-
նէր իշխանական տիտղոս, մեծ կալուածք, հարըս-
տութիւն: Պակաս չէին և մարդիկ: Հէնց այդ ժա-
մանակներում Ղարաբաղի ժողովուրդը, զգլած
Շուշու խանի բռնութիւններից, հետանում էր իր
երկրից և գաղթականութիւններ էր ցրվում դէպի
զանազան կողմեր: Գաղթում էին և հայ մէլիքները:
Բայց Շահամիրեանցը տեղից չը շարժվեց, չը տի-
րացաւ իրան ընծայած կալուածքին:

1792 թւականի մայիսի 14-ից Ղուկաս կա-
թողիկոսին գրած նամակի մէջ Շահամիրեանցը
յայտնում է որ մտազբոթիւն ունի Լօռի քաղաքը
իր ամբողջ գաւառի հետ տալ Մէլիք-Աբովին, որին
նա անուանում է «սիրեցեալ»: Դա նրա քաղա-
քական ծրագրի մի մասն էր: Պէտք է իմանալ, որ
այդ ժամանակներում Ղարաբաղի հինգ մէլիքու-
թիւններից երեքը համարեա ոչնչացել էին կամ
գոնէ բոլորովին անվնաս էին դարձել Իբրահիմ-
խանի համար: Մնում էին Գիւլստանը և Զրաբեր-
զը, երկու սահմանակից գաւառներ, որոնց քաջ
տէրերը, Մէլիք-Աբով և Մէլիք-Մէժլում, դեռ շա-
րունակում էին օրհասական կոիւ Շուշու բռնա-
ւորի դէմ, թէև գրանց համար էլ համարեա վեր-

Չացել էր ամեն ինչ: Ստիպված աննպաստ, զրո-
բախտ հանգամանքներից, նրանք հեռացել էին հայ-
րենիքից, դրսում որոնելով օգնութիւն:

Շահամիրեանցը մտածում է այսպէս կարգա-
դրել Ղարաբաղի գործերը: Այդ երկրի հարաւային
մասը պէտք էր բոլորովին կորած համարել. ժողո-
վուրդը դէս ու դէն էր ցրվում, մինչդեռ կարելի
էր նրան հաւաքել այնպիսի տեղերում, ուր նա
կարող էր պահպանել իր աւանդական ինքնավա-
րութիւնը: Դրա համար նախ և առաջ պէտք էր
հաշտութիւն կնքել Շուշու խանի հետ, նոյն խնդ-
յարձակողական և պաշտպանողական դաշնագրու-
թիւն կապել նրա և մէլիքների մէջ, Այնուհետև
Մէլիք-Աբովի և Մէլիք-Մէժլումի որդիները, որոնք
Իբրահիմ-խանի ձեռքն էին ընկել և պահվում էին
Շուշում, կը ստանային իրանց հայրական կա-
լուածքները՝ Զրաբերդ և Գիւլստան, Մէլիք-Աբովը
երկրից հեռացած իր ժողովրդի հետ կը հաստատ-
վէր Լօռում, Մէլիք-Մէժլումը—Շամքօրում: Այդ
տեղերում հայ ժողովուրդը, մի քանի ժամանակ
խաղաղութիւն վայելելով, այնքան կը մեծանար
և կուժեզանար, որ չորս մէլիքութիւնները հեշ-
տութեամբ կարող կը լինէին զսպել Իբրահիմին:

Հերակլը պիտի կատարէր այդ ծրագիրը, և
Շահամիրեանցը հէնց այդ տեսակ խնդիրք ուղար-
կեց նրան: Նրա համար շատ դժուար չէր մի այդ-
պիսի գործ գլուխ բերելը: Բայց նա չարեց: Մի
քանի տարի անցնելուց յետոյ թագաժառանգ Գիօր-

գին յայտնում էր Շահամիրեանցին թէ Մէլիք-Ա-
բովը չէ կամենում Լօռում ապրել և թէ ուրիշ
այնպիսի մարդիկ չը կան, որոնք յանձն առնեն
այդ կալուածքի կառավարութիւնը և հոգատարու-
թիւնը: Թագաժառանգը յորդորում էր, որ ինքը,
Շահամիրեանցը, գայ ու տիրանայ իր ստացուած-
քին, հանգստանայ հայրենի հողի վրա: Ինչպէս
երևում է, վրաց արքունիքին շատ ցանկալի էր
մօտիկ հարեանութեան մէջ ունենալ հարուստ
մարդուն: Անկասկած, եթէ Շահամիրեանցը գնար,
նրա առաջ ոչինչ գժուարութիւն չէր յարուցվի-
շատ հեշտ կը լինէր հիմնել հայերի մի մեծ գաղ-
թականութիւն և հաւաքել այնտեղ Ղարաբաղի
բոլոր նշանաւոր մարդկանց:

Այդ հրաւերն էլ նրան տեղից չարժել չը
տուեց: Առհասարակ Շահամիրեանցի համար ընո-
րոշ գիծ է—ծրագիրներ կազմել, բայց միևնոյն
ժամանակ լինել շատ միամիտ, անգործնական: Վե-
րոյիչեալ նամակում նա պատասխանում էր Ղու-
կաս կաթողիկոսի այն առարկութեան թէ հայերը
չըջապատված են թշնամիներով, ենթարկված են
անողորմ տիրապետողներին և չեն կարող քաղա-
քական շարժում սկսել: Եւ ինչ էր նա ասում: Այդ
միջոցին ուսու-թիւրքական պատերազմը վերջաց-
նելու համար Եաշ քաղաքում հաւաքված էին պա-
տերազմող կողմերի լիազօրները: Ռուսաց գլխա-
ւոր հրամանատարի կողմից Եաշ էր կանչված և
Յովսէփ արքեպիսկոպոս Արղութեանը, Շահամի-

րեանցը Արդութեանի գրութիւններէց զիտէր արդէն թէ որպիսի համակրութեամբ է վերաբերվում ուսաց կայսրուհին դէպի հայերը: Եւ անհ Շահամիրեանցը հաւատացած էր որ Եաշի «Լիօնգրէսը», ինչպէս նա է անուանում, կը հրամայէ հայերի և վրացիների գրացի տիրողներին հեռանալ իրանց յօժար կամքով Ախալցխայից, Ախալքալաքից, Բայազէտից, Երեանից, Խոյից և ուրիշ տեղերից ու յանձնել այդ երկիրները Հերակի երկրորդին. և կը հեռանան այդ տիրողները, նոյն իսկ վնաս չը հասցնելով հայերին: Ահա ինչպիսի միամիտ հեշտութեամբ էր հնդկաստանցի քաղաքագէտը վճռում դարաւոր արիւնտտ հարցերը: Զուր չէր նա ասում իր մասին. «Ինչպէս երազում քաղցածը հաց է տեսնում, իսկ ծարաւածը ջուր, կարելի է որ իմ մտքի ձգտումն էլ այդպէս լինի»:

Այն, հէնց այդպէս էլ եղաւ: 1798 թւին վախճանվեց Շահամիրեանցը և թաղվեց իրան պատկանող հնդկական գիւղում: Թողել էր նա ժառանգներ, բայց դրանցից ոչ մէկը նրա բարեմասնութիւններից մէկն էլ չունեցաւ: Հնդկական դադութում հայերը արագ փչանում էին. այդ փչացած, անբարոյական մարդկանցից էին և Շահամիրեանցի ժառանգները: Նրանք վատնեցին իրանց ժառանգած հարստութիւնները, անառակ և անպէտք կեանք վարելով այնպիսի գրութեան հասան, որ նրանց վերջին շառաւիղը XIX դարի առաջին քառորդում արդէն մի անտուն, անտէր սրիկայ

էր, որի համար բանտերում ապրելն էլ բարօրութիւն էր *): Կար Լօսին, բայց նա այնպէս էլ անտէր մնաց: Ռուսաց կառավարութիւնը, վրաստանում հաստատվելուց յետոյ, սպասում էր Շահամիրեանցի ժառանգներին որ դան ու տիրանան իրանց հայրենական սեփականութեան: Բայց այդքան էլ չը կարողացան անել այդ ողորմելի, փչացած ժառանգները և Լօսին արքունական կալուածք դարձաւ...

Շահամիրեանցը շատ մտածեց, շատ աշխատեց, երազեց: Բայց վերջ ի վերջոյ նրան մնաց միայն այն պատիւը, որ նա, մի անգրագէտ վաճառական, առաջինը եղաւ որ մտցրեց մեր վերացական-աստուածաբանական գրականութեան մէջ աշխարհական տարր, հրապարակախօսական սկզբունքներ, հայրենասիրութեան, ազատութեան, անկախութեան գաղափարները: Նա էր, որ առաջին անգամ մամուլի միջոցով խօսք բաց արաւ իրականութեան մասին, նկարագրեց ստրկութեան դառնութիւնը, հայրենիքի շահերը նուիրագործեց, դրեց օրէնքի, քաղաքական և հասարակական ազատ զարգացման դատը:

Համաձայնվե՞նք որ այդ պատիւն էլ փաքրբան չէ...

*) Թէոդորեան, Վատմ. Մար. Վարժ. 2, Ա., եր. 299 և 586:

VI

Երբէք չը մոռանանք վաճառականութեան բացասական կողմերը, որոնք շատ են. բայց և չուրանանք, որ այն ժամանակները, երբ մեզանում դեռ չը կար աշխարհական կրթված ու անկախ գասակարգ, Հնդկաստանի հայ վաճառականները, մանաւանդ ջուղայեցիները, այնքան զրական, զնահատելի ծառայութիւններ մատուցին մեզ, որ գոնէ զրանց բացասական յատկութիւնները պէտք է մոռացվեն: Ծահամիրեանցը անհատական երեոյթ չէր. Հնդկաստանի հայութիւնը հարուստ էր ոչ միայն փողով, այլ և ընդհանուրի բարօրութեան նուիրած գործերով:

Եւ հարցնենք մեզ, շատ ստուարաթիւ էր այդ գործունեայ հայութիւնը: Ասողներ կան թէ 10 կամ նոյն իսկ 20 հազարի էր հասնում հնդկահայերի թիւը *): Բայց չը հաւատանք զրան. անկասկած, խիտ չափազանցալքած է այդ թիւը: Գոնէ 1829 թւականին հնդկական երկիրները ճանապարհորդած մի հայ **) ասում է թէ ամբողջ Հնդկաստանում ապրող հայերը հազիւ 150 տուն լինեն: Ենթադրենք թէ XVIII դարում զրանից անհամե-

*) Չաղըճեան, Պատմ. Հայ., էր. 411.

**) Պօղոս Լազարովիչ — Վտորազրութիւն Կալկաթայ քաղաքի», Վենետիկ, 1832, էր. 43.

մատ մեծ էր հայ գաղթականութիւնը, — զարձեալ շատ աչքի ընկնող մի թիւ չենք ստանայ: Մանաւանդ չը պիտի մոռանանք այն, որ հայերը, իբրև վաճառականներ, փոքրիկ խմբերով ապրում էին ցիր ու ցան մեծ երկրի զանազան կողմերում:

Այդ մանր գաղթականութիւնների մէջ XVIII դարում հռչակվում է մանաւանդ Մադրասի հայ գաղութը: Հռչակվում է ոչ թէ իր բազմամարդութեամբ, այլ իր գործերով: Այդտեղ սկսվեց մի զրականութիւն, որ չը նայած իր սաստիկ աղքատութեան, նշանաւոր է մեզ համար իբրև նոր ուղղութեան սկզբնաւորութիւն: Այդտեղից էին դուրս գալիս առատ գումարներ հայոց վանքերի, եկեղեցիների, տպարանների, դպրոցների համար: Այդտեղ էին զիմում հոգևորական ժողովարարները — էջմիածնի նուիրակները, պատրիարքները, առաջնորդների ներկայացուցիչները. և պէտք է ասել, որ նրանցից ոչ մէկը դատարկաձեռն չէր յետ գաւնում: Հնդկաստանը XVIII դարում մի ոսկեհանք էր թէ հայ վաճառականների և թէ զրանց փողին կարօտ հայ հիմնարկութիւնների համար: Բարեկեցութիւնը բարեգործութեան հետ մի զարմանալի դաշնակցութիւն էր կապել. կարծես մէկը առանց միւսի անհասկանալի էլ կը լինէր:

Հարստութիւնը ձեռք էր բերվում առատութեամբ. արդեօք այդ չէր պատճառը որ առատութեամբ էլ նուէրներ էին անվում, կտակներ էին

կազմվում: Հնդկաստանը դեռ կուսական գրութեան մէջ էր. անգլիացիները դեռ չէին մտել նրա բոլոր խորքերը: Դեռ շարունակվում էր պատերազմը, որովհետև դեռ անկախ տեղացի իշխաններ կային: Այդ տեղացիների հետ էին հայերը մեծ մասամբ գործ տեսնում և այդ պատճառով էլ այնքան հեշտ ու շատ էին հարստանում: Բանխաներն էին դատարկ ձեռքերով գնում Հնդկաստան՝ բախտ փորձելու համար և գտնում էին շրայուցիչ բախտ, դիզում էին մեծ հարստութիւններ: Դեռ անգլիական մրցութիւնը հայերին դուրս չէր շարակ ապարէզից, չէր հասցրել նրանց անանկութեան և աղքատութեան: Աջողութիւնների այդ երջանիկ ժամանակներում հայ վաճառականը չէր խնայում, տալիս էր զրկվածին ու աղքատին, տալիս էր մանուկ իր ազգին:

Եւ անա մի շարք փաստեր: XVIII դարի երկրորդ կէսում Սիմէօն կաթողիկոսին աջողվում է մի հրաշք գործել. — նա բաց է անում տպարան էջմիածնում — առաջինը Հայաստանի հողի վրա: Այդ բաւական չէ. — նա բաց արաւ և թղթի գործարան, մի բան, որ մինչև այժմ էլ հայոց երկրում դեռ չէ տեսնված: Անշուշտ, Սիմէօնի ետանգն ու ընդունակութիւնն էին այդպիսի հրաշք գործողները: Բայց պատւի մի մեծ մասն էլ պատկանում է Հնդկաստանում վաճառականութիւն անող ջուղայեցի Գրիգոր Չաքիկեանցին, որ տուեց բո-

լոր ծախսերը *): Չաքիկեանցն էր, որ երկու ֆրանսիացի հմուտ վարպետներ վարձեց և ուղարկեց էջմիածին՝ թուղթ շինելու համար: Գործարանի բոլոր ծախսերն էլ նա է տուել:

Յովսէփ արքեպիսկոպոս Արղութեանը Ռուսաստանում մեծ ձեռնարկութիւններ էր սկսել. նա գործ ունէր պալատական պաշտօնեաների հետ, մեծամեծ ընծաներ էր տալիս, հիմնում էր քաղաքներ, դպրոցներ, տպարաններ: Հարկաւոր էին ահազին միջոցներ: Եւ Յովսէփին իրանց ոսկով օգնող հանգիստանում էին մեծ մասամբ հնդկահայերը: Յայանի անուն ունէր Արղութեանը Հնդկաստանում, և նրա դիմումները անկատար չէին մնում: Նոր-Նախիջևանում նա դպրոց է բաց անում, դըպրոցի շինութիւնը կառուցանում է Սուրաթում՝ ապրող ջուղայեցի Յօհաննան Գերաքեանը: Նոյն Գերաքեանը տպարան է գնում և տալիս Արղութեանին, գրքեր է տպագրում իր ծախսով: Նոր-Նախիջևանին է կտակում իր անշարժ կալուածքը համադանցի Մասեհ Բաբաջանեանցը, Կալկաթայում. նոյն տեսակ նուէրներ անում են կեսաթայի Եղիա Մահաեսի Յակոբեանը, Սարգիս Ծարացի Եղիա Մահաեսի Յակոբեանը, Սարգիս Ծարացի Եղիա Մահաեսի Յակոբեանը, տիկին Կատարինա Խօջամալը *): չէ մոռացվում այդ կտակների մէջ և հայոց նոր քա-

*) «Ջրօսարան Հոգևոր», էջմիածին, 1772, չիշատակարան:

**) «Հիսթորիալ», 1859, № 5.

ղաք Գրիգորիօպօլը, Յովսէփ արքեպիսկոպոսի այս ձեռակերտը և նրա առանձին հողացողութիւնների առարկան: Արդութեանը տպարան է հիմնում և Աստրախանում. և ահա ինչ ենք կարգում այգտեղ տպուած մի գրքի մէջ **). «Յիշեցէք և այս տպարանի մեծ երտխտաւորներին և սրան իրանց առատ նուէրներով պայծառ պահողներին, ամբողջ Հնդկաց երկրի Լուսաւորչածին իշխաններին և զուարթամիտ ժողովուրդը, որոնք իրանց լիւրի տուրքերով միշտ արեգակի պէս փայլեցնում են այս աղբօղտ տպարանը»:

Մխիթարեան Միաբանութիւնն էլ վստուց ճանաչել էր Հնդկաստանի ճանապարհը. Վենետիկից վարդապետները գնում էին Հնդկաստան, նուիրատուութիւններ հաւաքում: Հնդկահայերի մէջ կային և կաթօլիկ հայեր. զրանցից երկուսը — Եզուարդ Ռափայէլ Ղարամեան, բայց մանաւանդ նրա փեսայ Սամուէլ Մուրադը հուշակվել են իրանց մեծ նուիրաբերութիւններով: Եզուարդի մասին մի քիչ մանրամասն խօսելը շատ հարկաւոր է մեր գործի տեսակէտից. սա հնդկահայ վաճառականի խիստ ընտրոշ տիպն է, որի պատկերը տեսնելով, մենք կարող ենք երեակայել ուրիշ շատ այնպիսիներին, որոնք անյայտ են մնացել:

*) «Մեկնութիւն Սաղմոսաց Դաւթի», Աստրախան, 1797.

Նոր-Ջուղայեցի էր Եզուարդ Ռափայէլը. նրա հայրը Հնդկաստանում կարողութիւն էր չինել իր համար, բայց նրա մեռնելուց յետոյ այդ հարստութիւնը կորաւ անգլո-ֆրանսիական պատերազմի ժամանակ, Պօնդիշերիում, ուր Եզուարդը ապրում էր իր մօր հետ և ուր նա սովորել էր ֆրանսիական դպրոցում: Տեղափոխվելով Մադրաս, նա սկսում է նորից աշխատել. առևտուր է սկսում Չինաստանի և Յիլիպպեան կղզիների հետ, հարստանում է, ամուսնանում, զաւակների տէր դառնում: 1780-ական թւականներին մի դէպք ծանօթացնում է Եզուարդին Մխիթարեան երկու վարդապետների հետ:

Հետաքրքրական է, որ Մխիթարեան Միաբանութեան երկու մասի բաժանվելու մէջ զխաւոր դերը կատարել են հնդկական ոսկիները *): Մխիթարի յաջորդ Մելգոմեան Ստեփանոս արքայի ժամանակ մի գումար է ստացվում Հնդկաստանից իբրև միաբանութեան համար հաւաքված նպաստ: Այդ անակնկալ օգնութիւնը մեծ ուրախութիւն է պատճառում միաբանութեան. Մելգոմեան արքան, ժլատ և կծծի մարդ լինելով, միաբանների մասին ոչինչ հող չէր տանում, չէր մտածում նրանց յարմարութիւնների և բարեկեցութեան մասին: Միաբանութիւնը վճռում է հնդկահայերի այդ նուէրով հողալ իր անյետաձգելի

*) Թէոդորեան, հատ. Գ., էր. 570.

կարիքները և ապա իրադործել իր մի մտա-
դրութիւնը—բաց անել վանքում մի աշխարհական
դպրոց հայ երեխաների համար, որոնք այդտեղ
ուսումն աւարտելուց յետոյ պիտի վերադառնային
հայրենիք՝ իրանց ազգը լուսաւորելու համար:

Սակայն Մելգոմեան արքան այդ գումարը
պահ է տալիս մի հայ վաճառականի՝ շահեցնելու
համար և լսել անգամ չէ ուղում միաբանութեան
բացատրութիւնները, դպրոց նա չի բաց անի, միա-
բանութիւնը պարտաւոր է հպատակիլ և ոչ թէ
զանգատվել իր կեցութեան անյարմարութիւնների
վրա: Եւ միաբանները, առանց երկար մտածելու,
վանական յեղափոխութիւն են սկսում: Աբբային
հանում են իր սենեակից, փակում են մի այլ սե-
նեակում և յայտարարում են թէ նա պաշտօնանկ
է արված: Բայց կաթօլիկ վանքում չէ կարելի յե-
ղափոխութիւններ կատարել, այնտեղ խիստ հնա-
զանգութիւն է պահանջվում: Վրա է հասնում
Վենետիկի պատրիարքը և անհնազանդ միաբան-
ներին աքսորում է Տրիեստ: Այդտեղ էլ հիմնվում
է Մխիթարեան երկրորդ վանքը, կազմվում է միա-
բանութեան մի նոր, անկախ ճիւղ: Աղքատ ու
գժբախտ էին աքսորվածները, նրանք մուրացկա-
նութեամբ պիտի ապրուստ հայթայթէին: Բայց
չէին մոռացել աշխարհական դպրոց բացելու միտ-
քը: Պէտք էր միջոցներ գտնել՝ այդ ձեռնարկու-
թիւնը ապահովելու համար: Տրիեստցիները Կ.
Պօլսում գտնվող Մխիթարեաններից մի քանիսին



ՌԱՓԱՅԷԼ

իրանց կողմն են որսում և նրանց միջոցով տու-
տով փող են վերցնում զպրոցի համար: Այդ որ-
սածներից երկուսը, Հ. Բուզայեան և Հ. Մեհե-
րեան, ճանապարհվում են Հնդկաստան որ այնտեղ
ժողովարարութիւն անեն տրիեստցիների համար:
Շարաթը մի անգամ Եղուարդը զրանց իր տունը
ճաշի էր հրաւիրում:

Բայց նա բոլորովին մտադիր չէր ձրի կե-
րակրել վարդապետներին: Ոչ մի տեղից նպաստ
չէին ստանում այդ ժողովարարները. Եղուարդը
յայտնում է թէ ինքը պատրաստ է նպաստ տալ,
եթէ վարդապետները ընդունեն իր պայմանը: Իսկ
պայմանը այն էր, որ Հ. Բուզայեանը տանէ նրա
Ալէքսանդր և Յովհաննէս որդիներին Լճուզն և
խնամէ նրանց այնտեղ հինգ տարի, այսինքն մինչև
այն ժամանակը, երբ պատանիները կաւարտեն ի-
րանց ուսումը անգլիական զպրոցում: Միւս վար-
դապետը պիտի մնար Մադրասում և հայերէնի
դասեր տար նրա միւս երեխաներին: Վարդապետ-
ները համաձայնութիւն են տալիս:

Հնդկահայ գաղթականութեան գրութիւնը
բաւական ծանր էր այն կողմից, որ այդ հեռաւոր
տեղում հայը, շրջապատված լինելով օտար տար-
րերով, կամաց-կամաց պիտի մոռանար իր մայրե-
նի լեզուն: Տեսանք, որ անգլիերէնը շատ վաղուց
մտաւ գաղթական հայ ընտանիքի մէջ: Նրանք,
որոնք Զուզայից և այլ տեղերից էին գաղթել, զի ու
37

գիտէին իրանց լեզուն. իսկ ինչ պիտի լինէր այն սերունդը, որ ծնւում էր Հնդկաստանում: Չը կար մի տեղ, ուր նա կարող լինէր սովորել հայերէնը, ուստի և օտարացումը այնքան արագ էր սկսվել, որ չէր կարելի նրա վրա ուշադրութիւն չը դարձնել: Հնդկահայ գաղթականութեան մի գեղեցիկ յատկութիւնն էլ այս էր: Ուրիշ աշխարհներում ցրված հայ գաղթականութիւնների համար այսպիսի հարց չը կար. նրանք ուղղակի օտարանում էին, չը կարողանալով որ և է միջոց գտնել դրա դէմ: Հնդկահայերը այդպէս չէին: Նրանց մէջ կային հայրենասէրներ, որոնք շատ լաւ հասկանում էին թէ չէ կարող ազգ լինել առանց ազգային լեզուի: Ծահամիրեանը, ինչպէս տեսանք, իր տպագրած գրքերում առանձին ուշադրութիւն էր դարձնում լեզուի վրա. հայերէն և զէնք—ահա այն սիւները, որոնց վրա պիտի հաստատվի հայութիւնը: Անձնապէս նա ինքը ցոյց տուեց թէ ինչպէս պէտք է վարվի ամեն մի հայր. իր երեխաների համար նա պահում էր տնային հայ ուսուցիչ: Բայց ամեն մէկը չէր կարող նրա նման լինել. ուստի իր նամակներից մէկում նա խնդրում էր Ղուկաս կաթողիկոսից որ նա մի տիրացու ուղարկէ Հնդկաստան՝ դպրոց բաց անելու համար: Այդ ձգտումը կար և ուրիշ շատ հնդկահայերի մէջ. մենք կը տեսնենք յետոյ, որ դպրոց էլ, գրականութիւն էլ ունեցան այդ մի բուն հայերը և հէնց այդ պատ-

ճառով էլ երկար մնացին իբրև պարտաճանաչ հայեր:

Հայրենասիրութեան կողմից Եզուարդ Ռափայէլը Ծահամիրեանից պահաւ չէր: Ոչինչ ծախս ու ջանք չը խնայելով որ իր որդիները եւրօպական լաւ կրթութիւն ստանան, նա մի և նոյն ժամանակ չէր մոռանում և մի հայ հօր առաջին պարտականութիւնը: Առաջին հնդկահայն էր նա, որ որդիներին, ուսում ստանալու համար, ուղարկում էր Լօնդօն: Նա գրեց մի շարք խրատներ և տուեց այդ պատանիներին՝ ղեկավարվելու համար: Մի սիրող և մի և նոյն ժամանակ կրթված ու հասկացող հօր սիրան էր խօսում այդ խրատներին, այդ կտակի մէջ: «Հնազանդ եղէք,—ասում էր նա,—Հայր Նիկողայոս վարդապետին, որ կարգված է ձեզ ուսուցիչ և գաստիարակ. նա կը կրթէ ձեզ ձեր հաւատքի մէջ և բարի վարք կը սովորեցնէ, դրա հետ և մեր հայկազեան լեզուն, որ ձեր սեփական լեզուն է. որովհետև դուք ծնվել էք հայ և պարտաւոր էք իմանալ ձեր լեզուն: Երդումով ասում եմ ձեզ, որ եթէ, Տէրը մի արասցէ, չիմանաք ձեր լեզուն, ես ձեզ իմ որդի չեմ ճանաչի»: Մայրենի լեզուն այդ հօր համար այնքան կարևոր և մեծ նշանակութիւն ունի, որ իր խրատներին մէջ նորից ու նորից նրան է վերադառնում. «Որդիք, կրկնում եմ և զգուշացնում եմ ձեզ. ազգով հայ էք, ոչ մի ժամանակ չը պիտի մոռանաք ձեր ազգը կամ լեզուն, որովհետև բնութեան և

բարի ուսմունքների օրէնքով ամեն մարդ պիտի սիրէ իր ազգը և օգնէ նրա պայծառութեան: Ճըմարիտն ասած, ձեզ Եւրօպա ուղարկելու դիտաւորութիւններիցս մէկն էլ այն է, որ ջանաք իմաստուն լինել՝ ապագայում ձեր ազգին օգնելու համար, և ազաչում եմ Աստուծուն որ պիտանի լինէք նրա ազատութեան՝ խօսքով կամ գործով:

Ահա անդլիական ազգեցեութեան տակ զոյսպած ինքնաձանաչութեան և ասող ռ գեղեցիկ հայրենասիրութեան մի ուրիշ նմուշ էլ: Չը մտանանք որ կաթօլիկ էր այդ հայը, բայց կար նմանութիւն նրա և այն բազմաթիւ հայ կաթօլիկների մէջ, որոնք իրանց ֆրանկ էին անուանում և իրանց ազգութեան վնասելու մէջ մի աւանձին ֆանատիկոսական հաճոյք էին զգում: Լայն, ազգային գաղափարների վրա էր հիմնված այդ կաթօլիկ հայի աշխարհայեցողութիւնը: Ընդհանուր հայ հայրենիքի սրգի, նա, անկախ իր կրօնական համոզմունքներից, հաւատացած է որ այդ հայրենիքը իր անվերջ դժբախտութիւններից պիտի ազատվի դիտութեան միջոցով և պիտի ձգուէ ազատութեան:

Այդ դաւանանքը Եզուարդ Ռափայէլը պարզում է Տրիեստի Միսիթարեաններին 1785-ին գրած իր մի նամակի մէջ: Նրանից օգնութիւն էին կենդրել և նա համաձայն էր օգնութիւն ուղարկել: Բայց ինչ պայմանով: Իերկով այն իրողութիւնը, որ թիւրքիայում դեռ շարունակվում են կոիւնները

շուսաւորչական և կաթօլիկ հայերի մէջ, նա խորին ցաւ է յայտնում: Ազգը, ասում է նա, ամեն տեսակ տառապանքներ է կրում, տղիտութեան թշուառութիւնը ծանրացած է նրա վրա. ոչինչ բան չը կայ, որ միաբանվելու նախանձ գրգռէ մեզանում, միայն կրօնական վիճաբանութիւններ կան և զրայրների մէջ: Մեր վաստակած փողը զուր վասնում ենք և տալիս ենք թիւրքերին. իսկ ինչ ենք շահում, եթէ ոչ միայն ամօթ, նախատինք և աղքատութիւն: Ո՛հ, անիմաստ ազգեր, բաւական համարեցէք ձեր անմտութիւնը. միաբանութիւն հաստատեցէք, նախանձաւոր եղէք մեր տառապանքների համար և թողէք որ մեր վաստակը տանք դիտութիւն գտնելու, որ արիութեան և ազատութեան դուռն է:

Այս գեղեցիկ դատողութիւնը հասցնում է Եզուարդին աւելի գեղեցիկ և արդար եզրակացութեան: Նա ասում է այն, ինչ վաղուց պիտի ասվէր մեր հոգեորականութեան, որ ազգի գրող ու կարգացող միակ դասակարգն էր: Աշխարհականները տեղ չունեն գրականութեան մէջ, իսկ հոգեորականները ինչ են տալիս: Հոգեորականի պարպքն է, ի հարկէ, նախ Քրիստոսի հաւատը ուղիղ քարոզել և տպել սուրբ գրքեր, բայց այդպիսի գրքեր, ասում է Եզուարդը, հայերը բաւական ունեն: Այժմ պէտք է հրատարակել այնպիսի գրքեր, որոնք զարթեցնում են ազգասիրութիւն, գիտութեան և արիութեան նախանձ: «Գիտեմ,

աւելացնում է նա, ինձ պատասխան կը տան թէ օվ տուեց մեզ ծախսերը և մենք չարինք այդ Բայց յայտնի գիտեմ, որ Հնդկաստանից շատ դրամ ուղարկվեց թէ մի և թէ միւս կողմի (այսինքն լուսաւորչական և կաթօլիկ) եկեղեցիներին՝ պատմական գրքեր տպագրելու համար, և վերջը տեսանք ոչինչ, բացի Սաղմոսից և Ժամագրքից»:

Այսպիսի միտք յայտնելը մեր օրերում էլ հայ կղերական բարեպաշտ անշարժութեան համար նշանակում է լինել լիւթերական, անհաւատ. ինչ պիտի լինէր այն ժամանակներում, երբ բարեպաշտական անշարժութիւնը համատարած էր: Եւ Եղուարդ Ռափայէլը շտապում է ասել թէ ինքը լիւթերական չէ, այլ ուղղափառ, բայց մի ուղղափառ, որ ուզում է նմանվել հրէական մեծ հայրենասէրներ Մակարէներին կամ, խօսելով ժամանակակից լեզուով, ամերիկացիներին: Այս վերջին ակնարկութիւնը մի անգամ էլ ցոյց է տալիս թէ Ամերիկայի ազատութիւնը սրբան մեծ կրթիչ ազդեցութիւն ունեցաւ հնդկաստանցի հայ հայրենասէրների վրա:

Մենք տեսնք թէ հայրենիքի ազատութեան մասին մտածողների համար սրպիսի մեծ օրինակ էր հին Հոսմբ: Շահամիրեանցը իր հանրապետական զաղափարները և հայրենասիրական մտածողութիւնները հաստատելու համար Հոսմին էր դիմում և ցանկութիւն էր յայտնում որ Հոսմի պատմութիւնը հայերէնի թարգմանվի, որպէս զի հայերը կարգան, դաստիարակվեն այդ մեծ օրի-

նակի վրա: Նոյն ցանկութիւնն ունի և Եղուարդ Ռափայէլը: Փոքր հասակում, Պօնդիշէրիի ֆրանսիական դպրոցը աւարտելուց յետոյ, նա կարդացել էր ֆրանսիացի Ռօլլէնի գրած «Հոսմի Պատմութիւնը» և այն ժամանակից ուխտել էր թարգմանել տալ այդ մեծ գործը, որ բաղկացած էր 16 հատորներից: Տրիեստցիները նրանից օգնութիւն էին խնդրում, բայց նա մտադիր չէր փող տալ, հարկաւոր չը համարելով մտածել թէ ինչպէս և ինչի վրա պիտի գործադրեն այդ փողը: «Ես ասում է նա մի այլ նամակում,—այն հայերից չեմ, որոնք շատ նուէրներ են տալիս էջմիածնին ու Երուսաղէմին և ուրիշ ոչինչ չեն ստանում, բացի «Աստուած քեզ օրհնէ» խօսքերից: Ես գիտեմ որ իմ գործերը պիտի օրհնեն ինձ»:

Ահա հէնց այդպէս էլ մտածելով, նա առաջարկում է արիեստցիներին թարգմանել Ռօլլէնը: Տպագրութեան ծախսերը հոգալու համար նա այս գլխից տալիս էր ութ հազար ուսլի, որից հինգ հազարը իր սեփականութիւնից, իսկ մնացածը իր երկու ծանօթներից ստացած: Առաջին հատորը տպագրելուց յետոյ խոստանում էր տալ դարձեալ հինգ հազար ուսլի, Բոլոր գրքերը, ի հարկէ, տալիս էր Մխիթարեաններին. նրանց ծախելուց պիտի գոյանար 75,000 ուսլի, մի գումար, որ մեծ տի գոյանար 75,000 ուսլի, մի գումար: Իսկ հայ օգնութիւն էր արիեստցիներին համար: Իսկ հայ ընթերցողները այն շահը կունենան, որ հոսմէական կառավարութեան, միաբանութեան և ազգա-

սիրութեան մասին լիուլի տեղեկութիւններ կը ստանան:

Այսպէս էր ստաջանում մեր գրականութիւնը: Վաճառականն էր ցոյց տալիս հոգևորականին թէ պէտք է, վերջապէս, մի քիչ էլ ազդի իրական շահերի ու պահանջների մասին մտածել: Նոյն այդ ժամանակները Տրիեստի Միաբանութիւնը տպագրել էր Ռօլլէնուսի «Վիպասանութիւն Ամերիկոյ» գրուածքը, որ Ամերիկայի գիւտի պատմութիւնն էր, դարձեալ ջուղայեցի մի հայ վաճառականի ծախսով: Եւ պէտք է նկատենք, որ մեր վաճառականների համար այնքան էլ հեշտ չէր հոգևորականներին հարկադրելը: Գոնէ Եգուարդ Ռափայէլը մի առանձին բախտ չունեցաւ. իր առաջարկութիւնը նա նախ Վենետիկ էր ուղարկել, բայց պատասխան չէր ստացել: Իսկ ինչ արին տրիեստցիները: Նրանք ստացան փողը և լուցին. չորս տարուց յետոյ Եգուարդը գրում էր. «Ծաղր դարձայ իմ ազգի մէջ, միշտ ասում են թէ վարդապետներն Հեղվարթին փողն լաւ կերան. սակայն իմ փողը ես ժամանակին կը պահանջեմ»: Այս սպասանալիքն էլ չօգնեց: Ճիշտ է, վարդապետները սկսեցին թարգմանութիւնը, մինչև իսկ մի թերթ էլ տպագրեցին, բայց գործը այդպէս էլ կիսատ մնաց և Եգուարդը հայերէն Ռօլլէն չը տեսաւ:

Կասենք, սակայն, որ տրիեստցիները այդ վարմունքը մի բարի գործ ծնեցրեց: Տեսնելով որ

ուշինչ չէ լինում, Եգուարդը կտակով մի դումար նշանակեց (65,000 ֆրանկ), որ պիտի պահուէր բանկում. նրա տոկոսներով էլ պիտի հրատարակվէր Ռօլլէնը: Կտակում նա կարգադրեց որ միայն «Հոսմի Պատմութիւնը» չը տպագրվի, այլ և նոյն հեղինակի «Հնախօսութիւնը», որ պարունակում է Եգիպտոսի, Ասորեստանի, Յունաստանի, Բաբելոնի և Պարսկաստանի հին պատմութիւնը *): Այդ բոլորը կատարելուց յետոյ, գրամագլուխը ստանում էր այլ նշանակութիւն: Նրա տոկոսներով պիտի բացուէր մի դպրոց աղքատ հայ երեխաների համար և այդ դպրոցի ղեկավարը պիտի լինէր Եգուարդի որդիների զաստիարակ Բուղայեան վարդապետը **):

Կտակած 65,000 ֆրանկ գումարը ինքն ըստ ինքեան մի մեծ բան չէր, բայց նշանաւորը այստեղ այն է, որ նա նուիրված է աղքատներին—

*) Ռօլլէն XVIII դարում մեծ ժողովրդականութիւն վայելող մի հեղինակ էր: Հոսմի պատմութեան թարգմանութիւնը տպագրվեց 1815-ին, իսկ «Հնախօսութիւնը» 1825-ին, երկուսն էլ Վենետիկում: Երկու աշխատութիւնները կազմում են 12 մեծ հատոր, քարտէշներով զարդարված:

***) Հ. Բուղայեան, հեռանալով Տրիեստի միաբանութիւնից, նորից վերադարձաւ Վենետիկի միաբանութիւնը և այդ դպրոցի վրա ունեցած իր իրաւունքները չանձնեց և այդ դպրոցի վրա ունեցած իր իրաւունքները չանձնեց և այդ միաբանութեան արբային: Այդ պատճառով էլ Վենետիկի Միաբանութեան արբային Ռափայէլեան կտակի տէրը:

հայոց խղճուկ գրականութեան և ազքատ դասա-
կարգի կրթութեան: Այդ կտակը մի տեսակ առա-
ջարան էր. նրան հետևեց մի այլ, աւելի խոշոր
բարեգործութիւն, որի մասին շուտով կը խօսենք:

Առ այժմ դեռ լրացնենք Եղուարդ Ռափայէլի
նկարագրութիւնը: Գեղեցիկ մտքերով տոգորված
այդ հայ մարդը, միևնոյն ժամանակ մի կծծի ու
ժլատ վաճառական էր: Հ. Մեհերեանը, որ տարի-
ներով նրա տանը ուսուցչութիւն էր անում, ճա-
նապարհ գրվեց առանց վարձատրութեան, ստա-
նալով միայն ճանապարհածախս, այն էլ իբրև հո-
գու վարձք: 1790 թւականին մեռնում է նրա կի-
նը. աղջկան ամուսնացնելով Սամուէլ Մուրադի
հետ, նա վերցնում է կրտսեր որդուն և նաև է
նստում՝ Լժնդօն, իր որդիների մօտ դնալու հա-
մար: Եւ ահա ինչ է պատահում ճանապարհին
Նաւի ներքնայարկ սենեակներից մէկում մի կին
բռնվում է ծննդական ցաւերից. հարձակոր էր
նրան տեղափոխել վերին յարկի մի սենեակ, ուր
օդ շատ կար: Նաւապետը դիմում է Եղուարդին,
ինդրելով իր սենեակը գիջել. բայց սա հրաժար-
վում է, ասելով թէ իր սենեակի համար աւել
վարձ ունի տուած: Նաւապետը առաջարկում է
ստանալ այդ աւելնորդը և Եղուարդը միայն այդ
պայմանով համաձայնում է տալ իր սենեակը ծնըն-
դականին: Բայց դրանից յետոյ նա նաւապետի
սաստիկ արհամարհանքին է արժանանում, այնքան
սաստիկ, որ չէ կարողանում տանել և մեռնում

է նաւի վրա, երբ մինչև Լժնդօն մի օրվայ ճանա-
պարհ էր մնացել: Սակայն նրա անշունչ դիակն
էլ չէ կարողանում ջնջել նաւապետի արհամար-
հանքը. և աւելորդ համարելով այդ դիակը ափ
հասցնել, նաւապետը նրան գցել է տալիս ծովը *):

Այսքան շահամոլ ու ժլատ էր մեր ազգային
բարերարներից մէկը: Նա վաճառական էր, ափա-
ցի, միայն քիչ տաշված կրթութեամբ, ինչպէս ա-
սում է նրա փեսայ Սամուէլ Մուրադը: Եւ կարող
ենք ասել թէ միւս վաճառականները միանգամայն
ազատ էին այդ վատ յատկութիւններից: Ահա մեր
այնքան ոգևորված հայրենասէր Շահամիրեանը-
ունէր ահագին կարողութիւն, բայց բոլորը, Լօռու
հետ միասին, կտակեց իր անպէտք ժառանգներին
և միայն մի ինչ-որ սնդուկ հիմնեց Մադրասի հայոց
եկեղեցում՝ ազքատների համար: Վատը դատա-
պարտելով և լաւը բարձրացնելով, մենք պիտի
խոստովանենք, այնուամենայնիւ, որ այդպիսի
ստոր յատկութիւնները չէին խանգարում հնդկա-
հայ վաճառականներին լինել իրանց ազգի բարե-
րարները:

Ահա մի երախտաւոր էլ—Եղուարդի փեսայ
Սամուէլ Մուրադը, որի անունը այժմ էլ արտա-
սանվում է խորին պատկառանքով. ծնվել է նա
Թիւրքիայի Թօբատ քաղաքում 1760-ին: Բայց հօր
կողմից նա դարձեալ այն երկրիցն էր, որտեղից

*) Թէոդորեան, հատ. Ա., էր. 45.

Շահ-Արասը գաղթականութիւն տարաւ Սպահան և Զուղա: Մուրազը, Սամուէլի նախահայրը, մէկն էր պարսից կառավարութեան կողմից գաղթականներն վրա նշանակած կառավարիչներից կամ մէլիքներից:

Երիտասարդութեան հասակում Սամուէլը իր հօր հետ բաւական ժամանակ աստանդական կեանք է վարում. լինում է Կ. Պօլսում, ապա գնում է Ունդարիայի Պետրովարդէն քաղաքը, ուր մի քանի հայ ընտանիքներ կային. այդտեղ նա աշակերտում է Մխիթարեան մի վարդապետի, սովորում է հայերէն լեզուն: Բայց աւետրական աջողութիւն չը գտնելով, նա գնաց Վենետիկ, մտերմացաւ այդտեղ Մխիթարեանների հետ և ապա, շարունակելով ճանապարհը, ուղիորդեց Հնդկաստան: Այդտեղ նա Գրիգոր Շէհրիմանի մօտ գործակատար էր, մարդարիտ էր տանում Զինաստան: Առետրի մէջ լաւ ընդունակութիւններ ցոյց տալով, նա գրաւեց Եգուարդ Ռափայէլի ուշադրութիւնը և նրա փեսան դարձաւ: Աներոջ մահից յետոյ, մնալով նրա գործերի կառավարիչ և կտակահատարներից մէկը, Սամուէլը ամենայն բարեխղճութեամբ աշխատում էր կատարել տալ կտակի մանաւանդ բարեգործական կէտը, որի հետ վերնում ծանօթացանք:

Հետոհետէ մեծացնելով իր կարողութիւնը, Սամուէլ Մուրազը չէ մոռանում իր ազգային պարտականութիւնները: Նա էլ խնդրում է որ Մխի-

թարեան վարդապետներից մէկը գնայ Հնդկաստան՝ երեսնանրին ուսուցանելու համար, մտածում է Ռօլլէնի գրքերի տպագրութեան մասին, ցանկութիւն է յայտնում մի քանի գրքեր էլ իր հաշուով տպելու, մանաւանդ անգլիերէն-հայերէն և հայերէն-անգլիերէն բառարաններ: Սակայն նրա գլխաւոր մտածութիւնը ուրիշ առարկայի վրա էր: Քիչ համարելով այն գումարը, որ իր աներ Եգուարդը կտակել էր դարոցի համար, նա աւելացնում է այդ գումարի վրա իր կնոջ ստացած ժառանգութեան մի տասներորդ մասն էլ: Գրածանգութեան մի տասներորդ մասն էլ Պրանով դարձեալ չէ բաւականանում նրա բարեսիրութիւնը: Մտածում է ինքն էլ մի բան անել: 1798 թւականին գրած իր նամակում նա այսպէս էր նկարագրում հայ ազգի տգիտութիւնը. «Մենք, նկարագրում հայ ազգի տգիտութիւնը. «Մենք, հայերս, ուսումից ու գիտութիւնից զուրկ լինելով, թէև պանդխտութեան մէջ չըջնելով և հետու աշխարհներ գնալով՝ այս ու այն կողմում շահվում ենք և մի փոքր տաշվելով ուրիշ ազգերի մէջ, մեր հարստութեան ոյժով գիտունների մէջ ենք զըննվում, սակայն այդ տաշումը մատաղ հասակում չէ կատարվում, այլ քարացած և կարծրացած հասակում, ուստի և բաւականաչափ կատարեալ չենք լինում»: Նոյն նամակի մէջ էլ նա ցաւ է յայտնում՝ որ հայոց որք ու աղքատ երեսնանրը ուսման բարիքներից զուրկ են մնում:

Այս ամենը արդէն ցոյց է տալիս, որ Սամուէլ Մուրազն էլ պիտի հետեւէ իր աներոջ օրի-

նակին և իր ազգի տգիտութեան դէմ իրական ճար պիտի գտնէ: Եւ իրաւ. անցնում են տարիներ, Սամուէլի հարստութիւնը գնալով մեծանում է: Սամուէլը մեռնում է 1816 թւականին: Բայց դրանից մի տարի առաջ գրած իր կտակում նա գրել էր հետեւեալ կէտը.

Ես իմ հաշուադրումն մին որրոց, աղքատաց և տնանկաց հաշիւ ունեմ. իմ ստացուածքիցն մին հարիւր և չիտուն հազար հուն հանեն և տանեն նոյն հաշիւն. և չետ ասացեալ հարիւր չիտուն հազար հունն ասացեալ հաշիւն տանելէն, զոր ինչ որ ասացեալ հաշուումն տալիքս գումարի՝ ասացեալ գումարի բոլորն թողման ամ Հայոց ազգի որբ և աղքատ մանկանց զպրատան շինութեան համար, որ բոտ խորհրդոյ և միջնորդութեան Ղենետիկի Հայոց միանձանց՝ ո՛ր մի կողմն Եւրոպոյ որ աջողակ համարեն, գետին գնեն, և ասացեալ գետնի եկամտուն քանի մանկանց տարեկան ծախուցն որ բաւական առի, այնքան Հայոց ազգէն յորբ և աղքատ մանկունք ասացեալ զպրատանն ձրիապէս ուսումն և լեզուք ուսանեն և դառնան իւրեանց հայրենիքն:

Եւս պարտականութիւն չլինի ասացեալ զպրատանն ուսանողաց վրայ քահանայ լինելոյ. բայց եթէ ոմանք իւրեանց աղատ կաման յօժարեացին քահանայութեան, լինիցին:

Եւս եթէ ոմանք հարուստ անձինք ևս ազգէս Հայոց կամեսցին զմանկունս իւրեանց վերոյ ասացեալ զպրատանն ուսուցանել, կարող ան զծախան հատուցանելով. քանզի դիտաւորութիւն իմ վասն այս զպրատան շինութեան է վասն աղքատ մանկանց ուսուցանելոյ. այսինքն վասն նոցա որոնց հարքն չբաւորք են. վասն չկարելոյ նոցա զծախան զպրատան հատուցանել՝ զանց առնեն ուսմամբ մանկանց իւրեանց, և անմեղ մանկունքն այնո-

քիկ մեան զուրկ ի յամենայն ուսմանց և գիտութեանց, և որոյ վասն գրեթէ ըստ մեծի մասին անտէրունչ ազգս Հայոց տգէտք են:

Եւս յուսամ յԱստուած, զի և այլք հարուստ անձինք չազգէս Հայոց չետ ճաշակելոյ զքաղցրութիւն ուսման զպրատանն զորս իմով միջնորդութեամբ սկսանի, և նոքա իմոց շաւղացն հետեւեցին, և այնու կարելի լինիցի սփռել ի մէջ ազգիս, եթէ ոչ բոլորովին՝ գոնէ ըստ մասին, զլոյս գիտութեան և իմաստութեան. և անտէրունչ ազգս զարթնուցու ի քնոյ թմբութեան և անհոգութեանս:

Առատաձեւն նուիրատուն, բացի դրանից, կարգադրում է որ եթէ իր որդիներէց մէկը անժառանգ մեռնէ, այն ժամանակ նրա բաժինն էլ պիտի աւելացվի այդ բարեգործական գումարի վրա: Թողնելով իր որդիներին խաղաղ ու համեմատաբար ապրելու կտակ, Սամուէլ Մուրադը յորդորում է նրանց վէճեր և դժուարութիւններ չը յարուցանել կտակի կատարման դէմ, այլ, ընդհակառակն, բարոյական պարտք է դնում նրանց վրա, որ իրանց բաժիններէց էլ մասն հանեն իր ծրագրած զպրոցին: Այսպիսով անա Մուրադեան կտակը, մեր ազգային ամենախոշոր կտակներից մէկը, պատճառ է դառնում որ բացվի Եւրոպայում մի մեծ, բարեկարգ ու ապահով ուսումնարան: Բացվում է այդ զպրոցը *), երկար ժամանակ մեծամեծ ծառայութիւններ է անում ազգին:

*) Մուրադեան զպրոցի պատմութիւնը վերաբերվում է XIX դարին: Առայժմ կասեմք այսքանը, որ Ղենետիկի

Մենք այժմ բաւական նիւթ ունենք դատե-
լու հնդկահայերի կատարած դերի մասին: Ի՞նչ է
յոյց տալիս մեր մինչև այժմ պատմածը:

Կարևորը միայն դրամական օժանդակութիւ-
նը չէր, որ այնպիսի առատութեամբ ստանում էին
Հնդկաստանից մեր հիմնարկութիւնները XVIII
դարում. շատ նշանաւոր են և այն դադարաւան-
քը, այն ոգին, այն ուղղութիւնը, որոնց քարոզիչ-
ներ հանդիսացան այդ վաճառականները: Իրանց
դժբախտ հայրենիքի ցաւերին անկեղծ կարեկից,
նրանք ձայն են բարձրացնում նրա ազատութեան
մասին. դա միայն քաղաքական ազատութիւնը
չէր, որ արևելեան հայութեան հոգսերի առար-
կան էր, այլ և ազատութիւն ասիական ծանր խա-
ւարից, տղիսութիւնից,—մի ազատութիւն, որի
մասին մտածում էին արևմտեան դրական շրջան-
ները, բայց մտածում էին միակողմանի կերպով,
կաշկանդված կղերական աւանդութիւնների մէջ:
Շահամիրեանները, Ռափայէլները, Մուրադները
տալիս են առաջադէմ, կենսունակ մի ազգի ի-
դէալները, քարոզում են ևւրօպական լոյս և դի-
տութիւն, նրանք առաջին բէալիստ մտածողներն
են մեզանում, աշխարհական ուղղութեան առա-
ջին կարապետները: Ազգային համերաշխութիւնը,

Մխիթարեան Միաբանութիւնը ստացաւ ժառանգներից
1,815,000 ֆրանկ, մի պատկառելի գումար, որի ևկա-
մուտներով միանգամայն սպահովված էր դպրոցը:



ՄՈՒՐԱՏ

բոլոր հայերի եղբայրակցութեան գաղափարը այն
ժամանակներում ամենից շատ անարգված, նահա-
տակված հասկացողութիւններն էին: Կրօնական
անհաշտ թշնամութիւնների այն խուճար ժամա-
նակներում հիացմունք են ազդում այն երկու կա-
թօլիկ հայերը, Եղուարդ Ռափայէլ և Սամուէլ
Մուրադ, որոնք վեր են կենում հասկացնելու կրօ-
նական երկպառակութիւնների մէջ գլուխ կորց-
րած հայերին, թէ նրանք ունեն տառապող ազգ,
թէ այդ ազգը խեղճ ու գերի է իր ազիտութեան
պատճառով: Նրանց կտակները մի-մի բարձր ու
վեհ քարոզներ են համազգային համերաշխութեան,
եղբայրակցութեան մասին: Նրանք գումարներ են
թողնում ոչ թէ իրանց կրօնական համայնքին, այլ
ամբողջ հայ ազգին: Մէկը, աները, փոքրիկ զբա-
րոց է բաց անում որք ու ազքատ հայ երեխա-
ների համար, իսկ միւսը, փեսան, աւելի առաջ է
գնում, այդ որբերի ու ազքատների կրթութեան
գործը մեծացնում է, հաստատում է Եւրօպայում:
Նկատեցիք երկու սիրուն հանգամանք. 1) դպրոցն
աւարտող ազքատները չը պիտի մնան Եւրօպայում,
այլ պիտի վերադառնան հայրենիք. և 2) նրանց
չէ կարելի ստիպել որ հոգևորական դառնան: Բա-
ցատրութիւնների կարօտ չեն այդ սկզբունքները,
մանաւանդ այժմ, մեր ժամանակ:

Այստեղ ինքն ըստ ինքեան հարց է ծագում.
ինչ կարող էր անել հնդկահայ գաղթականութիւ-

նը, եթէ նա աւելի բազմամարդ լինէր, եթէ ունենար իր մէջ աւելի շատ պատրաստված, գիտուն գրական մարդիկ: Արդեօք նրա գերը աւելի ազդեցիկ, աւելի տնողական չէր լինի: Արդեօք նա չէր կարող միանգամայն յեղափոխել մեր գրական և հասարակական հասկացողութիւնները: Նայելով բազմաթիւ նշաններին, նայելով այն եռանդուն ջանքերին, առողջ ու գեղեցիկ սկզբունքներին, որոնք հնդկահայերի միջից սկսեցին առաջին անգամ մտնել մեր իրականութեան մէջ, մեզ թւում է թէ անգլիական կրթութեան հզօր ազդեցութիւնը կրող այդ հայութիւնը կարող էր աւելի լաւ և առաջադէմ միջնորդ հանդիսանալ մեր և Եւրօպայի մէջ, քան այն գրական ընկերութիւնը, որ գործում էր Եւրօպայի հողի վրա, ս. Ղազարի վանքում և Տրիեստում:

Տեսնենք մի վերջին փաստ էլ:

VII

Շահամիրեանի տպարանը ունեցաւ իր շարունակութիւնը: 1781 թւականից յետոյ այդ տպարանի գոյութեան մասին ոչինչ տեղեկութիւն չը կայ: Բայց 1789-ին Մազրասում արդէն բացված է մի նոր տպարան:

Այս անգամ այդ հիմնարկութեան տէր է հանդիսանում տեղական հայոց եկեղեցու աւագ քահանայ Յարութիւն Ծմաւոնեանը: Այս համեստ

հայ տէրտէրին վիճակված էր պատուաւոր տեղ բռնել մեր գրականութեան պատմութեան մէջ և մենք կը կամենայինք նրա մասին կենսագրական մանրամասն տեղեկութիւններ հաղորդել: Սակայն յայտնի է շատ քիչ բան: Ծմաւոնեանը Պարսկաստանի Շիրազ քաղաքից էր, ծնվել էր 1750 թւականին և 1784-ից Մազրասի եկեղեցու քահանան էր: Այդտեղ նա իր աշխատանքով, իր սեփական ծախսով հայերէն տառեր է պատրաստում, որոնց նա անուանում է «որդի վշտաց», ակնարկելով, երևի, իր այն չարչարանքները, որոնք հասկանալի և անխուսափելի էին այդ դէպքում, երբ ամեն ինչ ինքը պիտի պատրաստէր: Պէտք է խոստովանել որ թէև շատ էին չարչարանքները, բայց Ծմաւոնեանը Շահամիրեանից անհամեմատ բախտաւոր էր. նրա պատրաստած տառերը Շահամիրեանի տառերից աւելի գեղեցիկ, կանոնաւոր էին, ինչպէս նաև տպագրութիւնը անհամեմատ մաքուր էր և պարզ:

Տպարանատէրը այն ժամանակներում պիտի լինէր և գրական գործիչ: Ծմաւոնեանը սկսում է հրատարակութիւններ անել իր ընտրութեամբ և այդ բանի մէջ ցոյց է տալիս որ Շահամիրեանցի ընկերը չէ: Մինչդեռ մազրասցի հարուստ վաճառականը իր տպարանը դարձրել էր քաղաքական պրօպագանդայի գործիք, տպագրում էր իր հեղինակութիւնները կամ հրատարակում էր այնպիսի պատմական գրուածքներ, որոնք համապատաս

խանութիւն էին նրա գիտաւորութիւններին, Շմաւոնեանը սկզբում լսի հրատարակիչ է և տպագրում է գլխաւորապէս կրօնական գրքեր: Նրա տպարանի առաջին պտուղն է «Պատմութիւն Մարիանէ կուսին» անունով վկայարանութիւնը, որ սկսեց տպագրվել 1789 թւականին և որ արտատպութիւն էր Կ. Պօլսում տպած մի օրինակից:

Երկրորդ գիրքը արդէն ուրիշ բան է— «Ողբ Հայաստանեայց», հեղինակութիւն ջուղայեցի Թադէոս քահանայ Սօգինեանցի, տպված 1791-ին: Թէ ինչ էր պարունակում իր մէջ այդ «Ողբը», մենք չը գիտենք: Նրան հետեւում է արդէն շատ անգամ զանազան տեղերում տպագրված և հայերի մէջ մեծ ժողովրդականութիւն վայելող «Յիսուս Որդին», Ներսէս Շնորհալու հոգևոր բանաստեղծութիւնը: Հետաքրքրական է որ Շմաւոնեանի մի քանի հրատարակութիւնների վրա էլ նշանակված է. «Ի թագաւորութեան օգոստափառ տեառն Երկրորդի Հերակլայ Բագրատունեայ որ ի Թիփլիսս: Արգեօք սա չէ ցոյց տալիս որ Շահամիրեանցի մտադրութիւնները յայտնի էին Հնդկաստանում շատերին և համակրութիւն էին վայելում շատերի կողմից:

1793-ին Շմաւոնեանը սրտի բերկրութեամբ, իբրև հնութիւնից մնացած մի թանկագին նշխար, տպագրում է յոյն փիլիսոփայ Պորփիւրի «Ներածութիւն ի գիրսն Արիստոտէլի» գործը, Դաւիթ Անյաղթ փիլիսոփային վերագրվող մի հին թարգ-

մանութիւն: Բայց այսպիսի գործերով Մաղրասի հայոց աւագերէցը շատ բան աւելացրած չէր լինի իրանից առաջ եղած տպագրութիւնների վրա: Դաւիթ Անյաղթի խրթին թարգմանութիւնները չը պիտի կարգային Հնդկաստանի վաճառական հայերը: Իսկ տպած գրքերի տարածելը անհրաժեշտ էր նախ և առաջ այն պատճառով, որ տրպարանը նոր գործեր էր պահանջում, նա չէր կարող պարապ մնալ, մանաւանդ առանց ծախսերի չէր գործի: Այդ պահանջը բարեբախտութիւն էր մեզ համար: Հետեւալ 1794 թւականին գտնված էր նրան բաւարարութիւն տալու միջոցը, որ և մի անմտանալի դարագլուխ է բաց անում մեր գրականութեան մէջ:

Ոգոստոսի 7-ին երևան է գալիս մի տպագրած թերթ, ուղղած «Բարեպաշտ Պարսնայ և Մաքրակենցաղ Տիկնայ Մաղրասիս Հայոց»: Այդտեղ Յարութիւն քահանան յայտնում էր թէ «դիտաւորութիւն ունի ամեն ամսի վերջում իր տպարանից լոյս հանել մի տետրակ, որի անունը կը լինի «Ազդ արարող» և որից ընթերցողը կիմանայ նոյն ամսվայ անցքերը, քաղված թէ զանազան «կազէթներից», թէ զանազան քարտէսներից և թէ զանազան գրքերից, նոյնպէս և հարկաւոր ու քաղցրալուր բաներ, տետրակի վերջում կը տրվի հետեւալ ամսի օրացոյցը, որի մէջ կը լինեն սրբերի տօները, լուսնի ծննդեան և լրման օրերը»: Յայտարարութիւնը վերջանում էր նրանով, որ

կթէ այդ տետրակին գրվողներ լինեն, հրատարակութիւնը չուտով կը սկսվի: Երկու ամիս շանդած՝ 28 բաժանորդներ կան, և Յարութիւն քահանան հրատարակում է իր «Ազգարարը», առաջին հայերէն պարբերական հրատարակութիւնը:

1794 թւականի հոկտեմբերի 16-ը, երբ լոյս տեսաւ «Ազգարարի» առաջին համարը, այն օրն էր, երբ հայ ազգը, կարելի է ասել, մտնում էր քաղաքակիրթ ազգերի ընտանիքի մէջ: Մտնում էր նա, ի հարկէ, իբրև աղքատ ու խեղճ մի արևելցի: Լրագրութիւնը Եւրօպայում ծնունդ էր առել զեռ XVII դարի սկզբում—ահա թէ որքան էր յետ մնացել այդ արևելցին: Բոլոր եւրօպական ազգերն ունէին մամուլ, իսկ այն ժամանակ, երբ Շմաւոնեան քահանան շարում էր Մազրասի տպարանում իր «Ազգարարը», արեւմտեան մի քանի երկիրներում, մանաւանդ Անգլիայում և Ֆրանսիայում, լրագրութիւնը արդէն այնքան հսկայական առաջադիմութիւն էր արել, որ կային բազմաթիւ ամնօրեայ լրագիրներ: Հրապարակախօսութիւնը հաստատ հիմքեր էր բռնել, հասարակական կարծիք էր ստեղծում և զեկաւարում, քաղաքական մեծ ոյժ էր դարձել: Այն ժամանակ, երբ Անգլիայում լրագիրները տարածվում էին միլիօնաւոր օրինակներով, մեր «Ազգարարը» Մազրասում ունէր 28 բաժանորդ: Մենք, ի հարկէ, չենք ստում թէ կարող էր ուրիշ կերպ էլ լինել:

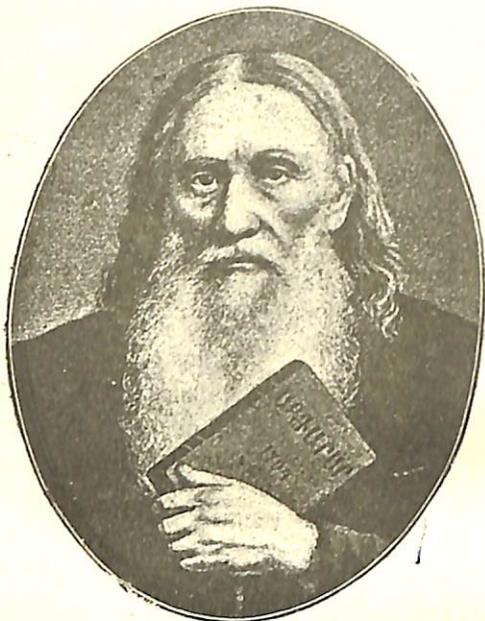
Պարբերական հրատարակութեան գաղափարը,

ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, փոխ առնված էր անգլիացիներէ: Բրիտանական Հնդկաստանը ունէր իր լրագրութիւնը. առաջին անգլիերէն լրագիրը սկսեց հրատարակել 1784 թւականին Կալկաթա քաղաքում («Calcutta Gazette»): Բայց Շմաւոնեանը այդ լրագրից օրինակ չը վերցրեց: «Մեր քաղաքի բարեկարգ անգլիայիները,—ասում է նա,—սրանից մի ամսով առաջ սկսեցին տպագրել մի տետրակ, մերի նման՝ ամսի վերջում. և ինչպէս իմացայ, նրա մէջ մի ուրիշ բան չը կայ, բայց միայն իրանց ազգի համբաւաւոր մարդկանց վարքը, զանազան պատմութիւններ, գործերի որպիսութիւնը և մի քանիսնների արժանաւոր գրուածքները... իսկ տետրակի վերջում, իրանց հասարակութեան գործերը քաղցրաշնչելու համար, տպագրում են այստեղ վաճառելի զանազան իրերի գները և նաւերի գնալու ու գալու ժամանակները: Այս տետրակը ես ինձ օրինակ վերցրի»:

Գործը կազմակերպված է կանոնաւոր կերպով. կայ խմբագրութիւն, կան աշխատակիցներ: Յարութիւն քահանան գտնում է Մազրասում մի քանի «ուրախակից երիտասարդներ», որոնք յանձն են առնում աջակցել առաջին հայ լրագրին: Այդ աշխատակիցները կոչվում են վերակայուներ. Շմաւոնեանը միահեծան տէր չէ, իւրաքանչիւր գրուածք նախ և առաջ պիտի վերակայունների կամ, խօսելով այժմեան լեզուով, խմբագրական մարմնի հաւանութիւնն ստանայ և ապա միայն ուղարկվի

տպարանս Եկեղեցու զանգակատան տակ մի արկղ է դրված, որի մէջ ամեն մէկը կարող է գցել իր այն գրութիւնը, որ նշանակված էր «Ազգարարի» համար: Մէկը ուղարկել էր մի թարգմանութիւն, և անա ինչ էր պատասխանում խմբագիրը իր լրագրի միջոցով. «Թարգմանութեանդ մի մասը տեսայ և հաւանեցի և ցոյց ստի ջո կրիտասարդ ընկերակիցներիդ, որոնք միաբան ուրախացան, որի մասին շտապում եմ յայտնել քեզ:... Որովհետև դեռ չէ աւարտված թարգմանութիւնդ, ուստի «Ազգարարի» վերակացունքը կասկածում են, պատճառ որ սկզբից կարգադրել են չընդունել մի բան, մինչև որ չը տեսնեն նրա վերջը»: Ընկերական-խորհրդակցական սկզբունքով առաջ տարվող մի գործ, ճիշտ այնպէս, ինչպէս հասկացվում է խմբագրութիւն բառով:

Նշանակենք այստեղ մի շատ բնորոշ հանգամանք.— Շմաւոնեան քահանան հրապարակով յայտարարում էր որ թէ ինքը և թէ իր աշխատակիցները հմուտ չեն գրելու արհեստին և շատ կարգացած մարդիկ չեն: Մեզ այդ բանը չէ էլ զարմացնում: Հնդկաստանում այդպէս էր, և եթէ «Ռոդոպոթ Փառայ»-ը մի անգրագէտ մարդու գրութեամբ էր, առաջին հայ լրագիրն էլ, որ նրա պէս նոր երևոյթ էր հայերի մէջ, նոյնպէս պիտի այդ տեսակ մարդկանց գործ լինէր: Հարցը գիտնական լինելու մէջ չէր, այլ ժամանակի պահանջները ըմբնելու կարողութեան մէջ: Այնքան լու



ՅԱՐ. Ք. ՇՄԱՒՈՆԵԱՆ.

մաքեր յայտնողները, այնքան սիրուն ծրագիրներ յղացողները ուլքեր էին, եթէ ոչ կիսագրագէտ վաճառականներ: Նոյն այդ վաճառականները իրանց անհմուտ, բայց գրասէր քահանայի հետ միացած, առաջին հայ խմբագրութիւնն են կազմում, հայ լրագրութեան սկիզբն են դնում...

«Ազգարարը» իսկական լրագիր էր: Թող մեր ժամանակի ընթերցողին չը շփոթեցնէ այն, որ նա ամիսը մի անգամ էր լոյս տեսնում, տետրակի ձևով, մինչդեռ մենք սովոր ենք՝ լրագիր ասելով հասկանալ պարբերական այնպիսի հրատարակութիւն, որ աւելի կարճ միջոցներում է լոյս տեսնում: Եւրոպական լրագիրներն էլ սկզբում ուշուշ էին հրատարակվում, շաբաթը մի անգամ: Մեզանում բնականը և հնարաւորը միայն ամսաթերթով սկսելն էր: Չը մոռանանք պայմանները. հարկաւոր էին նիւթեր, տպարանական բարեկարգ գործ, հաղորդակցութեան յարմարութիւններ, ընթերցողների բազմութիւն: Թէ «Ազգարարը» լրագիր էր, դրա ապացոյցն է նրա ծրագիրը: Ամենազլխաւոր նպատակն է լուրեր տալը, և խմբագրութիւնը խոստանում է ջանք գործ դնել և լուրեր ստանալ Հայաստանից և Պարսկաստանից, տալ և թարգմանական լուրեր օտար լրագիրներից, չուկայի գները, նաւերի երթիկելութեան ժամանակները: Այդպէս է եղել լրագրութեան ծնունդը ամեն առաջին «Ազգարարը» տպագրում էր և մասնաւոր մարդկանց յայտարարութիւններ: Ինքն ըստ

ինքեան հասկանալի է, որ միաժամանակ տրվում է և այսպէս անուանված՝ ընթերցանութեան նիւթ, այսինքն գրուածքներ, որոնք օրվայ նորութիւնների հետ կապ չունեն: Այդ նիւթը սովորաբար բաղկացած էր լինում թարգմանական պատմուածքներից, բարոյախօսական առակներէր և ոտանաւորներից:

Հայ տպարանը Հայաստանի հողից հետու տեղերում, հայկական գաղթավայրերում, գոյութիւն ստացաւ և շատ երկար ժամանակ օտար ու պանդուխտ էլ մնաց: Այդ նոյն վիճակին պիտի ենթարկվէր և հայ պարբերական մամուլը, որ կապված է տպագրական գործի հետ: Մինչև այժմ էլ, եթէ չը հաշվենք մի քանի աննշան բացառութիւնները, մամուլը հայ գաղթականութիւնների մէջ է պահվում: Սա մի աւելորդ անգամ էլ ցոյց է տալիս թէ որքան կարևոր էին գաղթականութիւնները հայութեան համար: Եթէ հայ գաղթականների շնորհիւ էր, որ մենք շատ ազգերից առաջ տպագրութիւնը մտցրինք մեր մէջ, նոյն այդ գաղթականներին ենք պարտական և մեր այն պատիւը, որ պարբերական մամուլ ունենալու մէջ էլ մենք շատ ազգերից առաջ ընկանք: Մենք, ճիշտ է, եւրօպական ազգերի հետ համեմատած էինք աղքատ ու խեղճ, երբ մեր «Ազգարարը» մտցրինք մամուլի համաշխարհային պատմութեան մէջ: Իսկ եթէ համեմատենք մեզ մեր գրայի, մեր բախտակից ազգերի հետ: Սերբիացիները, բոլգարները,

վրացիները մեզանից շատ ուշ հասկացան մամուլի նշանակութիւնը և հիմնեցին պարբերական հրատարակութիւններ: Թիւրքիան սեփական, թիւրքերէն լրագիր ունեցաւ միայն XIX դարի առաջին կէտում, Պարսկաստանը—գրանից էլ ուշ: Մեզ վրա այն ժամանակ տիրողներից, մեզ շրջապատողներից որ մեր առաջնորդը չը դարձաւ այս բանի մէջ: Այստեղից պարզ է Յարութիւն քահանայ Շմաւոնեանի սկսած գործի ամբողջ մեծ նշանակութիւնը հայութեան համար:

«Ազգարարը» 18 ամիս ապրեց, կանոնաւոր հրատարակվելով մինչև 1796-ի մարտը: Ամբողջ այդ ժամանակամիջոցում հայ ընթերցողը ունէր մի թերթ, որ ընթացիկ կեանքի պատկերն էր ներկայացնում, որքան միջոց ու կարողութիւն ունէր: Մի կողմից ֆրանսիական յեղափոխութեան լուրերն էին տեղ գտնում այդ լրագրի մէջ, միւս կողմից Յովսէփ արքեպիսկոպոս Արղութեանի նամակները Պետերբուրգից, որոնց մէջ պատմված էին 1791-ի ռուս-թիւրքական պատերազմի անցքերը, հայերի գաղթականութիւնը: Թէև «քերթողական արհեստին» հմուտ չէր Մազրասի անդրանիկ հայ խմբագրութիւնը, բայց և այնպէս, նրան աջողվում էր մի կենդանի գործ կատարել: Այդպէս է եղել մեր լրագրական պատմութեան մէջ համարեա միշտ, «քերթողական արհեստին» հմուտ հայերը չէին գործ կատարողները, այլ նրանք, որոնց լեզուազէտութեան վրա ծաղրում էին այդ

հմուտները: Այսօր էլ «Ազգարարը» տալիս է մեզ շատ ապացոյցներ թէ իր ժամանակի հանգամանքներին ու հասկացողութիւններին նայած՝ նա շատ մեծ պատուով է տարել պարբերական մամուլի պարտաւորութիւնները: Նա ապագրել է ոչ միայն ամեն տեսակ լուրեր (մինչև իսկ Մադրասի հայերի մէջ տեղի ունեցող ամուսնութիւնները մահերի և ծնունդների մասին), այլ և տուել է լուրջ գործեր. այսպէս, ապագրել է նոր-ջուղայեցի Սաչատուր վարդապետի գրած «Պարսից Պատմութիւնը», որի մէջ շատ հետաքրքրական տեղեկութիւններ կան պարսկահայերի և հնդկահայերի մասին *), ապագրել է հայկական մատենագրութեան մի ամփոփ պատկերը: Գրաբար լեզուով էր խմբագրվում ամսաթերթը. բայց աշխարհաբարն էլ միանգամայն դուրս վնդդված չէր, նա էլ երևում էր «Ազգարարի» էջերում: Եւ ինչպէս արհամարհվէր աշխարհաբարը, երբ ընթերցողներից մէկը գրում էր. «Հասարակութիւնն ...կների աշխարհաբար գրելէս, վասն որ իմ կենօք մն սաղմոսից էլ ոչինչ յաւել չեմ կարդացել, և էս էլ ողջ իմ մտլի հնարածն չի, թէ ոչ ևս էլ կը զարմանայի իմ գիտութեան վրայ»: Այո, մեր պարբերական մամուլի հէնց առաջին օրից երևան է գալիս Սաղմոսից աւել ոչինչ չը կարդացած ընթերցողը. և նա պիտի

*) Այդ պատմութիւնից նմուշներ տե՛ս «Ազգասէր» շաբաթաթերթ, Կալկաթա, 1845:

հարկադրէր որ իր լեզուով խօսեն իր հետ լրագրի էջերից: Այս անհրաժեշտութիւնը մի մեծ յեղափոխութիւն էր պատրաստում մեզանում:

Վերջացնելով մեր խօսքը «Ազգարարի» մասին *), մենք պիտի ասն էլ աւելացնենք, որ Շմաւոնեան քահանան իր այդ գործով ոչ միայն մեր լրագրութեան սկիզբն էր դնում, այլ և ստեղծում էր լրագրի մի տիպ, որ համարեա կէս դար պոչութիւն պահպանեց մեզանում: Հրատարակախօսութիւն չը կայ, պատահական են յօդուածները, զանազան գիտելիքների, առածների, հետաքրքրաշարժ տեղեկութիւնների մի ժողովածու.—ահա այդ տիպը: Դեռ երկար ժամանակ այս կերպարանքով և պատկերով հայերէն լրագիրներ պիտի հիմնվէին զանազան կողմերում, մինչև որ կը զար այն օրը, երբ կը ծնվէր հայ հրատարակախօսութիւնը: Այնպէս որ Շմաւոնեանը նախահայր է հանգիստնում ամբողջ կէս դարի հայ պարբերական մամուլի ուղղութեան կամ, աւելի ճիշտ ասած, բովանդակութեան, որովհետև ուղղութեան մասին ոչինչ հասկացողութիւն չը կար այդ ժամանակամիջոցում:

1796 թւականից յետոյ Յարութիւն քահանային մենք այլ ևս չենք տեսնում գրական և հրատարակչական ասպարէզում: Բայց նա երկար ապ-

*) «Ազգարարի» մասին մեր տեղեկութիւնները վերցնում ենք Հ. Գ. Գալէմբարեանի «Պատմութիւն Հայ Կրթութեան» գրքից (Վիեննա, 1893, եր. 200—213):

րեց և, ինչպէս ասում են *), շատ դժբախտութիւններ տեսաւ իր ընտանեկան կեանքի մէջ: Այդ դժբախտութիւնների պատճառը գլխաւորապէս այն էր, որ նրա ազգիկն ու փեսան Հնդկաստանի փչացած և անբարոյական վարքի տէր հայերից էին: Այդ ընտանիքի պատճառով էլ մեր առաջին խմբագիրը վասնում է եկեղեցական և ազգային գումարներ, դատաստանի տակ է ընկնում և մեռնում է մի շատ ցաւալի մահով 1824 թւականին:

Բայց տպագրութիւնը Հնդկաստանում չէ անհետանում: Նոյն 1796 թւին, երբ դադարեց «Ազգարարը», մի նոր տպարան բացվեց, այս անգամ Կալիպթայում: Յովսէփ քահանայ Ստեփանոսեանն է այդտեղի տպարանի տէրը, որ բաց է անում այդ հիմնարկութիւնը հայոց և Նազարէթ եկեղեցու բաղում: Առաջ տպագրում է Կրեոայի Արքահամ կաթողիկոսի «Պատմագրութիւնը», որի հետ մենք արդէն ծանօթ ենք *): Իսկ 1797-ին հրատարակվեց ջուղայեցի տիեզերալոյս անուանված Յովհաննէս Մըբուզ վարդապետի վիճաբանութիւնը Սուլէյման-Շահի հետ, որի մասին նոյնպէս խօսել ենք **): Չէ կարելի երևակայել Ստեփանո-

*) Պ. Ա. Երիցեանի մօտ գտնվում է հնդկաստանցի լայտնի խաչիկեան քահանայի մի գրութիւնը հնդկահայերի մասին, որ գրված է 1879-ին: Այդտեղից էլ մենք հանում ենք այս տեղեկութիւնները:

**) Տե՛ս վերևում, եր. 410.

***) Հայկ. Տպ., I, եր. 261.

ան քահանայի տպարանից աւելի խեղճ ու ազատ մի հիմնարկութիւն. արհեստի, ճաշակի կարեալ բացակայութիւն, երևում է որ քահանան է շինել տառերը, ինքն է շարել ու տպագրել, լե՛նալով այդ բոլորի մասին երեխայական հասցողութիւն:

Եւ այսպէս անա մենք տեսնում ենք որ հրնդայերը, հայ ազգին իրանց դրամով ու խելքով ութիւն հասցնելով հանդերձ, մտածում են ից մասին էլ և աշխատում են կենդանացնել պիսի ուժեղ գործօններ, որոնք մի ազգի պահուցիւթեան գլխաւոր յենարաններն են: Հնդկաստանի տպագրութիւնները մեծ մասամբ 200 օրիկից աւել չէին լինում. դա ցոյց է տալիս որ ազրոզները գլխաւորապէս տեղացի հայերին և ի նկատի ունենում, ինչպէս այդ մասին մինի ալնարկութիւնների էլ ենք հանդիպում: Սլորդ է ասել թէ ազգային դատարարակութեան լեռակէտից որքան կարևոր և մեծագործ հիմնարկութիւն էր մանաւանդ պարբերական մամուլը — հնդկահայերը այդ էլ գլուխ բերին, բայց նրանց սպառնալու վերապահված էր աւելի նշանաւոր դեր այդ ստպարէզում:

Սրանք մեծամեծ ջանքեր են, որոնք միայն տեղական նշանալիութիւն չունեն, այլ և ընդհանուր ազգային: Բայց դեռ պակասում էր մի գլուխաւոր բան — հայկական դպրոց, մայրենի լեզուի այդ ամենաուժեղ պահապանը: Այդ պակասու-

Թիւնն էլ լրացնում է Յարութիւն Գալուցեան
Պատանեկութեան հասակում այս հայր, որ ծնվ
էր Բերրայի գաւառում, դնում է Հնդկաստ
ուսում է ստանում Բէնգալեան նահանգի (եր
կալկաթայի) անգլիական դպրոցում և ապա բ
է անում կանոնաւոր դպրոց XVIII դարի վերջ
րում: Դպրոցը 25 տարի գոյութիւն է պահպ
նում և այնքան յայտնի է դառնում, որ նոյն ի
Պարսկաստանից այնտեղ երեխաներ էին ուղա
կում. Գալուցեանը պատրաստում է բազմաթ
աշակերտներ, որոնցից շատերը նշանաւոր հանդ
սացան նոյն իսկ Հնդկաստանում*):

Այնտեղ փակենք հնդկահայ երախտաւ
դաղթականութեան պատմութիւնը, մինչև որ ն
րից կը հանդիպենք նրան XIX դարում:

ՎԵՐՋ ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍԻ

*) Վենգիտաց անպէտօ—Յ. Ավրաղեանցի, Կալկ
թա, 1821:

ԳԻՆԸ 1 ԲՈՒՐԻ 50 ԿՕՊԵԿ

Մտնվում է Թիֆլիսում, «Մշակի» խմբագրատանը.
Тифлисъ, редакция „Мшакъ“.

Առաջին հատորի գինն է
1 րուբլի 50 կոպեկ:

«Ազգային գրադարան»



NL0144944

